БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

Доклади

Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

София, 2021

I ТОМ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2021 година)

I том

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE PROF. LYUBOMIR ANDREYCHIN

PROCEEDINGS

of the International Annual Conference of the Institute for Bulgarian Language (Sofia, 2021)

Compiled by Svetla Koeva and Maxim Stamenov

The Conference Proceedings are dedicated to Corresponding Member Dr. Sc. Emilia Pernishka on the occasion of her 85th anniversary and to Corresponding Member Dr. Sc. Maria Popova on the occasion of her 80th anniversary

Volume I

Sofia • 2021

Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ДОКЛАДИ

**от Международната годишна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 2021)**

Съставители: Светла Коева и Максим Стаменов

Сборникът се посвещава на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка
по случай 85-ата ѝ годишнина и чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова
по случай 80-ата ѝ годишнина

I том

София • 2021

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Адрес:
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, блок 17
София 1113, България
+359 2/872 23 02

Авторските права на статиите остават собственост на авторите.
Публикациите в Сборника се разпространяват под лиценза
Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

Editorial address:
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113, Bulgaria
+359 2/872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors.
The works in the Proceedings are licensed under a Creative
Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0):
http://creativecommons.Org/licenses/by/4.0

© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2021
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Съставители

Светла Коева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Максим Стаменов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Редактори

Татяна Александрова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Диана Благоева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лиляна Василева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Марияна Витанова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Цветелина Георгиева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Христина Дейкова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Лора Желева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Жанета Златева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Йоанна Кирилова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Илияна Кунева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Надежда Костова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Сия Колковска – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Михаела Кузмова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Светлозара Лесева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Явор Милтенов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Ваня Мичева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

Руска Станчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Малина Стойчева – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Ивелина Стоянова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Милен Томов – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките
Катя Чаралозова – Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Съпредседатели

Светла Коева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Членове

Таня Августинова – Саарландски университет, Германия
Лучия Антонова-Василева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Диана Благоева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Стоян Буров – Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България
Мариола Валчак-Миколайчакова – Университет „Адам Мицкевич“, Полша
Валентин Вълчанов – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Златка Генчева – Национален център за научни изследвания, Филиал за изследване на устната традиция на езиците и културите, Франция
Светлана Георгиева – Одески национален университет „Иля Мечников“, Украйна
Христина Дейкова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки научно-технически университет, Норвегия
Цветана Димитрова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Румяна Златанова – Хайделбергски университет, Германия
Елена Иванова – Санктпетербургски държавен университет, Русия
Таня Иванова-Съливан – Университет в Ню Мексико, САЩ
Елеонора Йовкова-Шии – Университет в Тояма, Япония
Мария Китанова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Сия Колковска – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Илияна Кръпова – Венециански университет „Ка’Фоскари“, Италия
Вяра Малджиева – Торунски университет „Николай Коперник“, Полша
Христина Марку – Тракийски Демокритов университет, Гърция
Ваня Мичева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Карел Олива – Чехия
Румяна Панчева – Университет в Южна Калифорния, САЩ
Иван Петров – Лодзки университет, Полша
Ивелина Савова – Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Ирина Седакова – Институт по славянознание, Руска академия на науките, Русия
Кристияна Симеонова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Румяна Слабакова – Саутхемптънски университет, Великобритания
Петър Сотиров – Университет „Мария Кюри-Склодовска“, Полша
Пенка Статева – Университет в Нова горица, Словения
Артур Степанов – Университет в Нова горица, Словения
Ирина Темникова – „Митра транслейшънс“
Марияна Цибранска-Костова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

Катя Чаралозова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Хетил Ро Хауге – Университет в Осло, Норвегия
Александър Шапошников – Институт за руски език „В. В. Виноградов“, Руска академия на науките, Русия

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Светлозара Лесева (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Симеон Стефанов (съпредседател) – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Магдалена Абаджиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Мая Влахова-Ангелова – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Цветелина Георгиева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Илияна Кунева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Калина Мичева-Пейчева – Институт за български език, Българска академия на науките, България
Ивелина Стоянова – Институт за български език, Българска академия на науките, България

СЪДЪРЖАНИЕ

ПОКАНЕНИ ЛЕКТОРИ

Хетил Ро Хауге *Колко е дейктичен глаголът пристигам?* 13

Антон Цимерлинг *Обязательный местоименный экспериенцер и смена семантического типа* 18

СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Стоян Буров *Безпредложие* 26

Красимира Алексова *Вариантността в негативната парадигма на дубитатива в съвременния български език* 39

Мирена Пацева *Акцентуване на окончанията при съществителните имена в българския език* 48

Марияна Парзулова *Наблюдения върху личните имена на децата, родени в Бургас в периода 2013 – 2018 г.* 58

Лора Желева *Аргументни и предикатни словообразователни категории, изразявани от форманта -ик в българския език* 67

Биляна Радева-Гезенчова *За дублетните прилагателни имена* 73

Теодора Рабовянова *Дерефлексивите в българския език – непреходни и некаузативни употреби* 81

Яна Сивилова *Калки от английски в българската фразеология* 91

Красимира Василева *Асоциативно поле на концепта „любов“ в съвременното българско езиково съзнание* 99

БЪЛГАРСКА ДИАЛЕКТОЛОГИЯ И ЛИНГВИСТИЧНА ГЕОГРАФИЯ

Лучия Антонова-Василева *Семантични диалектизми в българските говори в Албания и в Косово* . . 106

Христина Дейкова *За употребата, произхода и начина на проникване на една арабско-турска заемка в българския език* 119

Илияна Гаравалова *Бройна форма в говора на с. Речане, Призренско* 126

БЪЛГАРСКА ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Диана Благоева и Сия Колковска *За някои актуални процеси в българската лексика* 134

Цветелина Георгиева *Хетероними и синоними в българското езикознание* 141

Надежда Костова и Михаела Кузмова *За лексикографския параметър начин на организиране на материала в българските тълковни речници* 148

Диана Иванова *Когато всички ръководители станаха мениджъри (наблюдения върху значението и употребата на лексемата мѐниджър в българския език)* 156

Цветелина Георгиева *Дефинициите на диалектните названия в два български тълковни речника* . . 163

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Марияна Цибранска-Костова и Ваня Мичева *Концептът облекло в Бдинския сборник от 1360 г.* . . 172

Елка Мирчева *Редки роднински наименования в старобългарската книжнина – нетии, нестера в контекста на названията на племенник/племенница в старата славянска книжнина* 180

Татяна Илиева *Мотивация на думите от тематичното обединение облекло в славянските писмени паметници* 190
Георги Митринов *Тенденции в развитието на антропонимната система на с. Бял Извор, Ардинско, по данни от XVI и XVII век* 201
Марияна Цибранска-Костова *Чужд сред свои: номинация и диспозиции за лудостта в средновековни юридически текстове* 208

CONTENTS

INVITED SPEAKERS

Kjetil Rå Hauge *How deictic is the verb пристигам?* 13
Anton Zimmerling *Obligatory pronominal experiencer and semantic type switching* 18

CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE

Stoyan Burov *Omission of prepositions* 26
Krasimira Aleksova *Variability in the paradigm of the negative dubitative forms in modern Bulgarian* 39
Mirena Patseva *Accentuation of inflectional suffixes in nouns in the Bulgarian language* 48
Mariyana Parzulova *A study on the first names of the children born in Burgas in the period 2013 – 2018* . . 58
Lora Zheleva *Argument and predicate derivational categories, expressed by the formant -ик in Bulgarian* 67
Bilyana Radeva-Gesenchova *About doublet adjectives* 73
Teodora Rabovyanova *Dereflexive verbs in Bulgarian language – intransitive and non-causative use* 81
Yana Sivilova *Calques from English in Bulgarian phraseology* 91
Krasimira Vasileva *Associative field of the concept love in modern Bulgarian linguistic consciousness* . . . 99

BULGARIAN DIALECTOLOGY AND LINGUOGEOGRAPHY

Luchia Antonova-Vasileva *Lexemes with dialectal semantics in Bulgarian dialects in Albania and Kosovo* . 106
Hristina Deykova *On the use, origin and way of penetration of an Arabic-Turkish loanword in the Bulgarian language* 119
Iliyana Garavalova *Numeric plural form in the speech of Rechane village, Prizren region* 126

BULGARIAN LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY

Diana Blagoeva and Sia Kolkovska *Current processes in the Bulgarian lexis* 134
Tsvetelina Georgieva *Heteronyms and synonyms in Bulgarian linguistics* 141
Nadezhda Kostova and Michaela Kuzmova *On the lexicographic parameter the organization of the material in Bulgarian explanatory dictionaries* 148
Diana K. Ivanova *When all heads became managers (observations on the meaning and usage of the manager lexeme in the Bulgarian language)* 156
Tsvetelina Georgieva *The definitions of the dialect denominations in two Bulgarian dictionaries* 163

HISTORY OF THE BULGARIAN LANGUAGE

Mariyana Tsibranska-Kostova and Vanya Micheva *The concept clothing in Bdinski zbornik from 1360* . . . 172
Elka Mircheva *Rare relative names in the Old Bulgarian literature – netii, nestera in the context of the names of a nephew/niece in the Old Slavonic literature* 180
Tatyana Ilieva *The motivation of the words of the topical group clothing in the Slavic written records* 190
Georgi Mitrinov *Trends in the development of the anthroponymic system of the village Byal Izvor, Ardino region, according to data from the xvi and xvii centuries* 201
Mariyana Tsibranska-Kostova *A stranger among his own: Dispositions and nomination for madness in medieval juridical texts* 208

ПОКАНЕНИ ЛЕКТОРИ

HOW DEICTIC IS THE VERB ПРИСТИГАМ?

Kjetil Rå Hauge
University of Oslo
k.r.hauge@ilos.uio.no

Abstract: In the Bulgarian Academy of Sciences' *Dictionary of the Bulgarian Language* the verb *пристигам* is defined as "usually" describing movement towards the speaker. However, no rules are given for the contexts where this is not the case. This article represents an attempt to pinpoint and describe (some of) these contexts.

Keywords: *deictic verbs, Bulgarian*

1. The dictionary definition

Deictic verbs of motion are verbs that imply a certain direction of the motion relative to the speaker or the addressee. In English this meaning is typically denoted by pairs of verbs such as *come / go* and *depart / arrive*, indicating movement towards or away from the speaker or the originator of the message. In this paper, we will take a closer look at the syntax of the Bulgarian verb *пристигам / пристигна*, which is usually translated into English as "arrive". In *Речник на българския език* (РБЕ/ RBE (1977 – 2015) the first of the verb's senses is defined as indicating movement towards the speaker, not always, but "usually": "Идвам на определено място, стигам някъде, обикн. където е лицето, което говори." ("To come to a place, to arrive, usually at the place where the speaker is located.") The second sense is also defined as deictic but applies only to letters, parcels, merchandise and the like: "… идвам, доставен съм на някого или някъде, обикн. където е лицето, което говори." ("… to arrive, to be delivered to someone or to a place, usually the place where the speaker is located"). Note that the differentiation between subjects in the first two senses is not one of 'animate' versus 'inanimate' as one of the usage examples for sense 1 has an inanimate subject: *Влакът София – Силистра пристигна със седемчасово закъснение в крайната гара.* ("The train from Sofia to Silistra arrived at its destination after a seven-hour delay.") The third sense is described as having sound or noise as a subject, and the fourth concerns abstract concepts such as news or rumors; both of them are described as deictic and pointing to the speaker. The three final senses, 6 through 8, are described as obsolete, and some differ from modern use, for instance sense 8, where the verb governs a dependent clause: "… *не пристигнали да приведат тези планове в извършване*." ("… did not manage to put these plans to action.")

This definition leaves the reader with the question: what about the usages that do not fall under the qualification of "usually" as well as the ones where the movement is not towards the speaker? Are they restricted in any way?

2. "Speaker" role not prominent

There are contexts where "the speaker" is not a very prominent element, and the most evident of these might be railway or bus timetables, where the third person singular is indicated for a large number of destinations, with the moving agent easily being understood as a train or a bus; "the speaker" is definitely not prominent in such contexts and is not taken into consideration (Fig. 1).

Гара/Спирка	Пристига	Тръгва
София	↦	04:55
Подуяне Пътническа	05:02	05:03
Подуяне Разпр.ср.р.	05:05	05:05
Смирненски	05:08	05:08
Искърско шосе	05:12	05:12
Искър	05:14	05:15

Fig. 1. Railway schedule (bdz.bg)

3. First-person forms

Applying the first part of the dictionary definition, i.e., to arrive where "лицето, което говори" ("the speaker") is located, to first person-verb forms would tend towards the absurd, but such sentences may sound reasonable when referring to **past** or **future** movement by the speaker to where the speaker is now:

1.a. *„Когато **пристигнах тук**, за мен беше доста страшно. Бях под карантина […]", каза още Ивет Лалова*. (dariknews.bg)

'When I got here, it was really scary. I was under quarantine […]', said also Ivet Lalova.'

1.b. *Те са знаели, че някой ден ние **ще пристигнем тук**. И нарочно са поставили тая статуя, за да я видим*. (Павел Вежинов, Когато си в лодката).

'They knew that one day we will come here. And they placed this statue on purpose so that we may see it.'

We should note here that when we find a first-person form of *пристигам* followed by *там* ("there"), defined in RBE as "На място, където не се намира лицето, което говори; на онова място." ("At a place away from the speaker; in or at that place."), this is usually not this "distant location" sense, but an **anaphoric** sense, as described in König 2020 with examples such as *John has moved to Jakarta. Myself, I would not want to live there*. (König 2020: 23), where *Jakarta* is the antecedent of *there*. The anaphoric sense occurs with all three persons (see 2d-2e) but may seem slightly strange with first-person verbs. In examples (2a-2e) the antecedents are underlined:

2.a. *След кратка обмяна на малко инфо с приятели, се оборудвахме и заминахме за <u>Лефкада</u>. **Пристигнахме там** и риболовът започна*. (fish24.bg)

'After a brief exchange of information with some friends of ours, we got ourselves properly equipped, and we left for Lefkada. We arrived there, and the fishing began.'

2.b. *Отдалече <u>сечището</u> изглеждаше богато, но когато **пристигнахме там**, то се оказа доста опоскано и трябваше да го кръстосаме цялото, докато съберем дърва за огрев*. (Йордан Радичков, Скиорчето).

'From far off the clearing seemed abundant in wood, but when we got there, it turned out to be quite stripped and we had to cross it far and wide to gather enough firewood.'

2.c. *По обратния път тръгваме към <u>комплекса Бяло камъне</u>, като се предполага, че ще **пристигнем там** в ранния следобед.* (adventureclub.bg)

'On the way back, we head for the Byalo kamane complex; we are supposed to get there by the early afternoon.'

2.d. *<u>Летището в столицата на Етиопия</u> е хъб за китайските бизнесмени с интереси в Африка, а тестове за вирусът **пристигнаха там** едва преди 2 дни*. (flagman.bg)

'The airport of Ethiopia's capital is a hub for Chinese businessmen with interests in Africa, but tests for the virus were delivered there just 2 days ago.'

2.e. *Военният самолет „Спартан“ ще бъде изпратен във Франция, за да прибере двама български студенти, които* ***ще пристигнат там*** *от Ухан*. (dnevnik.bg)

‘The Spartan military aircraft will be flown to France to collect two Bulgarian students who will arrive there from Wuhan.’

The anaphoric sense of the adverb denoting a distant place is not covered by RBE, but the dictionary is in good company – neither Merriam-Webster, nor Oxford Advanced Learner’s Dictionary mention it.

A related construction has *там* as the head of a relative clause (3):

3. *Не винаги* ***пристигаш там****, за където си пътувал, често даже се намираш в съвсем противоположната посока, но все пак си пътувал...* (kaminata.net)

‘One does not always get where one has headed and one often finds oneself to have arrived at a place that lies in an entirely opposite direction, but still, one has traveled…’

4. Journalism

In news bureau items in newspapers or on the net, it seems that in most cases the location of the author or the paper’s place of publication is not taken into consideration, and any newsworthy person may *пристига* at any location:

4.a. *Папа Франциск* ***пристигна*** *в Ирак, стотици го приветстваха.* (24chasa,bg)

‘Pope Francis arrived in Iraq where thousands greeted him.’

4.b. *Помпео изненадващо* ***пристигна*** *в Кабул.* (duma.bg)

‘Pompeo arrived in Kabul unexpected.’

4.c. *Принц Хари и Меган* ***пристигаха*** *в Нова Зеландия.* (dariknews.bg)

‘Prince Harry and Meghan arrived in New Zealand.’

4.d. *Главата на римокатолическата църква* ***ще пристигне*** *във Вашингтон на 22 септември*. (trud.bg)

‘The head of the Roman Catholic Church will arrive in Washington on September 22.’

5. Arrival by transport or from far away

A colleague and native speaker (who would like to remain anonymous) suggests that a prerequisite for the non-deictic use of *пристигам* involves traveling by a means of transportation or over a long distance – the “or” in this definition is not the exclusive “or” but is equal to the OR in logic: “a sentential connective that forms a complex sentence which is true when *at least one* of its constituent sentences is true” (“or” in Merriam-Webster online, my italics), as traveling over long distances often demands some means of transport. We may assume that this is the case for all the examples in (4a-4d), while the examples in (5) either contain an explicit *пеша* (“on foot”) or inherently imply a long distance (5d).

5.a. *Ако* ***пристигне пеша****, ще бъде подозрителен за всеки обикновен минувач със своите дрехи и с това, че ідва от една посока, откъдето всички идват с коли*. (Любен Дилов, Атомният човек)

‘If he arrived on foot, he would seem suspicious to any ordinary passer-by because of his clothes and the fact that he came from a direction from which everyone was coming by car.’

5.b. *Японец,* ***пристигнал пеша*** *от Китай, посади дърво в Пловдив*. (marica.bg)

‘A Japanese who arrived on foot from China planted a tree in Plovdiv.’

5.c. *110-годишният афганистанец, който* ***пристигна пеша*** *в Германия, е глух и сляп*. (24chasa.bg)

‘The 110-year-old Afghan, who got to Germany on foot, turned out to be deaf and blind.’

5.d. *Първите щъркели* ***пристигнаха*** *в България.* (ekonovini.bg)

‘The first storks arrived in Bulgaria.’

6. Dubious cases

6.a. *Какво е първото нещо, което правите, щом* ***пристигнете*** *сутрин в офиса?* (Facebook, fb.me/)

'What is the first thing you do when you get to the office in the morning?'

6.b. *Френският президент Еманюел Макрон, английският премиер Тереза Мей и германският канцлер Ангела Меркел* ***пристигнаха пеша*** *в НДК на срещата на върха*. (24chasa.bg)

'French President Emmanuel Macron, British Prime Minister Theresa May and German Chancellor Angela Merkel arrived on foot at the National Palace of Culture to take part in the state summit.'

According to the "travel by a means of transportation or over a long distance" rule mentioned above, (6a) is only correct if the person arrives to work by some kind of transport, and (6b) is incorrect, as the heads of state would most likely not have had to walk very far to reach the National Palace of Culture. This gives rise to the suspicion that there might be some interference from the English verb *to arrive.* The definition in Merriam-Webster goes as follows:

1a: to reach a destination // The train *arrived* late.
1b: to make an appearance: to come upon the scene // The crowd became silent when the officers *arrived*.
2: to be near in time: COME // The moment has *arrived*.

Variant 1b. may carry an implication of movement **towards** the speaker.

And this is the definition in the Oxford Advanced Learner's Dictionary (edited, examples reduced to one per sense):

1. to get to a place, especially at the end of a journey
   I'll wait until they arrive.
2. (of things) to be brought to somebody
   A letter arrived for you this morning.
3. (of an event or a moment) to happen or to come, especially when you have been waiting for it
   The wedding day finally arrived.

7. Conclusion

As we see, the deictic element is absent in the British definition and weakly stated in the American dictionary. Certain interference from English in the usage of the Bulgarian verb *пристигам / пристигна* cannot be ruled out. It could be direct, for language users exposed to and understanding English, or it could be indirect, from news items translated from English.

References

Kónig 2020: König, E. Beyond Exophoric and Endophoric Uses: Additional Discourse Functions of Demonstratives. – In: Næss, Å., A. Margetts, Y. Treis (Eds.) *Demonstratives in Discourse*. Berlin: Language Science Press, pp. 21 – 42.

Merriam-Webster: https://www.merriam-webster.com [12.04.2021]

Oxford Advanced Learner's Dictionary: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com> [12.04.2021]

РБЕ 1977 – 2015: Речник на българския език. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов". (RBE 1977 – 2015: Rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov". <https://ibl.bas.bg/rbe/> [12.04.2021]

КОЛКО Е ДЕЙКТИЧЕН ГЛАГОЛЪТ *ПРИСТИГАМ*?

Хетил Ро Хауге

Университет в Осло
k.r.hauge@ilos.uio.no

Резюме: В *Речника на българския език* на Българската академия на науките глаголът *пристигам* се дефинира като „обикновено“ представящ движение по посока на лицето, което говори. Не са представени обаче правила относно контекстите, в които това значение не е валидно. В статията е представен опит да се изведат (част от) тези случаи.

Ключови думи: *дейктични глаголи, български език*

Kjetil Rå Hauge
ILOS
Oslo University
PO Box 1003 Blindern
N-0315 Oslo
Norway

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ МЕСТОИМЕННЫЙ ЭКСПЕРИЕНЦЕР И СМЕНА СЕМАНТИЧЕСКОГО ТИПА

Антон В. Циммерлинг

Государственный институт русского языка имени А. С. Пушкина/Институт языкознания РАН

fagraey64@hotmail.com

Резюме: Рассматриваются проблемы семантико-грамматического интерфейса, связанные с кодированием экспериенцера и предикатным значением состояния. Местоименное кодирование экспериенцера в болгарском языке способствует более жесткому размежеванию внутренних и внешних состояний по сравнению с русским языком. Некоторые болгарские и русские конструкции, выражающие значение состояния, на семантическом уровне биклаузальны. В болгарской желательной конструкции и русской конструкции с нулевым субъектом предикатива матричный предикат выражает значение состояния, а вложенный предикат — значение действия. В русских предложениях с качественным наречием на *–о*, матричный предикат имеет интерпретацию процесса, а реконструируемый вложенный предикат — интерпретацию состояния. Различия между языками объясняются несовпадением поверхностно-синтаксических структур при близости предикатно-аргументной структуры.

Ключевые слова: *экспериенцер, внутренние состояния, внешние состояния, дательный падеж, болгарский язык, русский язык, смена семантического типа, структура события*

1. Кодирование экспериенцера

Особенностью болгарской грамматики является параметр обязательного местоименного экспериенцера, т.е. кодирование семантической роли экспериенцера посредством местоименной клитики в дат.п. и вин.п. (Джонова / Dzhonova 2003). Как известно, термин экспериенцер служит общим обозначением для набора семантических ролей одушевленного участника (лица), в тех конструкциях, где не просто осуществляется селекция на одушевленность, но отбор участника непосредственно связан с психикой и восприимчивостью лица. Так, в предложении *Лев* (имя собственное) *был* ***в сюртуке*** участник ‘Лев’ не является экспериенцером, хотя предикат ‘быть в сюртуке’ предполагает, что тот, кто носит сюртук, является человеком. Напротив, в предложении *Лев* (имя собственное) *был* ***навеселе*** предикат ‘быть навеселе’ предполагает, что состояние легкой интоксикации спиртным, в котором в какой-то момент находился *Лев*, связано с физиологической восприимчивостью, которая признается характерной именно для человека. Это обоснование тривиально с позиций обыденного сознания и культурного опыта большинства лингвистов, хотя, строго говоря, неясно, почему состояние алкогольного опьянения признается релевантным для восприимчивости и реакций человека, а ношение одежды — нет. Сообщения о голубях или *львах* (животных), находящихся в состоянии опьянения после потребления продуктов брожения, встречаются едва ли не чаще, чем сообщения о животных, носящих сюртук, а естественных контекстов для регулярного употребления предикатов ‘быть в сюртуке’ и ‘быть навеселе’ не по отношению к человеку нет. Еще важнее то, что если экспериенцер — не элементарная роль, а набор ролей, указывающих на психику и восприимчивость лица, экспериенцер в каждом конкретном случае должен быть одновременно описан как субъект физиологической или психической реакции, аффекта, мнения, знания, веры, посессор и т.п. Лингвисты далеко не всегда занимаются выяснением этого вопроса. Они допускают, что предикаты психической сферы — при циркулярном объяснении это выражение означает ‘предикаты, где один из участников имеет роль экспериенцера’ — всегда имеют некоторые грамматические особенности, которые отличают их от прочих предикатов. Это допущение разумно. Так, посессор и субъект мнения могут кодироваться одним и тем же морфологическим косвенным падежом, как в болгарском, древнеисландском и древнеиндийском языках. Но оно является скрытой апелляцией к грамматике, т.е. к несемантическим или не чисто семантическим механизмам. В этой связи, анализ ситуаций,

где разные типы одушевленных участников, подводимых под понятие ‘экспериенцер’, кодируются единообразно, важен не только для описательной лингвистики, но и для моделей семантико-грамматического интерфейса.

2. Местоименный экспериенцер и семантический контроль

В болгарском языке маркирование экспериенцера местоименной клитикой вин.п./дат.п., стоящей контактно с глаголом или предикативом, является иерархически более значимым признаком, чем выбор морфологического падежа клитики, хотя в большинстве болгарских конструкций с местоименным экспериенцером используется дат.п. (Петрова / Petrova 2006), а вин.п. появляется, в основном, при предикативах субстантивного происхождения (*срам =ме =е*, *страх=ме =е*, *не = ме=е грижа*) и деривационно связанных с ними производных инхоативных глаголах: *досрамее =ме*, *дострашее =ме* (Джонова / Dzhonova 2003). Маркирование экспериенцера посредством местоименной клитики — ареальная черта балканских языков (Friedman, Joseph 2018: 30 — 32). Из представленных в болгарском языке конструкций с обязательным местоименным экспериенцером в плане внешнего сопоставления наиболее интересна желательная конструкция с проспективным значением, где наряду с местоименным экспериенцером (частная семантическая роль — диспозициональный субъект, т.е. субъект желания), маркируемым дат.п., возможен неместоименный неканонический актант со значением объекта желания. Он выражается беспадежной формой, но контролирует согласование глагола.

1.a. *Яде*$_{3SG}$ *ми*$_{DAT}$ *се* ***бюрек***$_{SG}$. b. *ядат*$_{3PL}$ *ми*$_{DAT}$ *се* ***бонбони***$_{PL}$.

Доводом в пользу трактовки неканонического актанта желательной конструкции как подлежащего, помимо согласования глагола, является то, что (1a—b) имеет семантическую структуру с невыраженным глубинным предикатом ХОТЕТЬ или ХОТЕТЬСЯ (ср. болг. ИСКАМ), соответствующую биклаузальному, а не моноклаузальному предложению, ср. рус. *мне*$_{DAT}$ *хочется* [$_{InfP}$ *есть конфеты*]. Хотя на поверхностно-синтаксическом уровне осложненные структуры с *искам,* ср. *иска ми се да работя*, и исходные структуры желательной конструкции без *искам*, ср. *работи ми се* не синонимичны[1] (Иванова / Ivanova 2021), налагаемые желательной конструкцией ограничения на выбор глагола похожи на эффекты вложенной клаузы. Прототипический контекст состоит в том, что у X-а возникает неконтролируемое или не полностью контролируемое желание совершить контролируемое им действие. В нотации ниже матричный предикат отмечен символом ‘#’, а индексация $S_i \ldots \varnothing_i$ отражает кореферентность матричного субъекта и невыраженного субъекта вложенной клаузы:

(i) [S_i # - control [$\varnothing_i$ V (O) + control]].

При отсутствии подлежащего в матричном предложении и переходности глагола вложенной предикации дополнение может подниматься в главную клаузу и занимать вакантную позицию подлежащего. Эта деривация облегчается тем, что ИГ *бюрек* и *бонбони* в (1a—b) лишены морфологического падежа. Правда, строго доказать гипотезу о биклаузальности болгарских предложений (1a—b) и подъеме подлежащего (subject raising) трудно, поскольку в стандартных случаях болгарский язык не показывает механизм подъема.

Указанные Й. Пенчевым неграмматичные примеры (2a—b) легче всего вслед за (Иванова / Ivanova 2016) объяснить несоответствием значениям контролируемости (2a) и динамичности (2b) вложенной предикации.

2a.**Не ми се забравяше повече.* b.**Не ми се знае*.

---

[1] Существующие описания говорят о том, что исходная структура желательной конструкции плохо сочетается с вложенными целевыми оборотами, ср.*?Учат ми се езици*, [$_{CP}$*за да мога да се общувам с чужденци*].

На первый взгляд, такому объяснению противоречат указанные в (Димитрова / Dimitrova 2015) примеры с предикатами типа ‘кашлять’, ‘дремать’.

3.a. *Цяла нощ ми*$_{DAT}$ *се кашляше.* b. *Дремеше ми*$_{DAT}$ *се.*

Однако примеры (3a—b) не являются подлинным исключением, поскольку в контексте (i) предикаты *кашляше* и *дремеше* меняют семантический тип и переходят в класс (слабо) контролируемых: человек не может *умышленно (за)дремать*, но в силах *осознанно позволить себе* дремать или кашлять. Смена таксономического предикатного типа облегчается синтаксическим контекстом. Это справедливо и для русского предложения (4), где появляется предикат неконтролируемого действия *поскользнуться*.

4. *Ему*$_i$ *хотелось* [$_{InfP}$ ∅$_i$ *поскользнуться и сломать ногу*].

В прототипической ситуации значение *X-у хотелось* [*сделать p*] связано с семантическим контролем той ситуации, которую описывает вложенная клауза, ср. *Ему хотелось съесть яблоко*, но в (4) реализуется более сложная структура (ii):

(ii) X-у$_i$ хотелось ~~СДЕЛАТЬ ТАК, ЧТОБЫ~~ [X$_i$ поскользнулся].

3. Предикативы ДПС и смена семантического типа

В современном русском языке местоименные клитики, соответствующие болгарским, отсутствуют и нет никаких свидетельств того, что параметр обязательного контактного расположения местоименной клитики и глагола (XP— CL — V ~ #V —CL, *V [Y] CL, *CL [Y] V) и связанный с ним параметр обязательной постановки местоименной клитики при предикате с экспериенциальным участником когда-либо действовали в истории русского языка. Тем не менее, общий маркер глагольных и неглагольных предикатов с эксперенциальным участником есть и в русской грамматике — это употребление дат.п., часто в связи с безличным оформлением предложения.

Обширный класс предикативов в русском и болгарском языках связан с дативно-предикативной структурой (далее — ДПС), которая в русском языке реализуется с внешне выраженной или нулевой связкой: N_{dat} — V_{LINK} — PRED. Данный класс является ограниченно открытым. Корпуса текстов русского языка показывают более 800 предикативов ДПС, многие из которых являются окказионализмами, негативно оцениваемыми частью говорящих. Средний объем активного словаря ДПС, по данным социолингвистических экспериментов, проведенных в 2017 — 2018 гг., намного меньше — около 200 — 240 единиц (Циммерлинг 2018b / Zimmerling 2018b), что, однако, является максимальным показателем для всех славянских языков, где есть сопоставимый класс предикативов[2]. Конструкция ДПС есть и в болгарском языке (Градинарова / Gradinarova 2010). Несмотря на то, что болгарских предикативов ДПС меньше, чем русских, сама конструкция ДПС имеет более широкую онтологию, т.е. покрывает большее число разных денотативных ситуаций (Ivanova, Zimmerling 2019).

4. Внутренние и внешние состояния

Сопоставление русской и болгарской конструкции ДПС осложнено тем, что все русские предикативы ДПС допускают реализации без дат.п. лица (ниже они помечаются символом ∅), при этом в парах типа (5a—b) эффекта семантического сдвига может не быть. Предложение ДПС (5a)

---

[2] Аналогичные эксперименты для определения объема класса предикативов ДПС и внутриязыкового варьирования словаря ДПС проводились на материале болгарского, македонского, сербского, словенского и украинского языков, однако только для болгарского и русского доступны данные двойного эксперимента, где словарь ДПС определяется при комплексном применении социолингвистических и корпусных методов (Ivanova, Zimmerling 2019).

указывает на конкретного субъекта, обозначенного дат.п. лица *мне*, но это указание не погашается автоматически при замене $N_{dat} \rightarrow \varnothing$: предложение (5b) тоже может интерпретироваться так, что *грустно* было конкретному лицу — рассказчику или тому, кто уезжал. Это — интерпретация вложенной клаузы: нулевой субъект матричного предиката *было грустно* наследует референцию нулевого субъекта вложенной предикации *уезжать с дачи*. То, что такой эффект вообще возможен, свидетельствует о том, что структура (5b) без внешне выраженного семантического субъекта в дат.п. является для носителей русского языка при предикативах типа *X-у грустно* / *∅ грустно* не базовой, а семантически производной.

5.a. *Мне*$_{\mathbf{DAT}}$ ***было*** *грустно уезжать с дачи*. b. $\varnothing_i$ ***Было*** *грустно* $\varnothing_i$ *уезжать с дачи.*

Судя по имеющимся описаниям, такое употребление для болгарского языка нехарактерно. Зато опущение местоименной клитики в дат.п. может служить маркером семантического сдвига и указывать на то, что в структурах ∅ — PRED и CL_{DAT} — PRED реализуются разные значения предикатной лексемы, ср. (6a—b).

6.a. *На мен* ***ми***$_{\mathbf{DAT}}$ *е студено.* b. *∅ Студено е тук*.

Альтернацию (6a) vs (6b) мы интерпретируем как смену таксономического значения «внутреннее состояние» (далее будем использовать помету S_{INT}), на значение «внешнего состояния» (далее будем использовать помету S_{EXT}). Внутренние состояния отличаются от внешних по трем критериям. Во-первых, внешние состояния можно квантифицировать по временным и пространственным координатам, а внутренние нельзя: в одной и той ситуации X-у может быть *грустно* и *холодно*, а ощущения Y-а будут иными. Во-вторых, внутренние состояния предполагают приоритетного участника, а внешние состояния типа *здесь холодно*, *Лев был в сюртуке* — нет (Циммерлинг / Zimmerling 2018a). В третьих, внешние состояния доступны наблюдению, а внутренние — нет. Сдвиг $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$ при предикате ‘холодно’ возможен и в русском языке, см. (7a—b), но не при предикате ‘грустно’, предложение (8) неграмматично.

7.a. ***Мне***$_{DAT}$ *было холодно* (S_{INT}). b. *В комнате ∅ было холодно* (S_{EXT}).

8.**В комнате ∅ было грустно*.

Контраст между (7b) и (8) было бы удобно объяснить тем, что *холодно*, в отличие от *грустно*, может обозначать объективно измеряемые свойства ситуаций, по крайней мере — те свойства, относительно которых носители языка согласны, при каких условиях высказывание ‘В комнате холодно’ истинно, — в то время как *грустно* описывает только психику. Однако сдвиг $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$ возможен в русском языке и при предикативах, описывающих состояние психики. Рус. *тоскливо* регулярно употребляется с дат.п. лица, но предложение (9) сообщает не о том, что тоскливо было конкретному человеку X, а о том, что в некоторой референтной ситуации в комнате возникла тоскливая атмосфера, и любой внешний наблюдатель Y может это подтвердить. Это — прототипическая ситуация для S_{EXT} и стандартный контекст семантического сдвига: при устранении референциального субъекта состояния (X) и наличии эксплицитных указаний на место и время события, внешний наблюдатель (Y) становится единственным доступным типом одушевленного участника.

9. *В комнате ∅ было тоскливо.* (S_{EXT})

Спорадически отмечаемое опущение местоименной клитики при сохраненной группе *на X*, называющей носителя состояния, видимо, не связано в болгарском языке с семантическим сдвигом. Пример (10) мы цитируем по (Иванова / Ivanova 2016).

10. *Студено е дори и* ***на чужденците***. (S_{INT})

В контексте (10) отсутствие местоименного повтора (*им*$_i$*....на чужденците*$_i$) объясняется рематичностью группы *на X*, а возможно, и ее сниженным референциальным статусом, если имеются в виду не конкретные иностранцы, известные говорящему, а иностранцы вообще.

Можно предположить, что механизм обязательного местоименного маркирования экспериенцера задает более жесткое различение внутренних и внешних состояний и затрудняет семантический сдвиг $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$ в болгарском языке. Отсутствие данного механизма в русском языке облегчает переход $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$.

5. Нулевой субъект и семантические сдвиги в русском языке

В болгарском языке наличие местоименной клитики служит эксплицитным маркером того, что в предложении выражено значение S_{INT}. В русском языке, где местоименного кодирования экспериенцера нет, при устранении позиции дат.п. лица из схемы предложения с предикатом, описывающим психику лица, возникают нетривиальные эффекты. Возможны три сценария, два из которых уже иллюстрировались выше:

(iii) Семантический сдвиг $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$, см. пример (9).

(iv) Эффект вложенной клаузы $\varnothing_i$ … $\varnothing_i$, т.е. сохранение нулевым субъектом референции к конкретному носителю состояния S_{INT} без семантического сдвига … $\rightarrow S_{EXT}$, см. пример (5b).

(v) Референциальный сдвиг, т.е. реализация такого распределения значений, при котором внешне выраженный субъект в дат.п. лица имеет конкретную референцию при значении S_{INT}, а нулевой субъект имеет генерическую референцию.

При предикативах типа *тоскливо* возможны все три сценария, так, сценарий (v) реализуется в предложении (11), относящимся к родовой (генерической) ситуации.

11. [$_{InfP}$ *Соглашаться на уменьшение зарплаты*] $\varnothing$ *тоскливо*. (S_{INT} — GENER)

Референциальный сдвиг $S_{INT} \rightarrow S_{INT}$ — GENER реализуется в русском языке только в предложениях с устраненным дат.п. лица при предикативе ДПС, но не автоматически, а при соблюдении ряда условий. Одним из них является наличие нулевой связки, другим — топикализация инфинитивного оборота целиком и продвижение его в позицию подлежащего, как в примере (11). Глагольные предложения с дат.п. лица устроены в русском языке проще. При устранении позиции дат.п. из схемы предложения, семантический и референциальный сдвиг обычно не происходят. Так, если в контексте (11) заменить предикатив ДПС *тоскливо* на глагол *хотеться*, даже при топикализации всего инфинитивного оборота и при постановке матричного глагола в форму настоящего времени, будет реализоваться сценарий (iii), т.е. интерпретация вложенной клаузы, ср. (12).

12. [$_{InfP}$ $\varnothing_i$ *Соглашаться на уменьшение зарплаты*] $\varnothing_i$ *не хочется/не хотелось*.
(эффект вложенной клаузы)

Трудно сказать, чем именно вызван такой контраст между предикативами и безличными глаголами в русском языке — разницей между таксономической семантикой глагольных и неглагольных предикатов при большей динамичности первых или же наличием нулевой связки в (11) и ее отсутствием в (12). Более вероятно второе объяснение.

Генерические предикаты типа (11) традиционно рассматриваются как обобщения над всем множеством ситуаций, где конкретному X-у, Y-u, Z-u в определенный момент времени *было тоскливо*. Однако между референцией самого предиката S_{INT} и референцией его субъекта может не быть точного соответствия. В генерических употреблениях русских предикативов ДПС тоже иногда наблюдается эффект вложенной клаузы или сходные явления. Так, предикатив ДПС *вредно* без дат.п. вроде бы должен отсылать к любому человеку. Однако во встретившемся в реальной речевой практике примере (13) и его смягченном варианте со снятой утвердительностью (14) говорящий имеет в виду отнюдь не все человечество. Он эгоистично полагает, что носить маску и перчатки *вредно для него самого,* в лучшем случае — *тому, кто надевает маску и перчатки*: о том, что это может быть *вредно тем людям, которые находятся рядом с ним*, например, адресату, он забывает.

13. [$_{InfP}$ $\varnothing_i$ *Носить маску и перчатки*] $\varnothing_i$ *вредно*. (S_{INT} — GENER)

14. *Я читал о том,* [$_{CP}$ *что* [$_{InfP}$ $\varnothing_i$ *Носить маску и перчатки*] $\varnothing_i$ *вредно*]. (S_{INT} — GENER)

Менталитет и психология прямо не связаны с семантикой и прагматикой: носители одного и того же языка ведут себя в сходных ситуациях по-разному. Однако наивная эгоистическая реакция автора примера (13) подпитывается особенностью русского языка, которую он, скорее всего, не осознал. При предикативах ДПС *полезно* и *вредно* говорящий подставляет себя на место субъекта вложенной предикации [$\varnothing_i$ *вредно* [$\varnothing_i$ *делать р*]], исключая тех, кто не является субъектом действия ‘делать р’ из релевантного множества людей. При предикативе ДПС *X-у опасно* конвенциональная интерпретация структуры [[$\varnothing_i$ *делать р]* $\varnothing_{i/j}$ *опасно*] более «альтруистична» и не исключает несовпадения референции субъекта матричного и вложенного предикатов.

Итак, наличие в аргументной структуре предиката S_{INT} валентности на эксперенциального участника релевантно и для употреблений без внешне выраженного местоименного или именного маркера таксономического значения S_{INT}.

6. Предикативы ДПС и коррелятивные наречия.

Напоследок рассмотрим вопрос о том, насколько «глубокими» или «поверхностными» являются выявленные эффекты семантического сдвига $S_{INT} \rightarrow S_{EXT}$. Богатый материал дают те качественные наречия русского и болгарского языка, которые коррелятивны русским и болгарским предикативам ДПС. То, что эта область мало исследована, объясняется тем, что сторонники гипотезы о т.н. «категории состояния» без анализа приняли ложную посылку о том, что предикативы с финалью *–о* являются вторичными употреблениями непредикативных наречий на *–о*. Между тем, значения наречий на *–о* проще объяснить на основе значений коррелятивных предикативов на *–о*, чем наоборот. С исторической же точки зрения и те, и другие являются дериватами кратких прилагательных: соответствующий анализ был намечен еще А. В. Поповым в конце XIX в., но не получил распространения в русистике и болгаристике.

Был проведен анализ употреблений качественного наречия *тоскливо*$_3$, в Национальном корпусе русского языка (https://ruscorpora.ru/new/). На синхронном уровне его следует рассматривать как омоним несогласуемого предикатива *тоскливо*$_2$ и согласуемого краткого прилагательного именвин.п. ср.р. ед.ч. *тоскливо*$_1$. Семантическое соотношение между *тоскливо*$_3$ и *тоскливо*$_2$ прозрачно. Предикатив *тоскливо*$_2$ может употребляться в позиции основного сказуемого либо в значении S_{INT}, либо в значении S_{EXT}: и то, и другое употребление является регулярным. Глагольные предложения с наречием *тоскливо*$_3$ проецируют структуру события, где выделяется подсобытие, обозначаемое предикативом *тоскливо*$_2$. Иными словами, предложения с наречием *тоскливо*$_3$ и некоторым глагольным предикатом действия или процесса на семантическом уровне содержат вложенную предикацию с *тоскливо*$_2$, которое, в соответствии со сделанным прогнозом, может иметь в русском языке либо интерпретацию S_{INT} (без семантического сдвига), либо интерпретацию S_{EXT} (с семантическим сдвигом).

(vi) [$_{vP}$ NEG v тоскливо$_3$ v [$_{VP}$ V]] & [$_{TP}$ X тоскливо$_2$]

Прогноз оправдался. В корпусе были обнаружены как предложения, где реконструируется значение S_{INT}, так и предложения, где реконструируется значение S_{EXT}. Однозначные случаи встретились в предложениях, где позицию подлежащего глагольного предиката занимает неодушевленная ИГ. В примере (15) интерпретация S_{INT} является единственно возможной, так как воспоминание есть психическая реакция, недоступная внешнему наблюдению. Контекст позволяет однозначно установить, что субъектом внутреннего состояния (X) является конкретное лицо, *Гирин*, пребывающее в состоянии ‘тоскливо$_2$’, при этом предикатное имя *воспоминание* и название части тела *грудь* содержат скрытую отсылку к тому же Гирину, см. помету ‘→ X’.

15. ***Яркое воспоминание*** *(→ X) тоскливо*$_3$ *стеснило* ***грудь*** *(→ X) , но Гирин (X) отбросил его, подумав, что память, особенно когда дело идет о давно прошедшем, вещь очень коварная.* [И. А. Ефремов. Лезвие бритвы (1959-1963)]. (S_{INT})

В примере (16), напротив, носитель внутреннего состояния (X) отсутствует, поэтому единственно возможная интерпретация состоит в том, что *звук выстрела* оценивается как *тоскливый* внешним наблюдателем (Y), который его слышит. Наблюдатель не назван прямо, но однозначно реконструируется из событийного предиката *звук выстрела* (помета '→ Y').

16. ***Негромкий звук выстрела*** (→ Y) *одиноко и тоскливо прокатился эхом по лесу и иссяк где-то вдали.* [Вячеслав Кондратьев. Сашка (1979)]. (S_{EXT})

При одушевленной ИГ в позиции подлежащего глагольной клаузы, содержащей наречие тоскливо$_3$, часто возникает неоднозначность. Так, в контексте (17) доступны и X, и Y: неясно, описывается ли ситуация глазами *мерзнущих милиционеров* (X) или стороннего наблюдателя (Y), который смотрит на них с другой стороны улицы.

17. *На противоположной стороне улицы (→ Y) тоскливо$_3$ мерзли три милиционера (→ X).* [Елена Строителева. «Иисус, как и Ленин, добра людям хотел» (2002) // «Известия», 2002.11.08]. ($S_{INT} \vee S_{EXT}$)

Заключение

В настоящей работе были рассмотрены проблемы семантико-грамматического интерфейса, связанные с кодированием экспериенцера и таксономическим значением состояния. Местоименное кодирование экспериенцера в болгарском языке способствует более жесткому размежеванию внутренних состояний (S_{INT}) и внешних состояний (S_{EXT}) по сравнению с русским языком. Вместе с тем, некоторые интерфейсные принципы, связанные с эффектами семантического сдвига, референциального сдвига и эффектами вложенной клаузы, являются для обоих языков общими. Было показано соотношение предикатов состояния и предикатов контролируемого действия в ряде болгарских и русских конструкций, которые на семантическом уровне биклаузальны. В болгарской желательной конструкции и русской конструкции с предикативом и нулевым субъектом матричный предикат выражает значение внутреннего или внешнего состояния, а вложенный предикат — значение действия или процесса. В русских предложениях с качественным наречием на *–о*, напротив, главный предикат имеет интерпретацию действия или процесса, а реконструируемый вложенный предикат — интерпретацию внутреннего или внешнего состояния. Различия между языками могут объясняться несовпадением поверхностно-синтаксических структур при совпадении или близости предикатно-аргументной структуры.

Благодарности

Исследование проведено при поддержке коллективного проекта № 20-512-18005, финансируемого РФФИ и Фондом «Научни изследвания», МОН, Болгария.

Acknowledgments: The reported study was funded by RFBR and BNSF, project number 20-512-18005.

Цитирана литература / References

Градинарова 2010: Градинарова, А. Безличные конструкции с дательным субъекта и предикативом на -о в русском и болгарском языках // *Болгарская русистика* № 3–4, с. 34–55. (Gradinarova 2010: Gradinarova, A. Bezlichnye konstrukcii s datel'nym sub"ekta I predikativom na –o v russkom i bolgarskom yazykax. – In: *Bolgarskaya rusistika*, № 3-4, pp. 34-55.)

Джонова 2003: Джонова, М. *Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език*. Автореферат на дисертация. Софийски университет „Св. Климент Охридски". София. (Dzhonova 2003: Dzhonova, M. *Izrecheniya sas semantichnata rolya eksperientser v savremenniya balgarski ezik*. Avtoreferat na disertatsiya. Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski". Sofia.)

Димитрова 2015: Димитрова, М. Оптативните конструкции в съвременния български език: свобода и ограничения в образуването им. – В: *Български език*, Кн. 3, с. 25 – 37. (Dimitrova 2015: Dimitrova, M. Optativnite konstruktsii v savremenniya balgarski ezik: svoboda i ogranicheniya v obrazuvaneto im. – In: *Balgarski ezik*, Book 3, pp. 25 – 37.)

Иванова 2016: Иванова, Е. Безличные предложения с обязательным местоименным выражением экспериенцера в болгарском языке. – В: Циммерлинг, А., Е. Лютикова (ред.). *Архитектура клаузы в параметрических моделях: синтаксис, информационная структура, порядок слов*, Москва: ЯСК, с. 332 – 368. (Ivanova 2016: Ivanova, E. Bezlichnye predlozheniya s obyazatel'nym mestoimennym vyrazheniem eksperientsera v bolgarskom yazyke. – In: Zimmerling, A., E. Lyutikova (ed.). *Arxitektura klauzy v parametricheskix modelyax: sintaksis, informatsionnaya struktura, poryadok slov*, Moskva: YaSK, pp. 332 – 368.)

Иванова 2021: Иванова, Е. „Желателни" конструкции в българския език и руските им съответствия. – В: Коева, С., М. Стаменов (съст.). Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин", т. 2. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов", с. 141 – 150. (Ivanova 2021: Ivanova, E. „Zhelatelni" konstruktsii v balgarskiya ezik i tehnite ruski saotvetstviya. – In: Koeva, S., M. Stamenov (comps). Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin", t. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov", 141 – 150.)

Петрова 2006: Петрова, Г. *Семантични роли на кратките дателни местоимения*. Бургас: Димант. (Petrova 2006: Petrova, G. *Semantichni roli na kratkite datelni mestoimeniya*. Burgas: Dimant.)

Циммерлинг 2018a: Циммерлинг, А. Предикативы и предикаты состояния в русском языке. – In: *Slavistična Revija*, № 1, pp. 45 – 64. (Zimmerling 2018a: Zimmerling, A. Predikativy i Predikaty Sostojanija v Russkom Jazyke [Predicatives and Predicates of State in Russian]. – In: *Slavistična Revija* [*Slavic Review*], № 1, pp. 45 – 64.

Циммерлинг 2018b: Циммерлинг, А. Имперсональные конструкции и дативно-предикативные структуры в русском языке. - In: *Вопросы языкознания,* № 5, с.7 – 33. (Zimmerling 2018b: Zimmerling, A. Impersonal'nye Konstrukcii i Dativno-predikativnye struktury v Russkom Jazyke [Impersonal Constructions and Dative-predicative Structures in Russian]. - In: *Voprosy Jazykoznaniya* [*Issues in Linguistics*], № 5, pp. 7 -33.

Friedman, Joseph 2018: Friedman, V., Joseph, B. Non-nominative and depersonalized subject. – In: *Non-canonically case-marked subjects*. The Reykjavík-Eyjafjallajökull papers. Ed. By J.Barðdal, Na'ama Pat-El, S.M.Carey. Studies in Language Companion Series 200, pp. 23 – 53.

Ivanova, Zimmerling 2019: Ivanova, E., Zimmerling A. Shared by All Speakers? Dative Predicatives in Bulgarian and Russian. – In: *Bulgarski Language and Literature*, № 4, p. 353 – 363.

OBLIGATORY PRONOMINAL EXPERIENCER AND SEMANTIC TYPE SWITCHING

Anton V. Zimmerling

Pushkin State Russian Language Institute/
Institute of Lingustics, Russian Academy of Science

fagraey64@hotmail.com

Abstract: The obligatory encoding of the experiencer by pronominal clitics in Bulgarian brings about a more rigid contrast of internal vs external states compared to Russian, despite the overt similarity of constructions with a dative experiencer. Several Bulgarian and Russian constructions project an event structure with a non-trivial proportion of stage-level and dynamic predicates. The Bulgarian dispositional construction with an agreeing verb and the Russian construction with a zero subject and a non-agreeing predicative require stage-level predicates in the matrix clause, but dynamic predicates in the embedded clause. On the contrary, Russian verbal clauses with qualitative adverbials with the –o final require dynamic predicates in the matrix clause, but a stage-level predicate in the embedded clause. It is plausible that Bulgarian and Russian are similar on the level of argument structure but differ in the distribution of syntactic patterns.

Keywords: *experiencer, internal states, external states, dative case, Bulgarian, Russian, semantic type switching, event structure*

Anton V.Zimmerling, DSc Prof.
Pushkin State Russian Language Institute,
Volgina str. 6
Moscow, Russia 117485;

Institute of Linguistics,
Russian Academy of Science,
Bolshoj Kislovskij str. 1/1
Moscow, Russia 125009

БЕЗПРЕДЛОЖИЕ

Стоян Буров
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
Българска академия на науките
s.burov@ts.uni-vt.bg, stobur@abv.bg

Резюме: С безпредложие ще определяме случаите в българския език, когато липсата на предлог се конкурира с еквивалентна по значение предложна конструкция. Нас ни интересува лингвистичният аспект на безпредложието в българския език. На него трябва да се гледа като на една от съвременните тенденции в развитието на езика, тенденция, която не е съвсем ясно очертана, но не може да бъде пренебрегната, защото тя има прояви както при номиналната, така и при вербалната фраза. Някои определят тази тенденция, по-специално в рамките на именната група, като развитие на системата на българския език от аналитизъм към нов, вторичен синтетизъм.

Ключови думи: *безпредложие, именна група, вербална група, аналитизъм, синтетизъм*

1. Въведение

С безпредложие (или безпредлоговост) ще определяме случаите в българския език, когато липсата на предлог се конкурира с еквивалентна по значение предложна конструкция. Явлението omission of prepositions може да се интерпретира от гледна точка на овладяването на езика или като първи, свързано с вербалното развитие на малките деца, или като втори, което пък се характеризира като неправилност по отношение на стандартните фрази, конструкции, изречения. Всъщност и в единия, и в другия случай става въпрос за погрешно изпускане на предлози, но докато при овладяването на езика от малките деца това е един примерите на така нар. етап на „телеграфна реч“ (Стоянова / Stoyanova 2009: 117 – 156), при изучаването на езика като втори причините за изпускането на предлози, неправилното добавяне на предлози или погрешната употреба на един вм. друг предлог са коренно различни – най-вече всичко това се дължи на интерференция между първия и втория език или на оскъдни или недостатъчни знания и умения по изучавания език. В първия случай явлението е предмет на изследване от психолингвистиката на развитието, във втория – от методиката на обучението.

Нас ни интересува лингвистичният аспект на безпредложието в българския език. Този аспект на безпредложието е наречен от В. Бонджолова *образуване на съчетания с нулева предложна връзка* (Бонджолова / Bondzholova 2007: 114 – 117). На него, както ще се опитаме да докажем, трябва да се гледа като на една от съвременните тенденции в развитието на езика, тенденция, която още не е съвсем ясно очертана, но не може да бъде пренебрегната, защото тя има прояви както в именната група, така и във вербалната група. Някои определят тази тенденция в именната група като развитие на системата на българския език от аналитизъм към нов, вторичен синтетизъм.

Аксиоматично е твърдението, че основна проява в развитието на българския език от синтетизъм към аналитизъм е разпадането на категорията падеж и замяната на именната падежна флексия с предложни съчетания (предлог + така нар. „обща“ форма на името). Изразяването на логическите отношения в изречението с предлози, т.е. извън синтетичната форма, и досега се смята, не без основание, за проява на аналитична тенденция. Според редица руски лингвисти едно от най-важните доказателства за постепенния преход на граматиката на съвременния руски език към аналитизъм е тенденцията към унификация на склоненията и съкращаване на именните парадигми наред със съгласуването не по форма, а по смисъл, за да се постигне по-висока степен на смислова точност на изказването (Валгина / Valgina 2003: 154 – 180; Гловинская / Glovinskaia 2008: 225 – 267; Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat / Zemskaia, Ermakova, Rudnik-Karwat 2008: 225 – 248; Юдина / Iudina 2010: 108 – 116). М. Я. Гловинска отбелязва, че като следствие от отслабването на формалните

опозиции се задействат компенсационни механизми: когато формалните противопоставяния между падежите отслабнат и се стигне до омонимия на флексии, в качеството на синтактична компенсация се наблюдава усилване на предложно-падежното управление, което много по-ярко сигнализира синтактичните връзки между думите (Гловинская / Glovinskaia 2008: 266). Предлогът, пише Гловинска, изразява съответния смисъл по-ярко и определено в сравнение с флексията, срв. и посочените двойки примери: *Существует противопоставление нового и старого – Существует противопоставление между новым и старым, Они определили два основных направления Вашей научной работы – Они определили два основных направления в Вашей научной работе, Речь идет об общем направлении движения языка – Речь идет не только об общем направлении в движении языка* (Гловинская / Glovinskaia 2008: 266 – 267). Интерес тук представлява и фактът, че и в трите случая става въпрос за изтласкване на родителния падеж.

Засилената употреба на предлозите е известна в историята на българския език като важен етап от продължителния процес на загуба на падежните флексии, който протича почти едновременно с прегрупирането, унификацията и съкращаването на падежите. Следващ етап, който също вече се наблюдава в съвременния руски език, е етапът на контаминирана плеонастична употреба на предлог и падежна флексия, появяваща се поради това, че падежната флексия вече не е достатъчна на говорителите да изразят съответното смислово отношение, напр. *письмо к сестре* вместо само *письмо сестре* (Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat / Zemskaia, Ermakova, Rudnik-Karwat 2008: 234). Трите авторки привеждат още няколко примера, в които се дава предпочитание на предлозите, а не само на падежните флексии: *купил подарок для брата – купил подарок брату, итог за полугодие – итог полугодия, опыт в работе – опыт работы* (Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat / Zemskaia, Ermakova, Rudnik-Karwat 2008: 234). Налице са синонимни конструкции, при което все по-често изборът на говорителите пада на предложните конструкции. Като се позовава на различни източници, българската лингвистка Л. Дончева-Марева (вж. Дончева-Марева / Doncheva-Mareva 1985: 36 – 49) дава обобщена картина на конкуренцията между конструкциите с падежно и предложно-падежно управление в руския език.

За да сравним предлоговата „температура“ в руски и български, направихме следния експеримент: сравнихме броя на предлозите в един руски текст от художествената литература с дължина 1000 думи с броя на предлозите в българския му преводен еквивалент. Руският текст е от разказа на Иван А. Бунин „Грамматика любви“ (https://ilibrary.ru/text/1054/p.1/index.html), преводът е на Георги Жечев, публикуван в книгата със същото заглавие, изд. на „Радуга“ – Москва, и „Народна култура“ – София (1988, стр. 110 – 119). В руския текст общият брой на предлозите е 110 (11%), употребени са 16 предлога със следната честота: *в* (*во*) 26, на 24, *с* (*со*) 16, *по* 7, *под* 7, *от* 6, *среди* 5, *к* 4, *о* 3, *у* 3, *за* 2, *из* 2, *про* 2, *возле* 1, *до* 1, *между* 1. В еквивалентния български текст предлозите са общо 145, което е 14,5%, употребени са 20 предлога със следната честота: *на* 42, *от* 24, *с* (*със*) 20, *в* (*във*) 17, *към* 6, *по* 6, *за* 5, *сред* 5, *под* 4, *до* 2, *край* 2, *пред* 2, *през* 2, *у* 2, *върху* 1, *из* 1, *изпод* 1, *зарад(и)* 1, *над* 1, *според* 1.

Разликата в броя на предлозите в руски и български не е толкова голяма, както можеше да се очаква. По-големият брой на предлозите в българския текст се дължи основно на предлога *на* – честотата му е близо два пъти по-висока в сравнение с руски. Това се дължи най-вече на безпредложната употреба на родителен притежателен и на дателен падеж в руски: и в двата случая еквивалентите в български са преди всичко изразени с предлог *на* + име, срв. в руския текст *в начале июня*, *сын этого мужика*, *по рассказам стариков-помещиков* (безпредложен род. падеж) срещу *в началото на юни*, *синът на тоя селянин*, *според разказите на старците помешчици* в българския текст (предлог *на* + име); *не угодили мужики Лушке* в руския текст (безпредложен дат. падеж) срещу *не са угодили селяците на Лушка* в българския текст (предлог *на* + име). Не са редки случаите, когато срещу дат. безпредложен, изразен в руски с местоименна форма, в български съответства също дат. безпредложен, ако е използвана кратката местоименна форма за дат. падеж, срв. *тарантас с кривым пыльным верхом дал ему шурин* в руския текст срещу *бричката с крив прашен гюрук беше му дал шуреят* в българския превод; а също когато срещу род. безпредложен, изразен в руски с местоименна форма, в български съответства дат. безпредложен, изразен с кратка местоименна форма, срв. *на ее кровати* срещу *на кревата ѝ*.

В сравнение с руския текст все пак предлозите в българския текст са повече както като отделни единици (20 срещу 16), така и по общ брой (145 срещу 110). В руския текст трите най-употребя-

вани предлога са *в* (*во*), *на*, *с* (*со*), в българския превод четири са най-честотните предлози – *на*, *от*, *с* (*със*), *в* (*във*). В ранговия списък по честота на употреба на думите в руския език предлогът *в* заема второто място сред всички словни единици, предлогът *на* – четвърто, предлогът *с* – осмо. Същата последователност на трите предлога виждаме и в честотния списък на служебните думи (Ляшевская, Шаров / Liashevskaia, Sharov 2009). В *Честотния речник на българската разговорна реч* предлогът *на* е на първо място по ранг сред предлозите и на девето място сред всички думи в ранговия списък; следва предлогът *в* (13 място), *за* (20 място), *с* (*със*) (22 място), *от* (25 място) (Николова / Nikolova 1987: 211). Както може да се заключи, резултатите от експеримента в голяма степен съвпадат с картината в честотните речници на руския и на българския език.

А. Попова оспорва твърдението, че предложно-падежните форми в синтетичните езици постепенно поемат функциите на падежите и че колкото по-голяма е тяхната фреквентност, толкова по-голямо е приближението към аналитизъм (Попова / Popova 1983: 46; вж. също Попова / Popova 2008: 115 – 133). Като пример тя посочва полския език, който и до днес има както подчертано синтетичен характер, така и богато развита предложна система. Според нея предложно-падежните форми в полския език напълно съответстват на същността на синтетизма: диференцирана форма – диференцирано съдържание. Ето защо предложно-падежните конструкции не трябва да се смятат за преходен етап от синтетизъм към аналитизъм. Първите симптоми на аналитизма, пише авторката, се проявяват едва при настъпване на качествени промени в предложната система, т.е. при настъпване на формално унифициране на значенията (Попова / Popova 1983: 46). Интерес представлява гледището, че върху формалното унифициране на предложната система се проектират частите на изречението – на изразяването на всяка част на изречението съответства един доминиращ формален изразител. Така предлогът *на* се специализира да означава същинска косвеност, *за* – commodi / incommodi, *с* – комитативност, *от* – аблативност. По-специално за предлога *с* А. Попова пише, че той „като вакуум изтегля от другите предлози всички значения, които по някакъв начин могат да бъдат подведени под [въпроса] *как / какъв*“ (Попова / Popova 1983: 54). Идеята на А. Попова, че част от предлозите в историята на българския език обобщават значението си и го доближават до значението на частите на изречението, се споделя от В. Гешев. Според него падежите от новобалкански тип (т.е. от ранноновобългарската падежна система от XVII век) със и без предлози се специализират да маркират частите на изречението и образуват йерархия според близостта им до предиката: именителен (подлог), безпредложен винителен (пряко допълнение и в някои случаи несъгласувано определение), безпредложен дателен (за изразяване на несъгласуваното определение и косвеното допълнение), винителен с предлози (за изразяване на различни предложни допълнения и обстоятелства) (Гешев / Geshev 2012: 71).

От своя страна Д. Станишева също оспорва мнението, че преходът от синтетизъм към аналитизъм е съпроводен с разширение на семантиката на предлозите. Тя смята, че в случая се променя семантиката на самия глагол, която в текста придобива важно значение, по-голямо, отколкото в синтетичните славянски езици. Едновременно с това протича и процес на трансформация на предложната система, която авторката нарича семантична компресия. При този процес някои от първичните старобългарски предлози биват отстранени, а семантичната диференциация се пренася върху взаимодействието между глагола и името, срв. в български употребата на предлога *от* в три различни ситуации срещу употребата на три различни предлога в руски: *идвам от училище, взех книгата от масата, вървя от пазара към гарата – иду из школы, взял книгу со стола, иду от базара* (Станишева / Stanisheva 1997: 177 – 178).

2. Безпредложие в именната група (съществително + съществително)

М. Алмалех дели словосъчетанията от две съществителни, свързани чрез прилагане (т.е. безпредложно), на две основни групи: словосъчетания с несъгласувани определения и словосъчетания с приложение. Към словосъчетанията с несъгласувани определения се отнасят двойки съществителни, в които първото съществително изпълнява функция на несъгласувано определение, а второто е определяемо: *ято гълъби, чаша вода, бучка захар, филия хляб*. Към словосъчетанията с приложение се отнасят двойки съществителни от вида съществително нарицателно + съществително собствено, напр. *доктор Старирадев*, или съществително нарицателно + съществително нарицателно, напр. *баща англичанин, пиле каша* (Алмалех / Almaleh 1993: 38 – 107). Първата група словосъчетания ще

отнесем към т. 2.1 (безпредложни нумеративни конструкции или по-просто – нумеративни словосъчетания), втората група – към 2.3 (сложни съществителни и конструкции от типа съществително (определяемо) + съществително (определение) и отчасти към 2.2 (апозитивни конструкции от типа съществително (определение) + съществително (определяемо).

2.1. Безпредложни нумеративни конструкции

В съвременния български език се употребява набор от класификатори нумеративи, които изпълняват едновременно две функции: категоризират имената според някои физически или функционални особености на техните референти; служат като посредници при броенето на предметите, съвкупностите или на разпределените веществени маси. Това са: 1. класификаторът нумератив *чифт* – категоризира двусъставни изкуствени предмети: *два чифта очила*; 2. класификаторите нумеративи *стадо, глутница, ято, рояк* и под. – категоризират животни, птици, риби, влечуги, насекоми и др. в стандартни или конвенционални съвкупности: *ято гълъби, две стада овце*; 3. класификаторите нумеративи за категоризиране на веществата според физическата форма, в която са разпределени, и за посочване типа на тяхната квантификация – стандартни и нестандартни (конвенционални и неконвенционални) мерки: *метър, буца, кофа, парче, лъжичка, педя* и др.

Нумеративите (или мензуративите) са вид класификатори, които посочват типа квантификация на обекта (Плунгян, Романова / Plungian, Romanova 1990: 238 – 239). Обикновено това са отделни лексеми, с помощта на които обектът не само се квантифицира, но и класифицира. Така напр. с помощта (с „посредничеството“) на лексемата *чифт* се извършва не само квантификация на съответния предмет, напр. *два чифта очила*, но и класификация на предмета като „чифтен“ предмет, назован с дуално съществително. Употребата на нумератива *стадо* в нумеративната синтагма *едно стадо овце* класифицира тези домашни животни като „стадни“, но ходещи, стъпващи по земята животни – за разлика напр. от вълците, чието обединение е „глутница“, или пък от гъските, които могат да бъдат класифицирани като „стадни“, но летящи животни – *едно ято гъски*, и като „стадни“, но ходещи животни – *едно стадо гъски*, но не се класифицират в „глутници“, нито пък като „рояк“ – за разлика напр. от пчелите и т.н.

На трите вида български безпредложни нумеративни конструкции съответстват в английски език конструкции от вида съществително + предлог *of* + съществително, а в руски съществително + съществително в род. падеж (ед. или множ.ч.), срв. в бълг. *чифт чорапи, чифт очила* – в англ. *pair of socks, pair of glasses*, в руски – *пара носков, пара очков*; в бълг. *стадо овце, ято гълъби* – в англ. *flock of sheep, flock of pigeons*, в руски – *стадо овец, стая голубей*; в бълг. *чаша вода, кофа картофи* – в англ. *glass of water, bucket of potatoes*, в руски – *стакан воды, ведро картофеля*.

Както може да се заключи, безпредложните нумеративни конструкции представляват важна характеристика на съвременния български език. При партиципация на веществена маса континуум употребата на предлога *от* променя смисъла на словосъчетанието, като посочва произход, срв. *бучка лед* – част от веществен континуум, *бучка от лед* – веществен произход. Предложното съчетание *от* + вещественo съществително може да се трансформира в относително прилагателно със същото значение – *ледена бучка*. Употребата на предлога *с* в словосъчетания от вида *чаша с вода, кофа с картофи* означава ‘снабденост’ на предмета, означен с броимо съществително във функцията му на главен член на словосъчетанието, т.е. това не са нумеративни конструкции.

2.2. Апозитивни конструкции от типа съществително (определение) + съществително (определяемо)

Макар да е възприел под влиянието на османския турски език модела съществително (определение) + съществително (определяемо), срв. *боб чорба, тахан халва, дроб сарма*, в инвазията на новите апозитивни конструкции (*бизнес център*, *интернет гений*, *тенис корт, МВР шеф, ДДС афера, ЧРД прокоба*) определено прозира влияние на германските езици, преди всичко – на английския език. Това явление е отбелязано най-напред като особено продуктивно в езика на медиите след промените в България от 1989 г. (Байрамова / Bayramova 1999: 127). Може да се твърди, че апозитивните конструкции от типа *кафе вкус* са последна, трета стъпка в начина на изразяване на атрибутивните словосъчетания: на първо място, най-старинен, съответстващ на славянския син-

тетичен строй, е моделът относително прилагателно + съществително (в конкретния случай това би била конструкцията *кафеен вкус*), на следващо място е моделът съществително определяемо + предложно-именно съчетание във функция на несъгласувано определение (в конкретния случай – *вкус на кафе*), модел, който е в съответствие с аналитичния граматичен строй на българския език, и на трето място – моделът съществително + съществително, където първото съществително е атрибут, а второто е определяемо (*кафе вкус*). Трите модела в начина на оформление на атрибутивните словосъчетания могат по-общо да се определят като славянски (*кафеен вкус*), романски (*вкус на кафе*) и германски модел (*кафе вкус*).

В конструкциите, които са продукт на прилагането като вид синтактична техника, първото, подчиненото съществително остава неизменяемо – не се изменя по число и не се членува. Като цяло подчиненото съществително носи характеристиките на неизменяемо прилагателно. По това тази група апозитивни конструкции рязко се отличава от нумеративните конструкции, където първото съществително се изменя по число и може да се членува, срв.: *две чаши вода, ятото гълъби* срещу *два бизнес центъра, на тенис корта*. Определенията се съгласуват по род и число с първото съществително, докато тук случаят е точно обратен, срв. *голяма кофа картофи*, но *голям гуми център*.

Като се позовава на данни от едно много задълбочено и подробно изследване на Й. Трифонова (Трифонова / Trifonova 1986) и на примери от статия на Й. Симеонов (Симеонов / Simeonov 1981: 31 – 38), Св. Иванчев обобщава, че относителното прилагателно име в съвременния български език се намира „под режим на аналитизъм“: в аналитичния български език се ограничават възможностите за образуване на относителни прилагателни за сметка на засилената употреба на предложно-именни съчетания, от друга страна, някои готови вече конструкции от типа относително прилагателно + съществително се подменят с по-нови от типа съществително определяемо + предложно-именно съчетание (Иванчев / Ivanchev 1988: 76 – 81) (напр. *ягодов сладкиш* и *сладкиш от ягоди*). Ако се опитаме да продължим разсъжденията на Иванчев, бихме отбелязали, че третата стъпка (*кафе вкус*) представлява своеобразен нов вид синтетизъм, който, за да отличим от стария, първичния синтетизъм, можем да определим като „вторичен синтетизъм“. Българската езикова ситуация в момента предлага конкуренция на трите вида конструкции. Старите относителни прилагателни са застинали в отдавна наложили се конструкции, докато иновативните „вторично синтетични“ конструкции все още преобладават в езика на медиите и в професионалните жаргони, където представляват „лесни“ и „икономични“ буквални преводи от английски, а от там нахлуват и в разговорната реч.

2.3. Сложни съществителни и конструкции от типа съществително (определяемо) + съществително (определение)

Въпросът за новия синтетизъм на номинативните конструкции е поставен за разискване от Ст. Стоянов, но по повод на словосъчетания като *началник гара* (вм. началник на гара), *началник отдел*, *катедра физика* (вм. катедра по физика) и под. (Стоянов / Stoyanov 1984: 7 – 17), в които субординационните отношения са от типа първи главен компонент – втори подчинен компонент. Според Ст. Стоянов тази тенденция се е появила под влияние на руския език, срв. *начальник станции*, където подчиненото съществително приема форма за родителен падеж. Според Вл. Мурдаров в комбинации от рода *художник костюми*, *ръководител светлинни ефекти* може да се възприеме „ясен стремеж за стягане на фразата чрез чисто механично съкращаване на предлозите“ (Мурдаров / Murdarov 2003: 167), т.е. това не е съзнателно осъществяван синтетизъм. Проявите на „новия синтетизъм“, макар и да имат „някои чисто вътрешноезикови особености“, се осъществяват предимно в административно-деловия стил, т.е. те протичат в ограничени рамки (Мурдаров / Murdarov 2003: 172). От административно-деловия стил новите „синтетични“ конструкции добиват широко разпространение в професионалната разговорна реч.

Механичното съкращаване на предлози доближава тази реч до така нар. „телеграфен стил“, който се характеризира със съкращаване на „функционалните“ думи, сред които на първо място са именно предлозите, срв. напр. в телеграми от близкото минало и в днешни кратки електронни съобщения (есемеси): *пристигам сряда чакай жп гарата 8 часа* ‘пристигам в сряда чакай на жп гарата в 8 часа’.

Както се отбелязва и от Вл. Мурдаров, новият „синтетизъм“ на конструкции от вида *катедра физика* вм. *катедра по физика*, *отдел счетоводство* вм. *отдел по* (или *за*) *счетоводство* може да „се маскира“ при писане чрез поставянето на втория елемент в кавички и с главна буква: *катедра „Физика“, отдел „Счетоводство“* (Мурдаров / Murdarov 2003: 165 – 166), т.е. предложното словосъчетание от типа главен компонент – подчинен компонент се трансформира в безпредложно словосъчетание с приложение (по цитираната терминология на М. Алмалех). Този модел действително е широко разпространен в професионалната реч, оттам прониква и в други стилове, срв. *факултет „Математика и информатика“* вм. *факултет по математика и информатика*, *ръководител катедра „Български език“* вм. *ръководител на катедра(та) по български език.* В последния пример фактически имаме сливане на две безпредложни словосъчетания: *ръководител катедра*, словосъчетание, което е на границата между свободно словосъчетание и сложна дума, и *катедра „Български език“*, словосъчетание, състоящо се от съществително главен компонент + приложение.

Тук няма да се впускаме в разсъждения по въпроса дали безпредложни образувания от типа *ръководител катедра* са сложни думи или свободни словосъчетания, но би трябвало да отчетем факта, че сложните думи, съставени от две основи в отношение главен компонент – подчинен компонент, са образувани именно от свободни словосъчетания, съставени от съществително + предлог + съществително, чрез съкращаване на предлога: *началник-влак* от *началник на влак, кандидат-депутат* от *кандидат за депутат, заместник-ректор* от *заместник на ректор*. В предложните словосъчетания и двата компонента се менят по число, докато в сложните думи се изменя по число и се членува само вторият компонент: *кандидати за депутати* срещу *кандидат-депутати, кандидат-депутатът, кандидат-депутатите*, т.е. спойката между компонентите в образувания от типа *началник-влак, заместник-председател* действително ги прави единно цяло. Образуванията от този тип стават факти на речника на езика, което е висока степен на лексикализация в сравнение със синтактичната техника на прилагането при образуване на свободни словосъчетания.

Вл. Мурдаров поставя въпроса за новия „синтетизъм“ и при сложни думи, като *тютюнопроизводител, ледоразбивач, картофобелачка*, образувани съответно от разгърнатите еквивалентни предложни словосъчетания *производител на тютюн, разбивач на лед, белачка на картофи.* Но особеното в такива сложни думи е, че те всъщност са резултат от тристепенна трансформация: от изходната вербална парафраза, съдържаща глагол + обект, напр. ‘който произвежда тютюн’, през номинализация в предложно словосъчетание, в случая *производител на тютюн*, до сложна дума – *тютюнопроизводител*. Компонентите на такива сложни думи са в отношение подчинен компонент – главен компонент. Както правилно се отбелязва, в днешния български език „трудно могат да се открият новообразувания по този модел“ (Мурдаров / Murdarov 2003: 169), т.е. предпочитат се за употреба описателни названия.

Като анализира конкуренцията между тройката словосъчетания с идентично смислово съдържание *ябълков конфитюр – конфитюр от ябълки – конфитюр ябълки*, Вл. Мурдаров отбелязва, че първият и третият вариант се употребяват много по-често, докато вторият вариант, който съответства най-много на спецификата на съвременния български език, се среща преди всичко при устна употреба и много по-рядко в писмения език (Мурдаров / Murdarov 2003: 171 – 172). Конструкции като *конфитюр ябълки*, *супа пиле*, *филе риба* и под. са противоположни по структура на конструкциите от типа *кафе вкус*. Поне на този етап не се срещат словосъчетания като *ябълки конфитюр, *риба чорба, но *супа пиле* е взаимозаменимо с *пиле супа*, което впрочем е отбелязал и М. Алмалех, срв. още *леща чорба, пиле каша*. В отделни случаи вариациите действително са различни, напр. *пиле на грил* и *пиле грил* (http://www.gradus.bg); *зеленчуци на грил, гриловани зеленчуци* и *грил зеленчуци*, дори *зеленчуци грил*; *слънчогледова реколта, реколта на слънчоглед* и *реколта слънчоглед*; *риба на барбекю, риба барбекю* и *барбекю риба* и т.н.

2.4. Предложни и безпредложни номинализации на действия

Тук накратко ще разгледаме еквивалентните предложни и безпредложни номинализации на глаголни признаци, за чиято цел се използват съществителни имена, образувани с наставка *-не*. Изключително продуктивната група съществителни на *-не* се употребява главно за пълна номинализация на признаци, срв. *Той пише нова книга, но писането не му върви.* Първото просто изречение представлява съобщение за съответното събитие, второто – анафорично наименование

на събитието. Ако изходната конструкция представлява преходен глагол + съществително във функция на обект на действието, напр. *попълвам документи*, при номинализация конструкцията се трансформира в отглаголно съществително на *-не* + предлог *на* + съществително – *попълване на документи*; примерите са многобройни – *ловя бримки → ловене на бримки, давам съвети → даване на съвети, поставям стъкла → поставяне на стъкла.* В падежните езици, напр. немски, отношението в номинализираната трансформирана отглаголна конструкция се изразява с Genitivus objectivus, който спада към притежателния генитив в рамките на неговото широко разбиране. Глаголността на нечленуваното отглаголно съществително във висока степен е запазена, за да се неутрализира, предлогът *на* може да се изпусне: *попълване документи, ловене бримки, даване съвети, поставяне стъкла*. Предложната и безпредложната конструкция са еквивалентни по значение, но не и по статус: предложната конструкция е автоматична номинализация на глаголния признак, екивалентната безпредложна конструкция със своята имплицитна връзка между компонентите представлява синтетично наименование и притежава подобно на фразеологизмите известна устойчивост и свързаност на компонентите. Изпускането на предлога в отделни случаи е поради езикова икономия, т.е. безпредложното словосъчетание е само „стегнат“, съкратен вариант на предложния еквивалент.

Вл. Мурдаров отбелязва, че безпредложният модел се разширява, като започва да включва и други съществителни, образувани от съответни преходни глаголи: *поправка телевизори, ремонт двигатели* (Мурдаров / Murdarov 2003: 168).

Предлогът *на* е „най-мразеният“, ако можем така да се изразим, предлог от предложната система на българския език. Изработени са цели стратегии и предписания в кои случаи е уместно изпускането на предлога с цел да се избегне повторението му и да се запази стиловата „красота“ на текста. Освен това се внушава, че текстът е по-художествен, ако се употребяват повече глаголи и ако, където е възможно, се избягват отглаголните съществителни с наставка *-не*. Така напр. Ст. Стоянов набелязва четири техники за избягване на някои употреби на предлога: вместо *на* да се употреби друг подходящ предлог, напр. вм. *държанието на медицинския персонал влияе на психиката на болните – държанието на медицинския персонал влияе върху психиката на болните*; вм. отглаголно съществително да се употреби личен глагол, напр. вм. *лошото време не попречи на завършването на работата – лошото време не попречи да се завърши работата*; да се употреби притежателно прилагателно, т.е. съгласувано определение, напр. вм. *анализ на стихотворенията на Ботев – анализ на Ботевите стихотворения*; да се изпусне предлогът *на* след нечленувано отглаголно съществително, образувано от преходен глагол, напр. вм. *изясняване на структурата на повърхността на твърдите тела – изясняване структурата на повърхността на твърдите тела* (Стоянов / Stoyanov 1964: 425 – 426). Същите инструкции фигурират и във втория том на академичната граматика (Граматика / Gramatika 1983: 431). Подобни предписания дават и авторите на разни помагала по култура на речта: Д. Димов (Димов / Dimov 1971: 115 – 124), М. Москов (Москов / Moskov 1974: 36 – 50) и др.

3. Безпредложие във вербалната група (глагол + съществително във функция на пряк обект)

Шарл Бали развива идеята, че човешките възприятия на различните явления и тяхното изразяване в езиците се характеризират с две противоположни тенденции: а) като вътрешна интранзитивна дейност, а не като действие, способно да влияе на обекта и да води до някакъв резултат; б) като мисъл, която инстинктивно се обръща към търсене на причина и следствие, като определен феномен, който извиква идея за агенс, произвеждащ транзитивно действие, способно да влияе на обекта. Първия начин на възприемане авторът нарича феноменистичен, или импресионистичен, а втората тенденция се определя като каузална, или транзитивна (Балли / Balli 1920 / 2003: 186). По-нататък авторът въз основата на много примери с начина на изразяване на глаголни действия и състояния в различни езици се опитва да свърже феноменистичната тенденция с индоевропейските синтетични езици. Сам индоевропейският език е имал много повече безлични глаголи в сравнение с езиците, развили се от него. Така от своя страна руският език има повече безлични глаголи в сравнение с немския, немският повече от френския, френският повече от английския. В английския език са се

запазили само безличните глаголи с „метеорологично“ значение, което съвсем точно се съгласува с действителността и логиката. В езиковата еволюция се наблюдава следният паралелизъм: честотата на безличните глаголи остава една и съща при увеличаване броя на аналитичните форми. По-нататък авторът отстоява гледището, че в аналитичните езици е налице тенденция за съкращаване на медиалните глаголи, с които се изразява действие, свойствено на субекта и съсредоточено в субекта, в съответствие с това в каква степен езиците са се отдалечили от индоевропейския тип и са се приближили към аналитичния тип. В съвременния български език напр. количеството на глаголите media tantum остава почти същото, каквото е в старобългарския език: нещо повече, някои от тях успешно се подлагат на дерефлективация за изразяване на каузативност. Авторът открива корелация между степента на аналитизъм и изразяването на преходността в езиците: ако в отношенията между агенса и обекта преобладават случаите на изразяване с непреки допълнения, езиците по-скоро са синтетични, но ако отношенията се изразяват предимно с преки допълнения, езиците по-скоро са аналитични (Балли / Balli 1920 / 2003: 194 – 195).

Съвременните типологични изследвания на съотношението между преходните и непреходните двуместни предикати в индоевропейските езици потвърждават отбелязаната от Бали корелация по преходност / непреходност и аналитизъм / синтетизъм, срв. напр. в английски *help* (прех.) и в немски *helfen* (непр.) ‘помагам’. Като прави сравнение между 23 съвременни индоевропейски езика, С. Сай стига до извода, че индексът на непреходност „мощно“ корелира с броя на падежите в съответните езици: в езиците с по-голямо количество падежи непреходните структури са представени по-широко, отколкото в езиците с по-малко падежи, напр. непреходните глаголи в романските езици, в английски, норвежки, нидерландски са по-малко в сравнение с езици като немски, гръцки, албански, докато в тези езици от своя страна непреходните глаголи са по-малко в сравнение с руски, сръбски, полски, украински, литовски (Сай / Sai 2017: 729).

В българския език се наблюдава процес на заличаване на семантичната разлика между преходните и непреходните глаголи, разлика, която все повече става синтактична, отколкото семантична. В резултат сам по себе си глаголът няма да ни съобщава нищо за значението преходност или непреходност, само различната синтактична връзка с окръжаващите го членове на изречението ще съобщава за неговата реализация като преходен или непреходен глагол. Начинът на образуване на преходни глаголи от непреходни, чрез тяхната употреба без или със каузативно значение, е много продуктивен в съвременната българска реч. Транзитивацията на непреходните глаголи – невъзвратни и възвратни, води до изпускане на предлозите.

3.1. Транзитивация на непреходни невъзвратни глаголи

Активен е процесът на транзитивация на интранзитивни глаголи чрез елиминиране на съответните предлози, но без промяна в лексикалната семантика, срв.:

спомагам / спомогна (за...) (интранзитивен), но *Процедури, които спомагат почистването и разкрасяването на тялото* (сп. Животът днес);

помагам / помогна (на...) (интразитивен), но *Планински спасители са помогнали жена със счупен крак във Витоша* (epicenter.bg);

благодаря (на...) (интранзитивен, но *Футболният съюз благодари Бойко Борисов за ремонтирани стадиони* (epicenter.bg);

повлиявам / повлияя (на...) (интранзитивен), но *Хранителната добавка повлиява функцията на пикочните пътища* (сп. Животът днес), *Фемимодел форте повлиява с до 40 процента целулита още в първата седмица* (в. Уикенд), *[Аналгинът] повлиява болката и понижава високата температура* (надпис върху кутийка аналгин), *Нямах никаква възможност да повлияя събитията по какъвто и да е начин* (vesti.bg), *Звуковите ударни вълни [...] успешно повлияват болкови състояния в мускули и / или стави без значение от местоположението им* (lazermed.bg), *Продуктите от серията благоприятно повлияват неочакваните и спешни пристъпи на уплаха, страх и паника при децата* (woman.bg), *Ладинският [език] също повлиява лексикално околните езици* (bg.wikipedia.org);

връхлитам / връхлетя (на...) (интранзитивен), но *Кола връхлетя пешеходци в Лондон, шофьорът е задържан* (vesti.bg), *Излизаш от парка и връхлиташ контейнерите за смет* (Ивайло Дончев, фейсбук);

мисля (ø, за...) (интранзитивен), но *Литературата ни учи как да мислим себе си и света* (Г. Господинов), *Но който продължава да мисли Доналд Тръмп за някакво случайно недоразумение, още не е прогледнал* (e-vestnik.bg);

удържам / удържа (на...) (интранзитивен), но *Борисов уверяваше сръбския президент, че ще пусне транзитния газ до края на декември 2020 г., и удържа думата си* (segabg.com);

доминирам (ø, на...) (интранзитивен), но *Том Круз [...] все още доминира екрана в шпионската екшън сага „Невъзможна мисия“* (Труд), *Ястребите ли ще доминират формирането на външната политика в Белия дом?* (epicenter.bg);

гласувам (за) (интранзитивен), но *Гласувах я* [= Поли Генова] (фейсбук, след призив да се гласува за Поли Генова), *И тези жени ще избират шеф на БНТ в скоро време. Или по-вероятно ще гласуват онзи, когото им посочи вождът* (e-vestnik.bg);

стрелям (ø, по...) (интранзитивен), но *Това, което знам, е, че корумпетата ги стрелят по стадионите там* (форум на в. Сега);

протестирам (срещу...), но *Прокуратурата протестира освобождаването на двама осъдени по делото „Наглите“* (epicenter.bg);

прозвънявам / прозвъня (ø) (интранзитивен), но *Служителите на българското посолство в Тирана прозвъняват българите в Албания след силното земетресение, което разтърси страната тази сутрин* (epicenter.bg).

Може да се предположи, че транзитивната употреба на безпредставъчния интранзитивен глагол *стрелям* се дължи на замяната му с представъчния транзитивен *застрелям*. Такъв тип употреби не са изключение особено в медийната реч, където се предпочитат по-кратките форми, при което безпредставъчният интранзитивен глагол поема не само значението, но и синтактичните свойства на представъчния корелат. Глаголът *протестирам* със значението ‘депозирам протест’ се употребява като транзитивен в някои професионални сфери – финанси, право. Това е отбелязано и в Речника на българския език, т. 14. Транзитивацията на непреходните невъзвратни глаголи създава условия за конкуренция между предложната и безпредложната рекция, без да се променя съответното семантично съдържание.

3.2. Дерефлективация; дерефлективация и каузативация

Транзитивната употреба на възвратен непреходен глагол задължително изисква снемане на възвратността, дерефлективация, напр. *боря се с трудностите → боря трудностите, консултирам се за решение → консултирам решение, конкурирам се с големите търговски вериги → конкурирам големите търговски вериги, отказвам / откажа се от поръчка → отказвам / откажа поръчка, катеря се по планината → катеря планината, подигравам / подиграя се с възрастните хора → подигравам / подиграя възрастните хора* и др. В медийната реч особено агресивно се налага глаголът *боря* като преходен, измествайки непреходния възвратен *боря се* (със...), срв. следните примери: *Валери бори глада в Индия* (Стандарт), *Кметът Портних ще бори шума в курортите* (standartnews.com), *МВР ще бори корупцията във ведомството с нови мерки* (Сега), *Днес Мадлен продължава да бори живота и да оцелява както всеки един от нас на малката ни планета* (trud.bg). Някои от транзитивните употреби могат да се разглеждат или като случайни, или пък като преднамерено конструирани за придаване на оригиналност на езика и стила, напр. *Ние, ако слезем от самолета, качим джип* (вм. *качим се на джип*) *и се доберем до някои от най-затънтените краища на планетата, където живее племе, непознаващо още желязото, ще кажем – тия са бедни* (Сега).

При други глаголи транзитивацията предизвиква дерефлективация и каузативация. Би могло да се твърди, че по-скоро каузативацията е цел на дерефлективацията, срв. *вълнувам се от вълните на морето → вълните на морето ме вълнуват, радвам се на твоите успехи → твоите успехи ме радват, съмнявам се в тая работа → тая работа ме съмнява, безпокоя се за здравето ти → здравето ти ме безпокои.* Тук се посочват примери с конверсия на възвратни глаголи с медиално значение, но процесът на приписване на каузативност има оказионални проявления дори сред глаголите reflexiva tantum, срв.: *аз се страхувам от постъпките ти → постъпките ти ме страхуват, срамувам се от него → той ме срамува.*

4. Някои други случаи на безпредложие

4.1. На първо място, ще се спрем на опростяването на някои съставни предлози, при които последният елемент – същински предлог, се изпуска, а останалата част на съставния предлог поема да изпълнява съответната функция, напр. вм. *съобразно с – съобразно*, срв. *План за организация на учебния процес съобразно здравните норми* (Сега), вм. *съгласно с – съгласно*, срв. *съгласно наредба № 10, съгласно закона за личната помощ,* вм. *благодарение на – благодарение*, срв. *благодарение усилията на фондацията*, вм. *независимо от – независимо*, срв. *Той заявява, че независимо препятствията и трудностите е сбъднал мечтите си* (Уикенд), вм. *подобно на – подобно*, срв. *Може би е ползвал също така съдействие от Иван Пеев Плачков, близък приятел и на двамата, възпитаник на Роберт колеж и следователно подобно Гешов владеещ английски език* (Вл. Трендафилов), вм. *в резултат на* или *в резултат от – в резултат*, вм. *въз основа на – въз основа*, вм. *по повод на – по повод*, срв. *По повод рождения ден на Негово светейшество* и др. Съставните предлози представляват граматикализирани съчетания от два или три компонента: име + предлог, предлог + име + предлог, наречие + предлог (Ницолова / Nitsolova 2008: 451 – 452). Десемантизацията на пълнозначната дума позволява изпускането на предлога от двукомпонентното съчетание и на втория предлог от трикомпонентното съчетание.

4.2. При някои съчетания от предлог + съществително с функция на обстоятелства за време е възможно изпускането на предлога, срв. *петък заминавам* вм. *в петък заминавам*, *януари започват изпитите* вм. *през януари започват изпитите, 2020 година ще посетя някои от балканските страни* вм. *през 2020 година ще посетя някои от балканските страни*, при което съществителните, понеже имат събитийно значение, се конверсират в наречия или в адвербиални изрази. Срв. още: *Когато станах депутат, започнах веднага да пътувам и да организирам понеделник и вторник* (вм. *в понеделник и вторник*) *срещи в отдели „Култура“ в различните общини* (Факти), *Отдавна пиша музика за албум, края на 2020 г.* (вм. *в края на 2020 г.*) *завърших материала и тази година с нова енергия насочвам работата си за реализацията му* (Дневник).

Друг случай на изпускане на предлози, което по-скоро е признак на ниска езикова култура, представляват изрази като *излизам отпуска, отпуска съм* вм. *излизам в отпуска, в отпуска съм*, *отивам командировка* вм. *отивам в командировка, почивка съм до 13 часа* вм. *в почивка съм до 13 часа*. Тъй като тук става въпрос за изпускането на предлога *в*, който не образува сричка, може да се предположи, че изпускането е резултат от небрежно произношение, а от небрежната устна реч такива употреби минават и в писмената реч.

5. Заключение

Двата основни вида безпредложие – в именната група и в групата на глагола, имат сериозни разлики помежду си. В именната група повечето от случаите на безпредложие могат да се третират като наченки на нов, вторичен синтетизъм на съвременния български език. Обратно, във вербалната група проявите на конверсия на интранзитивни глаголи с предложна рекция в транзитивни прякообектни глаголи са по-скоро резултат от продължаващ процес към аналитизъм на изреченската структура. Това не е чудно, ако имаме предвид, че преходът от синтетизъм към аналитизъм е неравномерен: при имената с отпадането на падежите той е стигнал почти до своя финал, докато при глагола той интензивно продължава да се развива в посока към аналитизъм. Както посочихме, налице е корелация между редуцирането, прегрупирането и отпадането на падежните системи и категорията интранзитивност / транзитивност на глагола.

Безпредложието в именната група прави имлицитни отношенията между компонентите на словосъчетанията, за отношенията между тях трябва да се разчита на логика, а не на граматика. „Скритият“ смисъл е основно съдържание на вторичния синтетизъм. Тъй като се смята, че езиците, в които отношенията между агенса и обекта се изразяват с непреки допълнения, са по-скоро синтетични, а езиците, в които същите отношения се изразяват предимно с преки допълнения, са по-скоро аналитични, относно съвременния български език може да се твърди, че в изречението продължава процесът на развитие към аналитизъм. Налице са множество безспорни доказателства за транзитивни промени в глаголната рекция, дерефлективация и за семантични изменения към

придобиване на каузативност. Обратни процеси не се наблюдават. Това е доказателство към тезата за продължаващото развитие към аналитизъм на българския език в сферата на глагола и при механизма на изразяване на неговите актанти.

Цитирана литература / References

Алмалех 1993: Алмалех, М. *Семантика и синтаксис*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Almaleh 1993: Almaleh, M. *Semantika i sintaksis*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Байрамова 1999: Байрамова, М. Хиперизмите – чуждици (Главно с оглед езика на медиите). – В: *Медиите и езикът*. София: Издателство „ЕТО“. (Bayramova 1999: Bayramova, M. Hiperizmite – chuzhditsi (Glavno s ogled ezika na mediite). – In: *Mediite i ezikat*. Sofia: Izdatelstvo „ЕТО“.)

Балли 1920 / 2003: Балли, Ш. Импрессионизм и грамматика. – В: Балли, Ш. *Язык и жизнь.* Москва: УРСС, с. 186 – 199. (Balli 1920 / 2003: Balli, Sh. Impressionizm i grammatika. – In: Balli, Sh. *Iazyk i zhizn'*. Moskva: URSS, s. 186 – 199.)

Бонджолова 2007: Бонджолова, В. *В света на българските предлози*. В. Търново: Издателство „Фабер“. (Bondzholova 2007: Bondzholova, V. *V sveta na balgarskite predlozi*. V. Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“.)

Валгина 2003: Валгина, Н. С. *Активные процессы в современном русском языке.* Москва: Логос. (Valgina 2003: Valgina, N. S. *Aktivnye protsessy v sovremennom russkom iazyke*. Moskva: Logos.)

Гешев 2012: Гешев, В. В търсене на причината и механизмите на езиковия развой. – В: *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 67 – 78. (Geshev 2012: Geshev, V. V tarsene na prichinata i mehanizmite na ezikoviya razvoy. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 1, s. 67 – 78.)

Гловинская 2008: Гловинская, М. Я. Имена. Тенденция к унификации склонений и сокращению парадигм. – В: *Современный русский язык. Активные процессы на рубеже XX – XXI веков.* Отв. ред. Л. П. Крысин. Москва: Языки славянских культур. (Glovinskaia 2008: Glovinskaia, M. Ia. Imena. Tendentsiia k unifikatsii sklonenii i sokrashcheniiu paradigm. – In: *Sovremennyi russkii iazyk. Aktivnye protsessy na rubezhe XX – XXI vekov*. Otv. red. L. P. Krysin. Moskva: Iazyki slavianskikh kul'tur.)

Граматика 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Том II. Морфология*. София: Издателство на БАН. (Gramatika 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom II. Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Димов 1971: Димов, Д. *Словното излишество (плеоназмът)*. София: Народна просвета. (Dimov 1971: Dimov, D. *Slovnoto izlishestvo (pleonazmat)*. Sofia: Narodna prosveta.)

Дончева-Марева 1985: Дончева-Марева, Л. *Аналитични прояви в системата на съвременния руски език.* София: Наука и изкуство. (Doncheva-Mareva 1985: Doncheva-Mareva, L. *Analitichni proyavi v sistemata na savremenniya ruski ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Земская, Ермакова, Rudnik-Karwat 2008: Земская, Е. А., О. П. Ермакова, Z. Rudnik-Karwat. Особенности русского и польского языков на рубеже XX – XXI вв. – В: *Славянское языкознание. XIV Международный съезд славистов. Охрид, 10 – 16 сентября 2008 г. Доклады российской делегации*. Москва: Индрик. (Zemskaia, Ermakova, Rudnik-Karwat 2008: Zemskaia, E. A., O. P. Ermakova, Z. Rudnik-Karwat. Osobennosti russkogo i pol'skogo iazykov na rubezhe XX – XXI vv. – In: *Slavianskoe iazykoznanie. XIV Mezhdunarodnyi s"ezd slavistov. Okhrid, 10 – 16 sentiabria 2008 g. Doklady rossiiskoi delegatsii*. Moskva: Indrik.)

Иванчев 1988: Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен*. София: Народна просвета. (Ivanchev 1988: Ivanchev, Sv. *Balgarskiyat ezik – klasicheski i ekzotichen.* Sofia: Narodna prosveta.)

Ляшевская, Шаров 2009: Ляшевская, О. Н., С. А. Шаров. *Частотный словарь современного русского языка (на материалах Национального корпуса русского языка).* Москва: Азбуковник. (Liashevskaia, Sharov 2009: Liashevskaia, O. N., S. A. Sharov. *Chastotnyi slovar' sovremennogo russkogo iazyka (na materialakh Natsional'nogo korpusa russkogo iazyka).* Moskva: Azbukovnik.)

Москов 1974: Москов, М. *Български език и стил*. София: Наука и изкуство. (Moskov 1974: Moskov, M. *Balgarski ezik i stil*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Мурдаров 2003: Мурдаров, Вл. По-нови тенденции в развитието на модерния български език. – В: Мурдаров, Вл. *Из историята на българистиката и на модерния български език.* [Пловдив]: Пигмалион. (Murdarov 2003: Murdarov, Vl. Po-novi tendentsii v razvitieto na moderniya balgarski ezik. – In: Murdarov, Vl. *Iz istoriyata na balgaristikata i na moderniya balgarski ezik.* [Plovdiv]: Pigmalion.)

Николова 1987: Николова, Цв. *Честотен речник на българската разговорна реч.* София: Наука и изкуство. (Nikolova 1987: Nikolova, Tsv. *Chestoten rechnik na balgarskata razgovorna rech.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Плунгян, Романова 1990: Плунгян, В. А., О. И. Романова. Именная классификация: грамматический аспект. – В: *Известия Академии наук СССР.* Серия литературы и языка, том 49, № 3. (Plungian, Romanova 1990: Plungian, V. A., O. I. Romanova. Imennaia klassifikatsiia: grammaticheskii aspekt. – In: *Izvestiia Akademii nauk SSSR*. Seriia literatury i iazyka, tom 49, № 3.)

Попова 1983: Попова, А. Аналитизъм и предложна система. – В: *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 44 – 55. (Popova 1983: Popova, A. Analitizam i predlozhna sistema. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 1, s. 44 – 55.)

Попова 2008: Попова, А. *За аналитизма на българския език.* София: Издателство „ЕТО“. (Popova 2008: Popova, A. *Za analitizma na balgarskiya ezik.* Sofia: Izdatelstvo „ETO“.)

Сай 2017: Сай, С. С. Лексическое распределение переходных и непереходных двухместных глаголов в индоевропейских языках: квантитативно-типологическое исследование. – В: *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 21, с. 714 – 747. (Sai 2017: Sai, S. S. Leksicheskoe raspredelenie perekhodnykh i neperekhodnykh dvukhmestnykh glagolov v indoevropeiskikh iazykakh: kvantitativno-tipologicheskoe issledovanie. – In: *Indoevropeiskoe iazykoznanie i klassicheskaia filologiia*, 21, s. 714 – 747.)

Симеонов 1981: Симеонов, Й. Опит за комплексен анализ на френските двойнономинални съчетания във връзка с българските им съответствия. – В: *Съпоставително езикознание*, № 2. (Simeonov 1981: Simeonov, Y. Opit za kompleksen analiz na frenskite dvoynonominalni sachetaniya vav vrazka s balgarskite im saotvetstviya. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2.)

Станишева 1997: Станишева, Д. Лексикалният фактор в механизма на падежните изменения в българския език. – В: *Общност и многообразие на славянските езици. Сборник в чест на проф. Иван Леков*. София: Академично славистично дружество, с. 173 – 178. (Stanisheva 1997: Stanisheva, D. Leksikalniyat faktor v mehanizma na padezhnite izmeneniya v balgarskiya ezik. – In: *Obshtnost i mnogoobrazie na slavyanskite ezitsi. Sbornik v chest na prof. Ivan Lekov*. Sofia: Akademichno slavistichno druzhestvo, s. 173 – 178.)

Стоянов 1964: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология*. София: Наука и изкуство. (Stoyanov 1964: Stoyanov, St. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Fonetika i morfologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Стоянов 1984: Стоянов, Ст. Насоки и тенденции в развоя на българския книжовен език след 9.IX.1944 г. – В: *Съвременна България. Трета комплексна международна научна конференция по българистика, 1980. Том 5. Развитие на българския език и на българската литература*. София: БАН. (Stoyanov 1984: Stoyanov, St. Nasoki i tendentsii v razvoya na balgarskiya knizhoven ezik sled 9.IX.1944 g. – In: *Savremenna Bulgaria. Treta kompleksna mezhdunarodna nauchna konferentsiya po balgaristika, 1980. Tom 5. Razvitie na balgarskiya ezik i na balgarskata literatura*. Sofia: BAN.)

Стоянова 2009: Стоянова, Ю. *Индивидуални вариации във вербалното развитие*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Stoyanova 2009: Stoyanova, Yu. *Individualni variatsii vav verbalnoto razvitie.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Трифонова 1986: Трифонова, Й. Анализ на употребата на относителните прилагателни в авторовата реч на художествената проза на български, руски и чешки език. – В: *Годишник на СУ „Климент Охридски“*. Факултет по славянски филологии. Езикознание. Том 76, 1. (Trifonova 1986: Trifonova, Y. Analiz na upotrebata na otnositelnite prilagatelni v avtorovata rech na hudozhestvenata proza na balgarski, ruski i cheshki ezik. – In: *Godishnik na SU „Kliment Ohridski“*. Fakultet po slavyanski filologii. Ezikoznanie. Tom 76, 1.)

Юдина 2010: Юдина, Н. В. *Русский язык в XXI веке: кризис? эволюция? прогресс?* Москва: Гнозис. (Iudina 2010: Iudina, N. V. *Russkii iazyk v XXI veke: krizis? evoliutsiia? progress?* Moskva: Gnozis.)

OMISSION OF PREPOSITIONS

Stoyan Burov
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo,
Bulgarian academy of sciences

s.burov@ts.uni-vt.bg, stobur@abv.bg

Summary: The paper deals with the linguistic aspect of the omission of prepositions in Bulgarian. The stated phenomenon has to do with cases in which a construction where the preposition has been omitted is in competition with the corresponding construction, containing the respective preposition. The omission of the preposition is considered to be a current trend in the development of the Bulgarian language, which is not explicit. However, such

a trend cannot be disregarded because it can be found in both the noun phrase and the verb phrase. The trend towards omission of prepositions mostly within the noun phrase is sometimes regarded as development in the Bulgarian language system from analytic towards secondary synthetic forms.

Keywords: *omission of prepositions, noun phrase, verb phrase, analyticity, syntheticity*

Stoyan Burov
15-A Ilarion Dragostinov str.
Veliko Tarnovo 5008
Bulgaria

ВАРИАНТНОСТТА В НЕГАТИВНАТА ПАРАДИГМА НА ДУБИТАТИВА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Алексова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Резюме: В доклада се разглеждат случаи на вариантност в парадигмата на отрицателните дубитативни форми на следходните времена в съвременния български език. Установяват се причините за наличието на тези варианти на един и същи член – съществуването на варианти в парадигмата от негативни форми на следходните времена в конклузив и ренаратив, от които може да се изведе формообразуването на дубитатива. Вариантността в този конкретен случай се разглежда като неустановеност на формалната парадигма на трите косвени евиденциала. Това е доказателство за недоведен до край процес на граматикализация, тъй като е налична проблематичност на един синтагматичен параметър на граматикализацията, невключен от Кр. Леман в класификацията на парадигматичните и синтагматичните ѝ параметри (Lehmann 2002).

Ключови думи: *отрицателни форми, вариантност, конклузив, ренаратив, дубитатив, следходни времена*

1. Въведение

Научният интерес към евиденциалната глаголна категория в българския език е продиктуван предимно от липсата ѝ в сродните славянски езици и като цяло в индоевропейските езици (с някои изключения), от принадлежността на българския език към евиденциалния пояс Балкани – Източна Азия, а също така от разгърнатия четиричленен състав на категорията в българския език, взаимодействието ѝ с останалите глаголни категории, а не на последно място и от спецификата на употребите на отделните евиденциали в различни речеви актове и регистри. Не са малко и спорните въпроси – за отношението между българската евиденциална система и епистемичната модалност, за броя на евиденциалите, обхвата на парадигмата им и др. Един обаче от недостатъчно дискутираните въпроси са отрицателните форми на конклузива, ренаратива и дубитатива, които според направените предварителни проучвания показват наличие на варианти на един и същи член при следходните времена. Именно затова обект на проучване в настоящата работа е вариантността в парадигмата на отрицателните деятелни дубитативни форми на бъдеще време, съвпадащо с бъдеще в миналото, и на бъдеще предварително и съвпадащото формално с него бъдеще предварително в миналото, а също така на всички дубитативни следходни времена в страдателен залог, които имат една и съща форма. Вариантността при положителните дубитативни (а и конклузивни и ренаративни) следходни форми се изчерпва в актив и пасив с конкуренцията между *съм* и *бъда* (напр. *щял съм бил са съм/бъда писал*, *щял съм бил да съм/бъда наказан* и др.) и тук не е обект на изследване.

Основните задачи на работата включват не само описание на вариантите на отрицателните дубитативни форми на следходните времена и начални наблюдения върху тяхната дистрибуция, но и търсене на причините за наличието им.

Основание да се повдига въпросът за вариантността в парадигмата на отрицателните дубитативните форми за следходните времена е неговата значимост от гледна точка на граматикализацията. Наличието на варианти на един и същи член от дадена парадигма е показател за нестабилност, която може да е обусловена или от недовършен процес на установяване на формите в процеса на граматикализация, или от появата на иновации в съвременния етап, които да конкурират предходна стабилизирала се норма. В настоящата работа се обосновава виждането, че коментираната вариантност дава основание да се допълнят синтагматичните параметри на граматикализацията, формулирани от Кр. Леман (Lehmann 2002), с още един.

2. Вариантността в парадигмата на отрицателните следходни форми на дубитатива в деятелен и страдателен залог

В изследвания, посветени на евиденциалната категория в българския език, независимо от приписвания граматически статус на отделните евиденциали[3] (вж. напр. Куцаров / Kutsarov 2007, Ницолова / Nitsolova 2008), както и в собствени проучвания, се откриват три вида конкуриращи се следходни деятелни дубитативни форми за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., два варианта за деятелно дубитативно 3 л., ед.ч. и мн.ч., а също и 2 варианта за дубитативните форми на следходните времена за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. на страдателния залог. Вариантите при пасивните форми са два, тъй като във всички направени проучвания не бяха открити форми, които се получават с частицата *не*. В Табл. 1 са представени вариантите на дубитативните форми за следходните времена в актив и пасив.

Таблица 1. Отрицателни дубитативни форми за следходните времена в деятелен и в страдателен залог

Времена	Дубитативни форми в актив	Дубитативни форми в пасив
Бъдеще време Бъдеще време в миналото	Ед.ч. 1 л. нямало съм бил, -а, -о да чета нямало било да чета не съм бил, -а, -о щял, -а, -о да чета 2 л. нямало си бил, -а, -о да четеш нямало било да четеш не си бил, -а, -о щял, -а, -о да четеш 3 л. нямало било да чете не бил, -а, -о щял, -а, -о да чете Мн.ч. 1 л. нямало сме били да четем нямало било да четем не сме били щели да четем 2 л. нямало сте били да четете нямало било да четете не сте били щели да четете 3 л. нямало било да четат не били щели да четат	Ед.ч. 1 л. нямало съм бил, -а, -о да съм/бъда мит, -а, -о нямало било да съм/бъда мит, -а, -о 2 л. нямало си бил, -а, -о да си/бъдеш мит, -а, -о нямало било да си/бъдеш мит, -а, -о 3 л. нямало било да е/бъде мит, -а, -о Мн.ч. 1 л. нямало сме били да сме/бъдем мити нямало било да сме/бъдем мити 2 л. нямало сте били да сте/бъдете мити нямало било да сте/бъдете мити 3 л. нямало било да са/бъдат мити
Бъдеще предварително време Бъдеще предварително време в миналото	Ед.ч. 1 л. нямало съм бил, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о нямало било да съм/бъда чел, -а, -о не съм бил, -а, -о щял, -а,-о да съм/бъда чел, -а, -о 2 л. нямало си бил, -а, -о да си/бъдеш чел, -а, -о нямало било да си/бъдеш чел, -а, -о не си бил, -а, -о щял, -а, -о да си/бъдеш чел, -а, -о 3 л. нямало било да е/бъде чел, -а, -о не бил, -а, -о щял, -а, -о са е/бъде чел, -а, -о Мн.ч. 1 л. нямало сме били да сме/бъдем чели нямало било да сме/бъдем чели не сме били щели да сме/бъдем чели 2 л. нямало сте били да сте/бъдете чezли нямало било да сте/бъдете чели не сте били щели да сте/бъдете чели 3 л. нямало било да са/бъдат чели не били щели да са/бъдат чели	

[3] Тук се има предвид фактът, че според Ив. Куцаров представяните в Таб. 1 форми са преизказни форми на умозаключително наклонение (Куцаров / Kutsarov 2007).

Общото между първите варианти за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. на следходните дубитативни деятелни и страдателни форми в Табл. 1 е компонентът, съдържащ преизказна форма на безличното *няма*, т.е. *нямало* + спрегаема форма на *съм* + преизказна форма на *съм*, т.е. *бил, -а, -о, -и* + граматическа частица *да*, напр. за 1 л., ед.ч. *нямало съм бил, -а, -о да чета*; *нямало съм бил, -а, -о да съм/бъда чел, -а, -о*; *нямало съм бил, -а, -о да съм/бъда мит, а, -о*[4].

Следващите 3 примера[5] илюстрират наличието на тези варианти.

1. *Успях да задържа мотора и не паднах, нито пък прегазих глупака. Свалям аз каската и като го почвам... Оня не разбра къде се намира.* ***Нямало съм бил да спра*** *и затова скочил пред мен.* (http://www.motoforum.bg/index.php?topic=20974.0;wap2)
2. *Виждаме, че е и много смел america1332002,* ***нямало сме били да*** *го* ***уплашим****. Ами дай си името и адреса, бе смелчаго, пък ще видим.* (http://old.segabg.com/tb.php?tid=74535)
3. *...* ***нямало съм бил да бъда... вкарван*** *в затвора, т.е. присъдата ми, като първа в живота ми, щяла да бъде „условна“.* (А. Грънчаров, https://issuu.com/24756/docs/veritas_odium_parit

Общото между вторите варианти за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. на следходните отрицателни дубитативни деятелни и страдателни форми в Табл. 1 е компонентът, включващ безлична преизказна форма на *няма*, т.е. *нямало* + безлична преизказна форма на *съм*, т.е. *било* + граматическа частица *да*, напр. за 1 л., ед.ч. *нямало било да чета*, *нямало било да съм/бъда чел, -а, -о*, *нямало било да съм/бъда мит, -а, -о*. Може да се каже, че в тези форми се съдържа безличният формант *нямало било*.

Вторите варианти се различават от първите по липсата на спрегаема форма на *съм* и по безличността на преизказната форма на *съм*, т.е. има *било* вм. *бил, -а, -о, -и*, срв. (1), (2), (3) с (4), (5).

4. *Защо обаче днес, докато човечеството се бори със спомена за „Фукушима“, у нас почти като рекламни блокове по телевизора валят странните новини за нов инвеститор, който ще строи, а пък ние* ***нямало било да плащаме****, пък изцяло участие щял да бъде проектът?* (http://prnew.info/tag/mariq-stoqnova/)
5. *И това лееекинко се перефразира, да изглежда така, сякаш проекта Турски поток се е провалил - нещо като Кримския мост - дето* ***нямало било да бъде построен****, и по който автомобилите тръгват 7 месеца предсрочно - още през Май - таман за сезона* (https://www.dnevnik.bg/biznes/2018/03/19/3149259_gazprom_se_otkazva_zasega_ot_turski_potok_kato/#comments-wrapper)

Третите варианти на отрицателните дубитативни форми в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. в деятелен залог са образувани с отрицателната частица *не* (добавена към положителната дубитативна форма), а не с безличната форма *нямало*, напр. *не съм бил, -а, -о щял, -а, -о да чета*; *не съм бил, -а, -о щял, -а,-о да съм/бъда чел, -а, -о*; *не съм бил, -а, -о щял, -а, -о да съм/бъда мит, -а, -о*. Подобни варианти, напр. *не съм бил щял да пиша*, *не си бил щял да пишеш* и т.н., се класифицират от Ив. Куцаров като преизказни умозаключителни (Куцаров 2007: 396), без обаче за тях да бъдат представени конкретни употреби. В интернет бяха открити дубитативни форми с отрицателна частица *не* само за бъдеще време, като повечето са за 3 л., ед.ч., а единични са в другите лица като напр. в (6). Третите варианти са редки поради възможността *щял* да е част от спрегната форма на глагола *ща* и да носи неговата семантика.

6. *КАТО НЕ ЧЕТЕШ, ПА ДА ЗНАЕШ , ЧЕ ШЪ ВЗЕМА ДА РЕВНА И ДА ГИ ПРОТОЧА ДВА РЕДА СЪЛЗИ И ТРИ РЕДА СОПОЛИ, ЩОТО ТИ [...]* ***НЕ СИ БИЛ ЩЯЛ ДА*** *МЕ* ***ЧЕТЕШ****.* (https://pan.bg/view_article-49-422810-rusiya-goni-britanski-diplomati.html)

---

[4] Тези форми за дубитативно бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото са формообразувателно коректни и налични в теоретични изследвания (вж. напр. у Ницолова / Nitsolova 2008: 375), но незасвидетелствани засега в електронни корпуси и интернет.

[5] Примерите са от интернет със запазени правопис и пунктуация на оригинала. Поради относителната рядкост на отрицателните форми за следходните времена в съпоставка с положителните форми примерите са предимно от интернет, а не от съществуващите корпуси.

Несъмнено вариантите на дубитативните отрицателни форми за следходните времена, съдържащи компонента *нямало било*, се отличават от първите (със спрегнат спомагателен глагол *съм*) и третите варианти (с отрицателна частица *не*) на деятелните дубитативни форми за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. с по-ниска степен на композираност, което е вид кондензация на формата. Може да се каже, че в този случай формите за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. следват модела на формообразуване на 3 л., ед.ч. и мн.ч., включващ именно безличния формант *нямало било*. Същото заключение може да се направи при съпоставката между първия и втория вариант на отрицателните дубитативни форми за страдателен залог в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч.

Отрицателните деятелни дубитативни форми на следходните времена за 3 л., ед.ч. и мн.ч. имат по два варианта (вж. Табл. 1). Първият вариант съдържа безличната форма *нямало* и безличната форма *било* (т.е. форманта *нямало било*) + граматическа частица *да*, напр. *нямало било да чете*, *нямало било да е/бъде чел, -а, -о*. Вторият вариант се образува чрез добавяне на частицата *не* към положителните форми, напр. *не бил, -а, -о щял, -а, -о да чете*; *не бил, -а, -о щял, -а, -о са е/бъде чел, -а, -о*. За разлика от първия вариант (вж. (7) и (8) вторият е значително по-рядък (вж. напр. (9).

7. *С пълнозърнесто брашно* ***нямало било да бухне*** *и да стане на конци. :) :) :)* (https://www.instagram.com/p/BS59qSMjK-p/?hl=bg)
8. *Поръчките за подслушване* ***нямало било да*** *ги* ***искат*** *от МВР, а от прокуратурата. Че тя нали се командва пак от МВР и Цветанов.* https://glasove.com/categories/komentari/news/asya-petrova--paravanut-na-tsvetanov
9. *Пет години БСП не желае този разговор − щяла била да се разцепи, щяла била да се обърка, електоратът* ***не щял бил да разбере*** *... Море, всичко разбира електоратът, ама на някой му отърва да не разбира и да не разбере какво става зад перденцето.* (http://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/1995/09/18/1062843_ideite_sa_bezsmurtni_interesite_-_vechni/)

Прегледът на вариантността при дубитативните отрицателни деятелни и страдателни форми показва, че съществува тенденция за редуциране на формата, т.е. намаляване на степента на композираност. С най-ниска степен на композираност са формите, съдържащи форманта *нямало било*, като те относително най-често се откриват. Уточнението „относително най-често“ се прави, тъй като изследваните отрицателни форми на следходните времена са редки и почти не се срещат в електронни корпуси, но са засвидетелствани в интернет. Това важи най-вече за формите на бъдеще време и бъдеще време в миналото, тъй като за съвпадащите бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото не бяха открити в интернет примери. Ив. Куцаров посочва обаче употреби както на форми с *няма*, така и с частицата *не*, напр. „***Не съм бил щял да съм пропуснал*** *възможността си и след пенсионирането на Пишманов* (в. „Отечествен фронт“), „***Нямало било да е завършил*** *гимназия дори до днес*“ (Д. Попов), „***Нямало било да съм казал*** *добра дума за хубавата книга*“ (Ал. Балабанов)“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 397).

3. Причините за вариантността в парадигмата на отрицателните следходни форми на дубитатива в деятелен и страдателен залог

Търсенето на причините за вариантността в дубитативната негативна парадигма за следходните времена в българския език отвежда към процеса на формообразуването им. Хипотезата е, че ако при отрицателните следходни конклузивни и ренаративни форми съществува вариантност, то при образуващите се от тях дубитативни форми също ще е налична вариантност. Тук първо се разглеждат мненията за механизма на формообразуване на дубитативните форми, а след това се проверява хипотезата за съществуването на вариантност при следходните конклузивни и ренаративни форми в актив и пасив.

Съществуват две мнения за механизма на образуване на дубитативните форми: а) от конклузивните чрез преизказване на спомагателния глагол *съм* и изпускане на *е* и *са* в 3 л. ед.ч. и мн.ч. (*четял съм* : *четял съм бил*, *четял си* : *четял си бил*, *четял е* : *четял бил*) (срв. Герджиков / Gerdzhikov 1984: 40 – 42), б) чрез прибавяне към преизказните форми на още едно минало свършено деятелно причастие на спомагателния глагол *съм* (*бил*, *-а*, *-о*, *-и*) с изключение на случаите, в които то е на-

лично – при преизказния перфект и преизказния плусквамперфект (срв. Ницолова / Nitsolova 2008: 370). Ако се приеме първото мнение, това би означавало, че именно преизказването на спомагателния глагол *съм* (*бил*, *-а*, *-о*, *-и*) е носител в семантичен план на преизказността, която се добавя като семантичен признак към изходните конклузивни форми, носещи субективната епистемична оценка за изказването. Второто мнение не може да изясни семантичния компонент при формообразуването, тъй като излиза, че към ренаративните форми, носещи признака *преизказност*, се добавя още една преизказна форма на *съм* (т.е. *бил*), която трябва да се окаже носител не на преизказна информация, а на субективна епистемична оценка, а това не отговаря на реалността.

Както се вижда от Табл. 2, отрицателните следходни конклузивни и преизказни форми в деятелен и страдателен залог се отличават с вариантност според съществуващи вече изследвания (на Табл. 2 – Куцаров / Kutsarov 2007 и Ницолова / Nitsolova 2008, но още и Куцаров / Kutsarov 1985). Именно тя е причината за наличието на конкуриращи се варианти в дубитатива.

Таблица 2. Отрицателни деятелни и страдателни конклузивни и ренаративни форми (примери за ед.ч.)

Отрицателни форми	**Ив. Куцаров (2007: 388 – 405)**	**Р. Ницолова (2008: 359 – 369)**	**Застъпваната тук позиция**
Конклузивно бъдеще време и бъдеще време в миналото в деятелен залог	нямало съм да пиша нямало си да пишеш нямало е да пише не съм щял да пиша не си щял да пишеш не е щял да пише	нямало съм да нося нямало си са носиш нямало е да носи не съм щял да нося не си щял да носиш не е щял да носи	нямало е да чета нямало е да четеш нямало е да чете нямало съм да чета нямало си да четеш нямало е да чете не съм щял да чета не си щял да четеш не е щял да чете
Конклузивно бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото в деятелен залог	нямало съм да съм (бъда) писал нямало си да си (бъдеш) писал нямало е да е (бъде) писал не съм щял да съм (бъда) писал не си щял да си (бъдеш) писал не е щял да е (бъде) писал	нямало съм да съм носил нямало си да си носил нямало е да е носил	нямало е да съм/бъда чел нямало е да си чел нямало е да е/бъде чел нямало съм да съм/бъда чел нямало си да си/бъдеш чел нямало е да е/бъде чел не съм щял да съм/бъда чел не си щял да си/ бъдеш чел не е щял да е/бъде чел
Преизказно бъдеще и бъдеще време в миналото в деятелен залог	нямало да пиша нямало да пишеш нямало да пише не съм щял да пиша не си щял да пишеш не щял да пише	нямало (съм) да нося нямало (си) да носиш нямало да носи не съм щял да нося не си щял са носиш не щял да носи	нямало да чета нямало да четеш нямало да чете нямало съм да чета нямало си да четеш нямало да чете не съм щял да чета не си щял да четеш не щял да чете
Преизказно бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото в деятелен залог	нямало да съм (бъда) писал нямало да си (бъдеш) писал нямало да е (бъде) писал не съм щял да съм (бъда) писал не си щял да си (бъдеш) писал не щял да е (бъде) писал	нямало (съм) да съм носил нямало (си) да си носил нямало да си носил	нямало да съм/бъда чел нямало да си/бъдеш чел нямало да е/бъде чел нямало съм да съм/бъда чел нямало си да си/бъдеш чел нямало да е/бъде чел, не съм щял да съм/бъда чел не си щял да си/бъдеш чел не щял да е/бъде чел

Всички конклузивни бъдещи времена в страдателен залог	нямало съм да съм (бъда) писан нямало си да си (бъдеш) писан нямало е да е (бъде) писан не съм щял да съм (бъда) писан не си щял да си (бъдеш) писан не е щял да е (бъде) писан	няма данни	нямало е да съм/бъда мит нямало е да си/бъдеш мит нямало е да е/бъде мит нямало съм да съм/бъда мит нямало си да си/бъдеш мит нямало е да е/бъде мит не съм щял да съм/бъда мит не си щял да си/бъдеш мит не е щял да е/бъде мит
Всички преизказни бъдещи времена в страдателен залог	нямало съм да съм (бъда) писан нямало си да си (бъдеш) писан нямало е да е (бъде) писан не съм щял да съм (бъда) писан не си щял да си (бъдеш) писан не щял да е (бъде) писан	няма данни	нямало да съм/бъда мит нямало да си/бъдеш мит нямало да е/бъде мит нямало съм да съм/бъда мит нямало си да си/бъдеш мит нямало да е/бъде мит не съм щял да съм/бъда мит не си щял да си/бъдеш мит ще щял да е/бъде мит

Според мненията на Р. Ницолова и Ив. Куцаров конклузивните и преизказните форми при вариантите с *няма* и с частицата *не* съвпадат в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. Разликата между двамата автори е предимно в това, че Р. Ницолова не посочва наличието на варианти при отрицателните форми за бъдеще предварително време в миналото и при съвпадащите се преизказни бъдеще предварително време и бъдеще предварително време в миналото. В настоящата работа се застъпва малко по-различно виждане, според което на съвременния етап отрицателните форми за конклузива и ренаратива за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. не съвпадат изцяло. Това личи на Табл. 2 в колоната „Застъпваната тук позиция“.

Според Ив. Куцаров (Куцаров/ Kutsarov 2007) и Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2008) единият вариант на конклузивните форми за следходните времена съдържа след неизменяемата форма *нямало* спрегнат глагол *съм* във всички лица, напр. *нямало съм да нося*, *нямало съм да съм/бъда носил*, *нямало съм да съм/бъда носен*. Вторият вариант е образуван с отрицателната частица *не* (при отчитане на уточненията за мнението на Р. Ницолова по-горе), напр. *не съм щял да чета*, *не съм щял да съм/бъда чел*, *не съм щял да съм/бъда носен*. В собствената база данни, върху която се опира настоящото изследване, се застъпва виждането, че съществува още един (трети) вариант, който съдържа безличния формант *нямало е* във всички лица, като този модел следва формообразуването на 3 л., ед.ч., напр. *нямало е да чета*, *нямало е да е/бъде чел*, *нямало е да съм/бъда четен* (вж. Табл. 2).

Употребата на изброените три варианта на конклузивните отрицателни форми на следходните времена: със спрегнат спомагателен глагол *съм* след *нямало*, с отрицателна частица *не* и с безличния формант *нямало е*, може да се види в (10), (11) и (12).

10. *Да, благодарение на Сталин имаме тези граници. Щото, ако не е бил той и това* ***сме нямало да имаме****.* (https://dnes.dir.bg/comments/grandiozen-parad-na-cherveniya-ploshtad-za-denya-na-pobedata?page=2)
11. *И аз да съм бил, по-добре* ***не съм щял да*** *го* ***наредя*** (Хр. Вакарелски) (Куцаров 2007: 388)
12. *Докато сте спорили с Илейн в „Дейвидс Дели“? След като е станало ясно, че нещата не вървят на добре?* ***Нямало е да можете*** *да я убедите да си затвори очите, нали?* (БНК[6])

В страдателен залог също се употребява третият модел (с безличния формант *нямало е*) на образуване на конклузивните отрицателни форми на следходни времена във всички лица, вж. (13).

[6] БНК – Български национален корпус (http://dcl.bas.bg/bulnc/).

13. *Съжалението за Някога и Тогава е лош съветник. Не обръщам поглед назад, не си спомням недоизказани неща.Щом не са били изречени на глас – значи така е трябвало. Или* ***е нямало да бъда разбрана***. (https://www.bg-mamma.com/?topic=272435)

Конкуриращите се три вида конклузивни форми имат различна степен на композираност. Най-кондензирани, а и с най-ясно изразена тенденция за униформеност са формите с безличния формант *нямало е* за всички лица.

Преизказните форми според застъпваното тук мнение също се отличават с три варианта за отрицателните следходни времена в деятелен и страдателен залог (вж. Табл. 2): със запазен спрегнат спомагателен глагол *съм* след *нямало* в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., с изпускане не спомагателния глагол *съм* в тези лица и с отрицателната частица *не*. Застъпваното тук виждане е близо до това на Р. Ницолова, както личи от Табл. 2. Наличието на тези варианти е представено в (14) (15) и (16).

14. *„Мен пък искаха да ме уволнят, защото вече* ***съм нямало да имам*** *принос към клуба", допълни треньорът на Найденов – Аспарух Георгиев.* (https://viasport.bg/new/Благой-Найденов-остава-в-аматьорския-бокс.html)
15. *Либералните пропангадатори не спираха да ни обясняват какъв рай щял да настане, ако приемем еврото.* ***Нямало да имаме*** *никакви проблеми с банковата си система, а и чужденците щели да ни гледат несравнимо по-уважително, отколкото сега.* (http://www.bgnow.eu/news.php?cat=2&cp=1&newsid=145016)
16. *Те даже ми заявиха, че щом ми съобщят да тръгвам,* ***не щял съм да имам*** *физическата възможност даже да се сбогувам с мнозина от тях.* (БНК)

Проучването на 3-те отрицателни варианта и на конклузивните, и на ренаративните форми за деятелен и страдателен залог на следходните времена показва, че може да се формулира хипотеза за наличието на тенденденция за оразличаване на разглежданите форми на двата евиденциала в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. – конклузивните да се образуват най-често с безличния формант *нямало е* за всички лица (напр. *нямало е да чета/четеш/чете/четем/четете/четат*), а преизказните – или с форми, съдържащи след *нямало* спрегната форма на *съм* (напр. *нямало съм да чета*, *нямало си да четеш*, *нямало да чете* и т.н.), или с форми, в които *съм* се изпуска (напр. *нямало да чета*, *нямало да четеш*, *нямало да чете* и т.н.). Подобна тенденция в посочените лица не съществува при положителните глаголни форми, които напълно съвпадат в двата евиденциала. Най-редки, но не и изцяло отпаднали са отрицателните следходни форми, образувани с частницата *не*.

Представените доказателства за наличие на вариантност при отрицателните конклузивни следходни форми дава основание да се приеме като достоверна изказаната хипотеза, че съществуването на три варианта на отрицателните конклузивни следходни форми (а и на ренаративните отрицателни следходни форми) води до наличието на варианти при дубитативните негативни следходни форми, образуващи се от конклузивните. При дубитативните форми тук бяха представени два варианта в страдателен залог в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., защото в собствената база данни, в електронни корпуси и в интернет не бяха открити дубитативни отрицателни следходни форми, образувани с частницата *не*.

4. Обобщения

В настоящата работа се аргументира виждането, че дубитативните отрицателни форми за следходните времена в деятелен залог, 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. се отличават с наличието на три варианта за член на парадигмата, за 3 л., ед.ч. и мн.ч. – с два варианта, както и с два варианта за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. в страдателен залог. Първият и вторият вид форми на трите евиденциала се отличават по това, че във втория е пропуснат спрягащият се глагол *съм*, напр. *нямало било да чета*, *нямало било да съм/бъда чел*, *нямало било да съм/бъда мит*, в съпоставка с *нямало* <u>*съм*</u> *било да чета*, *нямало* <u>*съм*</u> *бил да съм/бъда чел, нямало* <u>*съм*</u> *бил да съм/бъда мит*. Третият тип форми в деятелен залог се образуват с добавяне на частицата *не* към положителните форми, напр. *не съм щял бил да чета*, *не съм щял бил да съм/бъда чел*. В страдателен залог вариантите са два за 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., тъй като не бяха открити варианти, образувани с отрицателната частица *не*.

Несъмнено наличието на дубитативни варианти с пропуснат в първите две лица спомагателен глагол *съм*, т.е. с наличен безличен формант *нямало било*, представлява случай на кондензация на формата в процеса на граматикализиране на евиденциалната категория, макар че този процес не може да се смята за абсолютно приключил при съществуването на варианти на един и същи член на парадигмата.

Наличието на вариантност в дубитативната следходна отрицателна парадигма е резултат от съществуването на варианти в парадигмата на отрицателните следходни конклузивни (а и ренаративни) форми, от които се образуват според застъпваното тук мнение дубитативните форми. Описаната вариантност при конклузива и ренаратива също подкрепя наблюдението за недовършена докрай граматикализация. В същото време и при отрицателните конклузивни и ренаративни следходни форми се наблюдава тенденция за кондензация на формите, а и за създаване на по-висока степен на униформеност в този сектор от конклузивната и ренаративната парадигма. Освен това може да се издигне и хипотезата за наличието на тенденция за оразличаване на конклузивните и ренаративните отрицателни следходни форми, напр. *нямало е да чета*, *нямало е да съм/бъда чел*, *нямало е да съм/бъда мит* (конклузивни) : *нямало (съм) да чета*, *нямало (съм) да съм/бъда чел*, *нямало (съм) да съм/бъда мит* (ренаративни).

Вариантността в парадигмата на конклузивните, ренаративните и дубитативните отрицателни следходни форми в деятелен и страдателен залог дава основание да се допълнят синтагматичните параметри на граматикализацията, описани от Кр. Леман (Lehmann 2002), с още един, отчитащ именно вариантността на формата на членове от парадигмата на една граматикализираща се категория. Изведената тук тенденция за кондензация в парадигмата на конклузивните, ренаративните и дубитативните отрицателни следходни конструкции се вписва в първия синтагматичен параметър на граматикализацията на Кр. Леман, свързан със **структурния обхват** (или синтагматично „тегло“), който намалява с напредването на процеса на граматикализация. Вторият синтагматичен параметър, наречен **свързаност** (bondedness) или още **синтагматична кохезия**, варира в зависимост от синтагматичната свързаност на знака с други знаци от юкстапозиция до сливане и има като последна стъпка загубата на морфемна идентичност (Lehmann 2002: 131–138). Този параметър не показва връзка с разглежданите композирани форми, за разлика от третия параметър, свързан с **позиционната изменчивост** на елементите и тяхната фиксираност в конструкцията, намаляваща с напредването на граматикализацията (Lehmann 2002: 140–142). Позиционната изменчивост на разглежданите тук конклузивни, ренаративни и дубитативни форми не се коментира тук поради ограничения на обема. Макар и интересни и важни, въпросите за словореда на микроелементите в композираните следходни отрицателни конклузивни, ренаративни и дубитативни форми, за наличието на групиране на микроелементите вътре в тези композирани форми, за възможността те да бъдат проницаеми, т.е. да бъдат „разкъсвани“ от прономинални клитики и от пълнозначни думи (т.е. различните аспекти на позиционната изменчивост) остават като обект на друга самостоятелна публикация.

Както се вижда, синтагматичните параметри на граматикализацията на Кр. Леман не включват наличие на варианти на един и същи член на парадигмата. А именно това се наблюдава при българските отрицателни следходни конклузивни, ренаративни и дубитативни форми в деятелен и страдателен залог. Описаните случаи на вариантност дават основание да бъде предложен още един синтагматичен параметър на граматикализацията, който може да бъде наречен **формална алтернативност**. Тя намалява и изчезва при напредване на процеса на граматикализация, което явно не е достигнато състояние в българския език.

Благодарности

Настоящата работа е част от изпълнението на научната програма на проекта „Балканските езици като еманация на етно-културната общност на Балканите (типология на глагола)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН, договор № ДН 20/9/11.12.2017 г. Изказвам благодарност за финансовата подкрепа.

Цитирана литература / References

Герджиков 1984: Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език.* София: Наука и изкуство. (Gerdzhikov 1984: Gerdzhikov, G. *Preizkazvaneto na glagolnoto deystvie v balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Куцаров 1985: Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* Пловдив: Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 1985: Kutsarov, Iv. *Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskia ezik*. Plovdiv: Plovdivski universitet „Paisiy Hilendarski“.)

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. (Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskia ezik. Morfologia*. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologia*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Lehmann 2002: Lehmann, Ch. *Thought on Grammaticalization*. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität.

VARIABILITY IN THE PARADIGM OF THE NEGATIVE DUBITATIVE FORMS IN MODERN BULGARIAN

Krasimira Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: The research paper examines cases of variability in the paradigm of the negative dubitative forms of the posterior tenses in modern Bulgarian. The analysis outlines a few reasons explaining the occurrence of variations in the paradigm of the same member: the existence of variants in the paradigm of the negative conclusive and renarrative forms of the posterior tenses, from which the formation of the dubitative can be derived. In that particular case, the variability itself is seen as a display of the non-established formal paradigm of the three indirect evidentials. This evidences that the process of grammaticalization has not come to an end: there is a problem regarding one syntagmatic parameter that has not been incorporated in Lehmann's classification of the paradigmatic and syntagmatic parameters of the process of grammaticalization (Lehmann 2002).

Keywords: *negative forms, variability, the conclusive, the dubitative, the renarrative, posterior tenses*

Krasimira Aleksova
Sofia University St. Kliment Ohridski
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

АКЦЕНТУВАНЕ НА ОКОНЧАНИЯТА ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК[7]

Мирена Пацева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
mirena.patseva@gmail.com

Резюме: В работата се анализира акцентуването на окончанията при съществителните имена в българския език. То се разглежда в рамките на *теорията на водещата роля на главата* (Revithiadou 1999). Отчитат се и проявления, запазени от отминали исторически етапи на развитието на езика. Приема се, че в езици с лексикално акцентуване като българския морфемите имат акцентни характеристики. Основното деление е на немаркирани и маркирани. Анализът показва, че в повечето случаи окончанията са немаркирани, но могат да поемат ударението по силата на спецификациите на морфемите в позиция на глава. В ограничени случаи са маркирани, при което се променя ранжирането на ограниченията.

Ключови думи: *лексикално ударение, български език, акцентуване на окончания*

1. Увод

Окончанията при съществителните имена са маркери на граматическите значения на словоформите, наричани също формообразуващи афикси (Ницолова / Nitsolova 2008: 12). В българския език те са значително по-малко от другите славянски езици, в които изразяват и падежни отношения. Експонентите им в по-голямата част от случаите са натоварени с повече от една граматическа функция, в съответствие с което те се реализират с различни акцентни характеристики. В някои случаи имат различно акцентуване и в рамките на една функция. Например окончанието за ж.р. ед.ч. -*а* е неакцентувано в *сѝла* и акцентувано във *вода̀*. Един от начините да се опише различието им е да се приемат за акцентни аломорфи. В рамките на теорията на *водещата роля на главата* Ревитиаду предлага друга алтернатива. Тя приема, че и корените на думите имат вътрешно присъщи акцентни характеристики, които доминират над тези на окончанията в непроизводните думи. При производните думи деривационните суфикси поемат ролята на глава и тяхната акцентна характеристика е решаваща за акцентната реализация на окончанията (Revithiadou 1999: 94).

Целта на настоящата работа е да провери възможността за непротиворечиво описание на българския материал в рамките на цитираната теория. Хипотезата, която се проверява тук, е, че в езици с лексикално акцентуване като българския морфемите имат акцентни характеристики. Те могат да бъдат немаркирани и маркирани като акцентувани, неакцентувани, пред- или постакцентувани. Акцентните характеристики се очертават като генерализирани тенденции и съжителстват с проявления от отминали исторически етапи в развитието на езика. Тази теза има паралели в трактовка на акцентуването в праславянски, която ще очертаем накратко в следващия раздел.

2. Исторически бележки за акцентуването на окончанията в праславянски език

В хода на историята славянските езици са развили различни типологически тенденции, така че днес езиковата група се характеризира със значително акцентно разнообразие[8]: сърбохърватски и словенски имат тонален акцент; полски, чешки и македонски имат фиксирано или предвидимо уда-

[7] Изследването е разработено в рамките на научния проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11от 12.12.2019.

[8] За най-близки до общия праславянски език се приемат литовски и латвийски (Kushnir 2019).

рение (пенултимно, начално и антепенултимно), а източнославянските езици като руски заедно с български имат свободно динамично ударение (Kapovic 2020). Ще набележим някои основни аспекти на праславянското акцентуване, част от които могат да се проследят в съвременното състояние на българския език и имат паралели с теорията на Ревитиаду.

Сред интерпретациите на праславянското акцентуване се очертават различни подходи на т.нар. *традиционна* (Kapovic), лайденската (Kortland) и московската школа (Дыбо, Николаев, Иллич-Свитыч, Зализняк и др.). Срад базисните характеристики на последната е теорията за *морфофонологичната валентност* – качество, което определя избора на акцентна парадигма. В рамките на теорията се разграничават доминантен акцент[9] (+), който се характеризира с висока валентност, и рецесивен (-) с по-ниска валентност. Те могат да се комбинират в думите, като при форми с доминантни корени валентните характеристики на другите морфеми не са релевантни, а при рецесивни корени именно акцентните характеристики на окончанието и суфиксите определят общата акцентна форма. (Дыбо / Dybo 2000: 11). Единици с вътрешно присъщо ударение на корена или окончанието са *ортотонални*. Акцентуването при думи, които се състоят от морфеми без присъщо акцентуване, наричани *енклиномени*, е подчинено на общо „автоматично“ правило, според което иктусът (ударението) е върху първия висок тон. Обобщаващото контурно правило е иктусът да е на първата морфема с доминантна валентност[10] (Дыбо / Dybo 2000: 14).

Праславянски се разглежда като език с парадигматично акцентуване. Дибо и др. го дефинират чрез следните принципи: (1) При непроизводните основи изборът на акцентен тип се приписва традиционно (не се определя от формата и значението). (2) При производните основи определящи са акцентните типове на съставляващите ги елементи. Определени акцентни типове се генерализират в съответни категории лексика, словообразователни типове и граматически категории по силата на т. нар. *категориален* принцип на организацията на акцентната система (Дыбо и др. / Dybo et al. 1993: 8). Приема се, че пълнозначните изменяеми думи се отнасят към различни *акцентни парадигми* (АП) или *модели на акцентно поведение*. Щанг реконструира три АП в именната област на праславянския език, които традиционно се отбелязват с a., b., c. (Vermeer 1998). Дибо, Николаев и др. следват и разработват разделението. АП a. се приема за основна или прототиптна при непроизводните единици. Тя е с фиксирано или неподвижно ударение на корена. Нейни аналози в съвременния език са форми като *кра̀ва, кра̀вата, кра̀ви, кра̀вите.* При АП b. ударението е на последната сричка на корена или на първата сричка на окончанието с изключение на вокативните форми например: *жена̀, жена̀та, женѝ, женѝте,* но *жѐно.* При АП c. ударението е мобилно[11] като при *сло̀во, сло̀вото,* но *слова̀, слова̀та.* При производните форми ударението зависи от АП или от прозодичните характеристики на корена, афиксите и окончанията (Kapovic 2020: 4).

Може да обобщим, че в парадигматичната акцентна система ударението зависи от характеристиките на всички морфеми. То е съществен въпрос не само в прозодията, но и за словообразуването и формообразуването, върху което ще се фокусираме.

3. Теоретична рамка на настоящото изследване

Настоящото изследване се основава на идеята, че в съвременното българско акцентуване могат да се открият белези от минали етапи като свободен тип ударение, акцентно маркиране на морфемите и случаи на акцентна мобилност. Не се е съхранила фонологично значимата дължина на

---

[9] Доминантни могат да бъдат всички морфеми, но характеристиките на афиксите и окончанията се реализират при рецесивни корени.

[10] Прилагат се следните правила: 1. При поредица доминантни морфеми иктусът пада на първата: *stȧr(+)-ьc(+)-ъ̄(+); 2. При поредица рецесивни морфеми иктусът е на първата: *lĕn(−)-ost(−)-ь(−); 3. При поредица с една доминантна морфема иктусът пада на нея: *glȧd(+)-ъk(−)-o(−)-mь(−); 4. При няколко доминантни морфеми иктусът е на първата: *mĕd(+)-ęn(−)-ic(+)-a(+); 5. При поредица доминантни морфеми, разделени от рецесивни, иктусът е на първата доминантна *žĕn(+)-ьstv(+)-ьn(−)-ost(−)-ь(−)-jǫ(+) (Дыбо 2000: 13 – 14)

[11] При тип c. началният циркумфлекс се премества на първата сричка в прозодичната дума – на проклитика – явление, известно като правило на Василев – Долобко, което има единични проявления и в българския език, напр. *о̀тръки*.

гласната. Системата на акцентните парадигми и общото правило на иктуса върху първия висок тон не могат да се проследят днес най-малкото поради отмирането на праславянските тонални акценти и генерализирането на акцентни типове. За теоретична рамка на анализа се приема теорията за *водещата роля на главата* на Ревитиаду, основана на взаимодействието между фонология и морфология. В нея акцентните спецификации на морфемите взаимодействат с метрични изисквания (default stress) (Revithiadou 1999). Основна разлика от изложените постановки на московската акцентология е, че организацията се изгражда не с правила, а с ранжиране на нарушаеми констрейнти в рамките на *теорията на оптималността* (ОТ). Друга съществена разлика е, че отношенията между акцентните спецификации на морфемите се регулират на основата на водещата роля на морфологичната глава – основен констрейнт в теорията, означаван като HeadFaith. При непроизводните думи морфологична глава е коренът, а при производните – деривационните суфикси. В зависимост от техните характеристики се определят и акцентните вариации на окончанията. Това описание се приема за по-икономично, защото избягва комплексната система на акцентни аломорфи при окончанията. За корените се приема, че също могат да са немаркирани – да нямат метрични характеристики, да носят лексикално ударение или да изместват акцентуването извън своята област (Revithiadou 1999: 94).

Хипотезите на настоящото изследване са: (1) Окончанията (както и другите морфеми) имат присъщи акцентни характеристики, които могат да варират в различните им граматически функции. Те са основно два класа: акцентно немаркирани и маркирани, като последните могат да бъдат неакцентувани и акцентувани. (2) Отношенията между тях се регулират от йерархичната зависимост, изразена от Ревитиаду като *вярност към акцентната характеристика на главата* (HeadFaith). Тя означава, че в случаи на конкуренция между акцентните спецефикации на морфемите „побеждава“ тази, която изпълнява функция на глава. Това предположение означава, че акцентно маркираните окончания могат да реализират характеристиките си само в съчетание с немаркирани корени или основи.

Сходен е подходът на Донер в рамките на *дистрибутивната морфология*. Авторката твърди, че корените или деривационните суфикси контролират акцентуването при имената. Тя разглежда формообразуващите суфикси като прозодични *аджункти* или *ф-морфеми*. Те не изпълняват ролята на глава и могат да се включат в акцентната област само ако контролиращите морфеми го позволят (Doner 2015).

4. Преглед на акцентуването на окончанията в българския език

Окончанията в българския език са само за род, множествено число, бройна форма и звателна форма. Прегледът им не претендира за пълна изчерпателност, а цели очертаване на водещи тенденции. Той започва с най-широко представените експоненти на повече граматични функции.

-а

В рамките на ж.р. ед.ч. в повечето случаи окончанието *-а* е неакцентувано както при двусрични единици като *сѝла*, така и при многосрични като *пеперѝда*. То е акцентувано при около 15% от двусричните имена като *женà*[12] (включително при турски заемки като *чалмà*), 8% от трисричните – *свободà*, и 4% от четирисричните като *височинà* (Пацева / Patseva 2012). Поведението на *-а* във формативи[13] е различно. При най-широко използвания *-ка* (над 2000 единици) то най-често е неакцентувано. Формативът се прибавя след агентивни, деятелни и атрибутивни суфикси, без да влияе на ударението (*лѐкарка, шивàчка, веселя̀чка*). Окончанието е акцентувано в ограничен брой имена на лица, образувани с *-ец/-ка: бежанѐц – бежанкà.* При абстрактни съществителни, образувани с постакцентуваните *-от*(*à*) и *-ин*(*à*), окончанието поема ударението в *топлотà* и *добринà* с изключение на *ѝстина* и др., а също и при деминутивни деривати от абстрактни имена на *-ин*(*à*) – *добринкà.*

---

[12] По данни на Б. Цонев думите със „старо“ акцентуване са 125 (сред които редица единици са изместили ударението си наляво в съвременния език: *зѝма*, *скѝла*, *стрѝна*, *тъща* (Цонев / Tsonev 1984: 361).

[13] Терминът се използва за означаване на съчетание на деривационен суфикс и окончание.

В рамките на форматива -*ба* окончанието -*а* е предимно неакцентувано в съчетание с акцентувани основи: *излѐжа – излѐжба,* но може и да поема ударението (*творя̀ – творбà, мѐля – молбà*). Не е акцентувано в разширения вариант на суфикса -*ѝтба* (*берѝтба*).

При м.р. -*а* се среща в ограничени случаи със и без ударение*: войвѐда*, *бащà, слугà*, някои от които са турски заемки (*пашà, агà*). Като окончание на думи от общ род е предимно неакцентувано (*роднѝна, предтѐча)* с изключение на *фукарà* (Ницолова / Nitsolova 2008: 57). При м.р. мн.ч. акцентуваните случаи са само четири (*крака, рога, господà* и *номерà*). Като окончание за бройна форма -*а* е винаги неакцентувано (*два хля̀ба*).

В ср.р. мн.ч. при имена на -*о* (и отделни думи на -е като *слѐнце – слѐнцà*) -*а* е акцентувано при непроизводните и при някои производни: *стàдо – стадà; огледàло – огледалà*.

-я

При ж.р. ед.ч. -*я може да* е неакцентувано (*стàя*) и акцентувано (*земя̀*). В рамките на форматива -*ия* не се акцентува (*мелѐдия*). При м.р. ед.ч. е акцентувано само при *съдия̀*, а във формативите -*джия*/-*чия* – никога (*бояджѝя, майтапчѝя*). Неакцентувано е и като окончание за бройна форма (*два брѐя*). В ср. р. мн.ч. също е неакцентувано при имена, образувани със суфиксите -*ие* и -*не*, като *услѐвия* и *чѐтения*. Ограничен брой събирателни форми са с акцентувано -*я̀* (*лозя̀, нивя̀*).

-о

Според Б. Цонев при ср.р. ед.ч. окончанието -*о* е акцентувано (*дървò*) в 42 случая[14] (Цонев / Tsonev 1984: 362) и неакцентувано (*стàдо*). Акцентните варианти са приблизително равностойно представени при непроизводните единици, като при някои ударението е изместено напред (*блàто*), а други имат дублетни форми (*вино, място*). В рамките на -*ство* окончанието е неакцентувано (при стотици имена като *рàвенство*) с ограничен брой изключения, образувани от -*ество* и еднорични основи с комплексна кода като *обществò*. И двата варианта на акцентуване се срещат в рамките на -*ло* (*жѝло, леглò*) и -*иво* (*плетивò, огнѝво*), а при -*ило* окончанието е предимно неакцентувано (*мастѝло*).

Като окончание за звателна форма -*о* е маркирано като неакцентувано без изключения и при ж.р., и при м.р. (след *к, х, ж, ч, ш, ц*, -*ин*): *жѐно, мъ̀жо, българино*.

-***ьо*** е неакцентуван завършек на хипокористики и звателни форми при м.р. (*Кòльо, Свѐтльо*), ж.р. (*зѐмьо*) и при форматива -*льо* (*лѝгльо)*.

-е[15]

В ср.р. ед.ч. при непроизводните единици е и акцентувано (*небѐ*), и неакцентувано (*цвѐте*). Б. Цонев представя 13 непроизводни имена с акцентувано окончание, пет със суфикса -*не* (*бранѐ, пранѐ, кланѐ, мранѐ, спанѐ*) и още четири с деминутивни суфикси: *козлѐ, бичѐ, кòнче, гърчѐ* (Цонев /Tsonev 1984: 362). Единици са имената от общ род на -*е* (*аташѐ*). В рамките на форматива -*ие* окончанието е неакцентувано като при *услѐвие* (с изключение на *питиѐ, досиѐ*). При -*не* също е неакцентувано (*хòдене, тѝчане*) с изключение на споменатите вече немногочислени случаи, при които кореновата гласна на неакцентуваните основи изпада в аорист (*дерà – драх – дранѐ*).

Пет еднорични съществителни от м.р. имат акцентувано окончание -*е* в мн.ч.: *мъжѐ, конѐ, царѐ, кралѐ, князѐ*.

Като звателна форма -*е* е неакцентувано и в м.р. (*дѐкторе*), и в ж.р. (*Пѐне*). В рамките на деминутивни суфикси като -*енце* окончанието не носи ударение за разлика от наставките -*е,* -*ле,* -*че* в състава на основата като при *ключѐ*, *братлѐ*[16] (Радева / Radeva 2007).

---

[14] Сред тях има променени форми като *небò* и неактуални единици в съвременния език като *окнò*.

[15] Приемаме разглеждането на -*е*, -*че*, -*ле* при деминутивите като наставки (Радева / Radeva 2007: 149 – 150).

[16] Според Кръстев / Krastev 1976 -*ле* е обособен по аналогия с групата на непроизводния суфикс -*ел*: *петѐл – петлѐ*.

-и

При осем съществителни имена от м.р. ед.ч., които означават месеци, *-и* е неакцентувано (*януàри*). При имена от чужд произход може да е със или без ударение (*таксù, кùви*). При тях то не се заменя в мн.ч. и се възприема като част от основата. В м.р. мн.ч. *-и* е немаркирано и най-често се добавя, без да влияе на акцентуването при многосричните и отделни еднорсични имена (*телефòни, гòсти*). Изключение правят ограничен брой еднорсични съществителни (*лъчù, басù, жрецù, рабù* – архаична форма наред с *рòби*). *При* неголяма група имена, образувани с акцентуван вариант на *-ец*, *-и* поема ударението след изпадане на гласната *е* от последната сричка: *конѐц – концù, плувѐц – плувцù, щурѐц – щурцù*[17]. Аналогични са случаите и при други съществителни с непостоянни гласни *-е-, -и-* под ударение: *бодѝл – бодлù; котѐл – котлù, козѐл – козлù; овѐн – овнù, орѐл – орлù, петѐл – петлù* (ГСБКЕ / GSBKE1982: 168). Окончанието поема ударението и при изпадане на неакцентувано *-ъ-* в последната сричка: *мòмък – момцù.*

При ж.р. мн.ч. *-и* заменя окончанията *-а*, *-я*, без да променя акцентната характеристика на корена или основата (*къ̀ща – къ̀щи, тревà – тревù*) или се добавя след единица на съгласен звук (*възмòжности*). В единични случаи *-и* се наблюдава и при ср.р. мн.ч. също като немаркирано окончание, което следва акцентуването на основата: *окò – очù, живòтно – живòтни.*

-у и ***-ю*** се срещат в единични имена от чужд произход (*кѐнгуру, менù*).

-ю е и неакцентувано окончание за звателна форма на имена от м.р., образувани със суфиксите *-тел* и *-ар*, като *приѝтелю, другàрю.*

-(е)та[18] е немаркирано окончание за мн.ч. при имена от ср.р., които завършват на *-е*: *морѐта, момѝчета.*

-ове/-еве/-ьове е окончание за мн.ч. при около 1000 еднорсични съществителни от м.р. (и две двусрични: *цѐнтър – цѐнтрове, вѝтър – ветровѐ*) с вариант *-еве* при финално *-й* (*бой – боевѐ*, но *чàйове*) и *-ьове* след исторически мек звук (*огньòве, зѐтьове)*. В общия случай окончанието е немаркирано и се добавя без ударение при над 900 имена като *хляб – хлѝбове.* Тилков и Бояджиев (Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978: 17 – 21) представят 43 случая на акцентен преход при членуване и мн.ч. като *дъжд – дъждъ̀т – дъждовѐ* и още 53 случая с преход при членуване и двояко или нестабилно акцентуване в мн.ч.[19] – общо под 10% от еднорсричните имена от м.р.

-ища е неакцентувано окончание за м.р. мн.ч. при *съ̀нища, пъ̀тища, крàища, къ̀рища.* Основата е неакцентувана в членуваната форма само при *сънѝт.*

-енà и ***-есà*** са акцентувани окончания за мн.ч. при ограничен брой съществителни от ср.р, завършващи на *-е*: *именà, племенà, стременà, чудесà, небесà* (<10).

-овци е немаркирано и неакцентувано окончание за мн.ч. при непроизводни съществителни от м.р. на *-о (чù̀човци),* а също и при производни имена, образувани със суфиксите *-чо, -льо, -ко: глу̀пчовци, лù̀гльовци, непослу̀шковци*. Не предизвиква изместване на ударението.

В Таблица 1. са представени окончанията; функцията им за число (ед. и мн.); форми (бр., зв.); род (м., ж., ср.); вид основа, към която се добавят – непроизводна (непр.) или производна (пр.) в рамките на форматив; примери; приблизителн брой[20] и акцентна реализация, означена с (+) или (–), която не съответства задължително на акцентната характеристика на морфемата[21].

---

[17] Това се случва при *хитрѐц – хитрецù* и без изпадане на *-е-*.

[18] Окончанието се разглежда в два варианта *-ета*, *-та* и се използва след наставки *-е*, *-ле*, *-че* и в някои случаи след *-не* и *-ие* (*питиѐта*, *досиѐта*) (Ницолова / Nitsolova 2008: 56, 71).

[19] Възможни причини за акцентните преходи са обсъждани от Стаменов / Stamenov (2015).

[20] Цифрите представляват закръглен брой на основни форми по *Обратния речник на българския език* (2011) и специализирани разработки (Цонев / Tsonev 1984; Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978; Пацева / Patseva 2012). Формите при мн.ч., бр.ф, зв.ф. и деминутивите се отбелязват като отворено множество (отв. множ.) или ограничен брой (огр.).

[21] Тя може да е резултат на акцентна спецификация на корена или на деривационния суфикс, които имат доминантна позиция, например при *светлинà*.

Таблица 1. Акцентна реализация на окончанията

Окон-чания	Чис-ло/ форма	Род	Непр./ пр. формативи	Примери	Приблизите-лен брой	с/без ударе-ние
-а	ед.ч. демин.	ж.	непр.	*крàва / женà*	750/125	-/+
			-ка	*пѐчка, билкàрка / бежанкà / топлинкà*	2000/<10/<10	-/+/+
			-(ит)ба	*излòжба, берѝтба / творбà*	14/6	-/+
			-(н)ица, -лка, -щина	*бòлница, царѝца, седалка, сбирщина*	>200	-
			-ота:	*топлотà*	30	+
			-ина:	*добринà / ваксѝна / ѝстина*	50/20/10	+/-/-
			-чица, -ичка	*солчѝца, мàсичка*	отв. множ.	-
		м. м.	непр.	*бащà, войвòда*	огр.	+
			-ага	*мъжàга*	огр.	-
	мн.ч.	ср.	непр., пр.	*стадà / кàчества / мастилà*	орг.	+/-/+
		м.	непр., пр.	*господà, номерà*	2	+
	бр.ф.	м.	непр., пр.	*хля̀ба*	отв. множ.	-
-я	ед. ч.	ж.	непр.	*стàя / земя̀*	огр.	-/+
			-(от)ия, -ация, -лня	*бродѐрия, мотивàция, лошотѝя, чакàлня*	>1000	-
			-(к)ѝня	*богѝня, плувкиня*	~40	-
		м.	непр.	*съдия̀* (изкл.)	1	+
			-джия/-чия	*бояджѝя, майтапчѝя*	~130	-
	мн. ч.	ж., ср.	непр.	*цветя̀, нивя̀, поля̀* (събир.)	огр.	+
	бр.ф.	м.	непр., пр.	*брòя, чàя*	огр.	-
-о	ед. ч.	ср.	непр.	*блàто/ бюрò*	<100	+/-
			-ство	*рàвенство / обществò*	~900/ <10	-/+
			-(и)ло	*греблò, рàло / мастѝло*	13/10/140	+/-/-
			-иво	*плетивò*	огр.	+
		м.	*-чо, -льо, -ко*	*глупчо, лѝгльо, непослу̀шко*	отв. множ.	-
	зв.ф	ж.	непр., пр.	*жѐно*	отв. множ.	-
-е	ед.	ср.	непр.	*детѐ / бѐбе*	~30/40	+/-
			-ие, -ние	*довѐрие, значѐние*	~750	-
			-не	*хòдене / спанѐ*	~155/<10	-/+
	димин.	ср.	*-енце*	*момченце*	отв. множ.	-
	димин.	м.	*-це*	*огледàлце / селцѐ*	отв. множ.	-/+
		м.	*-ище*	*игрище / мъжѝще* (аугм.)	>120	-
	мн. ч.	м.	непр.	*мъжѐ, конѐ, царѐ, кралѐ, князѐ*	5	+
		ж.	непр.	*ръцѐ, нозѐ*	2	+
	зв.ф.	м.	непр., пр.	*господѝне*	отв.множ.	-
		ж.	непр.	*Пѐне*	отв. множ.	-
-и	ед. ч.	м.	непр.	*януàри* (месеци)	8	-
		ср.	непр.	*таксѝ / кѝви*	<10	+/-
	мн. ч.	м.	непр., пр.	*телефòни, фѝлми / жрецѝ / певцѝ*	отв. множ. / огр.	-/+
		ж.	непр., пр.	*сѝли / женѝ*	750/130	-/+
		ср.	непр., пр.	*живòтни / очѝ*	<10/<10	-/+

-у	ед. ч.	ср.	непр.	*кѐнгуру / бижу̀*	<10	-/+
-ю	ед. ч.	ср.	непр.	*менѝ / вѐрую*	<10	+/-
	зв.ф.	м.	пр.	*приѧ̀телю*	отв. множ.	-
-ьо	зв.ф.	м., ж.	непр.	*Ко̀льо / зѐмьо*	отв. множ.	-
-ове	мн. ч.	м.	непр.	*хлѧ̀бове / греховѐ / волове*	~900/~50/<50	-/-/+
-овци	мн. ч.	м.	непр., пр.	*чѝчовци / глу̀пчовци / лѝгльовци*	<10/<10/<10	-
-ища	мн. ч.	м.	непр.	*пъ̀тища*	4	-
-та	мн. ч.	ср.	непр., пр.	*морѐта, пранѐта, момчѐта*	>100	-
-ена	мн. ч.	ср.	непр.	*именà*	<10	+
-еса	мн. ч.	ср.	непр.	*чудесà*	<10	+

5. Обсъждане на резултатите

Количественото представяне на формите с неакцентувани окончания значително превъзхожда това на акцентуваните. Първите наброяват над 8000 форми, осем отворени множества (за които няма данни в ОРБЕ / ORBE 2011) и две групи с ограничени случаи. Акцентувани окончания се наблюдават при около 600 форми, едно отворено множество и четири ограничени случая.

Следва да разграничим формите, при които акцентуването на окончанията е резултат на тяхната собствена акцентна характеристика, от тези, при които го налагат други доминантни морфеми – корени и деривационни суфикси в позиция на глава. Последните могат да изместят ударението от своята област (третия тип корени в класификацията на Ревитиаду) или са постакцентувани като *-от*(*à*) в *добротà*.

При най-многочислените групи имена ударението се поема от морфологичната глава, а окончанието не носи ударение. Например *-а* при ж.р. ед.ч. не носи ударение в преобладаващата част от имената. В ж.р. мн.ч. броят на формите с неакцентувано окончание се увеличава значително с включването на завършващите на съгласен звук. При м.р. мн.ч. *-и* е акцентувано само в 33 случая при акцентуван суфикс *-ѐц* (*плувѐц – плувцѝ*). Окончанието *-ове* при едносричните имена поема ударението в около 5% от случаите (по данни на Цонев / Tsonev 1984, Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1978). Неакцентувани са и други окончания като *-овци* за мн.ч при м.р. и *-та* при ср.р.

Тенденцията за реализиране на окончанията по-често без ударение се наблюдава и в други славянски езици като сръбски (Simonović, Arsenijević 2017). В терминологията на *страталната* ОТ инфлекционните суфикси са немаркирани „външни“ единици и се отнасят към нивото на думата (Kiparsky 2010). Те взаимодействат по-слабо с акцентните характеристики на основата и само в отделни случаи като при ортотоналните вокативи могат да доведат до начално ударение (*главà – гла̀во*).

Когато доминиращите морфеми са неакцентувани или немаркирани, под действието на констрейнта за *вярност към главата* HeadFaith (Revithiadou 1999: 53) окончанието може да поеме ударението, без да е маркирано като акцентувано. Такова е акцентуването при ж.р. ед.ч. с ултимно ударение, наричано „старо“ от Б. Цонев, като при *водà, свободà*, които са около 320 общо. Акцентната характеристика на корена при тях е от типа, който не приема акцентуване на своята област. В терминологията на Ревитиаду той представлява *екстраметрична област,* при която доминира констрейнтът *Domain, забраняващ акцентуване в областта. Той е в сила и при група едносрични думи от мъжки род като *дъжд – дъждовѐ* (под 10% в цялата група едносрични думи от м.р.).

Маркирани като неакцентувани са окончанията за бройна форма *-а, -я* и за звателни форми *-е, -о, -ю, -ьо.* В комбинация с тях основите поемат ударението: *женà – жѐно*. Окончанията за бройна форма се прибавят, без да влияят на акцентуването на основата при многосричните съществителни: *два прозо̀реца, два нагревà̀теля.* Същото се случва при едносричните съществителни от м.р. с акцентувана основа: *два хлѧ̀ба*. При едносричните съществителни от м.р. с неакцентувана основа, които прехвърлят ударението на членната морфема и в по-малко случаи на окончанието за мн.ч., картината е по-пъстра. При тях има няколко групи имена, които не образуват бройна форма. Такива са назоваващите лица (*мъж, кум, враг, грък*); абстрактните съществителни (*бит, глад, гнет, смях, дълг, труд, мир, страх, глъч*); явления (*дъжд, сняг, хлад, мраз*); действия и състояния (*бяг, бяс*) и

материи, вещества или състояния на веществата (*дреб, цвик, лед, мед*). Извън тях другите еднорични съществителни от м.р. с неакцентувана основа образуват бройни форми като *два ча̀са, три дѐна* (около 75). Следва да приемем, че при тях характеристиката на окончанието в бройна форма е доминираща по отношение на тази на основата. Това се отнася и за окончанието на звателните форми при *жена̀ – жѐно*. В тези случаи констрейнтът HeadFaith, който изисква вярност към акцентуването на главата на конструкцията, не е в сила. Прави впечатление, че и двете форми произхождат от отдалечени исторически периоди на езика и имат сравнително ограничени функции в съвременната реч. Освен това звателните форми на *-о* при ж.р. отдавна се избягват, заменени с основни или хипокористики, а през последните години се разколебават и тези при м.р. Бройната форма като приемник на двойственото число, което изчезва с разпадане на падежната система в периода 13. – 15. век, е стеснила областта си само до съществителни от м.р., означаващи нелица. Може да приемем, че констрейнтът HeadFaith е водещ при генерализираните акцентни процеси, които се вписват в т.нар. категориален принцип на организацията на акцентната система (Дыбо / Dybo 2000), но при отделни граматически категории и форми той се подчинява на верността към акцентната характеристика на морфемите, което е изразено с ранжирането Faith > HeadFaith.

Окончанията, маркирани като акцентувани, често се съхраняват в немногочислени групи (под 10). Например само пет имена от м.р. и две от ж.р. завършват на акцентувано *-е* в мн.ч. като *мъжѐ*, *ръцѐ*, *нозѐ*. На акцентувано *-я* завършва едно-единствено съществително от м.р в ед.ч – *съдия̀*, и няколко събирателни форми като *поля̀*. Съпоставим е и броят на имената от ср.р, които в мн.ч. окончават на *-еса̀, -ена̀* (*небеса̀, имена̀*). По данни на Б. Цонев общо 63 двусрични имена от ср.р. ед.ч. завършват на акцентувано *-е* или *-о*[22], (Цонев / Tsonev 1984: 362). Непроизводните могат да се интерпретират като образувани с неакцентувани корени, а при производните определяща е характеристиката на суфиксите или метрични изисквания. Б. Цонев изброява около 40 двусрични имена на акцентувано *-о*, сред които има и дублети като *вино* (Цонев / Tsonev 1984: 364). Сред тях се оформя група на *-ло* с ултимно и пенултимно ударение (*греблò, шѝло*). Дибо и др. интерпретират форматива като приемник на праславянския доминантен суфикс *-dlo, при който всички производни са били с неподвижна окситонна акцентна парадигма (*ждрелò*). Авторите приемат пенултимните форми като *гъ̀рло* за проява на съвременна *баритонеза* (акцентуване на основата във всички словоформи), която съжителства с диалектна *окситонеза* (неподвижно акцентуване на окончанието), възхождаща към славянския архетип. Тезата на изследователите е, че в съвременните славянски езици обикновено има една продуктивна тенденция при промяната на акцентните форми (Дыбо и др. / Dybo et al. 1993: 92), но по пътя на установяването ѝ неизбежно съжителстват паралелни модели.

Единственото регулярно окончание, маркирано като акцентувано, е *-а* за мн.ч. ср.р. То поема ударението и при единици с начално акцентуване като *ста̀до – стадà*[23]. Може да приемем, че акцентуваното окончание за мн.ч. е израз за цитираната генерализация на архетипна форма. То също се описва с ранжирането Faith > HeadFaith, което в рамките на *страталната* ОТ е възможно, доколкото отделните нива (страти) допускат собствено ранжиране на констрейнтите (Kiparsky 2015).

6. Обобщение и заключение

На базата на представения преглед може да обобщим, че българският език е съхранил свободното (разноместно) ударение, което възхожда към праславянското акцентуване. Отзвук от акцентните му парадигми може да се проследи в различното съотношение при имената: неизменните акцентни парадигми a. и b. са представени в съвременния материал в около 90%. За мобилната парадигма c. остава значително по-малък дял, но с честа употреба и тя определя общия тип (Цонев / Tsonev 1984: 357).

---

[22] Сред тях повечето са непроизводни, но някои са образувани с *-ло* и *-не* като *седлò* и *спанѐ*.

[23] Приемаме, че немаркираното окончание -о в *ста̀до* се свързва с немаркирана основа, която получава начално ударение в ед.ч. по силата на метрична тенденция за изравняване на хореичната стъпка с лявата граница на думата, формулирана като *основен акцентен принцип* (*Basic Accentual Principle* BAP Kiparsky 2010).

Анализът показва, че в повечето случаи окончанията са немаркирани в акцентно отношение. „Старото“ им акцентуване се наблюдава в ограничени случаи, като по-често е в зависимост от спецификациите на морфемите в позиция на глава – корените при непроизводните думи и деривационните суфикси при производните. Маркирани като акцентувани са отделни форми и едно регулярно окончание *-а* при множествено число на среден род. Маркирани като неакцентувани са окончанията за бройна и звателна форма.

Може да приемем, че зависимият статут и преобладаващата реализация без ударение на окончанията намира израз в стабилизирането на акцентуването върху некрайна сричка (Кочев / Kochev 1993: 286). Редуцирането на формите и функцията на окончанията, както и на акцентната им изявеност е исторически свързано с отмирането на падежната система при съществителните имена и активизирането на аналитичните тенденции в езика. По думите на Едуард Сапир езикът се движи във времето по свое собствено течение – *дрифт*. При него влиянието на фонетичните промени се простира далеч отвъд сферата на фонетиката и нахлува в морфологията. Дрифт, който започва като фонетична промяна, с течение на времето може да доведе до дълбоки структурни изменения: тенденцията на изместване на ударението напред може да промени типа на езика, като редуцира крайните му срички до нула и актуализира все повече аналитични тенденции (както се е случило в английската езикова история). Сапир твърди, че редуцирането на крайните срички и изчезването на слабите окончания е ритмично следствие от силното германско ударение върху началната сричка (Sapir 1921: 84). В българския език няма доминиране на начално акцентуване, но се наблюдава изместване наляво и генерализиране на акцентните характеристики в определени категории лексика, словообразователни типове и граматически категории в съответствие с цитирания категориален принцип на организацията на акцентната система.

Цитирана литература / References

ГСБКЕ 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език*. *Т. 1. Фонетика*. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 1. Fonetika*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Дыбо 2000: Дыбо В. *Морфонологизованные парадигматические акцентные системы: Типология и генезис*. Том I. Москва: Языки русской культуры. (Dybo 2000: Dybo, V. *Morfonologizovannye paradigmaticheskie aktsentnye sistemy: Tipologiia i genesis*. Tom I. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury.)

Дыбо и др. 1993: Дыбо В., Г. Замятина, С. Николаев. *Основы славянской акцентологии*. Москва: Наука. (Dybo et al. 1993: Dybo, V., G Zamyatina, S. Nikolaev. *Osnovy slavyanskoi aktsentologii.* Moskva: Nauka.)

Кочев 1993: Кочев, Ив. Тенденция към стабилизиране на ударението върху постоянна некрайна сричка на думата в българския език. – В: *Проблеми на българския език в Македония*, София: Македонски научен институт, с. 281 – 291 (Kochev 1993: Tendentsiya kam stabilizirane na udarenieto varhu postoyanna nekrayna srichka na dumata v balgarskiya ezik. – V: *Problemi na balgarskiya ezik v Makedoniya,* Sofiya: Makedonski nauchen institut, pp. 281 – 291.)

Кръстев 1976: Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета. (Krastev 1976: Krastev, B. *Umalitelnostta* v *balgarskiya ezik.* Sofiya: Narodna prosveta.)

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. *Морфология*. УИ „Св. Кл. Охридски“. (Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*, UI "Sv. Kliment Ohridski".)

ОРБЕ 2011: *Обратен речник на българския език*. БАН, ИБЕ. София: Изток – Запад. (ORBE 2011: *Obraten rechnik na balgarskiya ezik*. BAN, IBE. Sofia: Iztok – Zapad.)

Пацева 2012: Пацева, М. *Словното ударение в българския език, изучаван като чужд*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Patseva 2012: Patseva, M. *Slovnoto udarenie v balgarskiya ezik, izuchavan kato chuzhd.* Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Sofia: UI "Sv. Kliment Ohridski".)

Стаменов 2015: Стаменов Хр. Акцентни варианти при еднорични членувани съществителни имена от мъжки род. – *Българска реч*, № 4, с. 49 – 61 (Stamenov 2015: Stamenov, H. Aktsentni varianti pri ednosrichni chlenuvani sastestvitelni ot mazhki rod. – *Balgarska rech*, № 4, pp. 49 – 61.)

Тилков, Бояджиев 1978: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Ударението в българския книжовен език*. София: Народна просвета. (Tilkov, Boyadzhiev 1978: Tilkov, D., T. Boyadziev. *Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Narodna prosveta.)

Цонев 1984: Цонев, Б. Преглед на българските говори. Разпределение според ударението. *История на българския език.* Том 1. София: Наука и изкуство, с. 350 – 408. (Tsonev 1984: Tsonev, B. Pregled na balgarskite govori. Razpredelenie spored udarenieto. *Istoriya na balgarskiya ezik*. T.1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 350 – 408.)

Doner 2017: Doner, J. Spanish stress and lexical accent across syntactic categories. – In: *Probus* Vol 29: 2, pp. 233–285 <https://www.degruyter.com/view/journals/prbs/29/2> [18.12.2020]

Kapovic 2020: Kapovic, M. Slavic accentology. – In: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. (Eds.) M. Greenberg, A. Lenore et. al. <https://referenceworks.brillonline. com/entries/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online> [2.12.2020]

Kiparsky 2010: Kiparsky, P. Compositional vs. Paradigmatic Approaches to Accent and Ablaut. – In: Jamison, S. et al. (eds.) *Proceedings of the 21st Annual UCLA Indo-European Conference*, Bremen: Hempen.

Kiparsky 2015: Kiparsky, P. Stratal OT: A synopsis and FAQs. In Yuchau E. Hsiao and Lian-Hee Wee (eds.) *Capturing Phonological Shades*. Cambridge Scholars Publishing, pp. 2 –45.

Kushnir 2019: Kushnir Y. *Prosodic Patterns in Lithuanian Morphology* Dissertation zur Erlangung des akad. Grades Doctor philosophie <http://yuriykushnir.com> [23.12.2020]

Revithiadou 1999: Revithiadou, A. *Headmost Accent Wins*. The Hague: Holland Academic Graphics.

Sapir 1921: Sapir, E. *Language. An introduction to the study of speech*. New york: Harcourt, Brace.

Simonović, Arsenijević *2017*: Simonović, M., B. Arsenijević. Syntax predicts prosody: Multi-purpose morphemes in Serbo-Croatian. In F. Marušič, P. Mišmaš, R. Žaucer (eds.). *Advances in formal Slavic linguistics 2017*, pp. 277 – 304. Berlin: Language Science Press.

Vermeer 1998: Vermeer, W. Christian Stang's revolution in Slavic accentology. In J.I. Bjørnflaten, G. et al. (eds.), *The Olaf Broch Symposium. A Centenary of Slavic Studies.* Oslo: Det Norske Viden-skapsakademi, pp. 240 – 254.

ACCENTUATION OF INFLECTIONAL SUFFIXES IN NOUNS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Mirena Patseva
Sofia University "St. Kliment Ohridski"

mirena.patseva@gmail.com

Abstract: The paper analyzes the accentuation of inflectional suffixes in nouns in Bulgarian language. It is considered in the framework of the Headmost theory of Revitiadu (1999), taking into account also cases preserved from historical stages of language development. It is assumed that in languages with lexical accentuation, such as Bulgarian, morphemes have accent characteristics as unmarked and marked. The analysis shows that the inflectional suffixes are primarily unmarked, and their accentual behavior is controlled by the specifications of the morphemes in the head position. In limited cases, they are marked, which changes the ranking of the constraints.

Key words: *lexical stress, Bulgarian language, accentuation of inflectional suffixes*

Mirena Patseva
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
15, Tzar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia
Bulgaria

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЛИЧНИТЕ ИМЕНА НА ДЕЦАТА, РОДЕНИ В БУРГАС В ПЕРИОДА 2013 – 2018 г.

Марияна Парзулова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас
mparzulova@yahoo.com

Резюме: За база на настоящото изследване са послужили списъци с лични имена на 3800 деца, родени в Бургас в периода 2013 – 2018 г. Резултатите от осъществените наблюдения са представени поотделно за двете групи лични имена – мъжки и женски, като антропонимният материал във всяка една от тях е описан по произход и структура. Посочени са най-употребимите имена от български и чужд произход, новите модни имена, двойните лични имена, унисекс имената, както и тези, които се срещат сравнително рядко. Освен описателно личните имена са разгледани и съпоставително, като се правят съпоставки с други изследвания върху българската личноименна система.

Ключови думи: *лично име, модно име*

Обект на внимание на настоящото изследване са личните имена на деца от гр. Бургас, които през 2020 г. са постъпили в детски ясли, детски градини и в първи клас. Децата са родени в периода 2013 – 2018 г. Наблюденията се извършват върху 3800 лични имена, съпътствани само от български фамилни имена. Броят на момичетата е 1594, а на момчетата е 2206. Именните списъци (по-нататък ИС) са предоставени от отдел „Образование“ на Община Бургас.

В тази работа са представени не само наблюдения, осъществени на основата на личните имена от посочения по-горе период, но е дадена и съпоставка с резултати от подобно антропонимно изследване на родените в същия град в периода 1996 – 2001 г. (вж. Парзулова / Parzulova 2005: 91 – 100). По този начин се установява за един достатъчно голям период кои имена са нови в антропонимикона на бургазлии, кои са най-употребими и кои вече не са предпочитани. С други думи, освен описателно личните имена са разгледани и съпоставително. Правят се и съпоставки с други изследвания върху българската личноименна система (Ковачев / Kovachev 1987; Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2011: 106 – 115; Ангелова-Атанасова / Angelova-Atanasova 2005: 34 – 46; Влахова-Ангелова / Vlahova-Angelova 2017: 52 – 71).

Резултатите от това изследване даваме като обобщение по групи мъжки и женски лични имена. Антропонимният материал във всяка една група е описан по произход и начин на възникване. Необходимо е да се направят следните уточнения: 1. Към групата на личните имена от домашен произход отнасяме прабългарските имена, славянските, традиционните имена от християнския именен календар, които преди векове са станали основна част от българската антропонимна система (тип Иван, Тодор, Мария и др.), и новообразуваните лични имена от домашни елементи. 2. Изброените подгрупи лични имена няма да бъдат съпътствани навсякъде с точна статистика за употреба, а ще бъдат посочени само като изводи от изследването.

Мъжки лични имена (МЛИ)

1. МЛИ от домашен произход

1.1. В изследвания от нас материал се срещат старите традиционни МЛИ, които се характеризират с най-висока честотност, напр.: *Иван, Георги, Никола, Димитър, Тодор, Стефан, Христо, Антон, Константин, Васил, Стоян, Петър, Петко* и др. От тях с най-голяма употреба се отличават *Иван* (36), *Георги* (25), *Никола* (15). След тях са *Димитър* (10), *Тодор* (4), *Христо* (3).

При съпоставка на направени изследвания относно честотността на някои от изброените лични имена през миналия век и в началото на XXI век се установява, че имена, които са заемали едни от първите места в миналото, днес са изтласкани назад. Част от нашия антропонимен материал е една илюстрация на този факт. Сравни: *Димитър* е било най-разпространеното име у нас в края на XX век. Заемало е първо място по честотност – 89 437 (вж. Ковачев / Kovachev 1987: 196). В корпуса ни от имена по честота на употреба *Димитър* е след *Иван, Георги, Никола*, т.е. то не е най-употребимото име сред имената на родените в Бургас в изследвания период. Загубило е своето първо място по честота на употреба и в други градове у нас в началото на настоящия век (вж. Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2011:110).

Колкото до антропонима *Тодор* може да се каже, че той е изместен по честотност от *Теодòр* (8), фонетичен вариант на *Теòдор* (черковна и старинна форма на *Тòдор)* (Илчев / Ilchev 1969: 482).

Името *Христо* в ИС се среща само с 3 употреби. По-чести са производните от него имена *Христиан* и *Християн* (общ брой употреби за двете ЛИ – 5), а техните латинизирани форми – *Кристиян* и *Кристиан* (общ брой употреби – 8) се приемат за нови и модерни.

1.2. Прави впечатление, че имена, свързани с българската история, бележат възход, напр. *Аспарух, Крум, Борил, Ивайло, Пресиян, Тервел, Самуил, Борис, Симеон, Калоян* и др. Тяхната употреба е била едва забележима в предходното изследване (вж. Парзулова / Parzulova 2005), а днес те представляват по-голям интерес и свидетелство за това е броят на именоносителите им в ИС, напр. *Самуил* – 7, *Борис* – 8, *Ивайло* и *Пресиян* – по 7, *Калоян* – 5*, Тервел* – 4, *Борил* – 3, *Крум* – 2, а *Аспарух* – 1. Радостен е фактът, че младите хора избират тези имена, които са значими и престижни, излъчващи сила и успех, като по този начин те засвидетелстват и желанието си децата им в бъдеще да извършват важни дела, да се ползват с уважение в обществото ни.

Към тази група ще отнесем и пожелателното име *Преслав* ‘да бъде многославен, преславен‘, което е било слабо употребимо в края на миналия век (Ковачев / Kovachev 1987: 150). Изборът на МЛИ *Преслав*, отличаващо се с 5 употреби в ИС, вероятно се дължи на възникналото от него ЖЛИ *Преслава,* което през последните години е доста нашумяло, като популяризацията му се дължи на българската певица *Преслава.*

1.3. Значителен е броят на МЛИ, които са сложни по състав и съдържат славянските компоненти *-слав* и *-мир*, напр.: *Мирослав, Радослав, Станислав, Борислав*, *Живомир, Страшимир, Станимир.* Още в края на миналия век тези имена са били с голяма честотност на употреба на територията на цялата страна. Тенденцията продължава и до днес, като в бургаския антропонимикон редом с тези имена съществуват и други, които се възприемат от обществото като сравнително нови, модерни имена и се характеризират с популярност, вж. *Златомир/Златимир, Христомир, Хрисимир, Ивомир* (всички са с единична употреба) и най-избираните – *Томислав* (4), *Данислав* (3) с разновидност *Денислав* (5).

В ИС се забелязват и имена със старинни компоненти като *-зар, -дар,* вж. *Велизар* – 1*, Цветозар* – 1 и *Божидар* – 4 (превод на гръцкото *Теòдор*).

1.4. Имена, които са типично български и са били широко разпространени в миналото, днес не са популярни, за което свидетелства броят на техните носители в ИС: *Живко* – 2, *Здравко* – 2, *Димо* – 2. Към тази група се отнасят и имена, които са с единична употреба: *Жеко, Таньо, Тоньо, Ботьо, Ваклин, Стойко, Радко.* Всички тези МЛИ са били активно функциониращи през миналия век, но днес не са от харесваните и употребими имена. Именуването с тях е белег на дълбока семейна традиция, уважение и жест към възрастните от страна на младите родители.

1.5. Срещат се кратки и умалителни имена като *Тони, Дани, Иво, Емо, Владо, Данчо, Митко*, възникнали в сравнително ново време, и старото име *Рали* с датировка от средата на XIX в. (Илчев / Ilchev 1969: 482). Всички те са с единична употреба.

В ИС присъстват имена, които са интересни за антропонимиста. Това са двете МЛИ – *Литко* и *Керчо* (всяко от тях е с по една употреба), които са възникнали преди няколко века и писмените паметници свидетелстват за това (Заимов / Zaimov 1994: 119 – 120). При справка с Честотно-тълковния речник (ЧТР) на Н. Ковачев се вижда, че едното име е било избирано изключително рядко за именуване на дете (Ковачев / Kovachev 1987: 109), а другото име дори не е въведено. Възродява-

нето на тези имена днес буди изненада. Мотивът на родителите, които са кръстили децата си с тези имена, навярно е желанието да спазят старата семейна традиция, според която новороденото носи името на дядото по бащина или майчина линия.

Като илюстрация на факта, че бургазлии се обръщат към старите и редки имена, с които назовават своите деца, е и името *Ваклин,* което е производно от *Вакл(-ь)о + -ин* – от *вакъл* ‘черноок, черновежд, хубавец’, XVI в. (Заимов / Zaimov 1994: 42). Според информацията, приведена в Речника на Ст. Илчев, е видно, че името е било разпространено в немалко части на България, но не и в Бургаска област (Илчев / Ilchev 1969: 100). Чрез единичната си употреба ЛИ *Ваклин* бележи всъщност нова териториална употреба – в Бургас. Считаме за важно да отбележим, че ЛИ на детето повтаря ЛИ на бащата, което все повече се налага като модел за именуване на новородени, вж. *Ваклин Ваклинов Стойновски*. Вероятно това ще е тенденция и в бъдеще, но този въпрос ще бъде обект на специално изследване.

1.6. Учудващо слабо е присъствието на лични имена в ИС, които са образувани в сравнително по-ново време и са се характеризирали с изключително голяма честотност навсякъде в страната ни в края на миналия век (вж. Ковачев / Kovachev 1987: 63, 150, 158). Това са пожелателните имена с еднократна употреба *Веселин*, *Румен, Пламен* и др. Към тази група се отнася и защитното име *Камен*, с което е кръстено само едно дете.

2. МЛИ от чужд произход

2.1. Немалка група от МЛИ в ИС съставят имената от чужд произход. Най-употребими са календарните имена *Александър* от гр. ‘защитник на мъжете‘ и *Виктор* от лат. ‘победител’, като в миналия век *Александър* е заемал 16-то място по честотност, а *Виктор* – 90-то (Ковачев / Kovachev 1987: 196 – 197). В изследване, осъществено през 2007 – 2008 г., е установено, че *Александър* заема първо място по честотност в София и Варна, а *Виктор* – шесто място в София и пето място във Варна (Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2011: 113). Тези две имена са популярни и днес в Бургас, като по честота на употреба *Виктор* (9 пъти) има незначително надмощие над *Александър* (7 пъти).

2.2. В ИС има МЛИ по имена на библейски лица, на светци и духовници, които отдавна са част от българския антропонимикон, напр. *Давид, Исус, Рафаел, Мойсей, Йоан, Максимилиан, Матея* и др. От тях с най-голяма честота на употреба е *Йоан.* Този антропоним продължава да бъде харесван от бургазлии в продължение на почти две десетилетия. Констатацията ни е на базата на съпоставка с изследването ни през 2005 г. (Парзулова / Parzulova 2005:100). В сравнение с предходния период някои от тези имена днес се характеризират с по-голяма употреба: *Матей* (4), *Давид* (3), *Рафаел* (3).

2.3. Както в миналото, така и сега продължават да са с единична употреба чужди МЛИ, означаващи понятия от различни области, които обаче не се свързват в съзнанието на заемащия с конкретна семантика, а причина за заемането е единствено благозвучието, напр. имената *Ерик* – сканд. *Eric,* англ. *Erik* и *Eric* от стгерм. *ehre* ‘чест’ и *ric* ‘богат, могъщ’; *Люсиен* – от фр. *Lucien*, от лат. *lucianus* ‘Лукиан’; *Бердж* – от англ. *Berridge*; *Жан* – от фр. *Jean* ‘Иван’ и др.

2.4. Като нови форми на съществуващи отдавна у нас чужди имена (*Матей, Валентин, Емил*) се появяват *Матео, Валентино, Емилио* и успоредно с тях е и *Антонио* – име, което функционираше още в миналото. Превес по честотност на употреба от всички имена има *Матео* (3 употреби).

2.5. Предпочитанията на родителите към имена, носени от известни западноевропейски или американски филмови герои, артисти, певци като *Антъни*, *Стивън / Стевън*, *Никълас*, *Ник*, *Майкъл*, *Кристофър*, *Даниъл*, *Дейвид* и др., все повече нарастват. Тези имена в бургаския антропонимикон са с единична употреба.

Интерес представляват имената *Браян* и *Раян* с дублетна форма *Райан,* които са също с единична употреба. Твърде е възможно имената в ИС да бъдат от английски произход: името *Раян* да е по името или на известния американски актьор *Раян Гузман*, или на канадския *Раян Рейнолдс*, който през 2016 г. се снима във филм в София. Личното име *Браян* в ИС може да е по името на канадския рок певец и китарист *Браян Адамс,* представян и като *Брайън.* Считаме за нужно да отбележим, че

случайно звуково съвпадение с английските имена имат старите български имена *Браян* (XV в.) и *Раян* (XVI в.) (Илчев / Ilchev 1969: 88; Заимов / Zaimov 1994: 36). Тези две имена не са упоменати в ЧТР, което означава, че не са функционирали на българска територия в края на миналия век. Отсъстваха и сред имената, които бяха обект на изследването ни, публикувано през 2005. Днес тези имена са нови за бургаския антропонимикон.

Вж. и друго ново име – *Роки* (от англ. *Rocky*) по името на главния герой в едноименния американски филм на Силвестър Сталоун. Вероятно в бъдеще честотата на употреба на тези и подобни на тях имена ще бъде по-висока.

2.6. Забелязва се интерес и към имена от турски произход, носени от филмови герои, от артисти в турски сериали. Имената са кратки, благозвучни и добре възприемани от младите български зрители, които са и млади родители. Днес имена като *Орхан*, *Онур*, *Синан* и *Аркан* са част от бургаския антропонимикон, вж. напр. *Синан Илиянов Иванов, Аркан Живков Райчев*.

2.7. В нашия корпус се откриват четири двойни МЛИ с по една употреба, като единственото име, което има изцяло чуждо звучене, е *Алекс-Кристиян*, срв. с останалите: *Иван-Лазар, Иван-Александър, Яни-Никола.* Вижда се, че ЛИ *Иван* присъства в структурата на две от изброените двойни МЛИ. Съпоставката с двойните МЛИ, включени в списъците на старото наше изследване, показва, че броят на такива имена за периода 2013 – 2018 г. е намалял. Тъй като двойните лични имена не са типични за българската личноименна система, считаме, че би било добре, ако тенденцията е такава и в бъдеще.

Женски лични имена (ЖЛИ)

Както в миналото, така и днес женските лични имена се отличават с много по-голямо разнообразие в съпоставка с мъжките лични имена. Тази констатация присъства в много изследвания (вж. напр. Влахова-Ангелова / Vlahova-Angelova 2017: 56). Съществуващият антропонимен материал, включен в ИС, дава основание женските лични имена да се представят в следните групи по признака произход:

1. ЖЛИ от домашен произход

1.1. От традиционните имена, присъстващи в българския антропонимикон, за най-популярно и предпочитано се считаше името *Мария*, което заемаше първо място по честотност в страната (Ковачев / Kovachev 1987: 201). Това име днес не се радва на особена почит сред имената на родените в Бургас. За лидерска позиция се борят *Теодора*, *Десислава* и *Гергана*, като *Десислава* определено е водещото име с 8 употреби.

1.2. Прави впечатление, че както МЛИ, образувани от имената на български владетели, така и ЖЛИ, възникнали от тях, днес се възприемат за по-интересни и по-предпочитани за именуване на новородени в сравнение с миналото. Основание за това твърдение дава направената справка с ЧТР на Н. Ковачев и с нашето изследване върху въведените в ИС имена със съответната употреба, вж. *Пресияна* (4)*, Бориса* (3), *Ивайла* (3), *Самуил*а (2). Към тази група ще отнесем и двете имена *Преслава* и *Белослава*, свързани също с българската история, но рядко употребими в миналото. Активният избор на тези имена през последните години се дължи на певиците, носещи тези имена.

1.3. Изключително често срещани са кратките имена *Рая, Ния, Дея, Дара, Зара*, *Мира*, *Мина* и др. Някои от посочените имена са доста стари, възникнали са преди векове и са производни от мъжки лични имена, напр. името *Рая*, производно от *Райо* (Илчев / Ilchev 1969: 423; Заимов / Zaimov 1994: 191); *Дея* – от *Дѐйо*, а то съкратено от *Ра-дѐй, Де-дѐй* или от изчезнало *Добро-дѐй*, ‘който да прави добро, да бъде добродетелен’ (Заимов / Zaimov 1994: 82, 84; Ковачев / Kovachev 1987: 79), т. е. по своята семантика е пожелателно име. За разлика от тях името *Ния* е съкратено от ЖЛИ *Антония, Стефания, Теофания* (Ковачев / Kovachev 1987: 141). Дълго време тези имена бяха в забрава, но днес са възстановени и употребата им все повече се активизира. За сравнение вж. тяхната честотност в края на XX век: *Рая* – 89, *Дея* – 8, *Ния* – 14 (Ковачев / Kovachev 1987: 154,

141, 79) и броя на техните употреби в нашия материал: *Рая* – 16, *Дея* – 10, *Ния* – 18. Видно е, че употребата на тези имена в посочения период бележи ръст по-голям от този за страната, особено това се отнася за ЛИ *Дея* и *Ния*, което е и свидетелство за предпочитанието на младите бургазлии към българското.

Името *Рая* е определено като едно от най-популярните 15 женски лични имена в София през 2007 – 2008 г. (Чолева-Димитрова, Янев / Choleva-Dimitrova, Yanev 2011: 109), което означава, че още в началото на XXI век то е предпочитано от много родители. Подобно на някои от старите думи, които днес са възобновени, тези имена също са излезли от „нафталина“ на времето и днес се считат за нови и модерни. Допустимо е актуализацията на тези стари български имена да се дължи на имената на популярни артисти, певци и лица от телевизионния екран: например *Рая* да е по нашумялото име на актрисата *Рая Пеева*. Твърде е възможно да е и по име на английска или американска актриса, което означава случайно звуково съвпадение на българското и чуждото име. Подобни може да са разсъжденията и по посока на името *Ния*, което се отличава с малко по-голяма популярност. Твърде е възможно *Ния* да бъде по личното име на американската актриса *Ния Пийпълс*.

Като ново и модерно име в антропонимикона на бургазлии днес се възприема *Тея* с вариант *Теа*, което не е съществувало до момента. Навярно е от МЛИ *Тео*, а то от своя страна е съкратено от *Теодоси, Теофил, Теодор* (Илчев / Ilchev 1969: 482). Общият брой употреби на двата варианта е 5, като е възможно в бъдеще разпространението на името *Тея* да расте.

Като извод може да се каже, че имената от типа на току-що посочените са кратки, звучни, лесно запомнящи се, наподобяват на имена от чужд именник, което е и причина да бъдат харесвани, предпочитани и избирани от младите родители за именуване на техните деца.

1.4. В ИС се срещат немалък брой лични имена, които подобно на предходната група имена са били елементи от антропонимната система на българите в недалечното минало, но са се характеризирали със сравнително ниска честота на разпространение, за което свидетелства ЧТР на Н. Ковачев, вж. *Веселѝя*, *Елия/Елиа, Дария* и др. Днес освен с по-голямата си фреквентност някои от тези имена се отличават и с новото си звучене, което се дължи на отмет на ударението, напр. в ЧТР име *Дарѝя* – съкр. от *Дàр*(*а*) + -*ия*; съкр. от *Божидара*, което днес се произнася като *Дàрия*, т.е. налице са фонетични дублети. По аналог на упоменатите имена е възникнало и друго име, което е ново в бургаския антропонимикон – *Станѝлия*, от ж. *Станѝл*(*а*) + -*ия*.

1.5. Интерес представляват имена, производни от съществуващи отдавна лични имена, но модернизирани днес чрез суфикси като суф. -*ия*, напр. *Зàрия*, ново име – *от Зàр*(*а*) + -*ия*. Аналогично е и новото име *Хрѝсия* – от *Хрѝс*(*а*), гр. ‘злато’ (XII в.),+ -*ия*.

В изследвания антропонимен материал се наблюдават женски лични имена с единична употреба, които са добра илюстрация за спазване на семейна традиция на именуване и почитане на религията. Те са образувани от мъжки лични имена от християнския именен календар и суф. -*ия*, вж. *Захарѝя* – от *Захар*(*и*)+ -*ия*, *Атанàсия* – от *Атанас*(*а*) + -*ия, Димитрѝя* – от *Димитр*(*а*) + -*ия* и *Георгѝя* – от *Георг*(*и*) или *Георг*(*а*) + -*ия*, което не е въведено в речниците на нашите ономасти, следователно е новообразувано име.

Оказва се, че създаването на нови лични имена по пътя на суфиксалното словообразуване е един много продуктивен начин, вж. и следните ЖЛИ: *Тония* – от *Тони, Ваная* – от *Вана* или от *Ваня* с вмъкване на *а, Мирая* – от *Мира, Даная* – от *Дана* и др.

В бургаския антропонимикон се наблюдават нови имена, възникнали от съществуващи имена и суф. -*ина*, напр. *Надина* – от *Над*(*я*) + -*ина*, *Валина* – от *Валя*(*я*) + -*ина* и др.

Установява се наличието на неголям брой имена също с единична употреба, които са получени чрез вмъкване на гласни в съществуващи традиционни имена, в резултат на стремежа на родителите да дадат на децата си по-благозвучни и нови имена, напр.: *Никоела* – от *Никола* с вмъкване на гласна *е*, *Павела* – от *Павла* с вмъкване на гласна *е, Стефиана* – от *Стефана* с вмъкване на гласна *и*; *Ивалина* – вариант на *Ивелина* с промяна на гласна.

1.6. Сред ЖЛИ в ИС се срещат такива имена, отличаващи се някога с голяма честотност, а днес имат изключително рядка употреба. Това са имена с деминутивно-хипокористичен суфикс -*ка*, напр. *Донка* (2), *Сийка* (3), *Василка* (2), *Радка* (2). Към тази група се отнасят и имената с единична

употреба *Стефка*, *Руска*, *Райка*, *Трендафилка.* Представлява интерес почти като към археологическа находка откриването в ИС на личното име *Султанка*, с което са именувани две деца. Семантиката на това ЖЛИ ни връща към далечна епоха и напомня за един конкретен тип управление, оставило трайни следи в нашата история. Това ЛИ дори не е въведено в Честотно-тълковния речник на личните имена у българите. Интересно е да се знае какви са мотивите на родителите за избор на това име днес?!

1.7. Срещат се, но не са чести имената композити. Те се характеризират с еднократна употреба, което свидетелства за проявеното иметворчество от страна на младите родители и за стремежа им да дават на децата си уникални имена, напр. *Димилия* – от *Дим*(*а*) + *-и +Лия, Деянимира* – от *Деян* и *Мира.* Към тази група спадат *Велимира* – от *Вел*(*а*) и *Мира, Златозара* (14 употреби) – от *Злат*(*а*) и *Зара*, като второто име, за което вече бе казано по-горе, е изключително употребимо, което означава, че е харесвано, избирано и модно.

В съпоставка с изследването, правено преди години, тук броят на имената композити е много по-малък, което говори за спадане на интереса от страна на бургазлии към този тип антропоними.

2. ЖЛИ от чужд произход

Значителен е броят на ЖЛИ от чужд произход, което позволява да се направят следните обобщения:

2.1. Сред установилите се в антропонимната система на българите календарни имена от гръцки, латински и еврейски произход най-често се срещат *София* – от гр. Σοφια ‘мъдрост’; *Йоана / Йоанна* – от ЛИ Йоан, от гр. *Ioannes*, а то от евр. *Johaman* ‘божа благодат; бог помилва’; *Магдалена* еванг., от гр. *Magdalēne* по име на град Магдала в Палестина; първоначално към името на Мария Магдалена. Името *София* е със сравнително честа повторяемост в миналото и сега, а *Йоана* с вариант *Йоанна* както в края на XX век, така и сега е по-предпочитано от бургазлии. В ИС съществува и името *Матея*, с което е кръстено момиче. Употребата днес, както и в предходното ни изследване, е единична. Може да се приеме за ново ЖЛИ, тъй като в ЧТР на Н. Ковачев е въведено само мъжкото име *Матея,* което е разширено от *Матей* – гр. *Ματθαίος*, от евр. ‘божи дар’ – име на един от четиримата евангелисти, което днес служи за назоваване и на момиче – *Матея Христова*.

2.2. Продължава тенденцията новородени да се кръщават с имена на герои от западноевропейската литература. Отбелязани от нас в предишното изследване като „единични на класа модно име на българите“, напр. проникналите от художествената литература у нас имена *Беатрис* и *Беатриз* – от фр., ит. *Beatrice*, нем. *Beatrix* < лат. *Beatrix* ‘блажена, щастлива’, и *Вергиния* – от френски, са с единична употреба днес. За разлика от тях името *Памѐла* – англ., срхр. *Pamela* от гр. *pan* ‘всецял, вселена’ и *melos* ‘песен’, продължава да жъне успех и да е по-предпочитано. Днес името се разпространява отново с акцентен вариант *Па̀мела* по името на актрисата Памела Андерсън, на която се дължи и популяризацията му (Парзулова / Parzulova 2005: 95).

2.3. Съществува немалка група лични имена, които са по имената на актриси или героини от западни или американски филми. Интересът към такива имена днес е значителен и броят на употребите е нараснал според ИС. Тук се отнасят *Марая* и *Мелани*, появили се в бургаския антропонимикон в края на XX век, които продължават да бъдат харесвани и предпочитани имена. *Марая* е по името на *Марая Кери* от англ. *Mariah Carey*, американска поппевица и актриса; *Мелани* е от англ. *Melanie*, често разпространено име, носено от американски актриси като *Мелани Грифит* във филма „Работещо момиче“, от британската певица *Мелани Браун* и др. Към групата спадат и ЛИ *Алиса/Елиса*, *Джесика, Анджелина* и др. С най-голяма фреквентност от въведените в ИС имена от чужд произход е *Виктория* (10)*,* следвана от *Никол* (9) и *Стефани* (7). Според едно изследване употребата на последните две имена, заети от телевизионни сериали в края на XX в., значително нараства, като за Бургаска област е следната: *Никол* – 76, а *Стефани* – 87 (Ангелова-Атанасова / Angelova-Atanasova 2005: 37). Това е доказателство на факта, че вкусът на обществото сравнително бързо се променя, респективно и предпочитанията към имената се изменят.

2.4. Макар и на единична употреба днес се радват и други чужди лични имена, които сме посочили в предходното ни изследване, напр. *Елизабет, Ивона/Ивон, Роберта*, *Джулиана, Оливия*, *Лаура*, *Кая* и др. (Парзулова / Parzulova 2005: 95 – 96). Към тях се прибавят и днешните единични употреби на *Карла* – от немски, и *Леа* – от италиански, което доказва, че тяхната непопулярност сред бургазлии е трайна тенденция (Ковачев / Kovachev 1987: 108, 118). С една употреба в ИС е името *Тиара* – от английски, несрещано досега, т.е. ново за бургаския антропонимикон.

2.5. Активното излъчване на турски сериали влияе доста силно на младите хора и те черпят идеи за имена на своите деца от имената на филмовите герои и актьори. Като резултат от това влияние са ЖЛИ *Ягмур, Ая, Омая, Елиф, Ава, Давия, Асрет*, срв. напр. *Асрет Диянова Огнянова, Ягмур Иванова Александрова.* Имената са благозвучни, лесно се възприемат и бързо се възпроизвеждат в речта. Всъщност това са основните мотиви за заемане на тези имена, а колкото до семантиката тя не представлява обект на интерес от страна на родителите.

2.6. В ИС се откриват 15 двойни ЖЛИ, носени от 16 момичета, като едно от имената – *Анна-Мария* – има две употреби. Като компоненти, влизащи в структурата на двойните ЖЛИ, преобладават имената от чужд произход: в 5 от тях двата компонента са чужди имена, напр. *Симона-Виктория, Мари-Никол* и др.*;* в 8 – само единият компонент е от чужд произход, напр. *Ива-Никол.* Най-често срещано е името *Мария,* което влиза в състава на двойните ЖЛИ като тяхна първа или втора съставна част, напр.: *Мария Елизабет, Елиа Мария, Мария-Магдалена* и др.; второ по честотност е името *Никол,* което присъства в четири имена, напр.: *Дея Никол, Андреа-Никол* и др.; трето по честотност като елемент на двойни лични имена е *Виктория,* напр. *Елея-Виктория.* При някои от двойните лични имена липсва тире, което е резултат на родителско предпочитание, подчертано и в други изследвания (Кръстанова, Карамфилова / Krastanova, Karamfilova 2010: 268). На базата на съпоставка с наблюденията ни върху двойните лични имена в това и в предходното ни изследване от 2005 г. установяваме, че предпочитанията на бургазлии към този тип имена през последните петшест години в известна степен са намалели.

2.7. Интересно явление е все по-активното възникване и употреба на ЖЛИ, завършващи на консонант, което се оказва, че е продължение на процес, съществувал още през миналия век. Например женските лични имена *Елен, Ивон*, въведени в ЧТР на Н. Ковачев, забелязваме и в нашия антропонимен материал. Освен това в ИС съществуват и други такива ЖЛИ: *Анабел, Жасмин, Елинор, Габриел*, *Вивиан.* В миналото последните две лични имена са били само мъжки и с незначителна употреба. (вж. Ковачев / Kovachev 1987). Увеличеният брой днес на ЖЛИ, завършващи на съгласна, се дължи на навлизането на много чужди имена и чужди облици на общоприети наши имена, които имат подобна звукова форма. Някои от тези имена се отнасят към групата на мъжко-женските лични имена или т. нар. унисекс имена, за които вж. по-долу.

Мъжко-женски лични имена

Съществуват и други имена, които до 1987 г. са служели за назоваване само на лица от мъжки пол, а днес с тях се именуват и момичета, напр. *Мишел*, срв. *Мишел Чонова Петрова* и *Мишел Добромиров Василев.*

В ИС има унисекс имена, някои от които завършват на гласна, а други – на съгласна, напр.: *Тони, Дани, Денис, Андреа/Андрея*, *Алекс/Алекса, Габриел,* срв. *Денис Петров Вангелов* и *Денис Красимирова Димитрова; Дани Диан Гулеков* и *Дани Тодорова Вълчева; Алекс Златкова Вълчева* и *Алекс Антониев Атанасов; Габриел Петров Димитров* и *Габриел Пламенова Василева.* В съпоставка с направеното от нас изследване на имената на новородените в Бургас в периода 1996 – 2001 г., при което беше установено само едно мъжко-женско лично име – *Вивиян*, то в настоящото проучване е видно, че броят на тези имена е значително по-голям. Явлението продължава да се разраства и в бъдеще тази тенденция вероятно ще продължи.

В нашия материал интерес представлява и името *Април* по няколко причини: 1) То е ново име за бургаския антропонимикон; 2) Името днес се носи от момиче, вж. *Април Петрова Чобанова*; 3) В Речника на Ст. Илчев е отбелязано като МЛИ по името на месец април (лат. *aprilis*), старо и рядко име (Илчев / Ilchev 1969: 51). Такава е и въведената бележка за името в Речника на Н. Ковачев

(Ковачев / Kovachev 1987: 47). Обикновено личните имена, които са образувани по името на месец или сезон, са показатели за времето, през което са се родили техните носители. Любопитен е мотивът за избор на име от страна на родителите. От допълнително получена информация се разбира, че детето е родено през 2018 г. , но няма нищо общо с месец април, тъй като е родено през месец юни (http://www.devamaria.com/bg/news/index/14/612/). Остава хипотезата, че ЖЛИ *Април* е вероятно по английското женско лично име *April*. Може би името на малката бургазлийка е по името на американската актриса *Ейприл Боулби,* участвала в серийния комедиен филм „Двама мъже и половина“, излъчван по българския телевизионен екран.

В резултат на осъществените наблюдения могат де се направят следните **изводи**:

1. Традиционните български лични имена като цяло съставят значителна част от бургаския антропонимикон, което е доказателство, че традицията да се назовават децата по имената на баби и дядовци е запазена, но успоредно с това се осъществява процес на модернизация на имената им.

2. Налице е стремеж за възстановяване на стари домашни имена, изчезнали отдавна или рядко употребими.

3. Нараства броят на женските лични имена, завършващи на консонант, което води до увеличаване на унисекс имената – процес, започнал още в миналия век.

4. Намалява употребата на двойните лични имена, които не са типични за българската личноименна система.

5. Заимстването на лични имена от чужди именни календари и техният нарастващ брой свидетелстват, от една страна, за стремежа на родителите да кръщават децата си с кратки, благозвучни и модерни имена, чрез които да изпъква по-ярко тяхната индивидуалност в обществото, а от друга страна, чрез тези имена да могат по-лесно децата им да бъдат възприемани като част от едно европейско, а в бъдеще – глобално общество. По-големият дял от заетите имена е от английски произход, но се забелязва и нарастващ интерес към арабско-турските лични имена, популяризирани чрез телевизионни сериали.

Личноименната система е отворена система, чиито компоненти – мъжки и женски лични имена променят във времето позициите, които са заемали по честотност, респективно по популярност. Много от имената остаряват, потъват в забрава или се възстановяват за нова употреба. Личноименната система подобно на езика и като част от него се обновява непрекъснато чрез заемане на чужди имена или в резултат на голямото иметворчество и стремеж на родителите да създават не само нови, а понякога дори нестандартни имена за своите деца.

В тази връзка и днес звучи актуално мнението, изказано почти преди четиридесет години, че „такива процеси като обновяването на най-често срещаните имена, разнообразието на репертоара на женските имена, измененията в статистическите параметри на именника и др. са дълбоки процеси, засягащи качествената страна на именника на един народ“ (Бондалетов / Bondaletov 1983: 128).

Цитирана литература/ References

Ангелова-Атанасова 2005: Ангелова-Атанасова, М. Посоки на развой в именуването на българите в началото на XXI век. – В: Ангелова-Атанасова, М. (ред.). *Състояние и проблеми на българската ономастика.* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, т. 7, с. 34 – 45. (Angelova-Atanasova 2005: Angelova-Atanasova, M. Posoki na razvoy v imenuvaneto na balgarite v nachaloto na XXI vek. – In: Angelova-Atanasova, M. (red.). *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika.* Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, t. 7, pp. 34 – 45.)

Бондалетов 1983: Бондалетов, В. Д. *Русская ономастика*. Москва: Просвещение. (Bondaletov 1983: Bondaletov, V. D. *Russkaia onomastika*. Moskva: Prosveshchenie.)

Влахова-Ангелова 2017: Влахова-Ангелова, М. Актуальные тенденции при выборе болгарами личных имен: исследование имен новорожденных в Софийской области. – В: *Вопросы ономастики*, т. 14, № 3, с. 52 – 71. (Vlahova-Angelova 2017: Vlahova-Angelova, M. Aktual’nye tendentsii pri vybore bolgarami lichnykh imen: issledovanie imën novorozhdënnykh v Sofiĭskoĭ oblasti. – In: *Voprosy onomastiki*, t. 14, № 3, pp. 52 – 71.)

Заимов 1994: Заимов, Й. *Български именник*. София: Издателство на БАН. (Zaimov 1994: Zaimov, Y. *Balgarski imennik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Илчев 1969: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София: Издателство на БАН. (Ilchev 1969: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*. София: Държавно издателство „Д-р Петър Берон“. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Chestotno-talkoven rechnik na lichnite imena u balgarite*. Sofia: Darzhavno izdatelstvo “D-r Petar Beron”.)

Кръстанова, Карамфилова 2010: Кръстанова, В., П. Карамфилова. Към съвременните двойни лични собствени имена. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика.* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, т. 10, с. 260 – 269. (Krastanova, Karamfilova 2010: Krastanova, V., P. Karamfilova. Kam savremennite dvoyni lichni sobstveni imena. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, t. 10, pp. 260 – 269.)

Парзулова 2005: Парзулова, М. Модното име в ономастичната практика на съвременен Бургас. – В: Ангелова-Атанасова, М. (ред.). *Състояние и проблеми на българската ономастика*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, т. 7, с. 91 – 100. (Parzulova 2005: Parzulova, M. Modnoto ime v onomastichnata praktika na savremenen Burgas. – In: Angelova-Atanasova, M. (red.). *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, t. 7, pp. 91 – 100.)

Чолева-Димитрова, Янев 2011: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. Мода на личните имена в големите български градове. – В: Цанков, К. (ред.). *Проблеми на социолингвистиката. Езикът и социалният опит.* Велико Търново: ИК Знак’94, т. 10, с. 106 – 115. (Choleva-Dimitrova, Yanev 2011: Choleva-Dimitrova, A., B. Yanev. Moda na lichnite imena v golemite balgarski gradove. – In: Tsankov, K. (red.). *Problemi na sotsiolingvistikata. Ezikat i sotsialniyat opit.* Veliko Tarnavo: IK Znak’94, t. 10, pp. 106 – 115.)

A STUDY ON THE FIRST NAMES OF THE CHILDREN BORN IN BURGAS IN THE PERIOD 2013 – 2018

Mariyana Parzulova
Prof. Assen Zlatarov University, Burgas

mparzulova@yahoo.com

Abstract: The present study is based on a list of the first names of 3800 children born in Burgas between 2013 and 2018. The results of the study are presented separately for the two groups of first names – male and female, the antroponymic data for each group being described in terms of origin and structure. The most frequent first names of Bulgarian and foreign origin are specified, as well as the new trendy names, double first names, unisex names and the names which are relatively rare. The approach used in analyzing the first names under study is both descriptive and comparative. References to other researches on the Bulgarian first-name system are also made.

Keywords: *first name, trendy name*

Mariyana Parzulova
Prof. Assen Zlatarov University
1, Prof. Yakimov Blvd
Burgas 8010
Bulgaria

АРГУМЕНТНИ И ПРЕДИКАТНИ СЛОВООБРАЗУВАТЕЛНИ КАТЕГОРИИ, ИЗРАЗЯВАНИ ОТ ФОРМАНТА *-ИК* В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Лора Желева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН

l.mikova@ibl.bas.bg

Резюме: Докладът се опира на тезата за изоморфизъм между изречението и производната дума – теза, възприета в полската академична граматика и след това доразвита и станала основна за 9. том на *Българско-полската съпоставителна граматика*, посветен на словообразуването. При този подход се използва теорията на предикатно-аргументната структура. Словообразувателните категории се определят въз основа на типовете аргументи и предикати, изразявани от форманта. Чрез прилагане на този модел в доклада представяме аргументните и предикатните словообразувателни категории, които се наблюдават при съществителните имена в българския език, образувани с наставка *-ик*.

Ключови думи: *словообразувателни категории, предикатно-аргументни структури, български език, съществителни имена, наставка -ик*

1. Въведение

Идеята за „последователно семантичен и изоморфен подход в словообразувателните изследвания“ принадлежи на Станислав Каролак (Maldjieva 2009: 9). Вяра Малджиева развива тази идея в 9. том на *Българско-полската съпоставителна граматика*, посветен на словообразуването. Тя описва производните думи чрез теорията на предикатно-аргументната структура, използвана при изследване на изречението. Авторката приема два основни принципа: изоморфизъм както на семантичната, така и на синтактичната структура на сложните езикови единици, каквито са изречението и производната дума; посока на описанието от съдържанието към формата, като към производната дума се подхожда като към морфемна структура със сумарно значение, за описанието на което се прилагат същите семантични категории като при изречението (пак там). В своя труд по словообразуване Вяра Малджиева, развивайки подхода от полската академична граматика (Gramatyka 1984, Gramatyka 1999[24]) и от синтактичното изследване в 5. том на *Българско-полската съпоставителна граматика* (Коритковска / Korytkowska 2011[25]), прави семантична класификация на производните думи и извежда словообразувателни категории въз основа на типовете предикати и аргументи, изразявани от форманта (Maldjieva 2009: 40).

В настоящия доклад, прилагайки подхода от 9. том на *Българско-полската съпоставителна граматика* (БПСГ), ще представим словообразувателните категории, свойствени на съществителните имена в българския език, образувани с наставка *-ик.* Анализираният материал наброява над 700 думи и е ексцерпиран от *Обратния речник на българския език* (София: Изток – Запад, 2011).

Преди да пристъпим към представянето на словообразувателните категории, ще направим някои теоретични уточнения.

Един от основните принципи при подхода, който прилагаме, е, че се приема наличието на структурен изоморфизъм между изречението и производната дума, тоест че едни и същи комбинаторни правила действат както при съчетаването на думите в изречението, така и при съчетаването на морфемите в производните думи (Maldjieva 2009: 18; Малджиева / Maldzhieva 2006: 200).

---

[24] Gramatyka 1999 е всъщност преработено издание на оригиналната полска академична граматика от 1984 г., като основната концепция и структурата са същите.

[25] Цитираното издание е превод на български от Диана Благоева, като оригиналният труд на полски е от 1992 г.

Приема се също, че семантичната структура на производната дума, подобно на семантичната структура на изречението, представлява понятийна структура – предикатно-аргументна. Чрез езика предаваме представи, ситуации, които възникват в съзнанието ни. Ситуациите предполагат някакви участници. Термините *предикат* и *аргумент* са заимствани от логиката, като с термина *предикат* означаваме ситуациите, а с термина *аргумент* – участниците в тях (срв. Gramatyka 1984: 20 – 21). В предикатно-аргументната структура главно, конститутивно понятие е предикатът. Той имплицира (задължително изисква като свои съдържателни допълнения) подчинени понятия – аргументи (Малджиева / Maldzhieva 2006: 200; Maldjieva 2009: 19). От своя страна аргументите могат да бъдат предметни или предикативни (представляващи други предикатно-аргументни структури). Например предикатът ’защитавам’ имплицира предикативен аргумент, тъй като *защитата* като понятие предполага предпазване от нещо, тоест означава ситуация, а не предмет или участник в ситуация. Парафразата на ’защитавам’ е ’правя така, че да не се случи нещо’ (срв. Maldjieva 2009: 61). Предикат, който отваря позиции само за предметни аргументи, е предикат от I ред, а предикат, който отваря позиция и за предикативен аргумент, е предикат от II ред (пак там, с. 19). Предикат, който имплицира (отваря позиции за) повече от един предикативен аргумент, е релационен предикат. Предикативният аргумент представлява предикатно-аргументна структура, която запълва позиция, отваряна от предикат от II ред. Тоест в този случай са налице две предикатно-аргументни структури, конституирани от два предиката, като единият е ядрен – предикатът, който имплицира предикативния аргумент, представляващ предикатно-аргументна структура, а предикатът, който конституира тази предикатно-аргументна структура, е вътрешен (вж. напр. Gramatyka 1984: 69 – 70, 76). Например при съществителното *калник* предикатно-аргументната структура е ’нещо прави така, че / предизвиква това, че калта не пръска в определени посоки’. В нея ядреният предикат е ’правя/предизвиквам’, а вътрешният – ’пръска’.

По отношение на формалната структура на производната дума се приема, че тя се състои от словообразувателна основа и словообразувателен формант (Maldjieva 2009: 15). При определянето на основната репрезентация и вариантите на форманта *-ик* се ръководим от принципите, описани и приложени от Вяра Малджиева (Maldjieva 2009: 93; Малджиева / Maldzhieva 2017: 200). Според тези принципи „за основна репрезентация на даден формант трябва да се приеме тази, която се появява в максимално независима, най-малко контекстово обусловена позиция“, като „от гледна точка на икономичността на описанието изглежда подходящо допълнително да се приеме, че основна е най-късата репрезентация. Останалите репрезентации на словообразувателната морфема – форманта, представляват негови варианти“ (пак там). Ще отбележим, че и в Академичната граматика (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 51, 52) *-ник* се разглежда като разширен вариант на *-ик*. Наставката *-ник* е възникнала „от приименната употреба на праславянския суфикс -ikъ“ при свързването му „с основи на прилагателни имена с наставка -ен (от -ьn)“, например *умен – умник*, или „с основи на минали страдателни причастия“, например *пратен – пратеник* (Радева / Radeva 2007: 51).

При подхода, който прилагаме, типовете предикати и аргументи, които се изразяват от форманта, са основа за семантичната класификация на производните думи и за обособяване на словообразувателни категории (Maldjieva 2009: 40). По-долу въз основа на изведените в 9. том на БПСГ словообразувателни категории ще представим аргументните и предикатните словообразувателни категории, към които спадат съществителните имена, образувани с наставка *-ик*, в българския език. Последователното разглеждане на семантичната структура на производната дума като предикатно-аргументна структура е новост в словообразувателните изследвания. Този подход дава възможност за нов поглед върху словообразувателната система чрез задълбочен семантичен анализ на производните думи.

2. Анализ на аргументните и предикатните словообразувателни категории, свойствени на производните съществителни имена, образувани с наставка *-ик*

2.1. Аргументни словообразувателни категории при производните съществителни, образувани с наставка *-ик*

Първо ще изредим аргументните словообразувателни категории при производните съществителни, образувани с наставка *-ик*. За дефинирането на тези категории се опираме изцяло на представянето им у В. Малджиева (пак там, с. 44 – 49) и отчасти у М. Коритковска (Коритковска / Korytkowska 2011).

Агенс (Ag) – аргументна позиция при предикат за каузация, действие, дейност: ’x (Ag) действа / прави нещо / е причина да стане нещо’. Дейността е самостоятелна, без влиянието на външни физически сили. За разлика от синтактичното описание при М. Коритковска, според което „аргументите със стойност Ag по принцип са маркирани с признака [+Anim]“ (Коритковска / Korytkowska 2011: 135), т.е. с признака *одушевеност*, в словообразувателното описание на В. Малджиева се приема, че агентивни аргументи могат да бъдат не само понятия за живи същества, тъй като с предикати за самостоятелна дейност се свързват също така понятия за неживи същности и от самата морфемна структура, без да се вземе предвид лексикалното значение на деривата, не може да се изведе тази характеристика – *влекач* може да бъде както ’този, който влачи’, така и ’това, което влачи’. По тази причина не се обособява отделна категория за вършител на действието при лексемите, които означават живи същества, и отделна категория за изпълнител на действието при лексемите, които не означават живи същества (Maldjieva 2009: 44 – 45).

Към словообразувателната категория Агенс принадлежат производни съществителни, образувани с формант *-ик*, като *закрилник* ’този, който закриля / дава закрила’, *съветник* ’този който съветва / дава съвет’, *съдник* ’този, който съди / извършва съд’, *будилник* ’това, което буди’, *историк* ’този, който действа в областта на историята’, *калник* ’това, което защитава от кал’, *комарник* ’това, което защитава от комари’.

Пациенс (Pat) – аргументна позиция при предикат за каузация, действие, дейност, които са самостоятелни, без влиянието на външни физически сили: ’x (Ag) действа върху y (Pat) / прави нещо с y (Pat)’. Отношението на аргументното съдържание към съдържанието на предиката е ’подлагане на действието на агенса, на предизвикваните от тази дейност промени’. Например: *възпитаник* ’този, който е възпитаван’, *пленник* ’този, който е пленен / който е в плен’, *пратеник* ’този, който е пратен’.

Експериенцер (Exp) – аргументна позиция при предикат за състояние, отнасящо се до менталната, емоционалната или интелектуалната сфера, както и до сетивните възприятия: ’x (Exp) вижда / чува / чувства / преживява (изпитва) / познава P’’. Тук спадат и емоционалните и интелектуалните предразположения: ’x (Exp) изповядва / има наклонност (нагласа) P’’. Например: *завистник* ’този, който изпитва завист’, *наивник* ’този, който е наивен’, *умник* ’този, който е умен’.

Тъй като аргументната позиция Експериенцер е отваряна и от предикати за склонност към действие, има много случаи, които са на границата между Агенс и Експериенцер (по този въпрос вж. и Желева / Zheleva 2020). Такива гранични случаи са например производните съществителни *клеветник*, *побойник*, *прахосник.* При тях, от една страна, е налице ментално състояние – склонност, нагласа, а от друга страна, присъства и действие – склонността е към извършване на действие. Ние приемаме, че при подобни производни съществителни водещо е действието, и ги отнасяме към аргументната словообразувателна категория Агенс.

Резултат (Res) – аргументна позиция при предикат за креативно действие (каузация): ’x (Ag) предизвиква това, че y (Res) възниква от z (Mat)’, ’x (Ag) произвежда y (Res) от z (Mat)’. Например: *сламеник* ’това, което е направено от слама’, *сребърник* ’това, което е направено от сребро’, *тиквеник* ’това, което е направено от тиква’.

Инструмент (Instr) – аргументна позиция при предикат за действие със задължителни позиции за аргументи Ag и Pat/Res: ’x (Ag) произвежда y (Res) с помощта на / използвайки z (Instr)’, ’x (Ag) действа върху y (Pat) с помощта на / използвайки z (Instr)’. Инструментът е предмет със собствена форма, който служи на агенса за извършване на дейността, без да променя в резултат на това свойствата си и без да става част от пациенса или резултата от дейността. Например: *поялник* ’това, с което се пои нещо’, *пържолник* ’това, с което някой прави пържоли’, *ъгълник* ’това, с което някой прави ъгли’.

Материя (Mat) – аргументна позиция при предикат за креативно действие (каузация): ’x (Ag) предизвиква това, че y (Res) възниква от z (Mat)’, ’x (Ag) произвежда y (Res) от z (Mat)’. Според нас в ексцерпирания материал само едно производно съществително, образувано с наставка *-ик*, принадлежи към тази словообразувателна категория – *варовик* ’това, с което някой прави вар’.

Обект (Ob) – аргументна позиция при екзистенциален предикат, при предикат, отнасящ елемент към клас, и др. Например: *старик* ’този, който е стар’, *правоъгълник* ’това, което има прави ъгли / което е правоъгълно’, *газеник* ’това, което свети чрез горене на газ’. Относно *газеник* трябва да поясним, че светенето е състояние, а не действие, затова предикатът *свети* отваря позиция за аргумент със стойност Обект (срв. Коритковска / Korytkowska 2011: 96 – 97).

Част (Pars) – аргументна позиция при предикат ’x (Ob) се състои от y (Pars) = y (Pars) е част от x (Ob)’. Например: *четник* ’този, който е част от чета’, *съюзник* ’този, който е част от съюз’, *випускник* ’този, който е част от випуск’.

Диспонент (Dysp) – аргументна позиция при предикат за притежание: ’x (Dysp) има / притежава / е собственик на y (Ob)’. Според нас в ексцерпирания материал само едно съществително, образувано с форманта *-ик*, принадлежи към тази словообразувателна категория – *собственик* ’този, който притежава собственост / нещо собствено’.

Бенефициент (Ben) – аргументна позиция при предикат за действие върху нещо или за получаване на полза от действие, състояние: ’y (Ag) дава на x (Ben) z (Ob)’, ’x (Ben) получава от y (Ag) z (Ob)’, ’x (Ben) използва z (Ob)’. От ексцерпирания материал към тази категория отнасяме само две производни съществителни с наставка *-ик*: *наследник* ’този, който получава / е получил наследство’, *приемник*$_1$ (лице) ’този, който приема / е приел нещо’ (*приемник*$_2$ ’устройство, което служи за приемане и преобразуване на излъчени радиовълни, електромагнитни вълни, сигнали и под.’ отнасяме към категорията Агенс, тъй като според нас по-естествено е да се каже, че приемникът приема вълните, а не че човек приема вълните с помощта на приемник. Случаят обаче е граничен и ако се сметне за естествено и приемливо да се каже, че човек приема вълните с помощта на приемник, то *приемник*$_2$ ще попадне в категорията Инструмент).

2.2. Предикатни словообразувателни категории при производните съществителни, образувани с наставка *-ик*

В 9. том на БПСГ са изведени общо 15 предикатни словообразувателни категории (Състояние, Събитие, Място, Начин, Предразположение, Негация, Причиняване, Подобие, Отношения, Размер, Пол, Млада възраст, Емоция и/или оценка, Количество, Интензивност). По отношение на предикатните словообразувателни категории при съществителните, образувани с наставка *-ик*, се наблюдават само три от тях, които са представени по-долу. За дефинирането им отново се опираме на представянето им у В. Малджиева (Maldjieva 2009: 51, 53 – 55).

Място (Spat) – нерелационен предикат от II ред (т.е. имплицира предикативен аргумент, но не повече от един): ’място, където P’’. Например: *преливник* ’място, където нещо прелива’, *свещник* ’място, където се намират / слагат свещи’, *патичарник* ’място, където се прави нещо с патици’.

Подобие (Simil) – релационен предикат от II ред (т.е. имплицира повече от един предикативен аргумент): ’P’ (x’...) подобно на / така, както P’’ (x’’...)’. Според нас в ексцерпирания материал от съществителните, образувани с наставка *-ик*, само едно спада към тази словообразувателна категория: *копитник* ’това, което е подобно (по вид) на копито’ (растение, чиито листа имат форма, подобна на копито).

Отношения – към тази обща категория се причисляват различни релационни предикати от II ред. Те конституират предикатно-аргументни структури с обща логическа форма P (P’, P’’). В рамките на тази категория могат да се разграничат субкатегории на отношения, чието съдържание се извежда от съдържанието на семантичния клас на произвеждащата дума и съдържанието на форманта. Отношението може да е например пространствено (R-spat): ’пространство, в което P’ (x’...) е над (/под/пред/между...) спрямо пространството, в което P’’ (x’’...)’. Например: *нашийник* ’нещо, което се намира / се слага на шията’, *подбрадник* ’нещо, което се намира / се слага под брадата’, *прицветник* ’нещо, което се намира при цвета (на растението)’, *предплужник* ’нещо, което се намира / се слага пред плуга’, *подлакътник* ’нещо, което се намира / се слага под лакътя’ (лексикално значение: ’дръжка на стол, кресло и под. за облягане на ръцете’, също и ’специална плоскост в спортен екип, обикн. костюм на мотоциклетист, която предпазва лакътя от нараняване’).

3. Обобщение

Въз основа на предложения анализ на производните съществителни имена в съвременния български книжовен език, образувани с наставка *-ик*, може да се направят следните изводи.

На тези съществителни са свойствени всички аргументни словообразувателни категории, изведени при съпоставителното изследване на словообразувателните системи на българския и полския език. От ексцерпираните над 700 производни съществителни на *-ик* според нас най-много принад-

лежат към категориите Агенс и Обект (към всяка от тях отнасяме над 200 съществителни на *-ик*). Във всички останали категории попадат много по-малко съществителни, като към категорията Експериенцер отнасяме над 80, а към останалите категории (Пациенс, Резултат, Инструмент, Материя, Част, Диспонент, Бенефициент) – по по-малко от 20 съществителни на *-ик*.

По отношение на предикатните словообразователни категории при производните съществителни на *-ик* в българския наблюдаваме само три (от изведените общо 15). Това са категориите Място, Подобие и Отношения (по-точно – Пространствени отношения). Към категорията Място отнасяме над 50 думи, към категорията Пространствени отношения – над 30 думи, а към категорията Подобие – само една дума.

Последователният семантичен анализ на производните думи чрез теорията на предикатно-аргументната структура е новост както в изследванията по словообразуване изобщо, така и в проучванията на българската словообразувателна система в частност. При този тип анализ се извършва задълбочено изследване на семантиката на производните думи. Новаторството и задълбочеността на подхода дават възможност за нов поглед върху словообразувателната система.

Цитирана литература / References

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология.* София: Издателство на БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Желева 2020: Желева, Л. За обхвата на аргументните позиции Агенс и Експериенцер и някои проблемни моменти при разграничаването им. – В: Мичева, В., Д. Благоева, М. Витанова, М. Цибранска, С. Колковска, Т. Александрова (отг. ред.). *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020). I том.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 126 – 132. (Zheleva 2020: Zheleva, L. Za obhvata na argumentnite pozitsii Agens i Eksperientser i nyakoi problemni momenti pri razgranichavaneto im. – In: Micheva, V., D. Blagoeva, M. Vitanova, M. Tsibranska, S. Kolkovska, T. Aleksandrova (otg. red.). *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ (Sofia, 2020). I tom.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 126 – 132.) <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2020/07/PROCEEDINGS_IBLCONF2020_vol1a.pdf> [09.01.2021]

Корикковска 2011: Корикковска, М. *Българско-полска съпоставителна граматика. Том 5. Типове предикатно-аргументни позиции.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Korytkowska 2011: Korytkowska, M. *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika. Tom 5. Tipove predikatno-argumentni pozitsii.* Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Малджиева 2006: Малджиева, В. За отношението между лексикалното и словообразователното значение на дериватите. – In: Koseska-Toszewa, V., R. Roszko (red.). *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 3*. Warszawa, pp. 195 – 206. (Maldzhieva 2006: Maldzhieva, V. Za otnoshenieto mezhdu leksikalnoto i slovoobrazovatelnoto znachenie na derivatite. – In: Koseska-Toszewa, V., R. Roszko (red.). *Semantyka a konfrontacja językowa. T. 3*. Warszawa, pp. 195 – 206.)

Малджиева 2017: Малджиева, В. Принципи на съпоставителното формално описание на словообразувателните структури в полски и български език. – В: *Език и литература*, № 1 – 2, с. 194 – 206. (Maldzhieva 2017: Maldzhieva, V. Printsipi na sapostavitelnoto formalno opisanie na slovoobrazuvatelnite strukturi v polski i balgarski ezik. – In: *Ezik i literatura*, № 1 – 2, pp. 194 – 206.)

Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.)

Gramatyka 1984: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Gramatyka 1999: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia.* Wyd. 3, poprawione. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Maldjieva 2009: Maldjieva V. *Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska. T. 9. Słowotwórstwo.* Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.

ARGUMENT AND PREDICATE DERIVATIONAL CATEGORIES, EXPRESSED BY THE FORMANT -*ИК* IN BULGARIAN

Lora Zheleva

Institute for Bulgarian Language
"Prof. Lyubomir Andreychin", BAS

l.mikova@ibl.bas.bg

Abstract: The paper is based on the thesis that there is isomorphism between the sentence and the derived word. This thesis is adopted in the Polish academic grammar and it is further developed and serves as a base in the 9th volume of the Bulgarian-Polish Contrastive Grammar, which is about word formation. This approach uses the theory of the predicate-argument structure. The establishment of the derivational categories is based on the argument and predicate types, expressed by the formant. Using this model the paper presents the argument and predicate derivational categories, which are observed among the nouns in Bulgarian, which are derived with the suffix -*ик*.

Keywords: *word formation, predicate-argument structures, Bulgarian language, nouns, suffix -ик*

Lora Zheleva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ДУБЛЕТНИТЕ ПРИЛАГАТЕЛНИ ИМЕНА

Биляна Кирилова Радева-Гезенчова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
bilyana.radeva@gmail.com

Резюме: Статията има за цел да проследи какви са развоят и употребата на прилагателни имена, образувани с различни суфикси, но поместени в една речникова статия; дали при тези прилагателни има зависимост между определени словообразователни форманти и развиването на качествени значения.

Ключови думи: *прилагателни имена, суфикси, качествени значения*

1. Зависимост между словообразувателния суфикс и значението на прилагателното име

Редица езиковеди са търсили в своите изследвания връзка между словообразувателния суфикс и формирането на качествено или относително значение при прилагателните имена. Така например Ст. Стоянов обръща внимание на това, че когато от една основа се употребяват две прилагателни имена – с наставка *-ичен* и с наставка *-ически*, те обикновено се различават смислово и стилистически, като прилагателните с наставка *-ичен* се определят в повечето случаи като качествени, а прилагателните с наставка *-ически* – като относителни (*икономична машина – икономическа политика, практична домакиня – практическа задача, естетичен вкус – естетически норми*) (ГСБКЕ / GSBKE 1983: 157). На този факт спират вниманието си и други езиковеди (Радева / Radeva 2007, Манолова / Manolova 1984, Андрейчин / Andreychin 1953, Андрейчин / Andreychin 1965, Попов / Popov 1962).

Същевременно Е. Пернишка (Пернишка / Pernishka 1978) отбелязва, че се оформя семантично-словообразувателна опозиция при суфиксите *-ен* (за образуване на качествени прилагателни имена) и *-ов* (за относителни прилагателни). Резултат от това са противопоставяния като: *вкусен* (качествено – *вкусно* ястие) – *вкусов* (относително – *вкусово* усещане), *страшен* (качествено) – *страхов* (относително), *божурен* (качествено – „яркочервен“ – *божурено* лице) – *божуров* (относително – *божурова* пъпка) и др. Е. Пернишка даже стига до извода, че тъй като суфиксът *-ов* „е разпространен при всички некачествени прилагателни, а *-ен* е основно словообразувателно средство и при качествените прилагателни имена“, се създава предпоставка „***-ов*** да се изяви като чисто относителен суфикс“ (Пернишка / Pernishka 1978: 378). В граматичната литература се сочат и още по-детайлни данни за семантиката на суфиксите на относителните прилагателни имена – с наставката *-ов* (*-ев*) се образуват относителни прилагателни за ***произход*** и ***принадлежност***, със суфикс *-ски* – за ***принадлежност*** или ***предназначение***, с *-ен* – за ***вещественен*** и ***обстоятелствен произход*** и др. (Калканджиев / Kalkandzhiev 1936, Попов / Popov 1941, ГСБКЕ 1983 / GSBKE 1983 и др.).

В същото време Е. Пернишка отбелязва, че относителни прилагателни имена, образувани със суфикс *-ен*, който според авторката е „семантично двустранен“, засилват качественото си значение, „при което съответното прилагателно изцяло или в някои значения придобива качественост“, напр. *срочен* в значение на *бърз*, *качествен – доброкачествен* и под. (Пернишка / Pernishka 1978: 379).

И. Табакова (Табакова / Tabakova 1988) също изтъква, че съществува тенденция към ясно семантично разграничаване на прилагателните имена, образувани със суфикс *-ов*, като относителни, а оформените с наставката *-ен* прилагателни имена се отнасят към качествените, напр. *калов разтвор – кален панталон, характерови особености – характерни особености, главови жлези – главни въпроси* (примерите са на И. Табакова).

Като разглежда относителните прилагателни имена за веществен произход в българския и белоруския език, И. Гугуланова обръща внимание на това, че при някои относителни прилагателни имена „се срещат допълнителни значения за качество или предназначение на определяемия предмет“ (Гугуланова / Gugulanova 1979: 47). Гугуланова отбелязва, че при някои дублетни прилагателни имена, образувани със суфиксите *-ов* и *-ен*, именно „суфиксът *-ен* носи допълнителното качествено значение (*рубинен лъч*), а при други – допълнителното значение за предназначение остава в суфикса *-ов* (*циментов завод, порцеланова фабрика*)“ (Гугуланова / Gugulanova 1979: 48). Може да се добави, че в този случай и допълнителното качествено значение се носи от суфикса *-ов*, срв. *порцеланово лице, порцеланова кожа* (а не **порцеланено лице, *порцеланена кожа*).

Тъй като значението на производните думи, каквито в повечето случаи са относителните прилагателни имена, се конструира от семантиката на съставящите ги компоненти – мотивиращата основа и словообразувателния формант, ще бъде интересно да се проследи дали употребата на прилагателни с идентично значение, но оформени с различни суфикси е равностойна; дали има зависимост между определени словообразувателни форманти и развиването на качествени значения тогава, когато прилагателните имена, формирани с различни словообразувателни форманти и поместени в една речникова статия, са относителни.

2. Развой и употреба на прилагателни имена в българския език, образувани с различни суфикси, но поместени в една речникова статия

От *Български тълковен речник*[26] (БТР / BTR 1994) беше изваден списък на повечето прилагателни имена, образувани с различни суфикси, но включени в една речникова статия с еднакво значение. Той ще послужи като база за наблюденията ни върху ролята на суфиксите при формиране на различните значения на прилагателните имена. Част от тези прилагателни са поместени в Таблица 1.

Таблица 1. Списък с прилагателни имена

-ишки	***-ов***	***-ен; -ичен***	***-ски; -ически***	***-ев***
		демоничен	демонически	
		дипломатичен	дипломатически	
		епичен	епически	
		еретичен	*еретически	
		*журналистичен	журналистически	
	изворов	изворен	изворски	
		героичен	героически	
		йерархичен	йерархически	
		йероглифен	йероглифски	
		кабалистичен	*кабалистически	
	кайсиен	кайсиев		
		километричен	*километрически	
	кметов		кметски	
		козметичен	*козметически	
		космичен	космически	
		лингвистичен	лингвистически	
		магичен	магически	
		магнетичен	магнетически	
	маслинов	маслинен		

[26] Отбелязван по-нататък като БТР.

		математичен	математически	
		металичен	металически	
		микроскопичен	микроскопически	
		наркотичен	*наркотически	
*наследнишки			наследнически	
*наставнишки			наставнически	
		националистичен	националистически	
*настойнишки			настойнически	
		нихилистичен	нихилистически	
обеснишки			обеснически	
обирнишки			обирнически	
		олигархичен	олигархически	
		онкологичен	онкологически	
		онтологичен	онтологически	
		оптимистичен	оптимистически	
отшелнишки			отшелнически	
		оптичен	*оптически	
		патологичен	*патологически	
		песимистичен	песимистически	
		пластичен	пластически	
*пленнишки			пленнически	
полковнишки			*полковнически	
	портокалов	портокален		
	порцеланов	порцеланен		
		праисторичен	праисторически	
		предисторичен	предисторически	
		прозаичен	прозаически	
	процентов	процентен		
		психологичен	психологически	
		равнинен	*равнински (рядко)	
		романтичен	романтически	
	рубинов	рубинен		
		садистичен	садистически	
		сатиричен	сатирически	
		семантичен	семантически	
		*серафичен	*серафически	
		силабичен	силабически	
скитнишки			скитнически	
		телеграфичен	*телеграфически	
		теократичен	теократически	
		теоретичен	теоретически	
		теологичен	теологически	
		терористичен	терористически	
		технологичен	технологически	
		тираничен	*тиранически	

		титаничен	титанически титански	
		фасулен	*фасулски	*фасулев
		*филологичен	филологически (рядко)	
		*филотропичен	*филотропически	
		хирургичен	хирургически	
		хронологичен	хронологически	
		хумористичен	хумористически	
	целофанов	целофанен		
	шоколадов	шоколаден		

В БТР повечето прилагателни имена, притежаващи идентично значение и поставени в една речникова статия, са оформени със суфиксите *-ичен* и *-ически*, *-ен* и *-ски*. Прави впечатление, че при повечето прилагателни имена, образувани с посочените суфикси, за които в речниковата статия е отбелязано, че притежават както „относително“, така и „качествено“[27] (което според нас е вторично, а не основно) значение, се проявява ясно семантично разграничение – прилагателните, оформени със суфикс *-ичен*, се възприемат като качествени, а тези, които са образувани с наставката *-ически* – като относителни, срв.: *демоничен – демонически, дипломатичен – дипломатически, епичен – епически, героичен – героически, прозаичен – прозаически, романтичен – романтически, хумористичен – хумористически* и др.

В същото време при редица от разглежданите прилагателни, включени в посочения речник, не е отбелязано „качествено“ значение, а само относително[28]: *журналистичен – журналистически, йерархичен – йерархически, йероглифен – йероглифски, козметичен – козметически, математичен – математически, националистичен – националистически, онкологичен – онкологически, семантичен – семантически, силабичен – силабически, хирургичен – хирургически* и др. Една част от тях са отпаднали от активния речник и съответно не са включени в *Официален правописен речник на българския език* (ОПРБЕ / OPRBE 2012)[29]. В повечето случаи става въпрос за относителни прилагателни имена, оформени със суфиксите *-ски; -ически*: *еретически, кабалистически, километрически, козметически, наркотически, тиранически, оптически, равнински* и др.

От разглежданите прилагателни имена само при две се е запазило прилагателното име, образувано със суфикса *-ически*: *журналистически* и *филологически*. Както прилагателното име *журналистичен*, така и прилагателното име *журналистически* могат да бъдат открити употребени и с относително, и с вторично качествено значение, срв.: *журналистичен жанр, журналистичен коментар, журналистичен монтаж, журналистичен анализ, журналистичен стил, журналистичен похват, журналистически дух, журналистически манталитет, журналистически номер, журналистически преувеличения* и др.:

1. *През този период се увеличават текстовете, написани с* ***журналистичен*** *стил.* (Димитър Цацов, Атанас Далчев – поетичният вариант на презентационизма);
2. *Е, направили са си малка сензация – типично в* ***журналистичен*** *стил*. (http://www.depechemode.org/dmforum/index.php?topic=2284.5;wap2, 09.03.2021 г.);
3. *Бях направил връзката между Абендланд и Ориента в лош* ***журналистически*** *стил…* (Златомир Златанов, Храмови сънища);
4. *Просто* ***журналистически*** *преувеличения*. (Петър Христозов, Царски гамбит);
5. *това е* ***най-журналистически*** *пример* (https://www.sofiastreetstyle.com/?p=4280)[30].

---

[27] Например: **демоничен** и **демонически** *прил*. Който се отнася до демон, присъщ, свойствен на демон; **епичен** и **епически** *прил. лит.* Който се отнася до, който е присъщ на епос.

[28] Например: **журналистичен** и **журналистически** *прил*. Който се отнася до журналистика; **йерархичен** и **йерархически** *прил*. Който се отнася до йерархия.

[29] Отбелязван по-нататък като ОПРБЕ.

[30] В примерите, взети от интернет пространството, е запазен оригиналният правопис.

По-широка е употребата обаче на прилагателното име *журналистически*[31] в сравнение с прилагателното име *журналистичен*, което определя и развоя при двете прилагателни имена. Сходни са наблюденията ни и при употребата на прилагателните имена *филологичен* и *филологически*. Въпреки че в БТР е отбелязано, че прилагателното име *филологически* се използва по-рядко, то е това, което се е наложило и което се използва по-често от двете прилагателни имена[32], образувани с различни суфикси.

Интересно е да се проследи как се е развила конкуренцията при прилагателните имена, които са се запазили в активния речник. Такива прилагателни например са: *математичен* (14 100 резултата в Гугъл) – *математически* (2 360 000 резултата в Гугъл), *националистичен* (10 200 резултата) – *националистически* (329 000 резултата) и др. При тях едното от двете прилагателни (обикновено това, което е оформено със суфикса ***-ски***) се възприема от носителите на българския език като по-характерно и се употребява както в основното си значение, така и с вторични значения, например прилагателното име *математически*:

6. *По-добре се заемете с хълцането, тоест с изследването на пиянското хълцане в неговия* ***математически*** *аспект*… (Венедикт Ерофеев, Москва);
7. *Под модел тук се има предвид описанието на всякакви обекти или явления, представени на строго определен* ***математически*** *език*… (http://bg.wikipedia.org/);
8. *Щастието и страданието, стремежът към бога и смъртта не се описват с* ***математически*** *език.* (Агоп Мелконян, Спомен за света);
9. *Жена ми и тъща ми са уверени, че Роби притежава изключителни* ***математически*** *способности.* (Цвета Пеева, Тревожни симптоми няма. Научнофантастични разкази).

От него се образува и употребява и наречие:

10. *Доводът е, че всичките ѝ учения могат да се изразят* ***математически***. (в-к „Лечител“);
11. *И не може да бъде другояче – това е изчислено* ***математически***. (Айзък Азимов, Аз роботът).

В други случаи двете прилагателни имена имат сравнително еднаква честота на употреба, например прилагателните *онтологичен – онтологически, хирургичен – хирургически, йерархичен – йерархически* и др. Така например прилагателните *йерархичен* и *йерархически* могат да бъдат открити в идентични съчетания: *йерархическа стълба/структура* и *йерархична стълба/структура, йерархически нива/разделения/организации* и *йерархични нива/разделения/организации*. От двете дублетни прилагателни имена се образуват и се употребяват успоредно и наречия, срв.:

12. *Може да се каже, че той бе способен на рискове, обаче само на бойното поле или при изпълнението на една* ***йерархически*** *предадена заповед*. (Симеон Радев, Строители на съвременна България, том II);
13. *В зависимост от естеството на предоставяната подкрепа делегацията би могла да има следния състав: 1. ръководител на делегацията, който функционално и* ***йерархически*** *отговаря за командированата полицейска делегация*… (http://eulaw.egov.bg/DocumentDisplay.aspx?Ref=117370);
14. *Глобализацията води до ситуация, при която игралното поле на политиката все повече се определя не от изолирани единици, т.е. от относително автономни и* ***йерархически*** *организирани структури, наречени държави, а се превръща в сложна съвкупност от множество „игри“, играни на многопластово институционално политическо поле извън и през държавните граници*. (Васил Проданов, Глобалните промени и съдбата на България);

---

[31] При търсене в Гугъл бяха открити 305 резултата с прилагателното *журналистичен* и 529 000 с прилагателното *журналистически*, а в *Българския национален корпус* излизат 183 резултата при търсене на *журналистически* и нито един за *журналистичен*.

[32] При търсене в Гугъл излизат 3140 резултата за прилагателното *филологичен* и 91 700 за *филологически*.

15. *Мнозинството от членовете на едно бюрократично,* ***йерархично*** *организирано общество, каквото е нашето, упражняват власт, с изключение на хората на най-ниско обществено стъпало, които са само обекти на властта.* (Ерих Фром, Да имаш или да бъдеш. Дилемата на човешкия избор);
16. *Принадлежностите са* ***йерархично*** *подредени…* (Ивайло Дичев, Философия и религия).

При някои от споменатите прилагателни имена обаче няма пълно сходство по отношение на съчетаемостта и употребата им. Едното прилагателно може да се съчетава с определен кръг от съществителни, а другото – с друг. Така например много по-честа е употребата на израза *онкологични заболявания*, отколкото на *онкологически заболявания*, на *онкологични болести*, отколкото на *онкологически болести* и др. и (почти) не се среща съчетанието *онкологически пациенти*.

Други прилагателни имена, които в БТР са представени в една речникова статия, са относителните прилагателни, образувани от една и съща основа, но със суфиксите *-ов* и *-ен*: *кайсиев – кайсиен, маслинов – маслинен, портокалов – портокален, порцеланов – порцеланен, рубинов – рубинен, шоколадов – шоколаден* и др. Тези двойки прилагателни могат да бъдат открити и в ОПРБЕ и се употребяват успоредно в съвременния български език. Ако в едни словосъчетания обаче употребата им е напълно равностойна, като *маслинов сос* и *маслинен сос*, то в други не е, тъй като едното прилагателно е част от устойчиво словосъчетание: *маслинов присмехулник* – **маслинен присмехулник*, *маслинов екстракт – маслинен екстракт*. В някои случаи едното от двете прилагателни се среща много по-рядко от другото, срв. *порцеланов* (151 000 резултата в Гугъл) – *порцеланен* (700 резултата в Гугъл); *шоколадов – шоколаден, кайсиев – кайсиен* и др.

Интересна е употребата и на прилагателните *фасулев – фасулен – фасулски*. Докато *фасулев* и *фасулен* са поместени в БТР в една речникова статия, за прилагателното *фасулски* има отделна речникова статия и е дефинирано като „лесен, прост, елементарен“, т.е. с качествено значение. Прилагателните *фасулен* и *фасулски* се различават по своята употреба. Прилагателното име *фасулев* може да бъде открито в словосъчетания като *фасулев вкус*, *фасулев аромат*, *фасулев посев*, *фасулеви растения* и др., както и като название на вид бръмбар – *фасулев зърнояд*:

17. *Имат типичен* ***фасулев вкус*** *и* ***аромат*** *и се разваряват добре при готвене*. (beliovchiflik.bg.server17.host.bg).

Най-общо прилагателното име *фасулев* в посочените словосъчетания означава „който се отнася до фасул; който произхожда от фасул“. Съчетаването със съществителни като *вкус*, *аромат*, *посев*, *растения* обаче не е характерно за прилагателното име *фасулен* (в интернет пространството бяха намерени само три примера със словосъчетанието *фасулени растения*, докато търсенето на словосъчетанието *фасулеви растения* доведе до 260 резултата). То се свързва с друга група съществителни имена, които от своя страна не се срещат като определяеми на прилагателното *фасулев*. Словосъчетанията с прилагателното име *фасулен* в повечето случаи означават „храна, която съдържа фасул“, срв.: *фасулен пудинг, фасулена разядка, фасулена торта, фасулена салата*. В този случай разглежданото прилагателно име означава веществен произход (*фасулена салата – салата от фасул*, *фасулена торта – торта с фасул*). Прилагателното име *фасулен* може да бъде открито и в словосъчетания като *фасулена диета* и *фасулен ден*, които отново отвеждат до значението „храна, направена от фасул“:

18. *На* ***фасулена диета*** *можете да бъдете не повече от една седмица*. (gotvach.bg);
19. *Иначе се чувствам супер, но ми е малко трудно когато излизаме на заведение – особенно ако ми се пада плодов или* ***фасулен ден***. (semeistvo.rozali.com).

Различни са значенията на *фасулен* и *фасулев* и в пример (20), когато двете прилагателни имена са част от терминологични словосъчетания, срв.

20. *Некроза на шева на* ***фасулев боб****, причинена от обикновената* ***фасулена мозайка***. (Атлас на болестите по земеделските култури).

От тези три прилагателни имена, базирани на една и съща мотивираща дума, но оформени с различни словообразователни форманти и различаващи се в употребата си, в ОПРБЕ е останало само *фасулен*.

Поместени в БТР в една речникова статия прилагателни имена, образувани с различни наставки, са и относителните прилагателни, формирани със суфиксите *-ишки* и *-ически*: *наставнишки – наставнически, настойнишки – настойнически, обирнишки – обирнически, отшелнишки – отшелнически, полковнишки – полковнически, скитнишки - скитнически* и др. Характерно за тези прилагателни имена е, че употребата на прилагателните, оформени със суфикса *-ишки,* е много по-рядка, отколкото тази на прилагателните, образувани с наставката *-ически*, срв. *наставнически* (11 300 резултата в Гугъл) – *наставнишки* (28 резултата в Гугъл); *настойнически – настойнишки*; *обирнически – обирнишки*; *отшелнически – отшелнишки*. Съответно тези прилагателни имена са отпаднали от активния речник и не са включени в ОПРБЕ с изключение на *полковнишки*.

Наблюденията върху разглежданите прилагателни имена в съвременния български език доведоха до някои изводи. При повечето от прилагателни, оформени със суфиксите *-ичен* и *-ически, -ен* и *-ски* и поместени в една речникова статия в БТР, от съвременна гледна точка се наблюдава ясно семантично разграничение. Следователно те вече не могат да бъдат определени като лексикални дублети. Когато в семантичната структура на посочените прилагателни имена не е отразено такова разграничение, се забелязва по-широката употреба на едното прилагателно име (по-често на това, което е оформеното със суфиксите *-ски* и *-ически*), отколкото на другото. Част от прилагателните имена, оформени със суфиксите *-ски; -ически*, за които има съответни прилагателни, образувани със суфиксите *-ичен* и *-ен*, отпадат от активния речник. Обговаряните прилагателни имена могат да имат и успоредна употреба в съвременния български език, но в този случай често се съчетават с различни съществителни имена, като едното от тях може да участва и в устойчиво словосъчетание, в което другото прилагателно не се употребява.

Цитирана литература / References

Андрейчин 1953: Андрейчин, Л., К. Попов, М. Иванов. *Съвременен български език. Учебник за I курс на учителските институти*. София: Народна просвета (Andreychin 1953: Andreychin, L., K. Popov, M. Ivanov. *Savremenen balgarski ezik. Uchebnik za I kurs na uchitelskite instituti*. Sofia: Narodna prosveta)

Андрейчин 1965: Андрейчин, Л. Около въпроса за прилагателните на -ичен и -ически. – В: *Български език*, № 2, с. 167 – 168. (Andreychin 1965: Andreychin, L. Okolo vaprosa za prilagatelnite na -ichen i -icheski. – In: *Balgarski ezik*, № 2, pp. 167 – 168)

БТР 1994: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костова, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. IV изд. доп. и прераб. от Д. Попов. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostova, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. IV izd. dop. i prerab. ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.)

ГСБКЕ 1983: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. 2. *Морфология*. София: Издателство на БАН. (GSBKE 1983: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. T. 2. *Morfologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Гугуланова 1979: Гугуланова, И. Относителни прилагателни за веществен произход в българския и белоруския език. – В: *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 46 – 50. (Gugulanova 1979: Gugulanova, I. Otnositelni prilagatelni za veshtestven proizhod v balgarskiya i beloruskiya ezik. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 2, pp. 46 – 50.)

Калканджиев 1936: Калканджиев, П. *Кратка българска граматика*. Пловдив: Печатница „Левски“. (Kalkandzhiev 1936: Kalkandzhiev, P. *Kratka balgarska gramatika.* Plovdiv: Pechatnitsa „Levski“.)

Манолова 1984: Манолова, Л. Словообразувателни дублети-прилагателни със суфикс -ичен и -ически в правописния речник на българския книжовен език. – *Български език*, 1984, № 1, с. 69 – 73. (Manolova 1984: Manolova, L. Slovoobrazuvatelni dubleti-prilagatelni sas sufiks -ichen i -icheski v pravopisniya rechnik na balgarskiya knizhoven ezik. – In: *Balgarski ezik*, 1984, № 1, pp. 69 – 73.)

ОПРБЕ 2012: *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета. (OPRBE 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Prosveta.)

Пернишка 1978: Пернишка, Е. Словообразувателни и семантични тенденции при относителните прилагателни в съвременния български книжовен език. – В: Пашов, П. (съст.). *Помагало по българска морфология. Имена*. София: Наука и изкуство, с. 376 – 383. (Pernishka 1978: Pernishka, E. Slovoobrazovatelni i semantichni tendentsii pri otnositelnite prilagatelni v savremenniya bagarski knizhoven ezik. – In: Pashov, P. (sast.). *Pomagalo po balgarska morfologiya. Imena*. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 376 – 383.)

Попов 1941: Попов, Д. *Българска граматика*. София: Хр. Г. Данов. (Popov, D. *Bagarska gramatika*. Sofia: Hr. G. Danov.)

Попов 1962: Попов, К. Съвременната употреба на прилагателните на -ичен и -ически. – В: *Език и литература*, № 4, с. 51 – 60. (Popov 1962: Popov, K. Savremennata upotreba na prilagatelnite na -ichen i -icheski. – In: *Ezik i literatura*, № 4, pp. 51 – 60.)

Радева 2007: Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Radeva 2007: Radeva, V. *V sveta na dumite. Struktura i znachenie na proizvodnite dumi*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ochridski”.)

Табакова 1988: Табакова, И. Към въпроса за прилагателните имена на -ов, -ев. – В: *Български език*, № 5, с. 433 – 437. (Tabakova 1988: Tabakova, I. Kam vaprosa za prilagatelnite imena na -ov, -ev. – In: *Balgarski ezik*, № 5, pp. 433–437.)

ABOUT DOUBLET ADJECTIVES

Bilyana Kirilova Radeva-Gezenchova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

bilyana.radeva@gmail.com

Abstract: The purpose of the article is to trace the development and use of adjectives formed with different suffixes, but placed in one dictionary article; whether in these adjectives there is a relationship between certain word-forming forms and the development of qualitative meanings.

Key words: *adjectives, suffixes, qualitative meanings*

Bilyana Radeva-Gezenchova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
15 Tzar Osvoboditel
Sofia 1509
Bulgaria

ДЕРЕФЛЕКСИВИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК – НЕПРЕХОДНИ И НЕКАУЗАТИВНИ УПОТРЕБИ

Теодора Рабовянова
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
t.kurteva@ts.uni-vt.bg

Резюме: Предмет на статията са невъзвратните глаголи, които са и непреходни. Значението им често съвпада с лексикалното значение на възвратния непреходен глагол, от който са образувани. Възможностите за появата на подобни дерефлексиви е свързана и с нерегламентираната деривация на преходни употреби „в сянка“, най-често в разговорната реч и извън книжовноезиковите норми, така че регистрираме тройки глаголи, например *сработвам се*, *сработвам* и *сработвам някого*/*нещо*; *разпускам се*, *разпускам* и *разпускам нещо*.

Ключови думи: *дерефлективация*, *лексико-граматическа категория преходност ~ непреходност*, *скрита транзитивност*

Представената тема е свързана с активизирания в съвременния български език процес на транзитивация на непреходни глаголи. Промяната от интранзитивен към транзитивен глагол настъпва чрез каузативация на невъзвратен непреходен глагол или чрез дерефлективация на възвратен глагол (като и в двете групи транзитивацията е задължителна). Встрани остават глаголи, при които протича процес на дерефлективация, без да се съпровожда от транзитивация (Баракова / Barakova 1999: 455).

Именно малкото глаголи от тази трета група – 10 (в сравнение с 55-те „нови преходни“ глаголи и 44 глаголи „бивши рефлексиви“, при това голяма част са и каузативи или могат да реализират каузативно значение), ще бъдат обект на анализ в статията. Формулата, по която се представят дерефлексивите в текста, е: възвратен непреходен глагол – се (елиминира се възвратната частица) → невъзвратен непреходен глагол (≠ нещо/някого). Важно е да се припомни, че непреходността не се променя, а каузативността е по-скоро изключение – само при три глагола, и то не във всичките им значения (*боксирам*, *движа* и *сработвам*).

Движа и *сработвам* са двата глагола в ексцерпцията ни, които попадат едновременно в две от анализираните групи (втора[33] и трета).

1. Глаголът *движа*

движа се (*с*) → *движа някого*/*нещо*

Първо ще илюстрираме с примери от интернет как глаголът за движение придобива възможността да изрази каузативна семантика. Обособяваме и варианти на словообразувателния модел. Симетрията при всички изречения идва от формалното присъствие едновременно и на актора, и на каузирания обект. Първият модел представя актор лице и неодушевен каузиран обект: *Щерката на Галев движи бизнес за милиони* (www.bgdnes.bg); *Борисов: Инфраструктурата, дето я движа аз, е най-голямата реформа* (www.mediapool.bg). Във втория модел каузираният обект е лице, но в ролята на вършител на действието е поставено нелице, абстрактно понятие, често изразено с отглаголно съществително име: *Движи ме любопитството, само то може да ме накара да сменя*

[33] За сравнение морфологичната формула тук има вида: възвратен (естествено непреходен) глагол /се = себе си/ + пряко допълнение /нещо/, – се, някои елиминират предлог /– Prep/ → преходен глагол. Схемата при каузативите задава промяна в субекта на възвратния интранзитивен глагол – той се превръща в актор, който каузира обекта в крайния транзитивиран глагол.

посоката си (momichetata.com). Най-фреквентният модел откъм примери е, когато и каузираният обект, и вършителят са нелица, неодушевени предмети или абстрактни понятия: *Вируси движат еволюцията на човека* (www.spisanie8.bg); *Напредъкът при ваксината за коронавирус отново движи пазарите* (www.capital.bg); *Свиването на производството на петрол в Русия движи физическите цени нагоре* (www.bloombergtv.bg); *Въпросът, който движи прогреса* (goguide.bg); *1/3 от страната движи 86% от българската икономика* (us4bg.org); *Владеенето на чужди езици движи бизнеса ни* (op.europa.eu).

Според нас въздействието особено в третата подгрупа примери е резултат от поставянето в подложната позиция не на актора, а на съществително име със семантична роля ефектор (т.е. причина за каузираното действие, състояние или положение). Не е случайно също така, че повечето примери стоят симптоматично в заглавията на медийните материали, което означава, че се преследва и стилистичен ефект на атрактивност и привличане на читателското внимание. Подобен похват откриваме и при именуване на награди (например: *Музиката движи Европа 2020* /creativeeurope.bg/). Жанрът реклама също използва „спомена“ за възвратността на глагола, а каузативността е скрита: *Мажи и движи* (рекламираният продукт е гел за мазане). Всъщност тук прякото допълнение се подразбира: *мажи* (*с*) *гела*. *Движи* може да се разчете двойствено: като транзитивен (*движи ръката, кръста, раменете си, тялото си* и т.н.) и като дерефлективиран (в абсолютна употреба на преходното значение). След отстраняването на възвратния маркер *се* глаголът продължава имплицитно да съдържа идеята за интранзитивност и според контекста може да придобие нови семантични признаци – на каузалност и/или на преходност.

движа се → *движа* (≠ нещо)

Глаголът се оказва многозначен. Трите значения идват от младежкия сленг и със своята освободеност, изразителност и оценъчност се предпочитат и в медийните текстове, когато се приписват на т.нар. ВИП личности. При дерефлективацията без транзитивация основната разлика между *движа се с някого/нещо* и *движа* е семантичната промяна. Всички нови употреби са жаргонни и маркирани със силна разговорност. Съхранен е предлогът *с*, обозначаващ непрекия обект. Но смисълът е различен. В словообразователната структура има само един водещ участник актор – съвпадащ със субекта на възвратния глагол и в преобладаващия брой примери номинира лице.

В единия вид жаргонни употреби Пенка Баракова посочва примерите *Движи важно и пуши пура*; *Видях го да движи важно по центъра* (Баракова / Barakova 1999: 459), т.е. глаголът е придружен с наречието за начин *важно*. Забелязваме обаче и промяна. В нашия корпус по-често в конструкцията участва непряко допълнение (лице = охрана или нелице =автомобил), въведено с предлога *с*, а не обстоятелствено пояснение. Така изпъква значението ʻпоказвам се на публично мястоʼ: *Поредно безумие лъсна: Омбудсманът Мая движи с две въоръжени горили!* (www.bnews.bg); *Шефът на транспорта в София живее заможно и движи с охрана* (inews.bg)[34]; *Гери-Никол движи с охранител бабанка* (hotnews.bg); *Гери-Никол удари конкуренцията в земята, движи с кола за 300 бона* (radar.bg); *Хакерът Кристиян проговори: Ям дюнери, пуша цигари от 5 лева и движа с градския!* (inews.bg).

Друга разновидност са случаите, когато акторът лице привлича в обкръжението си още един актант – непряк обект лице (с някого): *Гонзовица движи с ново гадже* (www.gol.bg). Значението ʻна среща съм с някогоʼ включва допълнителен конотативен нюанс ʻинтимен съм с някогоʼ: *Цеци движи с бившия на Наталия Симеонова* (19min.bg); *Маестрото пак наруши забраната на Слави и движи с нова колежка* (kliuki.ws); *Младата надежда Явор Давидков движи с готино гадже* (arhiv.zapernik.com).

На трето място, в модела може да участва непряк обект, изразен с местоимения в пълна или кратка форма (+ на мене/тебе, ми/ти...), а подложната позиция да е заета от неодушевен предмет

[34] В текста на новината с цел разнообразяване е използван и рефлексив: *За разлика от столичния кмет Йорданка Фандъкова Арнаудов няма приемен ден за граждани, но пък се движи с охрана* (inews.bg).

(шапка, дреха), а оттук и породеното ново значение ‘изглеждам добре’: *Тази шапка много ти движи* (примерът е на П. Баракова – Баракова / Barakova 1999: 462).

В ексцерпцията ни най-много в количествено отношение са изреченията със семантична парафраза ‘движа важно’[35]: *Мара Отварачката движи с тежка охрана* (konkurent.bg); *БОМБА! Дъщерята на Местан движи с «Ауди» за 300 бона!* (bradva.bg); *Брендо без охрана, движи с такси* (big5.bg).

Следващо по честота е значението ‘излизам с някого’[36]: *Светлана Василева движи с Гъмов* (www.bliasak.bg); *Анелия движи с тайнствен мъж* (mirogled.com); *Юлияна Плевнелиева движи с младок* (www.razkritia.com).

В преносното разговорно-сленгово значение ‘прилича ми, отива ми’ (за шапка, дреха), което е стандартно в разговорната реч (срв. *Тази червена рокля много ти движи / ходи*), не бяха открити примери в източниците от интернет.

2. Глаголът *сработя*

сработя се / *сработвам се* → *сработя* / *сработвам* (≠ нещо)

Дерефлективът[37] е девербален глагол, префигиран с представка *с-* (Атанасова / Atanasova 2013). Повечето от ексцерпираните примери са транзитивни и каузативни (‘правя да /за/работят заедно’): *Аз се опитвам, докато бием по същото време и да сработвам играчите* (gong.bg); *Когато съм на 69 години, аз съм лимитиран доста сериозно, а ако стана на 49 години, най-вероятно ще мога да си купя къща, да карам друга кола и да сработя нещата* (men.hotnews.bg).

Употребата е типична за специализирани професионални сфери: *И аз точно така гледам да ги сработвам* /накладките/ (bgdriver.org); *После излезнах за кръгче да сработя дисковете* (www.skoda-bg.com); *Препоръчвам да се търсят сигнали за влизане на графиката, на която имаме сигнал по нея, аз лично добре я сработвам с тренд линии и с дивергенции тази стратегия* (www.reliableforexsignals.com).

Открихме и множество примери[38] с дерефлективация: *Според него българският народ е добър във времена на кризи и той е убеден, че* ***този*** *инстинкт сработва добре* (nova.bg); *Какво обаче се случва, ако* ***тези*** *простички социални отношения не сработят за нас*? (blog.jobtiger.bg); *Сработи ли афера**та** „Ало, Банов съм“?* (bnt.bg); *Здравно НАТО – ще сработи ли новия**т** щит*? (www.youtube.com); *По 560 евро всеки месец от държавата: сработи ли финландския**т** експеримент*? (www.economy.bg); *Тактика**та** на Мъри сработи, би лидера в Казахстан* (www.monitor.bg).

Глаголите не са каузативи, употребите са непреходни: *Детските градини в София: Защо схема**та** на здравния министър няма да сработи*? (www.actualno.com); *Ще сработи ли решителния**т** ход на Полша срещу „изтичането на мозъци“* (www.facebook. com); *Шеф Манчев: Мярка**та** 60/40*

---

[35] И още: *Полицейски шеф от Созопол движи с G-класа за 120 бона...* (nakratko.bg); *Димитър движи с ескорт от джипове като мафиотски бос* (narod.bg); *Джино движи с коли под наем* (o.radost.bg); *Амал Клуни иска да движи с яка охрана* (lifestyle.bg); *Криско се самозабрави! Движи с 6 души охрана, отказва снимки...* (struma.bg); *Шок! Алисия движи с охрана след див скандал с Преслава* (senzacia.net); *Фики движи с охрана* (vipnews.bg); РАЗКРИТИЯ: *Ето защо Слави движи с цяла армия!* (webnovinar.com); *Гара Дембеле продължава да движи с бодигард* (заглавие); *Топ нападателят на Левски Гара Дембеле продължава да бъде придружаван от лична охрана, видя репортер на Livesport.bg* (www.livesport.bg).

[36] Това е третото значение, анализирано от Пенка Баракова: „В израза «движа с едно маце»... се наблюдава развиване на ново значение на глагола, неотразено... в речниците на българския език“ (Баракова / Barakova 1999: 459).

[37] „Глаголът *сработвам се* не е толкова нов и означава, че работя в синхрон с някого, пасвам си с някого в съвместната дейност. Отскоро обаче той се употребява като невъзвратен, със значение ‘показвам добри резултати, работя успешно; проработвам’, което вече е регистрирано в Речник на новите думи в българския език (Съст. Е. Пернишка и др. С., 2010, с. 406).“ (Как сработват новите глаголи / Kak srabotvat novite glagoli).

[38] Не е възможно и нужно да се посочват всички примери, тук привеждаме само най-новите във времето (от 2020 година).

не сработи (petel.bg); *Жокер**ът** Кореа пак сработи за Атлетико* (gong.bg); *Как сработват нови**те** глаголи* (pavlinav.wordpress.com[39]).

Явна е и друга особеност: в тези примери ролята на подлог заема неодушевено съществително име (субект нелице), на което е присъща семантичната роля ефектор (инструмент, причина), а не активната позиция на актор: *НФСБ скептични, че мярка**та** 60/40 ще сработи, особено за малки и средни фирми* (www.bgonair.bg); *Зико за Транспортния проект: Система**та** няма да сработи* (www.plovdiv-press.bg); *Нова**та** стратегия на Перес сработи – Реал е стабилен и няма да пипа заплати* (corner.dir.bg); *Тръба**та** за Перник за 27 млн. лв. не сработи, пак източват яз. Студена* (24 novini.bg); *Иво Инджев: Руския**т** морков не сработи и Турция извади тоягата* (www.bgdnes.bg); *Пенсионния**т** модел ще сработи след 18-20 години* (www.pariteni.bg).

Видима е съществената разлика със случаите от втора група – всички приведени изречения са не с пряко допълнение, а с подлог, което се доказва и от членуването. Тоест глаголът *сработвам* е интранзитивен. В процеса на дерефлективация „възвратният глагол, получил невъзвратно съответствие, не се сдобива автоматично със способността да подчинява пряко допълнение“ (Баракова / Barakova 1999: 459).

3. При глаголите от третата група транзитивацията се изключва. В количествено отношение тази група е с най-малко новообразувания (за сметка на това някои глаголи са изключително активни), може би защото са типични за речевата практика, т.е. стилистично маркирани, субективни и разговорно оцветени. Понякога значението е семантично ограничено и с малко примери, например глаголът за движение ***върти се*** → *върти* (≠ нещо) се използва само в конструкция със субект на действието превозно средство (трамвай): *Трамваят върти на „Ситняково“* (пример на П. Баракова–Баракова / Barakova 1999: 462); *Трамваите №20 и №22 ще въртят на паметника «Левски»* (clubz. bg).

4. С езика на спортистите са свързани глаголите *боксирам*, *гмуркам*, *приземявам* и *фехтувам*. Това са примери за „дерефлективация на възвратни глаголи при запазване на интранзитивността“ (Буров / Burov 2019: 102). Цветана Карастойчева посочва още *катеря* (се), *пързалям* (се), *спускам* (се) (Карастойчева / Karastoycheva 1996: 78-80); Пенка Баракова добавя *инфектирам* (се), *отпускам* (се), *разпускам* (се), *разтоварвам* (се) (Баракова / Barakova 1999: 495-460). Смятаме, че някои от посочените глаголи попадат във втора група, понеже транзитивацията при тях е налице, за други глаголи (*инфектирам*, *пързалям*, *спускам*) не открихме примери[40], въпреки че са възможни.

боксирам се → *боксирам* (≠ нещо)

В този глагол с употреба предимно в спортния дискурс формата със *се* и формата без *се* приблизително се покриват по значение (Баракова / Barakova 1999: 461). Според Цветана Карастойчева „Отсъствието на словообразуващия оператор *се* (...) се възприема преди всичко като социален маркер: [действия, занимания на лица], професионално ангажирани със спорта“ (Карастойчева / Karastoycheva 1996: 79). Наблюдението се потвърждава и от нашите примери: *Но мисля, че и така ще мога да боксирам* (www.dnevnik.bg); *Можех и по-добре да боксирам...* (www.bgboxing.org); *Как да се научим да боксираме у дома* (murmanprokat.ru).

В невъзвратния глагол акторът е обозначен с флексия в първо лице: *Александров: Не съм доволен от играта си, ще боксирам за България докрай* (www.dnevnik.bg); *Душко Благовестов: „Искам да боксирам за Варна“* (narodensport.eu); *Мейуедър: Бог ми е дал ръце, за да се моля, боксирам и печеля пари* (blitz.bg); *Фюри към Джошуа: Бих се радвал да тренираме заедно! Като победя Уайлдър, ще боксирам и с теб* (www.sportal.bg); *„...Топката беше далеч, за да я хвана и реших да боксирам*. (...) *Боксирах и нямахме късмет, че попадна в човек на Базел“, заяви Стоянов* (trud.bg). Но има и

---

[39] Ето и обяснението за промяната в споменатия блог pavlinav.wordpress.com: „*Ляо ме запита дали тази употреба е основателна. Да, според мен е основателна и изразителна. В сработвам / сработя несъмнено се усеща хармонията между отделните части на механизма, която е необходима за успешното му действие…*“ (Как сработват новите глаголи / Kak srabotvat novite glagoli).

[40] Ексцерпцията е направена в периода февруари 2016 – август 2020 година и съдържа материали от интернет източници – онлайн издания на вестници, медийни сайтове, телевизионни и радиосайтове, форуми и блогове. Правописът и пунктуацията в примерите не са нормализирани.

третолични форми: *Владимир Кличко ще боксира още 10 години* (bnr.bg); *И Александров ще боксира в Лондон* (duma.bg)[41].

Открихме и един пример с каузатив: *„Ела тука да **та** боксирам“* (www.vbox7.com; цитат от предаването „Съдебен спор“) – глаголът присъединява като пряко допълнение кратка местоименна форма за 2 лице единствено число (те), което го сближава с глаголите от втора група, показва и неизчерпаемите възможности на речта да сътворява нови и нови употреби.

гмуркам се → гмуркам (≠ нещо)

Глаголът с редовна употреба в сферата на плувните спортове изпуска рефлексивната частица *се* и се употребява като непреходен и некаузативен: *Аз съм със същото кръвно и гмуркам здраво, колкото по-надълбоко толкова по-добре* (www.spearfish.org); *А и след една история като по-млад, вече избягвам да гмуркам по реки и язовири* (forum.fishing-mania.com); *ОПАСНО е когато гмуркаме без партньор…* (bgswim.com); *Започнете да гмуркате в света на мълчанието...* (www.sinyatabezdna.com); *Вече втори път сънувам едно и също нещо – гмуркам на потънал кораб, имам въздух в бутилките, но няма изход никъде!* (astrosite.org).

приземявам се → приземявам (≠ нещо)

Освен примера на Пенка Баракова *Гимнастичката приземява елегантно* (Баракова / Barakova 1999: 459) ще посочим и изказвания от спортни форуми и сайтове: *Около два месеца ми отне да се науча да приземявам правилно* (sportuvai.bg); *Гледам да приземявам на предната част на крака* (spidersport.com). Субектът на действието е само лице.

фехтувам се → фехтувам (≠ нещо)

Подобни са и примерите от спорта фехтовка: *Аз фехтувам и играя също… на шах* (www.nccedi.government.bg); *Все така добре ли фехтувате? – Че аз фехтувам, както вие фехтувахте едно време, дори по-добре може би* (www.booksbg.org).

5. Синонимните помежду си глаголи *отмарям*, *отпускам*, *разпускам*, *разтоварвам* отказват да допуснат в компанията си пряко допълнение[42], до тях може да стои подлог.

отмарям се → отмарям (≠ нещо)

Отмарям е диалектната форма на *отморявам се*. Примери: *Домът, в който отмаря тялото ми, очите ми, душата ми* (blog.newage.bg); *Когато имам свободно време, предпочитам да отмарям в Пловдив и Пазарджик* (m.hotnews.bg); *Извън работния ден вкъщи отмарям със сериалчета, онлайн разговори с приятели* (spl-bg.eu); *Разбира се, от началото на тази седмица вече 5 дни отмарям, но съм много доволен от това, което свършихме на лагера на Боровец* (ivansirakov.com).

Изреченията имат само актор (лице), който е и субект на действието: *Та седим си ние, отмаряме, похапваме, любуваме се на гледката и глъчката около нас и хич не ни пука*! (patepis.com); *Вече отмарям и съзерцавам* (www.facebook.com); *Отмарям в Германия* (blitz.bg); *Аз си отмарям в Гърция*! (www.vesti.bg); *Почивам, отмарям и съм близо до семейството ми* (fakti.bg); *Обичам да отмарям край вода* (stroitelstvoimoti.com); *Сега къде ще отмарям след работа*? (pura-vida.bg).

Присъщата диалогичност и страстта към споделяне обяснява принадлежността на примерите към блогове и форуми: *Здравейте! Аз се спуках от ходене с малката. 2 часа бяхме пешеходци и сега*

---

[41] При интранзитивния глагол няма много възможности за избягване на повторението, което се смята за слабост в медиите, понеже отблъсква читателя: *Пак смениха съперник на Спас Генов, бургазлията ще боксира срещу босненец* (заглавие); *Спас, който в продължение на много години беше ас на бургаския боксов клуб „Победа – Черноморец“, трябваше да боксира в категория до 81 кг срещу представител на Казахстан, който обаче получил контузия и бе сменен от германеца Серж Мишел; Готвих се за съперник с обратен гард, но преди ден научих, че ще боксирам срещу друг* (www.viapontika.com).

[42] Изключение прави изказване, в което глаголът е транзитивен (попада във втората група при дерефлективите каузативи): *зелено и свежо.. мъдри ми се вече седмица на плотчето.. нещо с което да отмарям очите като почивам* (bglog.net).

отмарям, а тя разхвърля (www.deltalink.net); *След тежък ден реших да отмарям в най-приятното място в града...* (petel.bg); *Отмарям с книжка в ръка...* (linkedin.com); *Да отмарям в парка, да хапвам сандвича си спокойно* (btvnovinite.bg); *Ще отмарям, но на село* (www.dnes.bg); *Аз имам едни друзя, във Вакарелските маали, дето често отмарям* (segabg.com).

Медийни текстове на различни теми също обичат този глагол: *Отмарям, след като бях на няколко треньорски семинара в Европа, включително и в България* (corner.dir.bg); *Горни Лом е мястото, където ходя всяко лято и аз шеговито се изразявам пред близки и приятели, че там, в моята резиденция, си отмарям най-добре на чист въздух, природа и страшно много работя*" (www.monitor.bg); *Когато отмарям вкъщи, често обичам да съм обградена от абсолютна тишина* (www.mila.bg); *Рафа Надал отмаря на Бахамите с любимите си хора* (www.sportal.bg); *Аз отмарям на Шкорпиловци* (www. sportal.bg); „*Сега възнамерявам да си взема кратка почивка на Канарските острови, където ще отмарям с приятелката ми*." (sporta.bg).

отпускам се → *отпускам* (≠ нещо)
разпускам се → *разпускам* (≠ нещо)

От разговорната реч в медиите се активизира употребата на непреходния глагол *разпускам*: *Разпускам между многото уроци* (gong.bg); *Тони Стораро: Имах проблеми с гласа, разпускам на морето*! (www.slusham.com); *От два дни съм в Созопол и установих, че съм се разболяла от тази болест, при която не смея да разпускам* (epicenter.bg); *Антон Илин: Една от стаите в апартамента ми се нарича «гаража». Там ходя да разпускам след работа и да си ремонтирам мотора* (bg.rbth.com).

Въпреки липсата на пряк обект в обкръжението на глагола често попада предложна *с-група*, която може да се разчете синтактично като непряко допълнение или като обстоятелствено пояснение за начин: *Разпускам с шопинг, споделя завършилата на шесто място след първата фаза на конкурса MucBGvolleyball.com 2014* (bgvolleyball.com); *Разпускам като съм сред природата с приятели* (mma.bg); „*Със спорта разпускам, пък математиката ми се отдава", обяснява състезателят Максим Кънеделчев* (nova.bg); *Бургас е страхотно място, тук разпускам с приятели и се фокусирам върху следващото първенство, на 6 юни в Португалия, отбеляза 24-годишният състезател* (novini247.com).

Във всички примери акторът е лице, осъществяващо действието, в медиите известната личност е изведена в заглавието. Забележително е разнообразието в релаксиращите методи: *Пламен Богданов: Обичам да разпускам чрез социалните мрежи* (pixelmedia.bg); *Кубрат Пулев: Разпускам с шах, не нося на алкохол* (novinar.bg); *Шпанович: Разпускам с Андреа Бочели* (bgathletic.com); *Разпускам с новото CD на Стефан Димитров. Разпускам с него вечерно време след работа* (www.24chasa.bg); *Луис ван Гаал: Разпускам с вино и секс* (www.sportal.bg); *Николай Бареков: Разпускам с бокс и фитнес* (www.bnews.bg); *Светльо от „Хиподил": „Във Велико Търново разпускам* (arhiv.radiovelikotarnovo.com).

Акцентът е и върху забавлението, като доста от примерите са предизвикателство и към добрия вкус и естетическата езикова норма: *Да се научим да разпускаме* (spisania.rozali.com); *Няма грешка: Нешка Робева разпуска с плетки и судоку* (www.nabore.bg); *Тийнейджърите разпускат в моловете, каките и батковците – в чалготеките* (www.bgsever.info); *Разпускам по правилото на Уолтър Грей – с кофа уиски, нали човекът взе Нобелова награда* (duma.bg); *Фолкпевицата Ани Хоанг: Разпускам с марихуана* (alfarss.net).

Често срещана тема и в социалните мрежи като възможност за обмяна на опит: *Мами, как разпускате*? (m.bg-mamma.com); *Как разпускате след работа* (spodeli.net); *В събота разпускам* (undertheline.net); *В следващите редове ще станете свидетели на това как обичам да разпускам лятото* (www.asics.com)[43].

---

[43] Отговорите са най-различни: *За какво да разпускам?* (www.dnes.bg); *Обичам да разпускам и да се забавлявам. Тук е мястото където да разпускаш и да се забавляваш на воля!* (pagelous.com; bg-bg.facebook.com); *Ще се пека на слънце и ще разпускам* (az-deteto.bg); *По този начин разпускам от уморителното ежедневие* (www.divinitas-crew.com); *Прав си. Аз съм бил бачкатор и затова сега разпускам, днес бях в един комплекс LaMar до Журналист* (petel.bg); *Просто разпускам с момчетата* (papataci.com); *Това е моят начин да разпускам* (efemistique.wordpress.com); *Обичам да разпускам* (life.dir.bg) и др.

В крайна сметка разпускането е вид хоби, по тази причина се споделят спортни, музикални и кулинарни интереси: *Обичам да разпускам като карам велосипед* (valerijambov.biz); *Обичам да пътувам на дълги разстояния с мотор, да обикалям страната и по този начин разпускам* (www.viewsofia.com); *Обичам сладкарството и в свободното си време разпускам, като приготвям нещо вкусно и красиво* (iskambebe.bg); *Ходя за хищници, за да разпускам* (www.bglov.com); *В допълнение, когато съм в настроение за нещо по-лежерно, чета книга или решавам задачи по математика, които ми помагат да разпускам* (www.bg-uwc.org); *Обичам да се занимавам с коли, да се занимавам с разни джаджи и разпускам с АТВ-то* (romans.bg).

Не открихме примери с непреходна употреба на глагола *отпускам*. Обяснение би могло да се търси в това, че синонимът *разпускам* изземва тази употреба, т.е. наблюдава се преразпределяне на значенията между сродни по семантика и по граматически параметри глаголни единици. Но употреба с *отпускам* е регистрирана от Пенка Баракова: *Лечков отпуска сам в „Скарбъро“* (Баракова / Barakova 1999: 459).

разтоварвам се → *разтоварвам* (≠ нещо)

Дерефлектив е и още един синоним на вече разгледаната префигирана двойка *отпускам* / *разпускам – разтоварвам*: *Когато рисувам аз се забавлявам и разтоварвам и всеки път заставайки пред бялото платно, се пренасям в друг свят* (konstantinova.org); *Чрез танца изразявам себе си, чувствам се в хармония с всичко около мен и много се забавлявам и разтоварвам* (www.montfiz.com); *Има, разбира се, връзката не е за пренебрегване и е много важно човек да се научи да разтоварва, и то да го прави всеки ден* (www.gobio.bg); *Разтоварвам също с риболов по река Янтра и лов в горите край село Буковец, твърди Пламен Проданов* (trud.bg); *Като си дойда в Хасково, ми е много уютно и така разтоварвам от напрежението, сподели за «Хасковска Марица» д-р Делчев* (www.hsmaritsa.com); *Служителите на ScaleFocus имат възможност да разтоварват от стреса в офиса чрез най-различни инициативи като турнири по тенис на маса, джаги, картинг и други* (www.karieri.bg).

Както се вижда, примерите започват да функционират като шаблони в спортни материали: *По този начин разтоварвам и се забавлявам, нищо повече, обясни Валери* (trafficnews.bg; m.offnews.bg); *Понякога, но малко ми писва, особено след напрегнати тренировки през деня имам нужда от друго, за да разтоварвам* (tennis24.bg); *Залата е място, където разтоварвам психически и натоварвам физически* (www.bb-team.org); *В залата пък разтоварвам напрежението* (mma.bg); *Това, което ми допадна в този спорт, е, че ми дава възможност да се забавлявам и разтоварвам от стреса* (www.struma.com); *Обикновено разтоварвам, играейки си със заека ми…* (bgbasket.com). Често явление е в блогове и форуми с различна насоченост, като отново пристрастията са разнообразни: *Както често съм споменавала, стане ли ми напечено, разтоварвам с малко готвене* (iloveourdreams); *Флуктоациите ме интересуват, защото почти всеки ден разтоварвам в мултиплеър игри като Fifa, BF3, Diablo* (forum.bulsat.com); *Добре си разтоварвам в този форум* (www.medfaculty.org); *Според мен това е перфектният начин да разтоварвам след дълъг ден в университета* (lillisthoughts. blogspot.com); *Опитвам се да разтоварвам чрез тази моя тема чрез забавни снимки* (www.forum.bg-nacionalisti.org); *Без значение дали този текст ще бъде прочетен, аз разтоварвам пишейки. Разтоварвам и танцувайки, и пеейки.. в редки случай* (nemogabez lubov.blogspot.com).

Общата сема при всички примери е ‘освобождаването’, което се постига чрез обратното значение на представката *раз-* (*натоварвам – разтоварвам*), а реализираното състояние често е едновременно със забавлението. В езика на кулинарията допълнителен семантичен нюанс е ‘освобождаване от нещо негативно / излишно (стрес, килограми)’: *Отдавна не съм готвила пилешко и тъй като реших да разтоварвам след празници с 90 дневната диета, ми хрумна да приготвя пилето…* (www.momentofpeace.net); *Затова още от сега да си кажа: УТРЕ 7.05.2014 ЩЕ РАЗТОВАРВАМ! Кантарът започна леекичко да пълзи нагоре, а аз не искам* (forum.metsababa.net).

Субектът на действието отново е само лице: *Как обичаш да разтоварваш*? (ask.fm); *В неделя отделям време за хобито си... така разтоварвам.... Вие как разтоварвате*? (www.instastalker2.com); *Да питам аз сега. След уморителен оувърклок, и морното цъклене на очи пред работната станция, разтоварвате ли с фитнес*? (hardwarebg.com).

В отговорите[44] най-фреквентен е именно невъзвратният корелат: *Разтоварвам с четене, защото влизам в друг свят, и същевременно излизам от света, който ме заобикаля* (www.econt.com); *Прекарвайки време с родители и близки,* аз *разтоварвам* (TeodoraNacheva482mission-bg.com); *Да отида на кино – с него разтоварвам* (sportuvai.bg); *А иначе още от училище писането ми беше един от най-любимите начини да се изразявам и разтоварвам* (www.iwoman.bg); *Харесвам да разтоварвам с нови парчета...* (samokov365.com); *В почвата изливам себе си, разтоварвам негативните емоции, усещам преходността на нещата* (nadiapetrova.bg); *Вие ще джмурите, а аз ще разтоварвам с Националния балет на Сейшелите*! // *Само да не се окаже 4е в балета са само мъже, че тогава да те видим как ще разтоварваш модераторе* (spearfish.org).

6. Потвърждава се наблюдението на Стоян Буров, че при възвратните глаголи (от втората и третата група в нашето изследване) действа тенденция, образно наречена „унищожаване на възвратността“ (Буров / Burov 2019: 102).

Същевременно някои употреби са все още иновативни, особено в писмена форма, обслужват стилистични функции – стават средство за жаргонизация на езика (Баракова / Barakova 1999: 462). В същата работа Пенка Баракова подчертава, че естествено непреходните глаголи могат да се употребяват без обект (във вариант „абсолютна употреба на преходното глаголно значение“ или с „реализация на непреходното глаголно значение“ (Баракова / Barakova 1999: 457). Тоест примерите от третата група могат да се разглеждат и като абсолютна употреба на преходното глаголно значение. Всички дерефлексиви (с отделни изключения при глагола *сработвам*) имат актант лице (актор), който съвпада със субекта на глаголното действие. Същата роля наблюдаваме и при първичните възвратни глаголи, които се дерефлексивират.

За връзките и за пропускливите граници между втората и третата група глаголи сигнал е и възможността за поява на транзитивна конструкция с преносна употреба, най-често в устната разговорна реч (*Ще я приземя набързо*!). В резултат рефлексивите оформят глаголни тройки: 1) естествено възвратен непреходен глагол (*приземявам се*, *пързалям се*, *боксирам се*, *сработвам се*, *разпускам се*, *разтоварвам се*); 2) невъзвратен и непреходен вариант (близостта е поради минимална разлика на формата със и без частицата *се*); 3) транзитивна употреба, която обикновено е извън книжовните рамки. Илюстрацията чрез примери изглежда така: *Кубрат Пулев: Аз съм силен, боксирам се с голяма доза интелект* (topsport.bg); *Кобрата: Няма да ме спрат да боксирам, просто САЩ ще отпадне като вариант* (kanal3.bg); *Ела тука да та боксирам*; *Много отговорно приемам този нов за мен пост, чувствам се ентусиазирана, уверена, че има с какво да помогна, и вярваща, че се сработвам чудесно с прекрасния екип на г-жа Раева!* (www.sportal.bg); *Защо призив***ът** *„Няма място за паника” не сработи*? (topnovini.bg); *– То е процес, в който сработвам собственото си неповторимо аз с действителността и околните. А за да го сработя, трябва първо да го открия* (www. cross.bg).

Подобни тройни примери с промяна на възвратността, непреходността и некаузативността са налични и при доста глаголи от втората група, ще посочим например *доближавам се* и *приближавам се* (вж. интересните примери и заключения в Димитрова / Dimitrova 2003), *отказвам се* (Той се отказа – Той отказа – Отказаха го), *реша се* / *решавам се* (Решавам се на тази стъпка – Решавам и край! – Трихологията решава проблемите с косата и кожата на скалпа /epicenter.bg/), *съгласявам се*, *трансцендирам се*, *чалгализирам се*.

Обяснението, по думите на Пенка Баракова, е, че „преходността може да се реализира експлицитно в прякообектна глаголна конструкция (*катеря стена*) или може да остане латентно (*Той катери с лекота*), т.е. в първия случай елементът преходност от бинарната опозиция преходност

---

[44] И още примери: *Тук съм, за да се забавлявам и разтоварвам* (bul-mamma.com); *Трябва да разтоварвам по някакъв начин* (www.bgmak.eu); *Обичам да се забавлявам с приятели, по този начин разтоварвам от натовареност* (ecasting.bg); *След тежък ден най-обичам да разтоварвам като си легна на леглото или на земята, сложа си слушалките и си пусна музиката...* (www.100decors.com); *Декларирам, смея се все още и разтоварвам със сериалчето* (centralcalaztecs.org); *Хобито ми е спорт – 3 дни в седмицата след работа разтоварвам във фитнес и СПА център* (www.dobrichonline.com); *Аз разтоварвам с гоблените, а майка ми вече е готова с мартениците за всичките си деца, внуци и приятелки* (www.goblenite.org).

– непреходност е активен“ (Баракова / Barakova 1999: 457). Радка Влахова обръща внимание на глаголите *консултирам* и *тренирам*, които нарича двупосочно транзитивни: „Възможно е както: *Тренирам* (сам себе си), така и *Тренирам деца от началното училище*, но също и *Тренирам при най-добрия инструктор*. Възможно е *Инструкторът ме тренира*. (…) *Консултирам* е от глаголите, който реализира транзитивен и интранзитивен вариант със *се* – *консултирам* (някого), т.е. *давам консултация – консултирам се* (с някого), т.е. *искам* / *получавам консултация*. Почти узуална е употребата на *консултирам* в значение на *консултирам се*.“ (Влахова / Vlahova 2014).

Наблюдението върху непреходните глаголи, образувани от съответните им възвратни глаголи, подкрепя извода за разширяващата се тенденция към дерефлективация. При това „синтактичните структури се опростяват, но се усложнява глаголната семантика, от една страна, поради омонимните лексеми, а от друга, поради деспецификацията на обозначавания процес. В това отношение българският се доближава до английския, където тенденцията към отпадане на възвратните местоимения е високопродуктивна.“ (Братанова / Bratanova 2007). Следствие от премахването на възвратния маркер *се* е разнопосочната деривация – на интранзитивен глагол или на транзитивни варианти, различаващи се по некаузативността или каузативността, както и по своята прагматичната маркираност и ненормативност. Преходните каузативни или некаузативни глаголи продължават да ни изненадват с нови и дори странни употреби.

Цитирана литература / References

Атанасова 2013: Атанасова, А. Словообразувателни особености на новата глаголна лексика в българския език <http://neolex-bg.org/wp-content/uploads/2013/Issues/Publications/01%20Atanasova.pdf> [07.08.2016]. (Atanasova 2013: Atanasova, A. Slovoobrazuvatelni osobenosti na novata glagolna leksika v balgarskiya ezik. <http://neolex-bg.org/wp-content/uploads/2013/Issues/Publications/01%20Atanasova.pdf> [07.08.2019].)

Баракова 1999: Баракова, П. Транзитивация и дерефлективация на глаголите в българския език. – В: Биолчев, Б., В. Стефанов, Б. Златанов (ред.) *Език. Литература. Идентичност*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 455 – 466. (Barakova 1999: Barakova, P. Tranzitivatsiya i dereflektivatsiya na glagolite v balgarskiya ezik. – In: Biolchev, B., V. Stefanov, B. Zlatanov (red.). *Ezik. Literatura. Identichnost*. Sofiya: Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 455 – 466.)

Буров 2019: Буров, Ст. *Studia Grammatica Bulgarica*. Велико Търново: „Св. св. Кирил и Методий“. (Burov 2019: Burov, St. *Studia Grammatica Bulgarica*. VelikoTarnovo: „Sv. sv. Kiril i Metodij“.)

Братанова 2007: Братанова, Б. Производна каузативност в българската и английската глаголна система. – В: Багашева, А. (ред.). *За човека и езика*. Сборник научни статии, посветени на 60-годишнината на проф. дфн Майя Пенчева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 54 – 73. (Bratanova 2007: Bratanova, B. Proizvodna kauzativnost v balgarskata i anglijskata glagolna sistema. – In: Bagasheva, A. (red.). *Za choveka i ezika*. Sbornik nauchni statii, posveteni na 60-godishninata na prof. dfn. Maya Pencheva. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 54 – 73.)

Влахова 2014: Влахова, Р. Предложната фраза в аргументна позиция в съвременния български език (Актор). – В: *Електронно списание за хуманитаристика Littera et Lingua*, т. 11, № 1 – 2. (Vlahova 2014: Vlahova, R. Predlozhnata fraza v argumentna pozitsiya v savramenniya balgarski ezik (Aktor). – In: *Elektronno spisanie za humanitaristika Littera et Lingua*, vol. 11, № 1 – 2.)

Димитрова 2003: Димитрова, М. Влияние на прагматиката върху морфологичната форма и синтактичните свойства на глагола. – В: *Български език*, № 2 – 3, с. 1 – 18. (Dimitrova 2003: Dimitrova, M. Vliyanie na pragmatikata varhu morfologichnata forma I sintaktichnite svojstva na glagola. – In: Balgarski ezik, № 2 – 3, pp. 1 – 18.)

Как сработват новите глаголи <https://pavlinav.wordpress.com/2012/01/11/1-10> [03.02.2016]. (Kak srabotvat novite glagoli <https://pavlinav.wordpress.com/2012/01/11/1-10> [03.02.2016].)

Карастойчева 1996: Карастойчева, Цв. Конструктивна обусловеност на значението. Велико Търново: ПИК. (Karastoycheva 1996: Karastoycheva, Zv. Konstruktivna obuslovenost na znachenieto. VelikoTarnovo: PIK.)

DEREFLEXIVE VERBS IN BULGARIAN LANGUAGE – INTRANSITIVE AND NON-CAUSATIVE USE

Teodora Rabovyanova

Department of Modern Bulgarian Language

t.kurteva@ts.uni-vt.bg

Resume: The subject of the paper are non-reflexive verbs, which are intransitive. Their meaning often coincides with the lexical meaning of the reflexive and intransitive verb, from which are derived. Potentialities of the appearance of such dereflexives relate to non-regulated derivation of their transitive use „in the shadow“, most frequently in colloquial speech and out of literary rules, so that we record three of verbs, such as srabotvam se (work in harmony), srabotvam (turn in, produse) and srabotvam somebody/something (make someone work well with a team/make something work); razpuskam se (relax), razpuskam (relax) and razpuskam something (dismiss, dissolve).

Keywords: *dereflexivization*, *the lexico-grammatical category of transitivity – intransitivity*, *latent transitivity*

Teodora Rabovyanova
Department of Modern Bulgarian Language
St Cyril and St Methodius University of Veliko Tarnovo
2 T. Tarnovski
Veliko Tarnovo 5003
Bulgaria

КАЛКИ ОТ АНГЛИЙСКИ В БЪЛГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Яна Сивилова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
yana_sivilova@slav.uni-sofia.bg

Резюме: В текста са изследвани фразеологичните калки, заети в български от английски, като е обърнато особено внимание на неологизмите. Представени са отделни пътища за навлизането на чуждите изрази, очертана е ролята на популярната литература, киното, онлайн медиите и рекламата.

Ключови думи: *фразеологични калки, английско влияние, неологизми.*

Огромното влияние, което американският английски оказва върху българския език през последните десетилетия, кара авторките на академичната *Лексикология* да говорят за ситуация на неконтактен билингвизъм (БЛФ / BLPH 2013). Още в началото на XXI в. Д. Кристал обявява английския за *глобален език*, тъй като с него си служи една четвърт от населението на Земята или 1,5 милиарда души (Crystal 2003: 6). „Неологичният взрив“[45] – навлизането на нови думи в областта на икономиката, политическия живот, технологиите, развлекателната индустрия, спорта, медицината и много други сфери – се съпътства от калкиране на фразеологични съчетания (БЛФ / BLPH 2013: 245).

Все по-често езиковедите се замислят върху необходимостта от разширяване на термина *англицизъм*. Днес той обхваща по-широк кръг явления и включва елементи от равнища над лексикалното, а именно от областта на фразеологията и синтаксиса, заемат се семантични, прагматични, стилистични и културни характеристики (Pulcini et al. 2012: 5).

В този текст се спирам върху 55 фраземи и изказвам хипотезата, че са навлезли в българския език под английско влияние. Отделям особено внимание на неологизмите. Целта на изложението е да се проследят етапите, през които в езика се установяват калкираните изрази. Спирам се на тяхното първоначално значение, както и на пътищата за утвърждаването им в българския.

Поради малкия обем на изследването няма да бъде прокарвано разграничение между фрази, заети от британския и от американския английски, въпреки че въз основа на приведените данни ясно личи по-големият брой на американизмите.

Тъй като анализът е насочен към произхода на изразите, възприемам широк подход при дефинирането на фраземите като „конвенционални словосъчетания, които не са свободни“ (Тодорова / Todorova 2015: 71). В съвременното езикознание все по-често изследователите говорят за континуум от единици, в единия край на който се разполагат идиомите (като непрозрачни, фиксирани фрази), а в другия – свободните словосъчетания (Granger, Paquot 2008: 28). Обръща се внимание на факта, че фиксираните изрази не са еднородно цяло, те предполагат комплекс от характеристики, които си взаимодействат по различен, често несистемен начин (Moon 1998: 6).

Тук се придържам към дефиницията на И. Мелчук, възприета и у Тодорова, за фраземата като „израз, чиито означавано и означаващо не могат едновременно да бъдат конструирани нерестриктивно и регулярно“[46] (Тодорова / Todorova 2015: 73).

Представените в този текст фрази се отличават с разделна оформеност, възпроизводимост, относителна структурна устойчивост и експресивност.

---

[45] Според наблюдението на Попова (БЛФ / BLF 2013: 219).

[46] С други думи те не са конструирани с оглед на морфо-синтактичните и семантични правила и отделните компоненти не могат да бъдат заменени с друг израз, който съществува в езика.

Една от основните трудности при анализа на материала е свързана с разпознаването на калкираните единици. За разлика от работата при проследяването на заети лексеми, при изразите определянето на езика източник се усложнява, тъй като тук чужда структура (а често и образ) се попълва с домашен езиков материал. Установяването на произхода налага други методи на работа и е свързано с по-голяма несигурност в резултатите.

За ограничаване на произволността на направените допускания изследователите прилагат различни критерии (Наумова / Naumova 2012: 16 – 18, Благоева и др. /Blagoeva et al. 2020: 179). Нито един от тези ориентири обаче не може да даде напълно сигурни резултати, тъй като възможността за независимо развитие не е изключена. Допълнителни трудности произтичат от факта, че фраземите се употребяват рядко[47]. Не са малко авторите, които отбелязват, че писменото фиксиране на една фраза е спорен показател за началото на нейната употреба, тъй като тя може да е била в обръщение в устната реч векове наред, преди да бъде записана (Krzyżanowski 1960: 81).

Въпреки че фразеологията се приема като най-емблематичен израз на националната самобитност, внимателните изследвания върху произхода на изразите дават основание да се предполага, че фразите се калкират и проникват в езиците по-лесно и неусетно от думите (Андрейчин и др. / Andreychin et al. 1953: 77). Преводът на многокомпонентни словосъчетания е един от начините за попълване на фразеологичната система наред със създаването на домашни фразеологизми и заемането на непреведени изрази (Veisbergs 1994: 43).

Изследователите определят калката като непряка заемка, при която модели от езика източник се възпроизвеждат в езика цел чрез превод (Pulcini et al. 2012: 5). Калкирането се разглежда като средоточие на тенденциите към интернационализация и национализация в езика (Колковска 2006). При превода на фрази или на цели изречения, въпреки че лексемите съществуват в приемащия език, тяхната комбинация е новоизкована под въздействието на външен прототип. Използването на структурни и фразеологични калки се тълкува като свидетелство за по-продължително културно влияние (Gottlieb 2012: 177). То поставя важни въпроси, свързани с промяната в културната идентичност.

В българската наука като цяло липсват системни проучвания върху процесите на заемане във фразеологията. Поради ограничените възможности за проверка на данните опитът, направен в този доклад, е само предварителна хипотеза.

В цялото изложение за по-голяма прегледност материалът е представен хронологично.

На най-ранните етапи от развитието на българския книжовен език английското влияние е ограничено, особено в сравнение с въздействието на френски и руски (БЛФ /BLPH 2013: 179). Все пак още през Възраждането българите получават досег с американската фразеология чрез превода на *Мудрост добраго Рихарда* от Бенджамин Франклин. Тук за първи път се появява максимата *Времето е пари*, която при отпечатването на страниците на списание „Любословие“ е формулирана: *Помни, че твое време е денги* (Аретов / Aretov 1990: 71)[48].

До края на XIX в. и в нач. на XX в. у нас не са правени директни преводи от английски език. На първия етап от развитието на новобългарската книжовност английската литература и философия са представяни чрез авторски преработки на оригиналните произведения или чрез преводи на английски творци през френски и руски (Русев / Rusev 1978: 199 – 204).

По политически и икономически причини до средата на XX в. англоезичното влияние в български остава ограничено в сравнение с влиянието на останалите западни езици, то е свързано с малък брой тематични области (Aleksieva 2002: 244; БЛФ / BLPH 2013: 178). След края на Втората световна война обаче, с нарастването на ролята на Великобритания и САЩ на международната политическа сцена, поради значителното място, което те заемат в новосъздадените международните организации, англоезичното влияние в Европа и по света рязко се увеличава (Crystal 2003: 14). От 50-те и 60-те години на XX в. английският постепенно се превръща в основният западен език, изучаван в България. Броят на англицизмите в български се повишава (Aleksieva 2002: 244). Въпреки липсата на системни проучвания, можем да смятаме, че англоезичното влияние се засилва

[47] Според Х. Готлиб те се срещат в корпусите веднъж на 20 милиона думи (Gottlieb 2012: 179). Ако обаче фраземата се използва в устната комуникация, което е често явление, тя може да няма нито едно споменаване.

[48] Това е вторият превод на Алманаха, направен от К. Фотинов от гръцки език.

през цялото двадесето столетие (Данчев / Danchev 1981:190). Отделни думи и фразеологични калки се заемат както директно, така и с чуждо посредничество, основно през руски[49] (Данчев / Danchev 1981: 197).

Ключова става ролята на английския език при формирането на обществено-политическата фразеология. Фразите *желязна завеса* "iron curtain", *студена война* "Cold War", *ефектът на доминото* "the domino effect" (Sigelman, McGuire 2014); *мозъчен тръст* "think tank" (Ammer 1997); *гореща точка* "hot spot" (OED 2021); *лов на вещици* "witch hunt", *човек от улицата* "man in the street" (Merriam-Webster 2021) навлизат у нас през руски, но се използват широко в европейския и международния политически език (Наумова / Naumova 2012).

Невинаги заетите изрази са изконно английски, така например Наумова посочва китайски първоизточник на *brainwashing* (Наумова / Naumova 2012: 19). Английският изиграва роля на посредник и при калкирането на фразата *трети свят* (1952), създадена от французина Алфред Сови, за да обозначи държавите в Латинска Америка, Африка, Азия, които са „пренебрегвани, експлоатирани, но притежават революционен потенциал" (Wolf-Phillips 1987: 1311 – 1313[50]).

През епохата на социализма се налагат също и някои жаргонни и разговорни изрази – *чувствам се гроги* 'изморен, изтощен, дезориентиран съм', *тип-топ съм*, *излизам от релси*, *религията не ми позволява* и др. Последната фраза анекдотът приписва на У. Чърчил. Твърди се, че когато остроумният британец поканил на обяд Саудитския монарх, той споделил: „…казах на преводача, че ако религията на Негово Величество (Ибин Сауд) го задължава да се въздържа от пушене и пиене, то собствените ми правила в живота ми повеляват като абсолютно свещен ритуал да пуша пури и да пия алкохол преди, след и ако е необходимо, по време на всяко ядене и в промеждутъците между тях. Кралят прие твърдението ми благосклонно" (Чърчил / Charchil 2013: 82).

От английски в български през социализма навлизат и някои специфични фраземи, които имат по-скоро прагматично, а не денотативно значение: *още един пирон в ковчега* "another nail in my coffin", употребявано, докато пушачът пали цигара[51]; *Как е времето горе?* "Is it cold up there?"; *Случва се и в най-добрите семейства.* "It happens in the best of families."; *Светът е малък* "It's a small world"; *Добре дошъл в клуба!* "Welcome to the club!"; *само за протокола* "just for the record"[52] (Partridge 1985). Всички те са ситуационно обусловени реакции, използвани при определени повтарящи се условия.

През този период влияние върху фразеологичната система оказват и преводите на художествена литература. Част от заглавията на престижни романи се фразеологизират, въпреки че често се използват в речта без отношение към сюжета и основните послания на текстовете: *панаир на суетата* "Vanity Fair[53]", *отнесени от вихъра* "Gone with the Wind", *параграф 22* "Catch-22", *сбогом на оръжията* "A Farewell to Arms", *безкраен празник* "A Moveable Feast", *последния мохикан* "The Last of the Mohicans".

Английският продължава да играе ключова роля в международен план през цялата втора половина на XX в., но след 1989 г. неговото влияние върху българския се активизира. Започва усилен процес на директно заемане на думи и изрази. След 10 ноември навлизат фразите *кръгла маса, вятърът на промяната*, *стъпка по стъпка*, *шокова терапия, на гребена на вълната*. В този период усилено се калкират терминологични съчетания, които получават по-широко значение: *горещи пари* "hot money", *сенчест бизнес* "shadow business", *сива икономика* "grey economy", *данъчен оазис* "tax oasis", *пазарна икономика* "market economy" (Колковска / Kolkovska 2006).

---

[49] Така например изразът *мозъчна атака* очевидно се заема първоначално от руски във формата *мозъчен щурм*.

[50] Метафората в тази фраза е обвързана с идеята за третото съсловие, което иска да участва в управлението на държавата. По-късно терминът се употребява главно в икономически смисъл от експертите на Световната банка за назоваване на страни с нисък доход и ниска средна продължителност на живота (Wolf-Phillips 1987: 1311-1313).

[51] Фразата е използвана в Англия от 1921 г. или както напомнил д-р Дж. Шипли: It's not the cough that carries him off, but the coffin they carry him off in 'не кофти кашлицата го отнесе него, а коф-чега'.

[52] Изразът има точно съответствие в книжовния немски: Ich möchte zu Protokoll geben. Трудно е да се посочи кой е езикът източник.

[53] Самото заглавие „Панаир на суетата" е част от алегория, създадена през още през XVII в. от Дж. Бъниън в „Пътешествието на пилигрима" (1678).

Основен проводник на изрази от английски език през следващите години се оказва филмовата индустрия. По данни на Д. Кристал от средата на 90-те години САЩ контролира около 85% от световния филмов пазар, а холивудските филми излъчват с успех в повечето държави (Crystal 2003: 99). Широко започват да се използват множество цитати от популярни продукции: *Направи ми предложение, което не мога да откажа* („Кръстникът“); *Нека силата бъде с теб!* („Междузвездни войни“), *Ще се върна* („Терминаторът“), *Ето го Джони!* («Сиянието»), *Това е Спарта!* („300“), както и употребяваните в оригинал: *Hasta la vista, baby!* („Терминаторът“), *Winter is coming („Игра на тронове“)*, *Elementary, my dear Watson („Елементарно, Уотсън“).*

Репликите от филми са част от младежката комуникация. Те имат кратък живот и можем да кажем, че покриват характеристиките на т. н. от Ч. Хокет *идиоми*. Това са фрази, които се възпроизвеждат в речта, за да предизвикат оригиналната емоция, която съпътства тяхната първа употреба. Те нямат денотативно значение, а само набор от конотации (Hockett 1958: 304). Според Р. Харис и неговите съавтори студентите си служат с тях изключително често, като репликите се заемат предимно от комедии, помнят се лесно и се възпроизвеждат като цяло без съществени грешки. Основната цел на произнасящия е да забавлява себе си и околните (Harris et al. 2008: 44-45).

Под английско влияние се формират и част от клишетата в съвременните медии. Няколко хубави примера в това отношение откриваме у К. Войнова (Войнова / Voynova 2019: 105): *Лозан Панов за „Цацаров – Дончев“: Мълчанието на агнетата не трябва да се случва във ВСС* (mediapool.bg, 25.04.2017 г.); *Гордост и предразсъдъци в IT сектора: Гледната точка на жените програмисти* (actualno.com, 25.03.2015г.); *Недоразумения по Черноморието! Паркирането и тази година ще е мисията невъзможна* (blitz.bg, 07.06.2017 г.). Включването на филмови заглавия в текстовете на новините е продиктувано от желанието за игрово размиване на смисъла, което поражда едновременно общност с публиката и информационна неустойчивост. Превърнати в клишета, тези нови фразеологизми най-често съдържат един смислово натоварен и един индиферентен компонент без информативна стойност.

Активният контакт между езиците, достъпът до образование и работа зад граница, както и създаването на чужди фирми в България стимулират езиковата интерференция – заемат се фрази, синтактични конструкции и прагматични специфики[54].

През последните десетилетия се появяват множество калки от английски в различни източници, невинаги подходящо преведени и използвани адекватно. Те се вписват в определението за неологизми, дефинирани от изследователите като наскоро изковани (в нашия случаи заети!) единици, които, въпреки че се повтарят в речта на носителите, все още са непознати за повечето членове на общността (Kerremans et al. 2012: 60). Смята се, че тук е налице известно колебание в значението, и за разбирането им се разчита в голяма степен на контекста. Нестабилност е налице и по отношение на определени формални черти.

Оставането и утвърждаването на фраземите в езика зависи от множество фактори. Според Х. Готлиб, който от десетилетия проучва влиянието на английски върху своя роден език, въпреки че в датски навлизат голям брой фразеологични калки, малка част от тях се запазват през следващите 20 години. Калкираните изрази са временни явления (Gottlieb 2012: 194), използвани основно за евфемизация, остроумие, привличане на вниманието (Gottlieb 2012: 174).

Какво показват българските примери? Част от фразите се осъзнават като нетипични за носителите, защото се придружават с кавички и пояснения за значението им в езика източник.

Спорадично в **онлайн публикации** и коментари се среща изразът *хвърлям пешкира* “to throw in the towel”. Откриваме го в текстове от българи, **живеещи в чужбина**: „ОК. Хвърлям пешкира“ (Площад „Славейков“, 22.08.16 г.). Фразата все още не е широко разпространена, тъй като статията на в. „Банкеръ“ (4.10.2013 г.) започва с пояснение на нейното значение: „В бокса има едно понятие да хвърлиш пешкира. Това прави треньорът, когато играчът му е изпаднал в безпомощно състояние под ударите на своя противник. Иначе казано, е знак, че се предаваш и излизаш от играта“.

---

[54] Малко преди да завърша този текст, моя приятелка публикува във Фейсбук: „Имайте приятен ден!“. А друга обяви: „Днес синът ми навършва 14 години. Пожелавам му света!“

Важен проводник на калки от американския английски са преводите на **популярна литература**. Например изразът *трето колело* “third wheel” е използван в много четената преди няколко години сред младежите поредица на Стефани Майер за тийнейджъри вампири, която разглежда една стара идея за отношенията между половете в нов контекст (Майер 2008).

Без съмнение обаче роля за налагането на словосъчетанието в български има и **директното влияние** на английски върху младите: „Трето колело е български бранд, който подкрепя и се вдъхновява от българската култура …Въпросът какво се крие зад името „Трето Колело“ им е любим, защото им го задават често и отговорът обикновено предизвиква усмивки: „Името се роди съвсем естествено. Имаше период, в който живеехме заедно в Лондон и тогава Вальо влезе в ролята на „третото колело“. Когато решихме, че искаме да създадем нещо общо, „Трето Колело“ беше очевидният избор.“ (Виж! 2021).

В преводната литература по данни на Българския национален корпус (БНК / BNC) са отбелязани също *продължавам / продължа напред* “to move on”, (гледай) *голямата картина* “(look) at the big picture”, *дай си време* “give it time”, *днес е щастливият ти ден* “today is your lucky day”. Прави впечатление, че те имат редица споменавания, което вероятно е свързано с прозрачната им структура. Възможно е определена роля да играе синонимията им с широко употребявани непреносни словосъчетания със същия състав[55]. В БНК са отбелязани също *в играта съм/ обратно в играта* “back in the game”, *скок в тъмното* “a leap in the dark”. Част от тези фрази са регистрирани сред филмовите субтитри.

Важно значение за навлизането на калки от английски имат също онлайн публикациите в сайтове за здравето, а също интернет материали, предлагащи психологически съвети и насоки по отношение на облеклото:

Дрехите, с които всяка жена изглежда като милион долара (actualno.com, 04.04.17 г.)

Как Да Изглеждаме „Като Един Милион Долара“ С Пет Лева В Джоба (Жена на върха, 3.08.16 г.), *Топ 5 цвята за това лято: Изглеждайте като облечени с милион долара* (trafficnews.bg, 16.06.20 г.) Прави впечатление, че изразът „изглеждам като милион долара“ (look like a million dollars) се появява в множество варианти, тук очевидно не можем да говорим за фиксирана форма. Вероятно образът, заложен във фразата, смущава преводачите и те търсят начин да го интегрират в културата-цел.

Колебания откриваме и в значенията на фразите. Изразът *имам пеперуди в стомаха* се използва в английски за назоваване на ‘чувство на нервност или страх от нещо’ (CD 2021). Той е калкиран на български, но по-често означава ‘влюбен съм, усещам романтичен трепет в присъствието на обекта на своите чувства’. Въпреки че не е регистрирано в речниците Кеймбридж (CD 2021) и Колинс (Collins 2021), значението, с което изразът навлиза в български, е част от жаргонната му употреба (UD 2021). Причината за семантичната трансформация, за превръщането на производното за оригиналния език значение в основно у нас, е свързана с характера на източниците, които влияят при заемането му.

Събраният материал показа, че калките често се използват като **лозунги в рекламни кампании** (което трябва да смятаме като белег за насоченост към младите хора и като афиширане на съвременен подход към определена тема): „Дай време на себе си! СПА почивка в Терме.“ (Alexandra Travel); „Председателят на Българското онкологично научно дружество проф. Асен Дудов с интервю за кампанията „Продължавам напред“!“ (Продължавам напред, 2.12.20 г.). „Samusng: Погледни отвъд голямата картина и се наслади на малките детайли, които я правят още по-невероятна с технологията за увеличаване на мащаба.“ (Фейсбук, SamsungBulgaria,12.12.2019).

Включват се в каламбурни заглавия (най-често преводни): *Чарли Шийн е обратно в играта* (fmplus.net, 31.01.19 г.); *Гуардиола: Върнахме се обратно в играта* и пр.(Gong.bg, 3.01.21 г.) *Предизвикват фотографи да мислят извън кутията* (в. „Дума“, 28.08.2019 г.). Голяма част от онлайн публикациите, в които се използват калки от английски, са лоши преводи с множество грешки, но те имат аналогии на руски, чешки и пр.

[55] Фразите като *имам пеперуди в стомаха си и хвърлям пешкира* нямат нито едно споменаване.

Заключение

Употребата на фразеологични калки от английски в областта на икономиката и политиката вече е коментирана в българската наука (Благоева 2019). Тук обърнах внимание на някои тенденции за фразеологизиране на заглавия на литературни произведения, филми, на употребата на популярни цитати в младежката комуникация. Още през епохата на социализма в България започват се калкират изрази с прагматично значение, шеговити реакции в определени повтарящи се ситуации. Навлизането на фразеологични калки в младежкия жаргон и разговорния език през този период е една от проявите на свободомислие, на стремеж към отхвърляне на идеологическото мислене. Днес тази тенденция се усилва и води до трансформиране на вече утвърдени речеви актове (поздрави, благопожелания и пр.). Важен проводник на калки от английски са медиите, преводите на популярна литература, филмовите субтитри, рекламните кампании и евтините публикации в онлайн сайтовете, където недостатъците при превода се компенсират със снимковия материал и с незначителност на съдържанието. Не е малка ролята на билингвите – българи и чужденци.

През последните десетилетия все по-често се убеждаваме, че традиционната българска фразеология, разпространявана основно устно и в семейна среда при постоянния контакт между поколенията, отстъпва пред мигновени проблясъци с невинаги ясно значение, които имат кратък живот и са силно експресивни, но бързо отпадат от езика. Те са резултат от смесването на кодове. Употребата им в речта разчитам като стремеж към вписване в една атрактивна култура чрез споделяне на част от нейните ценности.

Цитирана литература / References:

Андрейчин и др. 1953: Андрейчин, Л., К. Попов, М. Иванов. *Съвременен български език*. София: Народна просвета. (Andreychin et al. 1953: Andreychin, L., K. Popov, M. Ivanov. Savremenen balgarski ezik. Sofia: Narodna prosveta.)

Аретов 1990: Аретов, Н. *Преводната белетристика от първата половина* на *XIX в.* София: Издателство на СУ (Aretov 1990: Aretov, N. *Prevodnata beletristika ot parvata polovina na XIX v.* Sofia: Izdatelstvo na SU.)

Банкеръ 2013: (Banker) <https://www.banker.bg/finansov-dnevnik/read/alfa-finans-hvurli-peshkira-v-sofstroi> [12.01.2021]

Благоева 2019: Благоева, Д. Неофразеологизацията в българския език (в съпоставка с руски). (Blagoeva 2019: Blagoeva, D. Neofrazeologizaciyata v balgarskiya ezik.) <https://www.researchgate.net/publication/334675600_Neophraseologization_in_Bulgarian_in_Comparison_with_Russian> [09.08.2020]

Благоева и др. 2020: Благоева, Д., В. Сосновски, Р. Тимошук. Нови фразеологични калки в българския, полския и украинския език. (Blagoeva et al. 2020: Blagoeva, D., V. Sosnovski, R. Timoshuk. Novi frazeologichni kalki v balgarskiya, polskiya i ukainskiya ezik.) <https://www.researchgate.net/publication/343230809_NOVI_FRAZEOLOGICNI_KALKI_V_BLGARSKIA_POLSKIA_I_UKRAINSKIA_EZIK. > [9.03.21].

БЛФ 2013: *Българска лексикология и фразеология*. Т. 1. Пернишка, Е., Л. Крумова-Цветкова (науч. ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (BLF 2013: *Balgarska lekskologiya i frazeologiya*. T. 1. Pernishka, E., L. Krumova-Tsvetkova (nauch. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Български национален корпус. [12.01.2021] (Balgarski natsionalen korpus.) <http://search.dcl.bas.bg>

Виж! 2012: (Vizh! 2021) <https://vijmag.bg/places/sofia/nosyat-treto-kolelo> [12.01.2021]

Войнова 2019: Войнова, К. *Жанрови и стилистични особености на онлайн медиите. Дисертация, неиздадена. (Voynova 2019: Voynova, K. Zhanrovi i stilistichni osobenosti na onlayn mediite. Disertatsiya, neizdadena.)*

Данчев 1981: Данчев, А. Англицизмите в българския език. – В: *Съпоставително езикознание*, № 3 – 5, с. 190 – 204. (Danchev 1981: Danchev, A. Anglitsizmite v balgarskiya ezik – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 3 – 5, s. 190 – 204.)

Колковска 2006: Колковска, С. Тенденциите към интернационализация и национализация в новата българска икономическа терминология. (Kolkovska 2006: Kolkovska, S. Tendentsiite kam internatsionalizatsiya i natsionalizatsiya v novata balgarska ikonomicheska terminologiya.)
<https://ibl.bas.bg/neolex/wp-content/uploads/2013/Issues/Publications/29%20Sia%20Tendentsii.pdf> [12.01.2021]

Дума 2019: (Duma 2019) <https://www.duma.bg/predizvikvat-fotografi-da-mislyat-izvan-kutiyata-n198588> [12.01.2021]

Жена на върха 2016: (Zhena na varha 2016) <https://www.woman-onthe-top.net/p/kak-da-izglezhdame-kato-edin-milion-dolara-s-pet-leva-v-dzhoba/> [20.01.2021]

Майер 2008: Майер, С. *Новолуние.* (Meyer 2010: Meyer, St. Novolunie.) <https://chitanka.info/text/11809-novolunie/10#textstart> [12.01.2021]

Наумова 2012: Наумова, И. *Фразеологические кальки английского происхождения в современном русском языке*. Харьков: Ханакс. (*Naumova*, I. *Frazeologicheskie kalki angliiskogo proiskhozhdeniya v sovremennom russkom yazike*. Kharkov: Khanaks.)

Площад Славейков 2016: (Ploshtad Slaveykov 2016) 22.08.16 г. <https://www.facebook.com/ploshtadslaveikov1/posts/1033250093436975/> [12.01.2021]

Русев 1978: Русев, Р. Проникването на английската литература в България през XIX и нач. на XX в. – В: *Проблеми на сравнителното литературознание.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 192 – 206. (Rusev 1978: Rusev, R. Pronikvaneto na anglijskata literature v Balgaria prez XIX c nach. Na XX v. – In: *Problemi na sravnitelnoto literaturoznanie*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, pp. 192 –206.)

Тодорова 2015: Тодорова, М. *Типология и свойства на устойчиви словосъчетания в българския език. Глаголни фразеологизми*. Дисертация: неиздадена. (Todorova 2015: Todorova, M. Tipologiya i svoystva na ustoychivi slovosachetaniya v balgarskiya ezik, Glagolni frazeologizmi. Disertatsiya: neizdadena.)

Чърчил 2013: Чърчил, У. *Никога не се предавайте*. София: Пергамент. (Charchil 2013: Charchil, U. *Nikoga ne se predavayte*. Sofia: Pergament).

Aleksieva 2002: Aleksieva, N. Bulgarian. – In: *English in Europe*. M. Görlach (ed.) Oxford University Press, p. 244.

Ammer 1997: Ammer, Ch. *The American Heritage dictionary of idioms*. Boston: Houghton Mifflin.

CD 2021: Cambridge Dictionary. Cambridge: Cambridge University Press. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/butterflies-in-your-stomach> [12.01.2021]

Collins 2021: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/butterflies-in-your-stomach> [12.01.2021]

Crystal 2003: Crystal. D. English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.

Gottlieb 2012: *Gottlieb, H. Phraseology in flux*. Danish Anglicisms beneath the surface. <https://static-curis.ku.dk/portal/files/144544195/Phraseology_in_Flux_Benjamins.pdf > [08.03.2021]

Granger, Paquot 2008: Granger, S., M. Paquot. Disentangling the phraseological web. – In: *Phraseology: An interdisciplinary perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, pp. 27– 49.

Harris et al. 2008: Harris, R., A. Werth, K. Bures, Ch. Bartel. Social Movie Quoting: What, Why, and How? - In: *Ciencias Psicologicas,* 2(1), pp, 35 – 45.

Hockett 1958: Hockett, Ch. *A Course in Modern Linguistics*. New York: MacMillan.

Kerremans et al. 2012: Kerremans, D., S. Stegmayr, HJ. Schmid. The NeoCrawler: identifying and retrieving neologisms from the internet and monitoring ongoing change. - In: *Current Methods in Historical Semantics*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton, pp. 59 – 96.

Krzyżanowski 1960: Krzyżanowski, J. U średniowiecznych źródeł przysłów polskich. – In: *Pamiętnik Literacki*, 51/3, pp. 69 – 90.

Merriam-Webster 2021: <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/word-history-witch-hunt> [12.01.2021] <https://www.merriam-webster.com/dictionary/man%20in%20the%20street> [12.01.2021]

Moon 1998: Moon, R. *Fixed expressions and idioms in English*. Oxford: Clarendon Press.

OED 2021: Online etymology dictionary. <https://www.etymonline.com/word/hot%20spot> [12.01.2021]

Partridge 1985: Partridge, E. *A Dictionary* of *Catch Phrases*: *British* and *American*, *from* the *Sixteenth Century* to the *Present Day*. London/ New York: Routledge.

Pulcini et al. 2012: Pulcini, V., C. Furiassi, F. Rodríguez González. The lexical influence of English on European languages; from word to phraseology. – In: *The Anglicization of European Lexis***.** Amsterdam: John Benjamins.

Sigelman, McGuire 2014: Sigelman, L., K. McGuire. *The Impact of Politics on Language.* <https://mcguire.web.unc.edu/wp content/uploads/sites/1749/2014/01/newwords_1stdraft.pdf> [20.01.2021]

UD 2021: Urban Dictionary. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=butterflies%20in%20my%20stomach> [12.01.2021]

Veisbergs 1994: Veisbergs, A. Borrowing of English idioms in Latvian. – In: *Journal of Baltic Studies,* vol. 25, № 1, pp. 43 – 52.

Wolf-Phillips 1987: Wolf-Phillips, L. Why ‘Third World’?: Origin, Definition and Usage. – In: *Third World Quarterly*, vol. 9, № 4, pp. 1311 – 1327.

CALQUES FROM ENGLISH IN BULGARIAN PHRASEOLOGY

Yana Sivilova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
yana_sivilova@slav.uni-sofia.bg

Abstract: The text examines phraseological calques adopted in Bulgarian from English, paying special attention to neologisms. Separate ways for the entry of foreign expressions are presented, the role of popular literature, cinema, online media and advertising is outlined.

Key words: *phraseological calques, English influence, neologisms, linguistic interference*

Yana Sivilova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15 Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

АСОЦИАТИВНО ПОЛЕ НА КОНЦЕПТА *ЛЮБОВ* В СЪВРЕМЕННОТО БЪЛГАРСКО ЕЗИКОВО СЪЗНАНИЕ

Красимира Василева
Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“
k.vasileva@ts.uni-vt.bg

Резюме: Статията представя основните съдържателни особености на асоциативното поле на лингвокултурния концепт *любов* в съвременното българско мъжко и женско езиково съзнание. Анализираният материал е получен от психолингвистичен свободен асоциативен експеримент. Установява се, че женското езиково съзнание проявява сравнително по-голяма динамика от мъжкото по отношение на разглеждания концепт в асоциативен план. Като цяло обаче полът на езиковата личност оказва влияние не толкова върху съдържанието, колкото върху мястото и йерархията на елементите в асоциативното поле на изследвания фрагмент от българската лингвокултура.

Ключови думи: *любов, лингвокултурен концепт, асоциативно поле*

1. Въведение

Проблематиката, свързана с различните аспекти на лингвокултурните концепти, в наши дни привлича интереса на все по-голям брой езиковеди. Изследването на концептите във всеки език е стъпка към цялостното разкриване на съдържанието и спецификата на картината на света в съзнанието на неговите носители. Анализът на асоциациите, които възникват у носителите на определена лингвокултура във връзка с даден концепт, е от съществена важност, тъй като по съвкупността от тези асоциации може да се съди за осмислянето на концепта в съответния момент от развитието на обществото и като цяло за начина, по който етническото съзнание оперира с информацията за околния свят. Не по-малко съществен е фактът, че картината на света в съзнанието на носителите на езика фиксира също и времевите, пространствените и причинните връзки и отношения на зависимост, в които отделните концепти се намират: „Главното свойство на паметта – сочи Д. Норман – е стремежът ѝ да създава връзки, взаимоотношения между отделните елементи. Тези асоциации, изглежда, са заложени в самата същност на механизмите на нашата памет. Те ни дават възможност да съотнасяме различни наши впечатления, да разкриваме общите им черти, да използваме миналия си опит като основа за разбиране на настоящето“ (Норман 1985 / Norman 1985: 40). Връзките, които съществуват между концептите като когнитивни феномени, са маркирани в езика и могат да се проследят чрез отношенията между единиците, обективиращи концептите вербално. Освен това, както утвърждава Н. Чернейко, „асоциативното поле не просто отразява знанията за света на съвременните носители на езика, а и значимостта на съответния участък от знания за обществото“ (Чернейко 1995 / Cherneiko 1995: 75). С други думи, структурирането на асоциативното поле на концепта е израз на пречупения през културните норми и оценки на обществото начин за възприемане и за осмисляне на действителността.

Целта на настоящото изследване е да се представят основните съдържателни особености на асоциативното поле на един от основните емоционални концепти в съвременната българска лингвокултура – *любов*, като се проследи дали и как категорията *пол на езиковата личност*[56] оказва

[56] Полът на езиковата личност тук се разбира като единството от биологичния и социалния пол на носителя на езика. Социалният пол (джендър) се интерпретира като съвкупността от личностни качества, убеждения, ценности нагласи, интереси, желания и т.н., която определя поведението на личността в обществото като мъж или като жена. В настоящата работа термините *пол*, *социален пол* и *джендър* се използват като синоними.

влияние върху съдържанието на полето. При анализа се използват данните, получени от проведен за целите на изследването психолингвистичен свободен асоциативен експеримент.

2. Методика и резултати от емпиричното изследване

2.1. Методическа основа на проведения асоциативен експеримент

Асоциативният метод е един от най-старите в експерименталната психология. Но докато в психологията и психиатрията асоциативните експерименти се прилагат за анализ на психичната дейност на едно лице, в психолингвистиката на експерименти се подлагат повече хора от определена социална или етническа група. В статистиката се смята, че необходимо условие за получаване на валидни резултати от експеримента е изпитваните лица да бъдат поне две хиляди. Според М. Палкин обаче обзорът на резултатите от дългогодишни асоциативни изследвания ясно показва, че броят на нови реакции рязко намалява, след като общият брой реакции надхвърли сто. Следователно, при положение че по-големият общ брой на реакциите не носи принципно (качествено) нови данни за анализа, сто реакции може да се смятат за напълно достатъчни, за да се направят необходимите изводи (Палкин 2009 / Palkin 2009: 142).

Експериментът за настоящата работа е проведен в писмена форма с равен брой информатори от мъжки и от женски пол – по 100 изпитани лица в двете групи. Подборът на равен брой респонденти от двата пола е продиктуван от целта да се изясни дали и как категорията *пол на езиковата личност* оказва влияние върху състава на асоциативното поле на разглеждания концепт. Всички участници в експеримента са на възраст между 18 и 23 години, граждани на Република България и носители на българския като първи или втори език. Изборът на конкретната възрастова група се определя от обстоятелството, че именно хората от нея ще съставят активното ядро на българското общество в близките години. Освен това според Ю. Караулов в тази възраст (18 – 25 години) формирането на езиковата личност (по отношение на нейната езикова компетенция и на формално-комбинаторните възможности на речниковия ѝ запас) в голяма степен е завършено и при повечето хора тази езикова компетентност остава относително устойчива през целия им живот (Караулов 1994/ Karaulov 1994: 193 – 194). Изискването към участниците е да дадат асоциации за предложения стимул – лексемата, която функционира като име на анализирания концепт – ***любов***. Не са наложени никакви ограничения върху естеството на реакциите, а само върху броя им – информаторите трябва да посочат първите три думи (словосъчетания и т.н.), които им идват наум във връзка със зададения стимул[57].

2.2. Резултати

Общият брой на реакциите, дадени от жените, надвишава броя реакции при мъжете – получени са 281 женски срещу 242 мъжки асоциации. Анкетираните участници от женски пол са посочили и по-голям брой различни реакции от мъжете (съответно 30 срещу 23). Равен е броят на стереотипните[58] реакции – по 8 и в двете групи. Три единични реакции са регистрирани при резултатите на жените информатори, докато при мъжете се отчита 1 единична асоциации. Нито един от участниците в експеримента не е посочил отказ от реакция на разглеждания стимул.

Обобщените данни за получените реакции при двете анкетирани групи са изведени в Таблица 1. Степента на количествено представяне на всяка реакция е изчислена според броя на употребите ѝ. Колкото повече пъти тя е посочена от анкетираните, толкова по-висока степен има. Асоциацията, която е регистрирана най-много пъти, е от първа степен (и е означена с номер 1 в съответната графа от таблицата), а реакцията с най-малко употреби е от последна степен.

---

[57] Някои от анкетираните обаче са дали или повече, или по-малко от три асоциации, на което се дължи несъответствието между общия брой на получените реакции и зададеното условие, т.е. крайният общ брой на получените за стимула асоциации не отговаря на 300.

[58] За стереотипни се приемат асоциациите, които са получени повече от 10 пъти в съответната група информатори, тоест реакциите, които са дадени от поне 1 на всеки 10 респонденти.

Таблица 1. Количествени показатели на получените асоциации

Асоциация	Жени		Мъже	
	Брой употреби	**Степен на количествено представяне**	**Брой употреби**	**Степен на количествено представяне**
силна	58	1	59	1
омраза	30	2	21	3
щастие	23	3	19	4
секс	15	4	24	2
хармония/ разбирателство	13	5	4	10
страст	12	6	14	5
доверие	12	6	7	8
болка/ страдание	12	6	10	6
уважение	9	7	4	10
взаимна/ споделена	9	7	6	9
романтика	9	7	6	9
обич	9	7	8	7
ревност	8	8	10	6
сила	8	8	-	-
нежност	7	9	6	9
воля	7	9	-	-
привързаност	7	9	4	10
приятелство	6	10	10	6
вярност/ лоялност	5	11	6	9
щастлива	4	12	2	12
вечна	4	12	-	-
лъжовна	4	12	8	7
платонична	3	13	4	10
огън	3	13	-	-
душа	3	13	-	-
сърце	3	13	-	-
прекрасна	2	14	-	-
семейство	2	14	-	-
отговорност	2	15	4	10
илюзия	1	15	-	-
нежна	1	15	-	-
закрила	-	-	4	10
страстна	-	-	4	10
всеотдайност	-	-	3	11
картоф	-	-	1	12

Според резултатите от експеримента и в българското женско, и в българското мъжко езиково съзнание функционират общи стереотипни за стимула *любов* парадигматични връзки. Общите стереотипни за мъжете и жените парадигматични реакции са *щастие, омраза, секс, страдание* и *страст*. От получените синтагматични асоциации обща стереотипна за мъжете и за жените е *силна*. Това е най-добре представената количествено реакция за зададения стимул и при двете групи информатори. В резултатите на анкетираните мъже тази реакция се открива 59 пъти, т.е. почти 3/5 от всички участници от мъжки пол в експеримента са посочили лексемата *силна* или неин синоним. В резултатите на женската група разглежданата реакция фигурира 58 пъти. Почти 60% от анкетираните носители на българския език и култура приписват характеристиката *силна* на чувството *любов*. Стереотипни реакции само при женската група участници са *доверие* и *разбирателство*[59]. Само в мъжкото езиково съзнание любовта има стереотипна асоциативна връзка с ревността и с приятелството (всяка от двете реакции има по 10 употреби). Тези асоциации се регистрират и в женската група, но са по-слабо застъпени. На второ място по количествено застъпване в женските резултати за стимула *любов* е реакцията *омраза.* Тя е посочена от почти 1/3 от участничките в експеримента и от над 1/5 от участниците мъже. При изпитваните мъже асоциацията *омраза* заема трето място по количествено представяне (с 21 употреби), а на второ място стои *секс,* която е посочена 24 пъти. При жените асоциацията *секс* заема четвърто място по брой употреби. На трето място при жените е реакцията *щастие* с 23 употреби, която при мъжете заема четвърто място с 19 употреби.

Прави впечатление, че реакциите *сила* и *воля* са добре застъпени в женското асоциативно поле, а изобщо отсъстват в мъжкото. Реакцията *сила* е посочена 8 пъти от анкетираните участнички, а *воля* – 7 пъти. Нито един от мъжете участници не е отбелязал *сила* и *воля* сред първите три асоциации, които му идват наум за стимула *любов*. Като цяло при съпоставянето на останалите реакции, посочени повече от 5 пъти от анкетираните информатори от мъжки и от женски пол, не се отчитат съществени различия. Изключение прави единствено *уважение,* употребена 9 пъти от жените участници и само 4 пъти от мъжете, както и *лъжовна*, която е посочена 8 пъти от анкетираните мъже и едва 4 пъти от анкетираните жени.

Наблюдават се и асоциации за стимула *любов*, които са представени само в женските или само в мъжките резултати. За женското езиково съзнание (освен *сила* и *воля*) такива са още *огън, душа, сърце, прекрасна, семейство, илюзия.* За мъжкото езиково съзнание това са *закрила* и *всеотдайност*, както и фонетичната асоциация *картоф.* Количественото представяне на тези реакции обаче е твърде слабо (всяка от тях е посочена по-малко от 5 пъти от анкетираните в съответната джендърна група), за да се смята, че връзките им с любовта са показателни за българския манталитет и култура.

Когато се разглеждат асоциативните особености на концепта *любов* в съвременната българска езикова картина на света, резултатите от проведения психолингвистичен експеримент могат да се сравнят с данните от „Български асоциативен речник. Прав и обратен“ (Балтова и др. / Baltova et al. 2003), отразяващ асоциативните отношения в българската езикова система от края на миналия век. Съпоставката сочи, че между съвкупността от асоциации на стимула *любов* в речника и резултатите за същия стимул, получени от експеримента за това изследване, не се откриват значими разминавания. Единствената по-голяма разлика, която би могла да се отбележи, е наличието на асоциацията *красота*, нареждаща се сред най-честотните в Асоциативния речник, а отсъстваща в резултатите от експеримента тук. Този факт обаче трудно би могъл да се разглежда като показател за значима промяна в българската лингвокултура от края на миналия век до наши дни, тъй като реакцията *красота* (въпреки че е сред най-добре представените количествено) е посочена едва 11 пъти от около 600-те изпитвани лица за съставянето на лексикографския справочник. Такава честота е твърде ниска, за да може категорично да се говори за стереотипност на асоциацията в езиковото съзнание. Всички останали най-фреквентни реакции от Асоциативния речник (*омраза, щастие, секс, голяма* и т.н.) се срещат и в резултатите от експеримента за това изследване. По-голямото разнообразие, което се

[59] Реакцията *хармония/разбирателство* е регистрирана и в отговорите на мъжете, но едва с 4 употреби, докато при жените е посочена над тройно повече (13) пъти. Следователно според резултатите от това изследване между любовта и разбирателството съществува много по-силна асоциативна връзка в българското женско, отколкото в българското мъжко езиково съзнание.

наблюдава в асоциативния справочник, е резултат от наличието на голям брой единични реакции от типа на *кеф, война, възвишен, гадже, кога, непокътнат, пролет* и т.н. Такива единични асоциации не фиксират устойчиви връзки на концепта *любов* в българското съзнание, а маркират отношения на анализирания концепт с други единици от картината на света само при отделни носители на българската лингвокултура.

Следващата стъпка от анализа на получените резултати от проведения експеримент цели да разкрие с кои елементи от езиковата картина на света концептът *любов* се свързва асоциативно, както и към кои семантични области се отнасят тези елементи. В изследването на асоциативните връзки на концепта са включени само парадигматичните реакции, получени от експеримента. Това е продиктувано от факта, че синтагматичните реакции представят качествени проявления на любовта, а не изразяват нейното съотнасяне с други концепти. С други думи, само в парадигматичните асоциации се проявяват връзките на разглеждания концепт с други елементи от картината на света в езиковото съзнание, докато синтагматичните асоциации функционират в рамките на самия концепт.

В анализа участва и лексемата *обич*, която е сред реакциите, дадени от участниците в експеримента за стимула *любов*. Наблюденията върху лексикографски източници дават основания да се приеме, че *любов* и *обич* са две средства за обозначаване на една и съща концептуална структура (вж. Василева 2019 / Vasileva 2019: 98 – 104). Разбира се, не е изключено при анкетираните, които са посочили *обич* като реакция на *любов*, лексемите да вербализират отделни концепти, т.е. в съзнанието на съответните информатори да функционират два различни концепта, а не един и същ концепт. Другата възможност е концептът *любов* да препраща асоциативно към самия себе си и по тази причина най-близкият синоним на съответната лексема да се открива сред основните ѝ асоциации. Синонимната близост между стимула и реакцията е и един от основните видове парадигматични връзки, които принципно се установяват при асоциативните експерименти (вж. Герганов 1984 / Gerganov 1984: 40 – 41). Следователно любовта (както и всяко друго явление) може да се съотнася асоциативно със самата себе си, а също и с други елементи от картината на света на суперординатно или на субординатно равнище. Групирането на парадигматичните асоциации се основава на семантичната класификация на българската лексика, предложена от С. Георгиев в „Българска семасиология“ (Георгиев 1993 / Georgiev 1993: 89 – 111). В случаите, когато анализираните лексеми са многозначни, отнасянето им към съответните семантични полета се извършва според основните значения на думите.

Според резултатите от експеримента концептът *любов* влиза в парадигматични асоциативни отношения с фрагменти от българската картина на света, които се означават в речниковата система с други съществителни имена. Разпределението по семантични области на получените за всеки стимул реакции, оформящи асоциативното поле на концепта *любов* в българското езиково съзнание, има следния вид:

Любов (женско езиково съзнание)

Съществителни имена

Абстрактни:

за дейност и проява: секс (15);

за състояние: омраза (30); щастие (23); хармония/разбирателство (13); страст (12); доверие (12); болка/страдание (12); уважение (9); обич (9); романтика (9); ревност (8); приятелство (6); душа (3); илюзия;

за качество: сила (8); привързаност (7); нежност (7); воля (7); вярност (5); отговорност;

Конкретни:

за предметна частичност: сърце (3);

за явления: огън (3);

Събирателни:

за съвкупност на лица: семейство (2).

Любов (мъжко езиково съзнание)

Съществителни имена

Абстрактни:

за дейност и проява: секс (24); закрила (8);

за състояние: омраза (21); щастие (19); страст (14); болка/страдание (10); приятелство (10); ревност (10); обич (9); доверие (7); романтика (6); хармония/разбирателство (4); уважение (4);

за качество: нежност (6); вярност/лоялност (6); привързаност (4); отговорност (4); всеотдайност (3);

Конкретни:

за вещественост: картоф[60].

Анализът на обобщената съвкупност от получените парадигматични реакции показва, че в българското езиково съзнание концептът за чувството *любов* влиза в асоциативни отношения основно с концепти за други абстрактни същности. Речниковите единици от категориалния клас на абстрактните реалии имат ярко изразен количествен превес над единиците от останалите класове – от общо 375 получени от експеримента парадигматични асоциации 366 се отнасят към групата на абстрактните съществителни. В групата на конкретните имена влизат 7 реакции, а в групата на събирателните – 2. Асоциативното поле на концепта *любов* в българската езикова картина на света включва основно концепти, които се означават с абстрактни съществителни имена за състояние. Към съответния категориален клас се отнасят общо 261 реакции, дадени от анкетираните. В семантичното поле за дейност и проява се включват 47 асоциации, а в полето за качество – 58. Най-устойчивите общи за мъжкото и женското езиково съзнание стереотипни асоциативни връзки на концепта *любов* са с концептите *омраза, щастие*, *секс, страст* и *болка.*

3. Обобщения и изводи

Анализът на получените от експеримента резултати сочи, че като цяло по отношение на концепта *любов* женското езиково съзнание проявява по-голяма динамика от мъжкото в асоциативен план – жените са дали по-голям общ брой и повече различни реакции от мъжете. Всички реакции обаче, които са сред най-добре представените количествено само в едната група, са застъпени и в другата. Няма нито едно асоциативно отношение на любовта, която да е силно характерно за женското езиково съзнание, а да отсъства в мъжките резултати. И обратно – всички най-честотни реакции за мъжете се откриват и в отговорите на жените, само че не са толкова добре представени количествено. Следователно не може да се говори за особено съществени различия между съдържанието на мъжкото и на женското асоциативно поле на лингвокултурния концепт *любов* в съвременната българска езикова картина на света. Полът на личността оказва влияние не толкова върху съдържанието, колкото върху мястото и йерархията на елементите в полето. Направените наблюдения върху лингвистичния материал утвърждават значимостта на любовта и функциите ѝ на основен емоционален концепт в българската лингвокултура. Естеството на единиците от езиковата картина на света, с които той се свързва, доказват неговата важност, неговата положителна ценност и статута му на културен феномен в съзнанието на съвременния българин.

---

[60] Възможно е наличието на асоциацията *картоф* в резултатите от експеримента (както и на *война*, която е фиксирана като реакция за *любов* в Асоциативния речник на българския език) да е свързано с участието на лексемата *любов* в прецедентни текстове от типа на „Прави любов, а не война“, „Любов, любов – сварен картоф, разчупиш го, а той суров…“ и т.н. Появата на такива асоциации би могла да се отдаде на изникването в съзнанието на анкетираните на други ключови думи от въпросните текстове, в които присъства и лексемата *любов*. Съответно информаторите посочват като реакции за *любов* думи като *картоф*, *война* и т.н., които очевидно нямат смислова връзка със зададения стимул.

Цитирана литература / References

Балтова и др. 2003: Балтова, П., А. Ефтимова, А. Липовска, К. Петрова. *Български асоциативен речник: Прав и обратен*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. (Baltova et al. 2003: Baltova, P., A. Eftimova, A. Lipovska, K. Petrova. *Balgarski asotsiativen rechnik: Prav i obraten*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.)

Василева 2019: Василева, К. *Концептът „любов“ в съвременната българска лингвокултура.* В. Търново: Университетско издателство „ Св. св. Кирил и Методий“. (Vasileva 2019: Vasileva, K. *Kontseptat „lyubov“ v savremennata balgarska lingvokultura*. V. Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.)

Георгиев 1993: Георгиев, С. *Българска семасиология*. В. Търново: Абагар. (Georgiev 1993: Georgiev, S. *Balgarska semasiologiya*. V. Tarnovo: Abagar.)

Герганов 1984: Герганов, Е. *Български норми на словесни асоциации. Под общата редакция на Енчо Герганов*. София: Наука и изкуство. (Gerganov 1984: Gerganov, E. *Balgarski normi na slovesni asotsiatsii*. *Pod obshtata redaktsiya na Encho Gerganov*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Караулов 1984: Караулов, Ю. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности. – В: *Русский ассоциативный словарь*. *Кн. 1. Прямой словарь: от стимула к реакции*. *Москва*: Помовский и партнеры. (Karaulov 1984: Karaulov, Iu. Russkii assotsiativnyi slovar‘ kak novyi lingvisticheskii istochnik i instrument analiza iazykovoi sposobnosti. – In: *Russkii assotsiativnyi slovar‘. Kn. 1. Priamoi slovar’: ot stimula k reaktsii. Moskva: Pomovskii i partnery*.)

Норман 1985: Норман, Д. *Память и научение*. Москва: Мир. (Norman 1985: Norman, D. *Pamiat‘ i nauchenie*. Moskva: Mir.)

Палкин 2009: Палкин, А. Концептуальный анализ и асоциативный експеримент. – В: *Исследования познавательных процессов в языке*. Выпуск V. Москва – Тамбов: ИЯ РАН; ИД ТГУ им. Г. Р. Державина, с. 133 – 146. (Palkin 2009: Palkin, A. Kontseptual’nyi analiz i asotsiativnyi eksperiment. – In: *Issledovaniia poznavatel’nykh protsessov v iazyke*. Vypusk V. Moskva – Tambov: IIa RAN; ID TGU im. G. R. Derzhavina, pp. 133 – 146.)

Чернейко 1995: Чернейко, Л. Гештальтная структура абстрактного имени. – В: Филологические науки, № 4, с. 73 – 83. (Cherneiko 1995: Cherneiko, L. Geshtal‘tnaia struktura abstraktnogo imeni. – In: *Filologicheskie nauki*, № 4, pp. 73 – 83.)

ASSOCIATIVE FIELD OF THE CONCEPT *LOVE* IN MODERN BULGARIAN LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

Krasimira Vasileva
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

k.vasileva@ts.uni-vt.bg

Abstract: The paper aims at presenting the main features of the associative field of concept *love* in modern Bulgarian linguistic consciousness. The studied material is derived from psycholinguistic associative experiment with an equal number of male and female respondents. The results establish that female linguistic consciousness is relatively more dynamic than the male consciousness in regards to the analysed concept. Overall conclusion is provided that Bulgarian linguistic person’s gender has not much influence on the character of the elements of linguocultural concept love’s associative field. Linguistic person’s gender influences more on their structure and hierarchy in the field.

Key words: *love, linguocultural concept, associative field*

Krasimira Vasileva
“St. Cyril and St. Methodius”
University of Veliko Tarnovo
2, T. Tarnovski str.
5003 Veliko Tarnovo
Bulgaria

СЕМАНТИЧНИ ДИАЛЕКТИЗМИ В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ В АЛБАНИЯ И В КОСОВО[61]

Лучия Антонова-Василева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

lantonova@ibl.bas.bg

Резюме: Публикацията изследва лексеми, които звуково са еднакви, но се различават по семантика в българските говори в Косово и Албания. Обръща се специално внимание на причините, поради които възникват семантичните различия – полисемия, възникване на преносни значения, омонимия, мотивация на значенията, териториално ограничаване на едно от значенията и др.

Ключови думи: *диалектология, лексикология, семантика*

Според Ст. Стойков лексикалните различия между диалектите се проявяват в структурно-семантичния характер на думите и в обсега на тяхното разпространение. Структурно-семантичните диалектизми са във връзка със значението и формата на думите. Те са два вида: семантични и номинативни – терминологични (Стойков / Stoykov 1993: 314). Семантичните диалектизми са думи, които звуково и структурно са напълно еднакви, но са различни по значение (Стойков / Stoykov 1993: 314; Бояджиев / Boyadzhiev 2002: 219). Проявата на диалектни различия във вътрешната форма на думата при наличието еднаквост в нейния облик заслужава специално внимание. Целта на настоящото проучване е да проследи наличието на думи, които съвпадат по своя фонетичен облик с лексеми от общобългарската лексика или широко разпространени в българските диалекти лексеми, но се различават по значение, които са разпространени в българските говори в Албания и в Южно Косово – регион, запазил редица архаични диалектни особености. При това се обръща специално внимание на причините, поради които се развиват семантичните различия.

При изследването на семантичните диалектизми е важно да се обърне внимание на факта, че много от примерите, които се посочват от Ст. Стойков и Т. Бояджиев, представляват многозначни думи, широко разпространени в българския език. Тяхната многозначност се определя в това изследване въз основа на анализа на конкретните лексеми. От него личи, че различните значения, които се отбелязват в отделните диалекти (т.е. на микродиалектно равнище) са твърде близки, свързани в семантичен план и производни от основния семантичен признак, залегнал в значението на лексемата, според сведенията за нейното значение в речниковия състав на българския език. На тази основа – еднаквост на външната форма на лексемите, еднаквост и близост на значенията им при наличието на етимологична връзка между тях, се разглежда и наличието на общославянски речников фонд при думи с еднаква външна форма, със сходни основи или дори само с еднакви корени (Леков / Lekov 1954: 11 – 57). Като извършва обстоен литературен обзор, свързан с въпросите за критериите на езикова общност между славянските езици, за диалектния и езиковия континуум в славянското езиково семейство, А. Ангелов поставя въпроса и за съществуването на междуезикова омонимия – напр. при значението на думите *добитък* в полски и български, при думите *приятел* и *друг* в руски и български и други (Ангелов / Angelov 2017: 29 – 31 и др.). Във връзка със специфичното положение на българския език на Балканите много учени пък поставят въпроса за семантичното равнище на общобалканската лексика (Асенова / Asenova 2016: 27 – 38 и др.). При това става ясно, че след като обективната езикова действителност налага изследването на семантичната общност между еднакви по външна форма лексеми при различни езици, то да се разглеждат отделните те-

[61] Публикацията е свързана с изпълнението на ННП „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, проект ДСД-5/ 05.0.3.2019 г., финансиран от МОН.

риториални диалекти на един език като напълно изолирани системи би било проява на един твърде нереалистичен формализъм в изследването. Добре известно е, че именно на лексикално равнище езиковата система е най-лесно податлива на взаимни влияния. При това трябва да се има предвид и фактът, че в диалектологията твърде често не се описват особеностите, които съвпадат с тези в книжовния и в общонародния език. Това важи в особено сила за семантиката, за чието задълбочено проучване са нужни по-подробни изследвания. Отсъствието на едно книжовно или общонародно значение на дадена лексема, означава на първо място, че то не е отбелязано, а не непременно, че то не съществува в диалекта. Различията в семантиката на лексемите, представени в изследването, ще бъдат приведени, като се посочат само специфичните семантични варианти, които са отбелязани в лично събран диалектен материал от българските диалекти в Албания и в Косово. При анализа ще бъде използвано описанието на семантичния обем, отразено в Речника на българския език (РБЕ). Както е посочено в увода, това е „… лексикографски труд от академичен тип, който обхваща в най-голяма пълнота словното богатство на българския език в неговите разновидности – книжовен език, разговорно реч, просторечие, диалекти и отчасти жаргон“. (РБЕ / RBE T. 1, 2001: 5; Т. 1 – Т. 15, 2001 – 2015; електронно издание https://ibl.bas.bg/rbe/). При проследяването на материала в този речник специално се обръща внимание и на обстоятелството, дали конкретното значение има тясно регионален характер или то се среща в източници, които отразяват българския език на народна основа – фолклор, художествена литература и т.н., които не са с тясно ограничено в регионален план разпространение. Като един от типичните пример в това отношение може да се посочи речниковата статия за лексемата *сърце* в РБЕ – срв.: **СЪРЦѐ** ср. 1. Централен орган на кръвообращението, който у човека се намира в лявата страна на гърдите…. 6. Нар. Стомах, корем. Боли ме сърце. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ сърце/). Значението, определено като народно, се среща и в българските говори в Албания: *Ка те фа̀ти сарцѐто што те изва̀ди на̀двор, ѐна джезвѝка малѐчка, со ѐна алжѝца ка̀фе, и са̀л рак’ѝйа, бѐс шѐк’ер да го пѝеш и пѐрвийат дѐн ти помѝнви, нѐ те изва̀ди на̀двор.* Общославянското и общобългарското значение на думата *сърце* е отбелязано в говора на с. Бобощица от А. Мазон (Mazon 1936: 437), а в изследваните тук записи и в с. Гиневец, Голо бърдо: *Е цо̀рква бу̀лгарска, на со̀рце ѝмат со бу̀лгари*.

Редица типични примери за развитие на различни диалектни значения може да се посочат и при някои глаголи. Силно развита и широко разпространена многозначност, но с тясна семантична връзка между отделните значения, която дава основание за възникване на семантични диалектизми, поради смесване помежду им, се установява при глаголите *нося, водя* (вж. Младенов, Младенова / Mladenov, Mladenova 2020: 113 – 120), *карам* ‘водя’– срв. в РБЕ: **НО̀СЯ**[1] *несв.* **1.** Имам, държа нещо или някого в ръце, на гръб, на рамо или по друг начин и се движа с него, та го премествам от едно място на друго. **ВО̀ДЯ** *несв.* **1.** Карам човек или животно да върви след мене, да ме следва, обикн. като го държа.

М. Младенов описва развитие на значение ’доведа’ при глагола *до̀несам* в българските говори от географската област Македония, както и в североизточните мизийски говори (Младенов, Младенова / Mladenov, Mladenova 2020: 113 – 120). Сходни процеси се наблюдават и при глагола *карам* със значение за движение и неговите производни – срв. в РБЕ: **КА̀РАМ** *несв.*. 1. Водя, направлявам, насочвам движението на добитък… 3. Возя, превозвам нещо (сено, плява, въглища и др.) обикн. за някакви нужди (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ карам/). Примери от този тип се срещат в говорите в Южните Родопи, Драмско и Сярско: *И ги ка̀ра пак пехъра̀та въф кол’та̀тъта на го̀сте*. Фращане, Сярско. *Във дин’ѐ, ко̀йту йа зака̀рват у ма̀йка и на чѐрквата*. Волак, Драмско. *Фрѐт ги за̀карай ас тѐбе на нѝвата да ѝдем*. Волак, Драмско. При производния глагол *откарвам* са отбелязани значения ‘завеждам’ и ‘занасям’ – срв.: *То̀й ги отка̀рва ф адна̀ градѝна*. Волак, Драмско. *И едно̀ шишѐ вѝну уткàрваме на кумъ̀тъ*. Плевня, Драмско.

В диалектите в Албания и Косово от една страна е регистрирано обичайното в българския език значение на глаголите *донеса*, *нося* в говорите в областта Жупа, Призренско – срв.: *Трѐбе да бѝде мла̀ко, ка к’е го до̀несиш до̀ма, и к’е гу ста̀виш ма̀лу на о̀г’ен.* Г. Любине. В диалекта на съседната област Гора е отбелязано диалектното значение ‘доведа’ – срв. *Мла̀неста* (невестата) *че го до̀несет о̀вие сва̀той и че влѐзнет*. Ореше. Значение ‘донеса’ при глагола *доведа* е отбелязано в Корчанско: *Чѐкай да довѐда ма̀ло ѐдно кѝлимче ту̀ка да постѐла. Да ти довѐда ѐдна капѐла, е но̀ва, е чѝста.* Бобощица. Значение ‘водя’ е отбелязано в Голо бърдо, Дебърско при глагола нося, донеса: *К’е го но̀симе, вѐли, на ба̀би, да го о̀здравиме ма̀ло*. Г. Острени.

В редица случаи семантичните диалектни различия, посочени от Ст. Стойков и Т. Бояджиев, се отнасят до лексеми, чиито диалектни значения са разпространени на широки ареали, поради което те са добре известни в езика на народното творчество и в художествената литература. По тази причина те са отразени и в РБЕ. Такива са следните глаголи *любя* ‘обичам, целувам’; *галя* ’милвам, глезя, обичам’; *снасям* ‘свалям’, *чувам* и др. – срв. РБЕ: **ЧУ̀ВАМ** несв. 1. Възприемам със слуха си звукове… 6. Диал. Отглеждам, отхранвам. *Чува майка девет мили сина…* Нар. пес. (срв. https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ чувам/). Глаголът е отбелязан и в Преспанско: *Кра̀ви да чу̀ват.* Пустец.

В лексиката на българските говори в Косово и Албания са отбелязани примери за семантични диалектизми, които са широко разпространени в западните българските диалекти – срв. *барам* – ‘търся’: *Шо̀ ба̀рате вѝе во на̀ше сѐло*? *На̀ши сте*? Пустец, Преспанско. С това значение лексемата е позната на широк ареал в югозападните говори. В РБЕ са отбелязани следните значения на глагола: **БА̀РАМ** *несв.* 1. *Разг.* Докосвам с ръка, с пръст; пипам…; 5. *Диал.* Търся, диря, обикн. като питам, разпитвам или оглеждам.

Семантични диалектизми със значения близки до първичното се развиват и при глагола *бягам* – диал. *бѐгам*: *Дечѝн’ата б’ѐгайе, чупѝн’ата* (момичетата) *б’ѐгайе. К’е по̀седа тро̀а и к’е бѐгаме по пра̀вдата*. Пустец, Преспанско. В РБЕ е отразена многозначността на глагола: 1. Отстъпвам, отдалечавам се с бързо движение, с тичане от някаква опасност… 4. *Разг.* Отправям се, отивам обикн. с бързане някъде с някаква цел или да работя, да върша, видя нещо. 5. Обикн. пов. Отстранявам се, отдръпвам се, махам се… 7. Напускам, оставям родно място, дом, родина и забягвам, обикн., за да се спася от някаква опасност, от нещо неприятно. В западнорупските говори глаголът *б’а̀гам, б’а̀гам си* е широко разпространен със значение ‘тръгвам, тръгвам си’ – срв.: *Ша постоим оште малко и ша си б’а̀гаме*. Гоцеделчевско.

Многозначността, която е характерна за глагола *държа,* също става основа за развитие на семантични диалектизми. Срв. в РБЕ: **ДЪРЖА̀** *несв.* 1. *Прех.* Имам нещо в ръка (ръце), като не го пускам, не му давам да падне или да се измести… 10. *Прех.* Имам, притежавам у дома си някого или нещо, като се грижа за него, пазя го, отглеждам го. С това значение лексемата се среща и в Преспанско: *Кра̀ви дъ̀ржиме, двѐ кра̀ви ѝмаме. И йа̀с п’ѐс дъ̀ржам. На плѐмната го ѝмам*. Пустец.

Различия в семантиката са отбелязани при глаголите *запъвам* и *яхам.* При глагола *запъвам* явлението е отразено в РБЕ – срв.: **ЗАПЪ̀ВАМ** *несв.* 1. Опирам, подпирам, запирам нещо о друго нещо, за да е устойчиво, да не се движи, да не мърда…. 3. *Диал.* Затварям, заключвам врата, обикн. с резе. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/запъвам/). При глагола *яхам* отбелязаната лексема е с по-ограничено диалектно разпространение, но също така развива своите семантични различия въз основа на многозначността на базата на семантичния признак ‘качвам се върху нещо’ – срв.: *Да йа̀хнеш го̀ре у сту̀бице, да за̀пнеш, да до̀йеш, да за̀ториш*. Раховец, Призренско.

Семантични диалектизми, които са отбелязани на широки ареали и поради това са отразени и в РБЕ, се реализират при глагола *пия* – срв.: **ПЍЯ** *несв.* 1. Поглъщам, поемам течност през устата… 7. *Остар.* и *диал.* Пуша цигари, тютюн или всмуквам, вдишвам дима на наркотик. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ пия/). Значението ‘пуша’ е отбелязано в говора на Раховец, Призренско: *А пѝйеш цига̀ре.* То е характерно за български език. За разлика от това в говора на с. Речане, Призренско с това значение е регистриран глаголът *пуша: Мо̀ж да си о̀чала да запа̀лиш и йа не су̀м йа пѝтала. Йа сум рѐкла да нѐ пушиш. А мо̀и пу̀шет свѐ*.

При глагола *мътя* също е отбелязан семантичен диалектизъм, който се развива въз основа на многозначността и е широко разпространен в българския език – срв. в РБЕ: **МЪ̀ТЯ**[1] *несв.* 1. Правя течност да стане мътна… 3. *Диал.* Бия (в 19 знач.); бутам. **МЪ̀ТЯ**[2] *несв.* 1. За птица – лежа на яйца, за да се излюпят пилета. Многозначността тук се разглежда в рамките на първия от омонимите. Глаголът *мътя* е широко разпространен в Преспанско със значение ‘бия мляко’: *Мъ̀тиме гу во мѣтката. Гу бѝеме та̀ка, гу мъ̀тим*. Пустец.

Тук е мястото да се отбележи, че в диалектите в Албания съществителното *мас* означава ‘масло’: *Мъ̀тка е за мъ̀тейн’е млѐкото, што излѐгват ма̀с. За мъ̀тейнье, за мъ̀тката мъ̀тейн’е, да ѝзлезит, от млѝеко ма̀с и мъштѐйнца*. Пустец. *Ма̀с ести ма̀сло, шо се чѝни от кравѝете, от офцѝете, от козѝете, а ма̀сло – со̀й ѐсти во шишѐнца, от лу̀лѝе-дѝелли* (слънчоглед). Бобощица (Антонова / Antonova 2015). При глаголната лексема същата семантична особеност се среща и в говора на с. Гиневец, Голо бърдо, като гласната ъ има естествен застъпник *о* в корена: *Ма̀ста от млѐкото го мо̀техме моштенѝца ф птѝн от дрѐво.*

Семантични диалектизми се развиват при глагола *пера* и неговите производни. Те са широко разпространен и отразени в РБЕ – срв.: **ПЕРА̀** *несв.* 1. Очиствам, отстранявам кал, мръсотия и под. от тъкан, плат, дреха и др. с вода и обикн. със сапун, специален препарат и др. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/пера/)… 4. *Прен. Разг.* Бия, удрям, пердаша. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ пера/); **ОПѐРВАМ**[3] *несв. Диал.* Убивам, погубвам някого или нещо. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ опервам/). Същият глагол е отбелязан в Преспанско и Дебърско: *Рòски* (патици) *бѝели по йезѐрото. Тѝйе пу̀к'ее да опѐрве рòск'е*. Пустец. *Шàмата* (кавга) *нѝе нѐмавме во сѐлото нàше. Да се кàраме, да се пѐриме. Го зѐле джагу̀рето* (детето)*, го упрàле отнѐгде и го пòйле, го зѐле издàлеко, гу фòрлиле во фу̀рната джагу̀рето го опѝчале. Имаше рѐтко нѐкой да бѝдеше òпрано, да бѐше ѝзлегал нѐкой во плàнина*. Гиневец, Голо бърдо.

Глаголът *троша*, който има широк семантичен обем в българския език, също е регистриран с различна семантика в Косово – срв. в РБЕ: **ТРОША̀** несв., прех. 1. Правя нещо на късове, на части, за да ми послужи за някаква работа; чупя… 5. Прен. Нар. Съсипвам, похабявам. В диалекта на Раховец, Призренско е отбелязано както прякото, така и преносното значение: *Ту би трòшеле пършѐш и ту би йѐли; Да трòшим пàре.* Призренско.

Проява на многозначност и в резултат от това – възникване на семантични различия по метафоричен път, се наблюдават и при класическите примери за семантични диалектизми при някои прилагателни – срв. в РБЕ: **МРЪ̀СЕН**[1] *прил.* 1. В който има, който е покрит или е примесен с нечистотия, мръсотия; изцапан, нечист, замърсен. **МРЪ̀СЕН**[2] *прил. Остар.* и *диал.* 1. Блàжен.

Според данните на Българския диалектен атлас от картата „Значение на прилагателното име *мръсен*“ (БДА. ОТ / BDA. OT 2001: к № Л 100) на диалектно равнище се реализират следните различия в семантиката: значение ‘нечист’ (*мръсни ръце*) – разпространено предимно на север и югоизток, като границата върви приблизително западно от Видинско, Трънско, Кюстендилско, завива на изток през Благоевградско и продължава по р. Марица към Одринско и Дедеагачко; ‘блажен’ (*мръсно ядене*) – разпространено предимно на югозапад и юг; ‘нечист и блажен’ (*мръсни ръце* и *мръсно ядене*) – разпространено в отделни райони на юг: Гоцеделчевско, Петричко, Разложко, Смолянско, Пловдивско, Хасковско, Кърджалийско, Дедеагачка, Малкотърновско и Мидийско (Къйъкьой, Къркларели), Източна Турция. Налице е омонимия поради разпадане на многозначността, която от своя страна е породена от формираното по метафоричен път значение ‘нечист’ въз основа на религиозните представи за „нечистота“ на блажните – мазни и месни храни. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/мръсен/). Семантичният диалектизъм *мръсен* ‘блажен’ (*мръсно ядене*) е характерен за западните и югоизточните говори. Прилагателно *мѝрсно* е отбелязано със значение ‘блажно, мазно’ в говора на Раховец, Призренско.

По същия начин при прилагателното име *чест* в диалектите се проявява както семантичното различие, което е широко разпространено и се отразява в РБЕ, така и многозначността – срв.: **ЧЕСТ** прил. 1. Който се повтаря след кратки промеждутъци от време, извършва се много пъти за кратко време. Противоп. рядък. 2. Диал. Гъст. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/чест/). Според картата на обобщаващия том на Българския диалектен атлас „Значения на прилагателното име *чест*“ (БДА. ОТ / BDA. OT 2001: к. № Л 102) в диалектите се срещат следните семантични реализации: проява на многозначност – ‘чест’ и ‘гъст’ (*чести гости, често мляко*) – отбелязана на голям ареал предимно на североизток и юг, като границата върви приблизително по р. Янтра, р. Марица на югозапад през Разложко до Преспанското езеро. Приблизително със същата големина е ареалът на значението ‘чест, който се повтаря’ (*чести гости*), простиращ се предимно на северозапад от посочената линия. Това значение е отбелязано и в Дебърско: *Л'у̀си, да ѝдеш пò-често. Ти рѐтко ѝдеш*. Тучепи, Голо бърдо. Значението ‘гъст’ (*често мляко*) има ограничено разпространение (Великотърновско, Малкотърновско, Пловдивско, Кърджалийско). Налице е омонимия поради разпадане на многозначността, която се разграничава по реализацията на основния семантичен признак – качество, което се проявява във времето (повторение след кратки интервали) или в пространството (разположение на малко разстояние).

Трябва да се отбележи, че в диалектите в Косово и Албания е отбелязано прилагателно *тънък* – диал. *тънак // тàнок // тнок*, както и наречие *тѐнко // тàнко,* съответно със значения ‘рядък; рядко’– срв.: *Ту̀римо мàло вòда, да бѝде сàмо не тàнко, гу̀сто, да врѝе мàсто докъ се свàри.* Раховец.

Същевременно в говора на с. Шищевец, Кукъска Гора, Албания при наличие на прилагателно *тѐнък* е отбелязян антоним *дѐбел* със значение ‘гъст’ – срв.: *Нѐ, дѐбело да бѝде, кàша йе пò-тѐнко,* но се употребява също така и общобългарското прилагателно – срв. *тѐнк'и и дѐбели срѐва.*

Като характерно за българските говори в Албания може да бъде отбелязано значението ‘лош’ на прилагателното *слаб*, което не измества напълно употребата на прилагателното *лош* със същото значение – срв. в говора на с. Бобощица: *И по лȍшо и по дȍбро – Edhe në të keqë, edhe në të mirë* (алб. – И в лошо, и в добро). *Слȁбо, нѝе велѝме слȁбо. Тȍку на дрȕги куптѝм* (смисъл), *йà: „Сȍзи ѐсти слȁп“, сȍзи слȁп, нѝе чȍвек лȍш, чȍвек слȁп велѝме. Neri i keqë* (Лош човек). *Йà сикà: Ѐден чȍвек со свѝѐто вѝѐк шо ѝма торнàто слȁбо и му велѝме нѝе. „От во л’ȕл’ка, дур во дȕпка“*. В РБЕ са отбелязани следните значения, които може да ни посочат основанията за възникването на диалектната семантика: **СЛАБ**, -а, -о, прил. 1. Който няма достатъчно физическа сила. Противоп. силен…. 3. Прен. Който не проявява достатъчна душевна твърдост, устойчивост; неустойчив, безсилен (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/слаб/).

Сходни са семантичните диалектизми, които са наблюдават при прилагателното *благ* и производното съществително от него – срв. РБЕ: **БЛАГ**[2] *прил. Диал.* 1. Сладък на вкус. // Приятен на вкус, вкусен. *Ти си остани, Милицо господжо, та уготви сладки, благи манджи.* 2. Като *същ.* **благо** *ср.* а) Нещо блажно за ядене; благинà. б) Времето, през което се яде блажно. в) Нещо сладко. К. Петканов. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ благ/).

За семантиката на тези лексеми на диалектно равнище трябва да се обърне внимание на данните от БДА. ОТ к. № Л 96 „Прилагателни със значение ‘вкусен’, в съчетанието *вкусна манджа*“ и к. № Л 97 „Прилагателни имена със значение ‘сладък’“. Картите посочват, че на запад и в значителен брой селища на югоизток прилагателното *блак* е многозначно, като семантиката му включва значенията ‘вкусен’ и ’сладък’. Данните от Архива на Български диалектен речник показват, че прилагателното *благ* се среща в следните значения: *благ (блак)* прил. 1. Сладък, захарен. *П˙лна к˙шта съз благ мед.* Заноге, Свогенско; Борйе, Гора; Речане, Призренско, а също така и в редица други селища: Доброславци, Суходол, Софийско; Дяково, Дупнишко; Прилеп; Забърдо, Асеновградско; Ардинско; Драмско; Зарово, Солунско; Върбина, Маданско; Девинско; Смолянско; Челеби, Гюмюрджинско. 2. Който и свързан с употреба на блажна храна – за определен ден от народния фолклорен календар. *Нефелало да работи човек в среда и петък през сирница, че тия дни са благи (блажи се) и простени, че в тех човеци се прощават и жените ги празнуват.* Софийско; Тревненско; Бериево, Севлиевско; Трънско (разпространено и като композита *блȁгден*); 3. Вкусен. *Да ȕготви слȁтки, блȁги мȁнджи*. Чибаовци, Софийско; Борйе, Гора, а също така и в редица други селища: Мала църква, Самоковсоко; Церовица, Кюстендилско; Горно Броди, Сярско; Еникьой, Узункюприйско; Кюприята, Есакийско; Самоковско. 4. Който е приемлив, приятен, мек по звучене и по съдържание. *Блак на муабет.* Борйе, Гора, а също така и в редица други селища: Пиргово, Русенско; Изворово, Харманлийско; Пловдивско и др.

Значението ‘сладък’ на прилагателното *благ* е отбелязано и в диалектите в Албания и Южно Косово: *Ѐна ȕрма во вàзу. (ȕрмата)... к’ѐй ѝмат сѐменка ѐсти блȁга, пȍ-блȁга*. Тучепи, Голо бърдо. *Тȍку со àвул ȍтвар се чѝни, ȍтвар се чѝни. Со бȁкор се чѝне мнȍгу и слȁтк’е. Со бȁкор се чѝни мнȍгу дȍбар и слȁтк’е*. Бобощица, Корчанско. *Нѐшто блȁго – баклàва със орàсе.* Раховец, Призренско.

Същевременно в диалекта на с. Бобощица е регистрирано и значение ‘вкусен’ – срв.: *Тȍй маслȍто го чѝни слȁтко. Мȁжим аф кȍло аф кȍло, свѝѐ. Ести дȍбре, кȍга да го зѐмиш со сȍйка. Тȁка ти слȁди... Такà се вѐли? Тȁк’е, бȍбот е цȁрот на сѝте мȁнджи. И при нàс е мнȍго слȁдок, дȍбър е*. В Призренско е отбелязана и употреба на прилагателното *слȁдък* с преносно значение – ‘приятен’: *Жѝвот нѐкому мнȍгу слȁдък, нѐкому мнȍгу гȍрък. Мнȍгу крѝзно врѐме. Нѐкому мȁло дѐца, нѐкому мнȍгу што не_мȍж г’и задȍволи.* Отбелязано е и съществително *сласт: ȍва слȁст што ѝма ȍвде нѐма нѝкоде дрȕгаде.* Наречие сладъко, както и глагол сладити, слаждѫ са отбелязани и в старобългарски (БЕР / BER, T. VI, 2002: 841 – 845). Същевременно и прилагателното *благ* се среща в старобългарски със следните значения: 1. С приятен вкус, сладък, благ; 2. Благ, добър. (СР / SR 1999: 85, 86). От това личи, че прилагателните *благ* и *сладък* са синоними, отразени още в старобългарските паметници. За тяхната семантика е характерна и многозначността, която дава основа за появата на семантични диалектизми въз основа на общия семантичен признак е ‘приятен на вкус’.

При прилагателното *вреден* в българския език е отбелязана омонимия, която стига до енантиосемия – поява на омоними, чиито значения не са просто различни, а пряко противоположни (Балкански / Balkanski 1979: 111 – 119). Срв. в РБЕ: **ВРѢДЕН**[1] *прил.* Който причинява вредà, от който

има вредà. **ВРѐДЕН**[2] *Остар.* и *диал.* 1. Обикн. с предл. за. Който може да извърши някаква работа, който е способен, годен за някаква работа... 3. Обикн. със следв. изр. със съюз да. Който притежава необходимите качества, за да заслужи, да получи нещо или да заеме някакво служебно място; достоен. **ВРѐДЕН**[3] *прил. Остар.* Който има цена, стойност. Прилагателното, както и други сродни производни лексеми, е отбелязано в Призренско: съществително *врѐднос* се срещат със значение ‘полезен, полза’: *Вѐлики врѐднос ѝмале òни.* При това се употребява и глагол *вреди* с обичайното за българския език значение: *Сат сàму да к’’ѝтиш, да не говòриш, да не врѐдиш, ак хòчиш за кѝчу да жѝвиш, àк хòчиш лàфой да прàйш невàл’а* (*нефела* – негодни) *рàботи.* Според приведените от Т. Балкански възгледи за явлението енантиосемия, то се дължи на по-широката семантика на корените на лексемите в древността, в следствие на което от общото неопределено значение на старинната дума в определен контекст се развиват две противоположни и по своя характер полярни или антонимични значения. Според Т. Балкански прилагателните *вреден* представляват случаи на междусловни енантиосеми, при които случайно е само външното сходство, докато отношението между лексемите от лингвистичната опозиция са подчинени на логически ред – срв. старобългарски и новобългарски *вреден* – ‘от който има вреда’, развил се от стб. врѣдъ – ‘вреда, беда, злина’ и врѣд-ьнъ < *врѫдьнъ – сближено по външна форма.

При съществителните имена широко известни семантични диалектизми се развиват въз основа на многозначността при лексемата *стока* – срв. в РБЕ: **СТÒКА** ж. 1. Продукт на труда, предназначен за размяна. 2. Нар. Добитък. Тази лексема е отбелязана и в Преспанско: *Àур, ама т’ѐйа за òвие, што вѝкаме ниѐ за стòка òва; мàла стòка што бѐше, сѝтна стòка, за òфци, за кòзи тѝй рàбути, тѝйе б’ѐа бàшка; за крàви, кòн’ови, рàбути што бѐше, големà стòка. Òва го пърдòроват (използват) кàде ѝмат стòка гòлема за бàчване мнòгу.* Пустец. *От рàно. Кàко че стàне, от шѐс, от сѐдум и тàко се рàди. Мàло кѝк’а, мàло у стòка. Нàли стòка многу, òфце и ткàфме чàшире*. Г. Любине, Призренско.

За назоваване на същото понятие в диалектите в Корчанско и Преспанско се употребява и лексемата *правда*, която също представлява семантичен диалектизъм – срв. РБЕ: **ПРÀВДА** *ж.* 1. Справедливост, законност… 6. *Диал.* Живо имàне, жив имот, добитък – срв.: *Работѐе во кàшта, изганѐйе правдàта, зòш имйѐшйе мнòгу прàвда*. Бобощица, Корчанско. *Абе, ѝбао си йе, му вѐл’а йàс, òти прàвда си ѝма, и рàбута трѐва да ѝма за млàдите. Йòнджe за прàвдата, за крàвите. За нàс да йе жѝва прàвдата и нѝвата во с’ѐло*. Пустец. Разпространението на лексемите *стока* и *правда* може да се проследи на к. № Л 43 от БДА. ОТ 2001.

Известен семантичен диалектизъм се развива при лексемата *кал*, която в голяма част от българските говори има значение ‘глина’ – срв. и производното прилагателно *кален* ‘глинен’. В РБЕ личи, че диалектните значения са възникнали във връзка с полисемията – срв. **КАЛ** *м.* 1. Пръст, размекната или размита с вода. 2. Смес от глина, пръст или слама и вода, която се използва като мазилка или за правене на тухли (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/кал/). В говора на Раховец е отбелязано производното *калѝште* ср. ‘заблатено, тинесто място’. Според Българския диалектен атлас прилагателно *кàлен* – ‘глинен’ и съществително *кàлица* ж. ‘стомна’ е отбелязано в Гоцеделчевско и Драмско (БДА. ОТ. 2001 / BDA. OT 2001: к № Л 10).

Семантични диалектизми на диалектно равнище се развиват и при съществителното *гной* – срв. в РБЕ: **ГНОЙ**[1] *ж.* и *м.* Възгъста, жълтеникава течност, която се образува обикновено при възпаление и се състои от бели кръвни телца, поглъщащи и обезвреждащи микробите — причинители на възпалителния процес. **ГНОЙ**[2] *м. Остар.* и *диал.* Тор. **ГНОЙ**[3] *м. Диал.* Пот. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ гной/). Различните диалектни значения са сходни по семантичен признак ‘вещество като рядка каша или течност с неприятна миризма’. В българските говори в Албания е отбелязан семантичният диалектизъм със значение ‘тор’: *И гнòй му фъ̀рлиме на нѝвата*. Бобощица, Корчанско. *К’е и фòрлиме гнòй на ѝрмата* (райската ябълка). Тучепи, Голо бърдо.

Възникване на семантичен диалектизъм се наблюдава и при съществителното *диня*, което в РБЕ е представено от два омонима, които представляват названия на градински растения с очевидни общи семантични признаци, както и с многозначност в рамките на омонимията, обичайна за названията от групата на растенията – срв.: **ДѝНЯ**[1] *ж.* **1.** Едногодишно тревисто растение от семейство тиквови със стелещо се стъбло и голям, объл, сладък и сочен плод с твърда зелена кора; любеница. Citrullus vulgaris. 2. Плодът на това растение; любеница. **ДѝНЯ**[2] *ж. Диал.* Пъпеш. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ диня/).

В БДА. ОТ на тази лексема са посветени к. № Л 34 и Л 35, от които личи, че значението ‘пъпеш’ е характерно за западните говори. В говора на Раховец, Призренско е отбелязано съществително *дùн’а* със значение ’пъпеш’. Същевременно при назоваването на плода Citrullus vulgaris се развива семантичен диалектизъм и при названието *бостан* – срв. в РБЕ: **БОСТÀН** *м.* 1. Място, засадено с дини и пъпеши. 2. *Събир. Диал.* Дините и пъпешите, които растат на това място. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ бостан/). За разлика от това в западнорупски (Гоцеделчевско, Драмско), някои подбалкански (Сливенско) и някои източнородопски (Кърджалийско) диалекти откриваме названието *бостан* със значение ‘диня’. В случая семантичния диалектизъм се развива не на основата на многозначност на лексемата, а въз основа на смесване на семантично свързаните омоними. От същия характер са различията при названията *грах, граф, гра*, което в югозападни говори се употребява със значение ‘боб, Phaseolus vulgarus’ (вж. БДА. ОТ 2001 / BDA. OT 2001: к. № Л 30).

В РБЕ е отразена многозначността, която е присъща на лексемата *жито:* **ЖЍТО** *ср.* 1. Само *ед*. Едногодишно тревисто растение с плод на зърна, от който се прави брашно за хляб; пшеница. Triticum. 2. Само *ед. Събир.* Плодът, зърната на това растение… 5. *Диал*. Всички житни растения, от които се прави брашно за хляб (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/жито). На диалектно равнище различието в семантиката на лексемата се реализира чрез употребата ѝ като общо название на зърнените храни – хипероним, като название на растението пшеница или на друго зърнено растение, което се отглежда за добиване на зърно за хляб в съответния район. В говора на Раховец, Призренско лексемата *жито* се употребява като хипероним: *Се пѐчи жѐтва, жѝто, свѐ, сѐга врѐме од врỳчо. Се вѝди кỳча се вѝди и кòш. Унỳтре ѝмае жѝто, каламбòч. Òн ни дàе нàм жѝто, цѐлава маалà. È то жѝто ми бѐ добрѐ дàно, да кỳпимо зѐмл’у.* Отбелязана е и употреба на лексемата *хлеп* като общо название на зърнени храни, което също е особеност, характерна за славянските езици: *И кàжваму дòва, зѝмаме хлѐба, нѐ сàмо пчѐница.* В говора на с. Горно Любине се среща название *белò житò* със значение ‘пшеница’: *Мъ сѝà мàло кòломбок, мàло белò житò, тàкве*. Г. Любине, Призренско.

Лексемата *пчѐница // фчѐница // ченѝца* съответства на книжовното *пшеница* (Гаравалова / Garavalova 2018; Радева / Radeva 2017: 121). То е отбелязано в Раховец, Призренско: *Òной е клàс, знàш пчѐница шо а кàжемо,* както и в Гиневец, Голо бърдо: *Имат к’е а зѐмаш да жнѝеш пченѝцата, òрша, чѐнката, да збѐрите, кòга изнѝкне да г’и прàшате, да г’и кòпате. Зѝме йадѐфме, гòтоо ѝмафме, брàно свѐ. Имавме кỳк’ите пòлни со пчѐница. Фчѐнца йа вѐл’ите вѝе? Òрш, чѐница, грà, л’ѐшча*... Гиневец, Голо бърдо.

Лексемата *век* е една от многозначните думи в българския език, чиято полисемия на диалектно равнище се запазва, но при това от нея се развиват и семантични диалектизми. Срв. в РБЕ: **ВЕК** *м.* 1. Период от време, равен на сто години; столетие. 2. Относително дълъг период от време, който се характеризира с определен начин на мислене и обществено поведение, важни обществени или природни изменения, събития; епоха, ера, време. 3. Само *ед. Разг.* Обикн. с притеж. местоим. Времето на един човешки живот. 4. *Диал.* Земята и хората, които я населяват; свят. Специално внимание на специфичните значения на думата *век*, които се срещат в българската художествена литература, обръща П. Константинова (Константинова / Konstantinova 1985). Тя установява, че употребата на лексемата със значение ‘човешки живот’ е наследена още от старобългарски. Според нея днешното основно значение ‘период от сто години’ за първи път е фиксирано в съвременния български език през Възраждането и с основание посочва наличието на елемент *-век* < **-вѣкъ** в думата *човек*. При това П. Константинова отбелязва, че тази лексема показва сходни семантични особености и в останалите славянски езици. Това заключение се потвърждава И. Нефедова за руските диалекти. (Нефедова / Nefedova 2008: 112, 125, 140, 143, 144). В говора на Раховец, Призренско е отбелязан пример със значение ‘периода на целия човешки живот: *За тѝйа крàве йа да ти кàжем мòй цѐл вѐк йе прòшло у сточàрство*. Същото значение е регистрирано и в Бобощица, Корчанско: *Èден чòвек со свѝѐто вѝѐк шо ѝма торнàто слàбо и му велѝме нѝе. „От во л’ỳл’ка, дур во дỳпка”*.

Семантичен диалектизъм, отбелязан в РБЕ като проява на многозначност, представлява и лексемата *бряг:* **БРЯГ** *м.* 1. Тясна гранична ивица земя край река, море, езеро и др. 2. Стръмна и висока страна на дол, ров и др.; стръмнина, урва. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/бряг). Тези значения са отбелязани и в Преспанско: *Нàшта ỳлица е на брек.*

Може да се обърне внимание на съществителното *крап* – срв. в РБЕ: **КРАП**[1] *м. Диал.* Риба шаран; крапотник. *Крапец е умалително на крап и значи шаранче.* П. Делирадев. **КРАП**[2] *м.* **1.** Растението марена. 2. Багрилно вещество с червен цвят, получавано от корените на марена. – Нем. Krapp. Лексемата е отбелязана и в Преспанско: *Мрѐнка, крàпчин'а, клѐнчин'а. Рѝба е èзерцка, крàп*. Пустец, Преспанско. Освен това в диалектите съществува и прилагателно, чието различие по граматична характеристика може да се определи като различие по форма. Все пак може и да се допусне наличие на семантична близост по отношение на основен признак 'къс' в значението, което е широко разпространено – срв. в РБЕ: **КРАП** *Диал.* Къс, кратък. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/крап/).

Семантичен диалектизъм, тясно свързан с многозначността на думата, се реализира при съществителното *дете* – срв. в РБЕ: **ДЕТѢ** *ср.* 1. Човек в първите години след раждането си, до юношеска възраст. 2. Син или дъщеря; рожба, чедо. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ дете/). Характерно е, че в българските говори в Албания лексемата се употребява със значение 'дете от мъжки пол; син'. Тази особеност е характерна за югозападните български говори – срв.: *Òбете дѐца ѝмаш тѝ? Дечѝн'ата б'èгайе, чупѝн'ата б'èгайе. Дв'è чѝпин'а* (момичета) *и дв'è дѐчин'а, ѝмам чѐтри йà.* Пустец (Антонова / Antonova 2013).

Характерни значения в диалектите в Преспанско, които не са отбелязани в РБЕ, се развиват и при глагола *хвърлям* – срв. в РБЕ: **ХВЪРЛЯМ** 1. Със замах отпращам в някаква посока нещо, което съм държал в ръка; мятам. В Преспанско е регистрирано диал. *фъ̀рл'ам // фъ̀рл'а, фòрл'а,* което пази общобългарското значение: *Нъ Вòдици гу фъ̀рл'ат къ̀рсту. Вò èзеро го фъ̀рл'ат. Въ̀рвит по цѐлото сѐло, фъ̀рл'ат подàрок.* Пустец. Същевременно в диалекта глаголът развива и значение 'поставям, сипвам': *Во бòйе ги фъ̀рл'ами. И прàим со мàйа лѐп. И мл'èку фъ̀рл'аме*. Пустец. *А̀, пѝ га стѝдена, го прàа, к'е го фòрл'а во фригорифѐр и к'е сѐди да пѝйем...* Борйе, Гора. *К'а му фòрлиш нѐшто дрòбно да йàде. Òва е прѐждата, вòтре фòрлет вàк'е прѐждава и к'е и мàвает. Нàшите бѐа уòк'е к'е чѝнеш и уòк'е к'е фòрл'аш и с рòката отгòре к'е фòрл'аш и со ѐнава фòрл'ай со дрѝгава ѝсфорл'ай, и к'е и мàваш òвие двà. Дрѐво, а тѐа ѝ теа дрѐво е. И тѐа дрѐво à такѝво*? *Йà òвдека ѝмаш двѐ кай се, òвде фòрл'ает òве прѐждиве, мàвает с òвие дрѝг'иве. Òвие кòнци сѐ, кòнците што рабòтает*. Гиневец, Дебърско. *Да ти прѐфърла мàло вѝно*? *Йа к'е фъ̀рл'а документи за пашапòрт*. Г. Острени, Голо бърдо.

Диалектни различия в семантиката се откриват и при глагола *мачкам* – срв. в РБЕ: **МÀЧКАМ** *несв.*. 1. Силно натискам, притискам или стискам нещо, като променям формата, вида му; смачквам. В говора на с. Пустец глаголът е отбелязан със значение 'мажа, измазвам': *Сѐтне да йа ѝзмачка фнѐтре*. Пустец.

При глагола *питам* диалектна лексема със значение 'прося', както и производно съществително *пѝтач* – 'просяк' е отбелязано на югозапад – срв. напр. в прилепския говор (Антонова / Antonova 1998: 455). В това отношение говорът на Раховец, Призренско проявява общност с ареалите от северната част от българското езиково землище, където глаголът *пѝтам* се среща с обичайното за българския език значение 'поставям въпрос': *Ш те пѝта бòк тàм „Што си рàдил?“,* както и в Г. Любине, Призренско: *Тѐтко, да те пѝта мàлку ѝска.... Нѐшто да те пѝта што ѝма по нàше сѐло.* В диалектите в Дебърско със същото значение се употребява глагол *прàшам: Да вѝдите да прàшат да не òстаате врàта отвòрена.* Гиневец. *Иначе и во спитàл'ми прàшат пàри. И тàкье да ги трòшиме.* Стеблево. *И тѝка и тàм и со педагòг'и кàко го ѝмаш прàшано...* Тучепи, Дебърско.

Същевременно в говора на Раховец е отбелязана употребата на производен глагол *запрòсим се* със значение 'поискам за жена, сгодя се' – срв.: *Йа су се запросѝл, се крѝйе. Да и сум чѐкал шѐс мѐсеца, колѝко. Сàмо да ми рѐкне дà или нѐ.* Според Цв. Вранска думата *просба* със значение 'обръщане към някого, за да удовлетвори някакви нужди и желания' се среща рядко в езика на народните умотворения (Вранска / Vranska 1955: 315). Но материалът показва, че тя е обичайна за крайните югозападни говори в района на Призренско.

В говорите в Голо бърдо, Дебърско и в Преспанско със значения 'сгодявам се' се срещат глаголите *въ̀ршам се*, *свъ̀ршувам се, свъ̀рша се // сфòрша се* и причастието *свъ̀ршен* съответно има значение 'сгоден' – срв. *въ̀рши се* 'сгодява се' Пустец. *Мòре, нѐ сум свòршен, сум бек'àр.* Дебърско. *Сфòршене не òдее нà школу*. Гиневец, Дебърско.

При глагола *сакам,* който е диалектен, но се употребява в широк ареал, също е налице многозначност. В третоличната си форма той развива значението 'трябва' – срв.: *Сàка да сàдиш, да*

посѐиш, нѐчи. Нѐчи, са̀мо сѐмету пу̀стиш. Раховец, Призренско. *Са̀ка да ви взѐмат ту̀ка?* Пустец – явление, което е характерно и за съответния книжовен глагол *искам*. Срв. в РБЕ: **СА̀КАМ** несв. Диал. Искам. *Сакам гердан от бисер, сакам колан от сърма*. Нар. пес. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ сакам/). Същото значение се среща и в Преспанско: *Ти ракѝйче или со̀к са̀каш?* Пустец. На диалектно равнище глаголът *сакам* развива и значение ‘обичам’: *Не ни сакат нас албанците*. Речане, Призренско. *А̀ко го са̀каш, зѐми го, к’е ти рѐчет, нѐ со зо̀р. Мо̀ра да со̀ка, кат че со̀ка дѐйка*. Борйе, Призренско. *Та̀тку ми ги зна̀еше и та̀тко ми ги ка̀зваше. Ги са̀каше мно̀гу то̀й сла̀фските на̀роди.* Бобощица, Корчанско. Значение ‘трябва’ развива и глаголът *о̀чем*, който се употребява със значение ‘искам’ в призренско – срв.: *Нѐ мо̀гу ѝч. – О̀че, о̀че.* Г. Любине, Призренско.

Сходни значения се развиват и при глаголите *терам* ‘търся’и *шетам* ‘скитам, обикалям’ – срв. *терам, затерам* – ‘искам за жена’; *шетам* – ‘обичам’ Драмско (Антонова / Antonova 1983).

Глаголът *раста* има силно развита многозначност. В диалекта на Жупа, Призренско той се употребява като преходен със значение ‘отглеждам деца’: *Да г’и ра̀стеш дѐца. Жѐнене да г’и ра̀стет*.

В речника на българския език не са отразени семантичните различия на диалектно равнище при съществителното *дрипа*, макар че многозначността и тук разкрива основите за поява на семантични различия: **ДРЍПА** *ж*. 1. Със от дреха или плат; парцал. *С дрипи, откъснати от собствените си дрехи, превързал сам раните си*. Й. Йовков. 2. Обикн. *мн*. Вехта и обикн. окъсана, парцалива дреха. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ дрипа/); срв. лексемата *дрѝпа* и производни от нея у Александрова (Александрова / Aleksandrova 2019: 72). Със значение ‘дрехи’ в българските говори в Голо бърдо, Дебърско е отбелязано и съществителното *а̀лишта* – срв. в РБЕ: ХА̀ЛИЩЕ ср. (тур.). Диал. Дебела черга за завиване или постилане; козяк, китеник. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ халище/), срв. *алиште – дреха изобщо* (Александрова / Aleksandrova 2019: 58). Същото значение е отбелязано и в говора на с. Борйе в Гора: *Утре к’е се про̀менат дѐйк’е со ва̀кве, со ку̀ндре, со бл̀зе, нѐ со тѝе а̀лишта. Дѐйка тѝйа а̀лишта немо̀й да ги о̀блечет, мла̀неста што ги ѝма*. Борйе, Гора.

Лексемата *рѝза*, която се употребява в крайните югозападните говори в Дебърско, Корчанско (Mazon 1936: 436) със значение ‘кърпа, със платно’, също представлява пример за семантичен диалектизъм. То е разпространено в Стружко и в езика на фолклора от югозападния регион (Кочев / Kochev 1983: 373 – 383). Тясно е свързано със значението ‘дреха, която се облича направо на тялото’, защото традиционните ризи се шият от със ръчно тъкано платно. Присъствието на значението ‘със платно, кърпа’ в диалекта показва, че вероятно лексемата *риза* в българския език е била многозначна и значението ‘платнена дреха, която се шие от със ръчно изтъкано платно и се облича направо върху тялото’ е възникнало от значението ‘със платно, от което обикновено се изработва долната дреха, която се облича направо върху тялото’. След възприемането на заемката от народния език *кошул’а* в югозападните говори (вж. БДА. ОТ / BDA OT 2001: к. № Л 77), лексемата *риза* е останала да съществува в крайния югозапад със значение ‘със платно, кърпа’, докато на изток е запазила значението ‘долна дреха’.

Семантичен диалектизъм със сравнително по-ограничено разпространение представлява и лексемата **МРЪ̀ВА**[1] *ж. Диал.* 1. Със месо; мръвка, мърва[1]. *Когато ся пече голяма мръва мясо, топлината не може да ся промъкне дори до вътре и мясото остая повече сочно.* 2. Като *нареч*. За количество – малко, не много; мръвка, мърва[1]. **МРЪ̀ВА**[2] *ж. Диал.* Мръв, мърва[2]. (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/ мръва/). Различията в семантиката се развиват на базата на разпадането на многозначността, която се основа на метафора, при наличието на сходен семантичен признак ‘нещо малко, малък със’.

В българските говори в Албания е отбелязан сходен случай на семантичен диалектизъм при лексемата *тро̀а* < *троха* ‘малък със хляб’, която също означава ‘малко’: *К’е по̀седа тро̀а и к’е бѐгаме по пра̀вдата.* Пустец, Преспанско. *К’е го за̀меса тѐстото со тро̀ со̀л’ и со тро̀ во̀да и к’е си го на̀пра.* Бобощица. В БЕР е отбелязана форма *тра* – Бобощица, Корчанско, производна от *троа* < *троха* (БЕР / BER T. VIII, 2017: 162, 266). С това значение лексемата е отбелязана в Софийско и Разложко. Може да се направи и паралел с наличието на лексема *тро̀нко*, разпространена в Гевгелийско, Елховско, Странджанско (БЕР / BER T. VIII, 2017: 279).

В българските говори в Косово и Албания са отбелязани и примери за някои по-специфични и редки семантични диалектизми. Между тях може да отбележим глагола *градя*, който в Преспанско се употребява с общобългарското значение – срв.: *Цѐрквата ко̀й йа гра̀ди. Ми гра̀дет. Но̀сет па̀ри от Гѐрцийа и гра̀дет. Със што̀ гра̀дет?* Пустец. В говора на Раховец, Призренско и в Призренска

Жупа е регистрирано както общобългарското, така и специфично диалектно значение ‘правя, изработвам’: *Дрȕго сум рàдил мàйстор, кȕче сум грàдил. Грàдимо ми сȕр. Грàдили клàшне. От тѐле смо грàдили пȕлки* (копчета). *А трàана дна ѝсто жѝто да сȕшиш, па да грàдиш потѐм. Кàко се грàдило сȕриште за сȕренйе*. Г. Любине, Призренско. Неговата възвратна третолична форма се употребява със значение ‘става готово за ядене, узрява – за плод’: *Тȕ се грàдело дȕн’а, дȕн’а и сегà ѝма мнȍгу тȕ, вдȍч дȕн’а, тȕ се грàдело дȕн’а*. Раховец, Призренско.

Като специфичен семантичен диалектизъм в българските говори в Албания се реализира и лексемата *буза*. В книжовния български език тя е известна със значението ‘Частта от лицето между слепоочието и долната челюст; страна на лице’ (https://ibl.bas.bg/rbe/lang/ буза/). В българските говори думата *буза* е разпространена с две различни, но свързани по отношение на денотата значения – ‘буза’ и ‘устна’. Тя се среща и в диалектите на територията на Република Северна Македония, Северна Гърция и Турция (БДА ОТ/ BDA. OT 2001: к. № Л 71 – 72; Antonova 2020). Широкият ареал на разпространение на територията на българското езиково землище, обстоятелството, че *буза* е лексема от речниковия фонд на книжовния български език, наличието на близки облици в лужишки, немски и латински, според мен, поставят под съмнение тезата за нейния произход от албански, въпреки факта, че значението ‘устна’ на българската държавна територия е регистрирано в Русенско и Силистренско, където е известно, че има преселници от български общности в Албания (т.нар. арнаути). Преди всичко значението ‘устни’ е разпространено не само на територията на Албания (Голо бърдо, Дебърско), Преспанско, но и в Охридско, Костурско, Леринско. БЕР посочва успоредици и в латински *bucca*, както и литовски *buč* ‘звук при целувка’, полски *buzia*, *buziaczek* ‘целувка, лице’ (БЕР / BER, T. I, 1971: 87), като отбелязва, че по-вероятно е лексемата да е наследена от балкански (дакомизийски субстрад). Близостта с латински и немски сочи възможности за търсене на нейния произход дори в още по-далечни епохи от историята на европейската езикова култура, тъй като денотатът, свързан с название на основна част от човешкото тяло, би могъл да остави трайни отпечатъци в лексикалната система. Сходни явления се наблюдават например при названията за ‘зъб’, както и при редица роднински названия като ‘брат’, ‘сестра’ и др. До същите заключения по отношение на етимологията на думата стига и А. Мирчева (Мирчева / Mircheva 2019: 141 – 121).

От прегледа на семантичните диалектизми в българските говори в Косово и Албания може да се направят следните изводи:

1. По-голямата част семантичните диалектизми, отбелязани в крайните югозападни говори, съвпадат с широко разпространените в българския език лексеми с диалектни значения, възникнали въз основа на многозначността – срв. при глаголите за движение *нося, карам,* при лексемите *чувам, пия, запъвам, троша, бягам, раста* и др.
2. Някои от семантичните диалектизми са характерни за западния дял от българското езиково землище – срв. *барам* ‘търся’, но и при тях връзката между диалектното и общобългарското значение е ясна.
3. Специален интерес заслужават тези семантични диалектизми, представляващи териториално ограничение в разпространението на едно от значенията, което именно става основа за възникването на семантични различия при формално еднакви думи – срв. *риза* ‘със платно, кърпа’ Дебърско, Корчанско, при наличие на заемка *кошȕл’а* на мястото на разпространеното на изток название *рѝза* със значение ‘платнена долна дреха’.
4. В някои случаи семантичните диалектизми се дължат на прояви на омонимия, но при наличието на тясна връзка между назоваите денотати, което способства за появата на различни значения – срв. *бȕза* ‘устна’; *дрѝпи, àлишта* ‘дрехи’, при наличие на отношение на хиперонимия – *жѝто* и др.
5. Семантичните диалектизми най-често представляват многозначни думи, при които връзката между отделните значения е ясна – срв.: *грàдим* ‘строя’, ‘правя, изграждам’, както и при широко разпространените *гной* ‘тор’, *мръсен* ‘блажен’, *мръва, троа* ‘малко’ и др. При някои от тези думи е регистрирана многозначност и на диалектно равнище. Случаите, при които полисемията се е разпаднала напълно, са сравнително по-редки – срв. *правда* ‘добитък’.
6. В някои случаи семантичните диалектизми се развиват от омоними, при които обаче също е налице близка връзка в семантиката. Развитието на омонимията може да доведе и до енантиосемия – срв. *врѐден* ‘полезен, способен’.

Цитирана литература / References

Александрова 2019: Александрова, Сн. Названия, свързани с облеклата и тяхното изработване (лексикосемантична характеристика). *Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“*. Институт за български език. БАН. София. (Aleksandrova 2019: Aleksandrova, Sn. Nazvaniya, svarzani s obleklata i tyahnoto izrabotvane (leksikosemantichna harakteristika). *Disertatsiya za prisazhdane na nauchna i obrazovatelna stepen „doktor“*. Institut za balgarski ezik. BAN. Sofia.)

Ангелов 2017: Ангелов, Г. *Общото словно богатство и семикомуникацията на славянските езици*. София: Унив. изд. „Св. Климант Охридски“. (Angelov 2017: Angelov, G. *Obshtoto slovno bogatstvo i semikomunikatsiyata na slavyanskite ezitsi*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Klimant Ohridski“.)

Антонова 1983: Антонова, Л. Значения на глагола *шетам* и производните му имена в българския език. – В: *Лексиколожки и лексикографски изследвания*. София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, с. 207 – 217. (Antonova 1983: Antonova, L. Znacheniya na glagola shetam i proizvodnite mu imena v balgarskiya ezik. – In: *Leksikolozhki i leksikografski izsledvaniya*. Sofia: Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ pri BAN, pp. 207 – 217.)

Антонова 1998: Антонова-Василева, Л. Речник на прилепския говор (по материали от М. Цепенков) – В: *Марко Цепенков. Фолклорно наследство*. Т. I. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 383 – 496. (Antonova 1998: Antonova-Vasileva, L. Rechnik na prilepskiya govor (po materiali ot M. Tsepenkov) – In: *Marko Tsepenkov. Folklorno nasledstvo*. T. I. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, pp. 383 – 496.)

Антонова 2013: Антонова-Василева, Л. Лексикосемантичната група на названия за лица в българските говори в Албания. – В: *70 години българска академична лексикография. Доклади от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология,* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 597 – 605. (Antonova 2013: Antonova-Vasileva, L. Leksikosemantichnata grupa na nazvaniya za litsa v balgarskite govori v Albania. – In: *70 godini balgarska akademichna leksikografiya. Dokladi ot Shestata natsionalna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie po leksikografiya i leksikologiya*, Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, pp. 597 – 605.)

Антонова 2015: Антонова-Василева, Л. Семантика на лексемите *мас* и *масло* в българските говори. – В: *Матеріали IV міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії* 22 – 23 травня 2015 Року. Зборник тез, Бередяньск, с. 47 – 50. (Antonova 2015: Antonova-Vasileva, L. Semantika na leksemite mas i maslo v balgarskite govori. – In: *Materıaly IV mızhnarodnogo naukovo-metodychnogo semınaru z bolgars'koi' movy, lıteratury, kul'tury ta ıstorıi' 22 – 23 travnja 2015 Roku.* Zbornyk tez, Beredjan'sk, pp. 47 – 50.)

Антонова, Митринов 2011: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско*. София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН. (Antonova, Mitrinov 2011: Antonova-Vasileva, L., G. Mitrinov. *Rechnik na balgarskite govori v Yuzhnite Rodopi, Dramsko i Syarsko*. Sofia: BAN. Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ pri BAN.)

Антонова 2016: Антонова-Василева, Л. Лексемата *век* в българските диалекти. – В: *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. Проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, с. 427 – 431. (Antonova 2016: Antonova-Vasileva, L. Leksemata vek v balgarskite dialekti. – In: *Za slovoto – novi tarseniya i podhodi. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. Prof. d.f.n. Emilia Pernishka*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”, pp. 427 – 431.)

Антонова 2020: Антонова, Василева, Л. Към проблема за разграничаването на диалектите на близкородствени езици на диалектно равнище. – В: *Български език*, 2020, кн. 4, с. 13 – 23. (Antonova 2020: Antonova-Vasileva, L. Kam problema za razgranichavaneto na dialektite na blizkorodstveni ezitsi na dialektno ravnishte. –In: *Balgarski ezik*, 2020, kn. 4, pp. 13 – 23.)

Асенова 2016: Асенова, П. *Избрани статии по балканско езикознание*. София: АПП „Алея“. (Asenova 2016: Asenova, P. *Izbrani statii po balkansko ezikoznanie*. Sofia: APP „Aleya“.)

Балкански 1979: Балкански, Т. Явлението енантиосемия в съвременния български език. – В: *Български език*, 1979, кн. 2, с. 111 – 119. (Balkanski 1979: Balkanski, T. Yavlenieto enantiosemiya v savremenniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, 1979, kn. 2, pp. 111 – 119.)

БДА. ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: КК „Труд“. (BDA. OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Ch. I – III. Fonetika. Aktsentologiya. Leksika*. Sofia: KK „Trud“.)

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. I. 1971. София: Издателство на БАН; Т. VI. 2002; Т. VIII. 2017. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“ (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. I. 1971 Sofia: Izdatelstvo na BAN; T. VI 2002; T. VIII. 2017. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Изд. къща „Анубис“. (Boyadzhiev 2002: Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: 2002, Izd. kashta „Anubis“.)

Вранска 1955: Вранска, Цв. Наименование на отвлечените понятия в произведенията на българското и на македонското устно народно творчество. – В: *Известия на етнографския институт с музей*. кн. 2, 1955, София. Издателство на БАН, с. 267 – 345. (Vranska 1955: Vranska, Tsv. Naimenovanie na otvlechenite ponyatiya v proizvedeniyata na balgarskoto i na makedonskoto ustno narodno tvorchestvo. – In: *Izvestiya na etnografskiya institut s muzey*. kn. 2, 1955, Sofia. Izdatelstvo na BAN, pp. 267 – 345.)

Гаравалова 2018: Гаравалова, Ил. Названия за ръж в славянския езиков континуум. – *Българският език – древен, съвременен, единен*. *Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д.ф.н. Благой Шклифов.* София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, Македонски научен институт (Garavalova 2018: Garavalova, Il. Nazvaniya za razh v slavyanskiya ezikov continuum. In: *Balgarskiyat ezik – dreven, savremenen, edinen. Sbornik v chest na 80-godishninana na prof. d.f.n. Blagoy Shklifov*. Sofia: Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ pri BAN, Makedonski nauchen institute.)

Константинова 1985: Константинова, П. За съществителното *век* в съвременния български език. – В: *Български език*, 1985, кн. 2, с. 178 – 179. (Konstantinova 1985: Konstantinova, P. Za sashtestvitelnoto vek v savremenniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, 1985, kn. 2, pp. 178 – 179.)

Кочев 1983: Кочев, Ив. За фолклорната основа на книжовния български език. – В: *Български език*, 1983, кн. 5, с. 373 – 383. (Kochev 1983: Kochev, Iv. Za folklornata osnova na knizhovniya balgarski ezik. – In: *Balgarski ezik*, 1983, kn. 5, pp. 373 –383.)

Леков 1954: Леков, Ив. Из славянската лексикология. Абстрактни съществителни имена в основния речников фонд на българския език в сравнение с лексиката на другите славянски езици. – В: *Известия на Института за български език*. кн. 3, София, с. 11 – 57. (Lekov 1954: Lekov, Iv. Iz slavyanskata leksikologiya. Abstraktni sashtestvitelni imena v osnovniya rechnikov fond na balgarskiya ezik v sravnenie s leksikata na drugite slavyanski ezitsi. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*. kn. 3, Sofia, pp. 11 – 57.)

Мирчева 2019: Мирчева, А. Общобалканска и палеобалканска лексика в българския език. – В: *ДОКЛАДИ от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 година). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 113 – 121. (Mircheva 2019: Mircheva, A. Obshtobalkanska i paleobalkanska leksika v balgarskiya ezik. – In: *DOKLADI ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 14 – 15 may 2019 godina). Sofia: Akademichno izdajelstvo „Prof. Marin Drinov“, pp. 113 – 121.)

Младенов, Младенова 2020: Младенов, М. Сл., О. Младенова, Една лексико-семантична успоредица в балканските езици. – В: ***Лингвистични и етнолингвистични изследвания. В памет на акад. Владимир И. Георгиев***. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (Mladenov, Mladenova 2020: Mladenov, M. Sl., O. Mladenova, Edna leksiko-semantichna usporeditsa v balkanskite ezitsi. – In: ***Lingvistichni i etnolingvistichni izsledvaniya. V pamet na akad. Vladimir I. Georgiev***. Sofia: Akademichno izdajelstvo „Prof. Marin Drinov“

Нефедова 2008: Нефедова, Е. А. *Многозначность и синонимия в диалектном пространстве*. Московский государствены университет имени М. И. Ломоносова. Филологический факультет. Москва: Макс Пресс. (Nefedova 2008: Nefedova, E. A. *Mnogoznachnost' i sinonimiia v dialektnom prostranstve*. Moskovskii gosudarstveny universitet imeni M. I. Lomonosova. Filologicheskii fakul'tet. Moskva: Maks Press.)

Радева 2017: Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. София: „Изток Запад“. (Radeva 2017: Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: „Iztok Zapad“.)

РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1 – 15, София: 2001 – 2015; <https://ibl.bas.bg/rbe/>. (RBE: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 1 – 15, Sofia: 2001 – 2015; <https://ibl.bas.bg/rbe/>)

СР 1999: *Старобългарски речник*. Т. 1, София: „Валентин Траянов“. (SR 1999: *Starobalgarski rechnik*. T. 1, Sofia: „Valentin Trayanov“.)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Antonova 2020: Antonova-Vasileva, L. Linguistic Geography's Role in Clarifying the Linguistic Situation in Specific Language Regions in Southeast Europe. – In: *Handbook of the Changing World Language Map*, Springer, 2020, pp. 355 – 374. • https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-73400-2_134-1.pdf • https://link.springer.com/referencework/10.1007/978-3-319-73400-2?page=2 doi:10.1007/978-3-319-73400-2_134-1.

Mazon 1936: Mazon, A. Documents contes e chansons slaves de l'Albanie du sud. Paris: Librarie Droz.

LEXEMES WITH DIALECTAL SEMANTICS IN BULGARIAN DIALECTS IN ALBANIA AND KOSOVO

Lucia Antonova-Vasileva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

lantonova@ibl.bas.bg

Absract: The publication examines lexemes that are phonetically identical but differ semantically in Bulgarian dialects in Kosovo and Albania. Special attention is paid to the reasons why semantic differences arise - polysemy, emergence of figurative meanings, homonymy, motivation of meanings, territorial limitation of one of the meanings.

Key words: *dialectology, lexicology, semantics*

Luchia Antonova-Vasileva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17
Bulgaria

ЗА УПОТРЕБАТА, ПРОИЗХОДА И НАЧИНА НА ПРОНИКВАНЕ НА ЕДНА АРАБСКО-ТУРСКА ЗАЕМКА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК*

Христина Дейкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

hristina.deykova@gmail.com

Резюме: Обект на анализ в работата е арабско-турската заемка *харàм*, която е остаряла дума в българския език, засвидетелствана в творчеството на някои писатели от XIX и XX век и най-вече в българските диалекти. Проследяват се различните случаи на употреба в източниците и нееднозначното интерпретиране на думата в граматично и семантично отношение. Заемката е усвоена като неизменяема дума и се употребява като различна част на речта – съществително, прилагателно и наречие с различна синтактична функция, а също и в устойчив израз с идиоматично значение; служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи. Допълнителна светлина относно употребата на думата внася изясняването на произхода и начина на нейното проникване в българския език.

Ключови думи: *българска етимология, български диалекти, българско-турско езиково взаимодействие*

В Речника на съвременния български книжовен език е включена като народна и остаряла думата *харàм*, определена като наречие и тълкувана ‘незаслужено, непростено’, противоположно по значение на *халàл*[62]. Илюстрирана е с пример от творчеството на Л. Каравелов: *Да не е крила парите си. Щото е дошло харам, харам ще и да иде*, както и с израз *Не яде хляба харам*, определен като поговорка. Приведен е също така и устойчив израз, в който думата се употребява: *Харам да ти е*, тълкуван ‘да не ти е простено, да не видиш добро’. Обяснението е съпроводено от бележка *араб*., насочваща към арабския произход на думата (вж. РСБКЕ / RSBKE 3: 549). В Речника на редките и остарели диалектни думи *харàм* е изведено от ар.-тур. *haram* и е характеризирано и тълкувано по същия начин (без да се сочи отделно специфичната употреба в устойчивия израз), като освен примера от Л. Каравелов са приведени още две илюстрации: *Децата дори изръчкваше от одрите: „Хайдете бе, нема кой да ви дава хлеб харам! Хайде всеко да си изкарва прехраната“* Ст. Ц. Даскалов и *Ако жандарино бе дошел на дворо ми като гост – добре дошел, ще се намери едно парче хляб и за него, а да ни го насаждате с насила в огнището…харам да е!* Н. П. Филипов (вж. РРОДД / RRODD 1974: 541). В последния пример наблюдаваме употреба на думата в посочения в РСБКЕ устойчив израз, където не би могло *харàм* да се тълкува точно ‘незаслужено, непростено’. В Българския тълковен речник *харàм* е определено като народно и остаряло неизменяемо прилагателно и наречие (ар.-тур.), тълкувано ‘незаслужен, непростен’ със следните илюстрации: *Харам хляб ядеш* и *Харам ядеш хляба*. Приведено е и устойчивото *Харам да ти е* – да не ти е простено, да не видиш добро (вж. БТР / BTR 1976: 1019). В Етимологичния речник на Ст. Младенов разглежданото *харàм* без знач. (наред с *харамùя*, производни от последното и други думи като *харамохлѐбец, харамоѝдец*) е приведено под думата *хàрам* ‘обикалям, безпокоя’, определена като турско-арабска по произход, и е характеризирано като неизменяемо прилагателно (вж. Младенов / Mladenov1941: 666)[63].

---

* Авторката изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между Българската академия на науките и Сръбската академия на науките и изкуствата.

[62] Думата *халàл* в РСБКЕ / RSBKE 3: 546 също е определена като наречие с употреба само в съчет. *халал да ти е* (разг.), тълкувано ‘от сърце, без съжаление (за нещо дадено или подарено)’, илюстрирана с примери от литературата ни: *Добре работиха майсторите, халал да им са парите!* Влайков. *От падишаха той беше получил сребърен крив ятаган с похвално писмо: – Хлябът ми, дето го ядеш, халал да ти бъде!* А. Каралийчев.

[63] Етимологичната връзка между *хàрам* ‘обикалям, безпокоя’ и *харàм* е несигурна и подлежи на допълнително проучване.

Думата е с много по-широка употреба в българските диалекти, като в голяма част от случаите тя се среща в народнопесенния ни фолклор. Регистрирана е у Дювернуа, където е посочено, че се употребява основно в проклятия, като са приведени примери от народни песни от Сборника на Братя Миладинови: *Харам ти била твоята животь*! (тълкувано ‘проклята твоя жизнь’) *Момчула ми твоя сестра любить*; *Айде, рече, Айдутъ Дебелъ Новакъ, Арамъ да* ѥ *кральство, що кралювашъ*….(вж. Дювернуа / Diuvernua 2, 1889: 2470). У Геров думата *харàм*, с бележка за турския ѝ произход, е определена като съществително от м.р. и е тълкувана ‘забранено нещо’, след което е посочен изразът *Да ти е харам*!, тълкуван ‘да ти не е простено, да не хване място, да не видиш добро от него!’, и са приведени следните примери: *Харам да ти е хлябът, что го ядеш*! *Харам да ви са парите*! *Харам корем не пробива. Да му е харам животът*!, както и откъс от нар. песен: *Харам ти било юнаство,/ Юнаство, брату, левенство,/ Что ти плениха стадото*! (вж. Геров / Gerov 5, 1978: 486 – 487). Като съществително от м.р. със значение ‘непозволено нещо от религията на мохамеданите, обратно на *халàл*’ е представено и диал. *харàм* м. от Смолянско, Ардинско, Маданско, Асеновградско, Девинско (Стойчев / Stoychev 1965: 294). А иначе в Диалектния архив на Института за български език (по-нататък ДА) *харàм* и вариантът *арàм* без начално *х*- са представени и тълкувани разнопосочно, често без илюстративен материал или обратно, в конкретни примери без тълкуване.[64] Като наречие с вероятно значение ‘незаслужено; напразно’ трябва да се определи *арàм* в текста: *Добъ̀р е, …не едѐ арàм лѐбът* (Ракита, Брезнишко), идентично като употреба в цитираната в РСБКЕ поговорка. В такава типична адвербиална употреба с буквално вероятно значение ‘непозволено; неоправдано; незаслужено’, характеризиращо начина на действие, е и *харàм* в идиоматичния израз *харàм яде и пие* ‘чуждо граби и присвоява’ (Смолянско; преселници от с. Сюит, Мала Азия, в Новопазарско). Като наречие са определени и тълкувани в ДА диал. *харàм* ‘проклето, неблагословено’ (Ватилък, Солунско), ‘проклето’ (Писарево, Горнооряховско; Павел, Свищовско; Павелско, Орехово, Асеновградско; Забърдо, Смолянско; Горановци, Кюстендилско; Кошарник, Монтанско), ‘напразно, неоправдано, нередно, просто да ти е (sic!)’ (Родопите), ‘напразно, напусто’ (Проглед, Чепеларско), ‘безплатно’ (Яворово, Асеновградско), както и *арàм* ‘незаслужено, непростено’ (Черногорово, Пазарджишко; Радовене, Врачанско; Долно Левски, Панагюрско; Кърналово, Петричко; Стефаново, Радомирско; Връбница, Софийско; Видин; Кукуш; Охрид; Бобошево, Дупнишко; Самоков; Пирдоп), ‘в загуба, за нещастие’ (Долна Баня, Ихтиманско), *арам* ‘напразно’ (Етрополе), ‘незаслужено, току така, напразно’ (Станьовци, Брезнишко). Тук не съвсем сигурно остава значението ‘безплатно’ (*харàм* с това значение е ексцерпирано от Н. Хайтов). Липсата на илюстративен контекст поставя под съмнение и някои други от посочените значения – ‘проклето, неблагословено’, ‘в загуба, за нещастие’, които биха могли да се отнесат по-скоро към другия тип идиоматична употреба на думата, която е посочена в РСБКЕ, а също у Дювернуа и Геров. Вероятно въз основа на тази употреба е тълкувано като съществително ‘нещастие’ и диал. *арам* от Долно Драглище, Разложко. Но преди да се насочим към нея, ще посочим и друг тип употреба на думата като неизменяемо прилагателно. Откриваме я в ДА, където *харам* е употребено в съчет. *харам място* и е тълкувано ‘лошо, проклето’ (без конкретна локализация). Като неизменяемо прилагателно трябва да се разглежда и *арàм* с преносно значение ‘(за орех и лешник) кух’ (Дряново, Смолянско). Като прилагателно е тълкувано и *харàм* ‘незаслужен’ в израза: *Харàм съ ти пърѝти, дѐту съм ти ги дàвал* (Еленско), в който прилагателното *харàм* изразява признак на подлога в главното изречение – ‘незаслужени са ти парите, дето съм ти ги давал’, и функционира като предикатив в съставното именно сказуемо. С конкретния пример може да се изразява упрек, натякване, обвинение към събеседник, но може да се изразява и съжаление на говорещия за нещо незаслужено дадено, т.е семантичният еквивалент на израза да е: ‘Жалко за парите, дето съм ти ги давал’. По подобен начин като предикатив в съставно именно сказуемо трябва да се интерпретира и прилагателното *хърàм* с вероятно значение ‘безполезен’ (наред с противоположното *хълàл* ‘полезен’) в пословицата от Велико Търново *Дѐтту, куйѐту йъдѐ, хълàл му й, куйѐту нòси, хърàм му й* (Детето, което яде, халал му е, което носи, харам му е), тълкувана ‘От яденето детето расте – то му хваща място (от полза му е – *бел.*

[64] Диалектните примери по-надолу, които са без посочен конкретен източник, са извлечени от Диалектния архив (ДА) при Секцията по диалектология и лингвистична география на Института за български език.

моя, Хр. Д.), а дрехите си ги къса без полза за себе си – те са му харам'. По същия начин трябва да се обясни и употребата на *харам* с вероятно значение 'напразен, безполезен, безсмислен' в цитираната от Геров народна песен: *Харам ти било юнаство,/ Юнаство, брату, левенство,/ Что ти пленихa стадото*! По-трудно за определяне откъм граматична характеристика и тълкуване е обаче *харам* в текстове от народни песни: … *нам е с теб харам станало/нашено с тебе галене*…(Гела, Девинско; Виево, Смолянско; мах. Катраница, Чепеларе); …*на мен е харам станало/ нашесу с тебе галене*…(Левочево, Смолянско); *харам ми стана, юначе,/нашену с тебе галене*… (Петково, Ардинско). В първия пример *харам* е тълкувано в ДА 'пусто'. Може да се разглежда като прилагателно с вероятно значение 'непозволен, недопустим, нереден', функциониращо като предикатив в съставно именно сказуемо – т.е. нашето галене стана нередно, недопустимо, непозволено. От семантична гледна точка съчетанието *харам ми/ни стана(ло),* т.е. *харам ми/ни е* може да се разглежда и като идиоматично възклицание, изразяващо яд, недоволство, негодуване, силно възмущение по повод на някакво положение, а също за означаване, че нещо е минало и няма никакво значение вече (в конкретната песен става дума за това, че юнакът е започнал да задява друга мома – …*Я си съм вчера зачула/ че си и дручка загалил*…, вж. НПРК / NPRK 1970: 406), функционално-семантичен еквивалент на разговорното *Пусто опустяло* (вж. РБЕ / RBE, под *опустя̀л*), и вероятно затова *харам* тук е тълкувано 'пусто' в ДА. Последната възможност изглежда като че ли най-вероятна.

Неточно според нас е определено като прилагателно със значение 'незаслужен, непростен' диал. *ара̀м* от Смолско, Пирдопско, илюстрирано с израза *Ара̀м да му е!* (Кънчев / Kanchev 1968: 87). Също така неточно диал. *ара̀м* е определено като наречие със значение 'незаслужено, непростено' и 'непростено' в израза *Ара̀м да ти е лѐбо, шчо сѝ ми изѐл*! от Самоков, определено като клетва (Шапкарев, Близнев / Shapkarev, Bliznev 1967: 199), и в идентичния по значение израз *Лѐбут ш'д ми ру̀чиш, ара̀м дъ ти е*! от Кукуш (Сакъов / Sakaov 1967: 318). От формално-граматична гледна точка *ара̀м* в последните два израза трябва да се разглежда като прилагателно име, изпълняващо ролята на предикатив, но дали от семантична гледна точка то трябва да се тълкува самостойно. Така – 'незаслужен, непростен' – е тълкувано и определеното като прилагателно диал. *хара̀м* в израза *Хара̀м да ти е ля̀бът, дѐто ми си я̀л толкова години*! от Странджа (Горов / Gorov 1962: 152). Сравни и засвидетелстваната клетва от Тетевен *Да му е хара̀м ля̀ба, дьѐту го едьѐ*!, както и определеното като проклятие *а̀рам да му ѐсти лѐбо, шчо го ядѐше у̀ нас, нѝшчо не препозна̀ва* от Смърдеш, Костурско. Не съвсем удачно според нас е тълкувано 'даром' диал. *ара̀м* в израза *Тес пари ара̀м да му са* (Сухиндол). Всички тези употреби трябва да се свържат с лексикографирания устойчив израз *Харам да ти е*, тълкуван 'да не ти е простено, да не видиш добро' в РСБКЕ, и с този у Геров *Да ти е харам*!, тълкуван 'да ти не е простено, да не хване място (да нямаш полза – *бел. моя, Хр. Д.*), да не видиш добро от него!'. Сравни и диал. *Харам да е*!, тълкувано 'Да не е на щастие!' (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 544), както и диал. *Арам да е*! (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 518), *Ара̀м да ти йѐ* (Витановци, Пернишко), тълкувани не съвсем уместно 'Да ти е незаслужено', изхождайки от самостойното значение на наречието *ара̀м* 'незаслужено'. Срв. и диал. *Да ти/му е хара̀м*!, тълкувано 'Проклето да ти е' (Тетевен, Шумен, Кукуш). Общото между всички тези употреби са конструкциите с да-форми, които са с оптативно (желателно) значение, в случая по-конкретно означават отрицателни пожелания, функциониращи най-често като проклятия и клетви. Всички тези изрази трябва да се тълкуват именно по този начин, цялостно, с идиоматични значения. Семантично някои от тях, според конкретната прагматична функция, могат да се съотнесат с домашните изрази *Проклет да си (е), Проклет да бъдеш (бъде)*, изразяващи пожелание за нещастие към някого, който е предизвикал негодуване, възмущение и под. (вж. РБЕ / RBE, под *проклѐт*). Следователно изрази като *Хара̀м да ти е хля̀бът, дѐто си ми я̀л толкова години*, може да се тълкува 'Хлябът, дето си ми ял…, да не ти донесе нищо добро, да нямаш никаква полза от него, да ти донесе нещастие' или конкретно в клетви: 'Проклет да е хлябът, дето си ми ял…'. Вероятно въз основа именно на подобни употреби диал. *хара̀м* от Турян, Смолянско, е тълкувано в ДА 'проклет да е, без добро, напразно', наред с основното субстантивно значение 'забранено, проклето нещо' (в религията на мохамеданите). Срв. и диалектното съчетание *Ара̀м и катра̀н*, определено като проклятие за дадено нещо по принуждение, насила, по неволя (Трънско), както и описателното значение в ДА на *ара̀м* противоположно на „алал" – дадено насила, с нежелание, по принуда, дадено с проклятие, за да няма хаир от даденото (Трънско). Това обяснение точно съответства на текста

от народна песен: *Седна Юрданка, заплака,/ заплака и* ***люто закълна****:/ – Който ми обра киткине, ако е някой ергенин,/* ***халал***[65] ***да му са*** *киткине;/ ако е някой вдувец,/* ***харам да му са*** *киткине*! (Чокманово, Смолянско, вж. НПРК / NPRK 1970: 303).

Като се имат предвид всички тези употреби, можем да се опитаме да тълкуваме и други текстове с *(х)арàм*, приведени в ДА без значение. При всички случаи е необходимо да се изхожда от конкретната прагматична функция, защото свързаните значения могат да варират от израз на съжаление за нещо извършено, което в последствие е довело до разочарование, оценява се като напразно, безполезно, през израз на недоволство, негодуване и възмущение, до негативно пожелание и проклятие. Така например с текста от народна песен *Арам да ти е чуванье,/ чуванье, синко, гледанье* (Яворница, Петричко) може да се изразява съжаление, т.е. Жалко/Напразно/Каква полза, синко, че съм те отчувала и отгледала, но може да е и проклятие, както се употребяват тези изрази по-често в народната реч, т.е. Проклети да са грижите ми, дето съм те отгледала. И една употреба в по-различен контекст, отново в текстове от народни песни: *Арам да йе кральство, що кралюваш,/ как мен Арапин ак не отепаш* (ЮЗ), *Арам да ет* в текст*: Провикна се църна Арапина:/ Хайде, Милош, що юнаство имаш,/ арам да ет, мен ак не отепаш*! (Ангелов, Вакарелски / Angelov, Vakarelski 1939: 77), *Арàм да йе* в текст: *– Хàйде, хàйде, хайдỳк Дебѐл Новàк,/ арàм да йе младостà на тѐбе,/ арàм да йе крàлство, що кралю̀ваш, / àко не мо̀йш мѐне да погỳбиш*! (Връбница, Софийско). Контекстът тук е свързан с предизвикателство, говорещият пожелава на събеседника си това, което има – младост, юначество, кралство, да му бъдат напразни, безполезни, да не му донесат никаква полза, ако не се изправи срещу него и не го погуби. Съчетанието *Арам да е…* тук би могло да се разглежда и като функционален еквивалент на възклицание: Каква полза от твоето кралство, юначество, твоята младост! Не е изключено обаче те да са употребени и като проклятие: Проклето да е кралството, младостта, юначеството ти… В два от цитираните тук примери – *арàм да йе крàлство, що кралю̀ваш …*и *що юнаство имаш,/ арам да ет…*диал. *арàм* може да се разглежда и тълкува самостойно като прилагателно със значение ‘незаслужено’. Без конкретно тълкуване са приведени и следните диалектни примери у М. Одран: *Харам да ти е хляба*! (вж. по-горе), *Харам си ми на душата*…(нар. пес.), *Що е дошло харам, харам ще и да иде* …(погов.) (вж. по-горе), *Со харам оди и харам леб яде*! (нар. пес.), *Арам да ти е било млякото*…, *Арам да му е, цело прасе, що изеде* (последните три примера от Прилеп, СбНУ, XII, 242, цит. по Одран / Odran 1967: 149). В примера *Харам си ми на душата* думата трябва да се разглежда като наречие с вероятно значение ‘непозволено, недопустимо’, т.е. без да имам право на това, употребено като предикативна дума. Примерът *Со харам оди и харам леб яде*! би могъл да се тълкува: ‘Непозволено ходи и незаслужено хляб яде’, като в първото съчетание *со харам оди* думата е употребена най-вероятно като съществително със значение ‘забрана’, т.е. букв. ‘със забрана ходи’. Примерът *Арам да ти е било млякото*…най-вероятно е проклятие, като то би могло да се тълкува ‘Проклето ти е било млякото’, а в *Арам да му е, цело прасе, що изеде* съчет. *арам да му е* може да се тълкува като негативно пожелание ‘Да не види добро, да не му е простено’, т.е. не мога да му простя.

И така, от всички различни значения и употреби на *(х)арàм* става ясно, че това е една от онези турски заемки в българския език, които Б. Цонев определя като „неменливи думи и възклици“ в своята класификация на турцизмите и на които М. Стаменов отделя специално внимание в публикацията си за взаимодействието на лексикалните и граматичните системи на езиците от балканския езиков съюз с османския турски (вж. Стаменов / Stamenov 2020). Конкретно тази неизменяема заемка не се сочи у Стаменов при извадката, която дава с думи с начално *а*- и *х*- от Речника на турцизмите. В Речника думата *харàм* е представена като съществително със значение ‘забранено нещо’, като неизменяемо прилагателно със значение ‘незаслужен’ и в идиоматичен израз *Харàм да ти е* ‘Да не ти е простено’, но не е посочена употребата ѝ като наречие (вж. DTB 2002: 271). Стаменов съвсем правилно пояснява, че т.нар. у Цонев „неменливи думи и възклици“ са думи, „които е трудно по еднозначен начин да бъдат идентифицирани не само на семантична, но и на формално-граматична основа“. В тази група „влиза всичко, което не подлежи на каноните, които иначе са валидни за начина на употреба на думите в българския език според тяхното съдържание и форма“ (Стаменов / Stamenov 2020: 68 – 69). От приведения езиков материал тук става ясно, че неизменяемото *харàм* се

[65] За значението на *халàл* вж. бел. 62.

употребява като съществително (макар и по-рядко), като прилагателно с атрибутивна функция, като прилагателно с предикативна функция в съставно именно сказуемо, като наречие, функциониращо като обстоятелствено пояснение за начин със значение за субективност, но също и като предикативна дума, а така също и в състава на устойчиви изрази с идиоматична функция, представени чрез конструкции с да-форми и оптативно негативно значение. Не можем да не се съгласим със Стаменов, че подобни „неменливи думи“ навлизат в българския език по устен път в условия на непосредствен езиков контакт и билингвизъм, а също и мултилингвизъм на Балканите, при честа смяна на кода, когато се използват знанията на един език при говорене на друг (вж. Стаменов / Stamenov, l. op.: 69). Но да пристъпим към конкретно изясняване на произхода на *харàм*, което би могло да внесе допълнителна светлина относно употребата на думата в българския език.

В Речника на турцизмите в българския език *харàм* и вариантът *арàм*, характеризирани както по-горе е посочено, се извеждат от тур. *haram* ‘забранен от религията; незаконен’ (DTB 2002: 271). Днешното тур. *haram* ‘забранен, непозволен, недопустим; нечист, мръсен, придобит по нечестен начин’ е засвидетелствано от началото на XVII в. със значения ‘непристоен, неподобаващ, неприличен, непозволен, неразрешен, забранен от закона, нечист’, но също и ‘свет, свещен, почтен’, заето от араб. *ḥarām* ‘забранен, непозволен’, ‘свет, свещен’, но също и ‘проклет’ (Stachowski 1975: 91). Бълг. *(х)арàм*, функциониращо като неизменяемо прилагателно и поради това преосмислено и като наречие, трябва да се изведе именно от тур. прил. *haram* ‘забранен, непозволен, недопустим’, претърпяло и семантичен развой ‘забранен(о), непозволен(о), недопустим(о)’ > ‘недопустим(о), нереден/но, неоправдан(о)’ > ‘неоправдан(о), непростен(о), незаслужен(о)’ > ‘напразен/но, пуст/напусто, безполезен/но, безсмислен(о)’, от една страна, и ‘забранен, непозволен, недопустим’ > ‘лош, проклет’, от друга. Що се отнася до бълг. същ. *(х)арàм* ‘това, което е забранено от мохамеданската религия’, евент. и ‘забрана’, то би могло да е резултат от граматично преосмисляне на неизменяемото прилагателно в български, но би могло да се изведе и от тур. същ. *haram* ‘забрана, запрет, запрещение’ (с бележка „преносно“), употребявано обикновено в турски в сложни глаголни форми като: *haram etmek* ‘лишавам; забранявам, налагам забрана’, букв. ‘правя забрана’ и *haram olmak* ‘бивам лишен, забранява ми се’ (вж. АТБР / ATBR 2009) с турския спомагателен глагол *olmak* ‘съм, бивам’. С това обаче не се изчерпва функционирането на заемката в българския език. Употребата ѝ в да-конструкции с негативно желателно значение, вкл. проклятия трябва да се свърже с друга функционално еквивалентна употреба на изходната турска дума, а именно с израза *Haram olsun*!, букв. ‘Да бъде, нека бъде харам!’ (където *olsun* е императивна форма за 3 л. ед.ч.), тълкувано ‘Никаква полза да нямаш от това!’ (вж. АТБР / ATBR 2009). Тази турска конструкция е полукалкирана в българското *Харам да е*!, като се употребява в различни структурни варианти (*Харам да ти/му/ни/ви е* според адресата на негативното пожелание/клетвата) и с различни лексикално-текстови разширения (хляб, пари, млякото и др.), което конкретизира и самото смислово съдържание на израза според прагматичните му функции. Общото между всички варианти е негативната конотация на изразите. Сравни например срхр. *hàrāmōsum*!, определено като междуметие и тълкувано ‘Проклет(и) да е (си, сте)! Да не е за негово (твое, ваше) добро!’, което е пряко заето паралелно с *hàrām*, определено като съществително от м.р. с първо значение ‘всичко онова, което е непозволено, забранено от мюсюлманската вяра’, илюстрирано с пример *Haram je ubiti, ukrasti, krivo se zakleti itd.*, второ значение ‘онова, което е грешно, недопустимо, неправедно’, илюстрирано с пример *Haram ni je da gine družina*, и с трето значение ‘prokleto (проклето)’ (без изрична граматична категоризация, която не личи от тълкуването) в примери: *Haram tebi moja hrana bila, Haram ti bilo materino mljieko* (когато майката кълне непослушно дете) (вж. Škaljić 1966: 312 – 313). Налага се сравнение и със заемката *халàл*, която се съотнася обикновено с *харàм* като неин антоним. Тя се употребява в български само в съчет. *халал да ти е* (вж. бел. 62) и точно се извежда в Речника на турцизмите от тур. *helâl olsun*, диал. *halal olsun* (DTB 2002: 169). Срв. и пряко заетото в сръбско-хърватски *hàlālōsum*!, определено като междуметие и тълкувано ‘Нека му е халал! Да му е простено от мене!’ (вж. Škaljić 1966: 303)

Неизменяемата турска заемка в български започва да служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи. На българска почва от *(х)арàм* и гръцката аористна наставка *-ис-* е образуван глаголът *харамѝсвам* ‘подарявам нещо по необходимост, без голямо удоволствие’, илюстриран с примера: *Ѝмаме еннò стàро магàре – харамѝсвам ти го и прàви какòто щеш!* (Странджа). Фонетичен и морфологичен вариант на *харамѝсвам* е диал. *ърмѝсувъм* ‘разхищавам’ в пример:

Ъръмѝсувъ съ лѧ̀бът (Енина, Казанлъшко), претърпяло и допълнителен развой на значението (хлябът, който се яде незаслужено, неоправдано, се изразходва напразно, разхищава се).

От *харѧ̀м* като първи компонент са образувани и сложните имена *харамохлѐбец* и *харамоѧ̀дец*, определени като остарели и тълкувани ‘който незаслужено яде хляба, готован’ (вж. БТР / BTR 1976: 1020). Като диалектни са определени *харамоѐд* и *харамоѐдец* ‘готован’, регистрирани в творчеството на Иван Вазов, Кирил Христов и Захари Стоянов, както и образуваното по тях *харамоѧ̀дство* ‘готованство, грабителство’ (вж. РРОДД / RRODD 1974: 541 – 542). *Харамоѧ̀дец* и *харамохлѐбец* са включени и в речника на Геров със значение ‘който не работи нищо, та му е харам хлябът, който яде’, синоним на които е и засвидетелстваното у него *харѧ̀м-йеджѝя* (вж. Геров / Gerov 5, 1978: 486 – 487). Вариантът *харѧ̀м-йеджѝя* трябва да се изведе от тур. *harat yeyici* (вж. DTB 2002: 271), а *харамоѐд* и *харамоѐдец / харамоѧ̀дец* са полукалки на последното. По *харамоѐдец / харамоѧ̀дец* на българска почва е образувано и *харамохлѐбец*.

Производно от *арѧ̀м* е и единично засвидетелстваното диал. *арамджѝя* м. ‘мързелив човек’ (Ресилово, Кюстендилско), за което допускаме, че е образувано на българска почва с помощта на продуктивната в български турска наставка *-джия*, като значението е повлияно от употреби като *харам хляб яде*, *харамоѐдец* и под. По-малко вероятно ни се струва то да е еднакво по произход с остар. *харамджия* ‘измамник’, приведено у Stachowski (1971), от тур. остар. диал. *haramcı* (вж. DTB 2002: 271), макар че и тази възможност не би трябвало категорично да се изключва, като в този случай думата може да е претърпяла семантичен развой: ‘измамник’ > ‘човек, който не работи усърдно, а само хитрува и мами’ > ‘мързелив човек’.

В заключение можем да обобщим, че арабско-турската заемка *харѧ̀м* прониква в българския език в условия на непосредствен и интензивен българско-турски езиков контакт и билингвизъм – като самостоятелна дума, като компонент на сложна дума, която впоследствие се полукалкира и служи като основа за образуване на друга подобна сложна дума, и като съставна част на турски устойчив израз, който започва да се употребява полукалкиран. Заемката е усвоена в езика като неизменяема дума, която функционира граматично и семантично по нееднозначен начин, което създава трудности при нейното идентифициране – като съществително, като прилагателно или наречие с различна синтактична функция, като част от устойчива оптативна конструкция, чието значение е идиоматично. По-широката употреба на думата в миналото е довела до това, че тя служи и като произвеждаща основа за образуване на нови думи в езика – глаголи и съществителни имена.

Цитирана литература / References

Ангелов, Вакарелски 1939: Ангелов, Б., Хр. Вакарелски. *Трем на българската народна историческа епика от Момчил и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитър*. София. (Angelov, Vakarelski 1939: Angelov, B., Hr. Vakarelski. *Trem na balgarskata narodna istoricheska epika ot Momchil i Krali Marka do Karadzhata i Hadzhi Dimitar*. Sofia.)

АТБР 2009: *Академичен турско-български речник*. Под научната редакция на проф. д-р Иван Добрев. София: Рива. (ATBR 2009: *Akademichen tursko-balgarski rechnik*. Pod nauchnata redaktsiya na prof. d-r Ivan Dobrev. Sofia: Riva.)

БТР 1976: Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1976: Andreychin, L. et al. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Геров 5, 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5. София: Български писател, фототипно издание. (Gerov 5, 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Ch. 5. Sofia: Balgarski pisatel, fototipno izdanie.)

Горов 1962: Горов, Г. Странджанският говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 1. София: Издателство на БАН, с. 13 – 164. (Gorov 1962: Gorov, G. Strandzhanskiyat govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Kn. 1. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 13 – 164.)

Дювернуа 2, 1889: Дювернуа, А. *Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности*. Т. 2. Москва. (Diuvernua 2, 1889: Diuvernua, A. *Slovar' bolgarskago iazyka po pamiatnikam narodnoi slovesnosti*. T. 2. Moskva.)

Кънчев 1968: Кънчев, Ив. Говорът на с. Смолско, Пирдопско. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 4. София: Издателство на БАН, с. 5 – 159. (Kanchev 1968: Kanchev, Iv. Govorat na s. Smolsko, Pirdopsko. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Kn. 4. Sofia: Izdatelstvo na

BAN, pp. 5 – 159.)
НПРК 1970: *Народни песни от родопския край*. София: Издателство на БАН. (NPRK 1970: *Narodni pesni ot rodopskiya kray*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Одран 1967: Одран, М. Съдбата на един арабизъм в славянските езици. – В: *Български език*, 17, № 2, с. 148 – 150. (Odran 1967: Odran, M. Sadbata na edin arabizam v slavyanskite ezitsi. – In: *Balgarski ezik*, 17, № 2, pp. 148 – 150.)
РРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.* Ст. Илчев (ред.). София: Издателство на БАН. (RRODD 1974: *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek.* St. Ilchev (red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
РСБКЕ 1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Ст. Романски (гл. ред.). Т. 3. София: БАН. (RSBKE 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. St. Romanski (gl. red.). T. 3. Sofia: BAN.)
Сакъов 1967: Сакъов, Д. Принос към речника на кукушкия говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 3. София: Издателство на БАН, с. 317 – 341. (Sakaov 1967: Sakaov, D. Prinos kam rechnika na kukushkiya govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Kn. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 317 – 341.)
Стаменов 2020: Стаменов, М. Характер и някои резултати от взаимодействието на лексикалните и граматичните системи на езиците от Балканския езиков съюз с османски турски. – В: *Български език*, 67, Приложение, с. 63 – 93. (Stamenov 2020: Stamenov, M. Harakter i nyakoi rezultati ot vzaimodeystvieto na leksikalnite i gramatichnite sistemi na ezitsite ot Balkanskiya ezikov sayuz s osmanski turski. – In: *Balgarski ezik*, 67, Prilozhenie, pp. 63–93.)
Стойчев 1965: Стойчев, Т. Родопски речник. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 2. София: Издателство на БАН, с. 119 – 314. (Stoychev 1965: Stoychev, T. Rodopski rechnik. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Kn. 2. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 119 – 314.)
Шапкарев, Близнев 1967: Шапкарев, Ив., Л. Близнев. Речник на самоковския градски говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 3. София: Издателство на БАН, с. 197 – 291. (Shapkarev, Bliznev 1967: Shapkarev, Iv., L. Bliznev. Rechnik na samokovskiya gradski govor. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Kn. 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN, pp. 197 – 291.)
DTB 2002: Grannes, A., K. Rå Hauge, H. Süleymanoğlu. *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.
Stachowski 1971: Stachowski, St. *Studia nad chronologią turcycmów w języku bułgarskim*. Kraków.
Stachowski 1975: Stachowski, St. *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen*. Teil I: A – I, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wydawnictvo Polskiej Akademii Nauk.
Škaljić 1966: Škaljić, A. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: „Svjetlost“ izdavačko preduzeće.

ON THE USE, ORIGIN AND WAY OF PENETRATION OF AN ARABIC-TURKISH LOANWORD IN THE BULGARIAN LANGUAGE

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin” – Bulgarian Academy of Sciences
hristina.deykova@gmail.com

Abstract: The article deals with the Arabic-Turkish loanword *харàм* which is an obsolete word in present-day Bulgarian and is found in the works of Bulgarian writers of the XIX and XX centuries and especially in Bulgarian dialects. Examples of its usage in the sources and its ambiguous interpretation from a grammatical and semantic point of view are discussed. The loanword is adopted as an invariable word, used as different parts-of-speech - noun, adjective and adverb, in different syntactic functions, as well as in an idiomatic expression; it also serves as a base to create new words. The clarification of its origin and the way of its introduction into the Bulgarian language sheds new light with regard to its use.

Keywords: *Bulgarian etymology, Bulgarian dialects, Bulgarian-Turkish language interaction*

Hristina Deykova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

БРОЙНА ФОРМА В ГОВОРА НА С. РЕЧАНЕ, ПРИЗРЕНСКО[66]

Илияна Гаравалова

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

garina@abv.bg

Резюме: Говорът на с. Речане, Призренско носи всички диагностициращи белези на нашия език и, понеже се намира във възможно най-западната част на българското езиково землище, се превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и местоположението на неговата западна граница. Тъй като е разположен извън българските държавни граници, в изолиран район с население, подложено на сериозни асимилационни тежнения, неговото съхраняване и описване е особено важно. В тази статия се акцентира върху някои особености на употребата на бройното множествено число при имената от мъжки род в говора на с. Речане, Призренско, които го характеризират като български диалект и са важни за уточняване на местоположението на северната граница на вариантна зона, разположена в югозападния край на българското езиково землище, в границите на която успоредно се употребява бройната и обикновената плурална форма на съществителните от мъжки род.

Ключови думи: *диалектология, териториален говор, морфологична характеристика, бройна множествена форма*

Бройната форма за множествено число при съществителните от мъжки род е една от характерните особености на българския език. Тя е застъпник на старобългарската форма за именителен и винителен падеж двойствено число на съществителните от *о*- и *jo*-основи (ГСБКЕ / GSBKE 1993: 108). От синхронна гледна точка се употребява в случаите, когато съществителното се определя от числително име или от числителни наречия, производни от *колко*, както и от *толкова*, и се образува с помощта на окончание -*а* (-*’а*) (ГСБКЕ / GSBKE 1993: 108; Пашов / Pashov 1994: 62 – 64).

Бройната множествена форма при съществителните от м.р. е разпространена в преобладаващата част от българските говори: *пет войника, три юнака, десет коня, два стола, двайсет вола* (Стойков / Stoykov 1993: 230). Тя не се среща единствено в два малки ареала: северозападен, обхващащ Оряховско, Белослатинско, Берковишко, Врачанско, Червенобрежко, Луковитско, Мездренско, Ботевградско, Софийско, Сливнишко, Елинпелинско и Пирдопско, и югозападен, включващ разположените най-южно югозападни и крайни югозападни български говори в Битолско, Леринско, Воденско, Кайлярско, Корчанско и Костурско, както и в малки островни ареали в родопски и тракийски диалекти (БДА / BDA 2016: 40 – 42; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 63 – 64). Именно съществуването на този югозападнобългарски ареал, както и на вариантната зона над него с разколебана употреба на разглежданата морфологическа категория, обхващаща говорите в Кичевско, Дебърско, Гостиварско, Велешко (с изключение на разположените на изток говори в Струмишко, Гевгелийско, Щипско, Делчевско, Скопско, Тетовско, Кумановско, в които има наличие на бройна форма), е причина да се говори за чуждоезиково влияние (от намиращите се в съседство славянски езици) и дори тези факти да се използват в подкрепа на теорията за небългарския характер на региона (БДА / BDA 2016: 40 – 42; Гаравалова 2020а; Гаравалова 2020б). Основания за подобни заключения се откриват в това, че формата за двойствено число е само частично запазена в сръбски език при числителните *dva, tri*, и *četiri* и местоимението *oba*, при това само в номинатив

[66] Статията е написана във връзка с работата по проект „Изследване на българските диалекти на различни езикови равнища“, подтема 2: „Българските говори в областта Жупа, Р Косово“ на Секцията за българска диалектология и лингвистична география към ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“ - БАН.

и акузатив, защото иначе се наблюдава нейното съвпадане с G.sg. при съществителните от м. и ср.р. и с N.pl. при съществителните от ж.р. (Клайн 2011: 60 – 61).

В тази връзка данните от с. Речане, Призренско, са особено важни и предизвикват голям интерес, тъй като селището се намира в непосредствена близост до посочената по-горе вариантна зона – на 11,5 км. югоизточно от Призрен в сърцето на областта Средска Жупа, Република Косово. Българското етническо самосъзнание на неговото население (Гаравалова / Garavalova 2020б) е факт, който намира своята научна обосновка не само на социално-историческо и политическо, но и на езиково равнище, тъй като поредица лингвистични изследвания върху фонетичната и морфологичната система на местния говор, включително от последните години, свидетелстват за това, че той проявява типологичните характеристики на крайните северозападни български диалекти в комбинация с някои типични за същинските и крайните югозападни български говори специфики, както и с определени източнобългарски черти (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2018: 79; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019: 1; Гаравалова / Garavalova 2015: 53; Гаравалова / Garavalova 2020а; Гаравалова / Garavalova 2020в; Кочева-Лефеджиева / Kocheva-Lefedzhieva 2003: 134 и др.). Това, че речанският диалект следва да се класифицира като принадлежащ към крайните северозападни български говори, се потвърждава от факта, че в него и от синхронна гледна точка се регистрира регулярна проява на диференциалните за тях типологични белези (напр.: рефлекс *у* на стб. *ѫ* и *ъ* др.), докато употребата на характерните за югозападната част на българското езиково землище диалектни специфики е факултативна и със спорадичен характер, по-нова е (Гаравалова / Garavalova 2020а; Гаравалова / Garavalova 2020в) и се дължи на наложените от близкото съседство и социално-политическите условия тесни контакти на диалектите от областта Жупа с тези от географската област Македония, които също са с доказано български характер (БКЕСБРСМ / BKESBRSM 2021; ЗОЕРСМ / ZOERSM 2020). Принадлежността на с. Речане, Призренско, към Жупа, област със старо население, първите сведения за която датират от 1066 г., липсата на данни за големи преселнически вълни към или от нея в демографските сведения за региона, обнародвани през последните близо сто години (Мангалакова/ Mangalakova 2008: 84 – 87; Гаравалова / Garavalova 2020в: 28 – 29), както и ключовото местоположение на селището на границата между крайните северозападни и крайните югозападни български говори, го правят не само изключително интересно от диалектоложка гледна точка, но и много важно за определяне на местоположението на западната граница на българското езиково землище. Освен това регулярната поява в него на бройна множествена форма при имената от м.р., особено от синхронна гледна точка, би била особено показателна не само за етническата принадлежност на носителите на говора, но и би спомогнала за ясното определяне на северната граница на разглежданата вариантна зона с регистрирана успоредна употреба на бройната и обикновената плурална форма при анализирания номинален клас. Освен това следва да се подчертае, че статията анализира изцяло нови лингвистични данни, събрани лично на терен през периода 2015 – 2019 г. по време на пребиваването ми в Речане, Призренско, като преподавател в ежегодния кандидатстудентски курс по български език, история и литература, провеждан там. Това позволява да се достигне до актуални изводи, отговарящи напълно на съвременната езикова ситуация в региона.

Както вече бе споменато по-горе, за част от югозападните и крайните югозападни български говори е характерно известно разколебаване в употребата на бройната форма за множествено число при съществителните от мъжки род. Това се потвърждава и от най-съвременните проучвания на областта Гора, намираща се в съседство (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2016: 63 – 64). Подобно на крайните северозападни български говори и на разположените максимално на изток крайни югозападни диалекти обаче Средска Жупа се характеризира с напълно жизнена и функционална бройна множествена форма при съществителните от мъжки род (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2019; Гаравалова / Garavalova 2020а: 61).

Както ясно се вижда от картата на Обобщаващия том на Българския диалектен атлас, отсъствието на бройна форма при съществителните от мъжки род, назоваващи лица, е характерно за малка част от българската езикова територия (БДА / BDA 2016: 40, к. № 14). В този случай описаният по-горе северозападен ареал се разширява на запад, като достига държавната граница в района на Цариброд и обхваща Брезнишко и Западнософийско (т.е. в него се включват и част от крайните северозападни български говори), а на юг достига до Самоковско и Панагюрско. Регистрира се отсъствие на бройна форма в малки островни ареали в Ямболско, Тополовградско, Елховско и Малкотърновско, както и в описания ареал в югозападната част на българското езиково землище.

В тази част от българското езиково землище, където употребата на разглежданата морфологическа категория не се регистрира, след числителното име следва обикновената плурална форма на съществителното от мъжки род (напр.: *осем учител**и**, деветдесет и пет ученич**и**, двама клетниц**и*** и др. (Пашов / Pashov 1994: 62)). Това намира отражение и в българската книжовна норма, според която използването на бройна форма е недопустимо при имената от мъжки род, назоваващи лица, докато при всички останали съществителни от същия граматически род тя е напълно регулярна.

Прокарването на подобна разлика между названията за лица и не-лица от мъжки род е непознато за преобладаващата част от българските диалекти (БДА / BDA 2016: 40 – 42; Стойков / Stoykov 1993: 230). Това важи с пълна сила и за говора на с. Речане, Призренско, в който употребата на бройна форма при съществителните за лица от мъжки пол е съвсем обичайна. При това тя е напълно функционална след всички числителни имена, а не само след *две, три* и *четири*, както е в сръбски език, напр.: *Е па мȕжена йе ѝма **двà сѝна**. Амà ѝмам двѐ чѐрки и **двà сѝна**. А нѐмаш, сàмо двà **сѝна ѝмаш**? **Двà сѝна** ожѐнила и йѐну чѐрку ȕдала. Ѝма **двà лѐкара** у Л'ȕбине. И дòве са гòре лѐпи кȕчи ко код **двà брàта** ѝме ѝсте кȕчи. Брàт ми йе тȕй - млàдши, трѝ сѐстре смо и **двà брàта**. Ѝмам и трѝ **брàта тàмо**. Ѝмам **трѝ брàта** и сѐстру - чѐтири, и сум ѝшла свàка гòдина, сѐг сум остàрела – нѐма. Òни **пѐт брàта** са и свѐ са тàмо у кȕча прѐко рѐку. Вòз ѝма и **пѐт брàта***. В традиционния речански говор се използват архаичните числителни форми за лица от типа: ***двàица, трòица***, на което се дължи и силно ограничената функционалност на специфичните за преобладаващата част от българските диалекти и за българския книжовен език мъжколични форми на числителното име от типа: *двама, трима, четирима* и под. Те най-често се субстантивират, а в случаите, когато това не става, след тях се използва обикновената плурална форма на името от м.р., напр. *Òви са из Пòлско тѐй са **двàица** – тàй и дрȕги. Пà рòджинак* (рожденик) *гим йѐ овѝйе **двàица** – професòрица и професор. Мѝйе смо стàри и **двàица**. Ай бà, пойѐдите вѝе **двàйца**! Па и **трòица** нѐка са жѝви! И òвийа **трòица** са свѝ кȕде н'àу, а вѝдиш. А ѝмамо мѝйе из йѐна кȕча òвде, **трòица брàт'а** са тàмо у бȕгарско, **трòица брàч'а***. Във връзка с разглеждания случай следва да се акцентира и върху още една интересна специфика на речанския говор. Плуралните форми на съществителното име *брат* са строго функционално разграничени, като *брàта* се употребява само като бройна форма, а *брàт'а* // *брàч'а* – като форма за обикновено множествено число.

Особено интересен е и следният пример: *Ѝмам **йѐдин брàта** и йѐдну сѐстру.*, където, в резултат от смесване на бройната и родително-винителната форма при роднински названия, се появява окончание *-а* след числителното *един*. Доказателство за това, че става дума именно за смесване на тези две категории, а не за реална употреба на падежна конструкция, е фактът, че в говора на с. Речане, Призренско, падежната система е доста разколебана, типологична специфика на диалектите от цялото българско езиково землище, и там най-често се регистрират изказвания от типа: *Па нѐче òна нѐ седи, **ѝма брàт***. В случаите, когато, в резултат от задължителното сръбско образование и дългогодишната принадлежност на региона към СФРЮ, „смесения" характер на речанския диалект (Гаравалова / Garavalova 2020б; Гаравалова / Garavalova 2020в) се прояви в употребата на падеж, изказването има следния вид: *У Бòсн'у пò-вѝше крѝза йе, ѝмам сѐстру, **ѝмам брàта, ѝмам** йòш **йѐнога брàта***., т.е. тук се регистрира родително-винителна форма на цялата именна група (***йѐнога брàта***), а не само на съществителното, както е в първия случай (***йѐдин брàта***).

За лексикалната система на диалекта на с. Речане, Призренско е характерно и наличието на диалектното числително *òба* (*òбе*) 'двама (две)' и неговите производни: *òбаи, òбаица, òбедве*, напр.: *Òне рàдет, **òбаи***. *Сѝнои нѝ са дòбре йàко, **òбаица,** и òвайа снàа стàрейа, òва мѝчко йе мàло пò-л'ȕта па йà ги чȕтим. Сѐга йѐне дѐца **òбедве** ȕчите ѝли нѐ. **Òбедве** зàйено. Òве од мȕжа, òвой рѐсторан штò йѐ, чѐрке **òбе** му сà, èй òве штò си рѐкла мàла йе пà сѐг йѐ вѐлика. Млàде са пà прȕва гòдина рòдиле ги **òбе***. В значението на всички изброени лексеми присъства и семантичния признак определеност, извод, до който достига и Н. Докле за числителните *обадва* и *обадваица* 'двата', употребяващи се в областта Гора (Докле / Dokle 2007: 725), чийто диалект е типологически много близък до този на Жупа. Това, че разглежданите лексеми имат и значение на определени форми, вероятно се дължи на факта, че те произлизат от групата на събирателните числителни (Витанова / Vitanova 2001: 14). Според Българския етимологичен речник (БЕР / BER 1995: 736) произходът им се извежда от прасл. *abā, *abě > стб. ѡба, ѡбѣ и се откриват в редица писмени паметници от периода: Зографското, Мариинското, Асеманиевото и Остромировото евангелие, в Клоцовия и Супрасълския сборник, както и в Синайския требник. В Граматиката на старобългарския език (ГСЕ /

GSE 1991: 253) ѡба е отбелязано и като част от съставно числително, което свидетелства за неговата активна употреба: дъва на десѧте, ѡба на десѧте, а на диалектно равнище числителното е регистрирано в Костурско, Солунско, Прилепско и в Ново село, Видинско (БЕР / BER 1995: 736; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 1998: 447). Както личи от примерите, от синхронна гледна точка анализираните числителни имена се употребяват в говора на с. Речане, Призренско, единствено за лица, нещо, което отличава речанския от диалекта на Гора, където е регистрирана и употреба за не-лица (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2013: 223). В новия събран на терен диалектен материал не се регистрира и тяхната употреба в определена форма, като причината за това вероятно е наличието на нюанс на определеност в семантиката им. Освен това следва да се отбележи, че мъжколичните числителни *ѡбаи* и *ѡбаица* се срещат само субстантивирани, но не и като определения в рамките на номиналната фраза, поради което мъжколичните числителни, функциониращи в парадигмата за бройно множествено число, в диалекта са от общобългарския лексикален тип, т.е. тук старите числителни са ограничени функционално и постепенно се изместват от по-нови, както това се е случило в преобладаващата част от българските говори.

Разпространение на замяната на бройната с обикновена множествена форма при съществителните имена, назоваващи одушевени обекти от действителността – не-лица от м.р., е малко по-ограничено отколкото това, регистрирано при лицата (БДА / BDA 2016: 41). Западната граница на северозападния ареал с наличие на тази замяна се измества на изток до Източноберковищко и Източносливнишко, (единствено в много малки ареали в Царибродско и Босилеградско е възможна употребата и на плуралната, и бройната форма), а южната достига само до Софийско и Пирдопско, докато Елинпелинско и Тетевенско остават във вариантната зона. Извън този ареал явлението изобщо не се регистрира в мизийските (с изключение на изключително малък вариантен ареал в Шуменско – във вариант с наличие на явлението) и балканските говори. По-малък е и югозападният ареал на разпространение на отсъствието на бройна форма при имената от м.р., който обхваща най-южната част от крайните югозападни говори в Битолско, Воденско, Леринско, Корчанско, Костурско, Кайлярско и западнорупския солунски говор, а съпътстващата го вариантна зона е ограничена само до Гостиварско, Галичнишко, Дебърско, Кичевско и Стружко. Замяната на бройното с обикновено множествено число е много по-ограничена и в родопските и тракийските говори, където най-често става дума за вариантна употреба и на двете форми. Речанският диалект се характеризира с наличието на напълно жизнена и функционална бройна форма при съществителните от м.р. за не-лица, назоваващи одушевени обекти от действителността (напр.: *Ѝма, кòсе лѝваде и* ***двà глигàна*** *слѝзат у гилдве. Òни ѝмат* ***двà кòн'а****. Ѝма дòлу* ***двà вòла****, идѐт да пàс'ет, чòбани ѝма, свѐ ѝма. Глѐдале смо* ***двà бѝвола****, àма у пòле.*).

Подобно на разгледаните до момента случаи и при съществителните, назоваващи предмети от мъжки род, се появява ареал, разположен в северозападната част на българското езиково землище, който се характеризира със замяна на бройната с обикновена множествена форма. Той обаче е значително по-малък от тези, наблюдавани при имената на одушевените обекти от действителността, и обхваща Западнооряховско, Белослатинско, Врачанско, Монтанско, Берковишко, Мездренско, Ботевградско, Софийско и Елинпелинско (БДА / BDA 2016: 42). Разположената около него вариантна зона с наличие и отсъствие на разглежданото морфологично явление обаче е значително по-широка от всички анализирани до момента случаи, като на изток навлиза дълбоко отвъд източния бряг на р. Вит – до Никополско и Плевенско, на юг достига до Източнокюстендилско, Дупнишко, Западнопазарджишко и Панагюрско, а на запад обхваща и част от крайните северозападни български говори в Брезнишко, Трънско, Сливнишко, южно от Белоградчик, като вариантна употреба на двата типа форми се среща южно от Княжевец, южно от Босилеград и в северозападните по тип диалекти в Ломско и източно от Кула (БДА / BDA 2016: 42). От лингвогеографска гледна точка ситуацията с разглежданото явление в родопските и тракийските говори е идентична с наблюдаваната при имената, означаващи одушевени обекти – не-лица (БДА / BDA 2016: 42). Ареалът на разпространение на отсъствието на бройна множествена форма при съществителните, назоваващи неодушевени предмети, в югозападния край на българското езиково землище също е приблизително еднакъв с картографирания при имената, означаващи одушевени обекти – не-лица от мъжки род, като обхваща най-южната част от крайните югозападни говори в Битолско, Воденско, Ениджевардарско, Леринско, Корчанско, Костурско, Кайлярско, а явлението се проявява в говорите на Дебър и Галичник

(БДА / BDA 2016: 41, 42). Значително по-широка обаче е вариантната зона с успуредна употреба на бройни и обикновени плурални форми в разглеждания случай, разположена в съседство – на север тя достига до Прилепско, Гостиварско и Кукъска Гора, на североизток – до Щипско и Източновелеско, а отделен по-малък ареал с вариантна употреба на бройната и обикновената плурална форма при съществителните, назоваващи предмети от мъжки род, се картографира и източно от Делчево и Струмица и северозападно от Петрич (БДА / BDA 2016: 42).

Като се има предвид това, информацията по разглеждания въпрос от с. Речане, Призренско, се оказва особено интересна, тъй като става дума за говор, разположен в непосредствено съседство с крайните северозападни диалекти (отличаващи се с наличие на бройна форма) и с диалекта на Кукъска Гора, комбиниращ специфични черти от крайните северозападни и крайните югозападни говори (Антонова-Василева и др. / Antonova-Vasileva etc. 2014), в който бройната форма за предмети е разколебана (БДА / BDA 2016: 42). Ето защо новите данни от речанския говор са важни за уточняване на местоположението на северната граница на голямата вариантна зона, разположена в югозападния край на българското езиково землище, в границите на която успоредно се употребява бройната и обикновената плурална форма на съществителните, назоваващи предмети от м.р. Те недвусмислено показват, че в диалекта на с. Речане, Призренско, употребата на бройна форма е напълно последователна както след числителните имена (напр.: *Па ѝдет за йенò* ***трѝ сàта*** *ѝде чѐтери у...Бу̀рса, а у Албàния за* ***двà сàта****. Цъ̀рна гòра йе на* ***трѝ чàса****. Йсто кòлко до Скòпийе, я нàпраша у Албàния са ѝшло млòго дòбро, а сѐга, кат са нàпраиле дру̀ги пу̀т, са ѝде за* ***двà чàса*** *из по дру̀ги пу̀т пò-дòлу, тàк и са ѝде у Албàния.* ***Двà бàтака*** *че ску̀ваш.* ***Двà кѝпа*** *водà. Нàчи* ***двà прàзника*** *са у гòдина мосилмàнски.* ***Двà ресторàна*** *ми са ту̀й,* ***двà ресторàна*** *йѐн до дру̀га. Йсто ѝма* ***двà крѐв'ета****, свѐ. Òве йе ѝмала òна из* ***двà дѐла****.* ***Двà автобу̀са****. Гѝ нòсим дòле у пòдрум ѝмам* ***двà тàлера****.* ***Йѐдън-двà мѐсеца*** *и нѐшта кà ми у̀мрел сѐ у Бòсн'у. Òна дòдже двде, òстане по* ***двà-трѝ нòча*** *и ѝде. Па* ***трѝ киломѐтъра*** *е од Рѐчане до Срѐчка. На* ***трѝ бòйа*** *ку̀ча бàрго йе бѝла.* ***Трѝ мѐсеца*** *сàмо бѝла.* ***Трѝ мѐсеца*** *вòйска вàке свѐ, àма ту̀й йе бѝло сàмо стрàх. Детѐлина -* ***трѝ лѝста****. А и нàшия Àлекс што йе од сѝна ми сѝн,* ***пѐт кѝла*** *и шѐсто,* ***пѐт кѝла*** *и шѐсто òке. Обѝчно òна че ми дòнесе* ***пѐт килà****. Пѐт,* ***пѐт нàмаза*** *мѝе клàн'амо. От* ***пѐт кѝла****, да ку̀пиш пѐт кѝла. Шѐс йàйца и* ***чѐртирстоти грàма*** *шѐчер. Па ѝма òколо* ***пѐт – шѐс киломѐтъра****.* ***Шѐс йезѝка*** *òна знàйе. Àли* ***шѐс мѐсеца*** *и йà су̀м рàдила на фàбрика.* ***Ѝзели сѐдъм ку̀бика****. Сàмо с ту̀пои* (тъпани) *што ѝма -* ***дѐсет ту̀па*** *ли са двàнайсе. Свѐ ми йе на дру̀ва,* ***двàнайс ку̀бика****. Прѝзрен – Нѐбрегоште ѝма* ***двàнайс кѝлометра****. Че ку̀пимо* ***двàйес кѝла, трѝйес кѝла*** *и че нàпраимо мàло слàдко, мàло джѐм и сòк. На* ***трѝйес мѐтра*** *над нàс. Па мѝйе нàпраймо* ***шѐсдесет – сѐдемдесет лѝтара*** *за тò што вòли да пѝйет.* и др.), така и след числителни наречия (напр.: *...òн глѐда кòлико йе,* ***кòлко кàрата*** *ѝма и че кàже, оо, нѐма и девѐдесет èвра, за тò що ѝма човѐк. И* ***кòлку сàт'а*** *й тàй сигà, ааа, у трѝ по плàдн'а.* ***Кòл'ко йѐзика*** *знàш вѝше, вѝше врѐдиш, àле.* ***Кòлко сàта*** *си нàтам за бу̀гарска,* ***кòл'ко сàта*** *кат пу̀туеш? И* ***кòлку сàт'а*** *й тàй сигà*? и др.).

Във връзка с употребата на бройна форма при съществителните, назоваващи предмети, следва да се разгледа и още една интересна специфична особеност на говора на с. Речане, Призренско. В него със значение 'час' функционират успоредно лексемите *чàс* и *сàт*. И при двете обаче ударението остава постоянно и затова семантичното противопоставяне *два чàса / два часà*, характерно за българския книжовен език и повечето му диалекти, тук се изразява с помощта на бройната форма. Когато носителите на анализирания диалект искат да означат, че става дума за точен час, те използват единствено число на думите със значение 'час' (напр.: *Од* ***сѐдем чàс*** *òдма ѝдемо до дѐсет, до пòла дѐсет са врàчамо и тàк.* ***Кòл'ко сàт***? В колко часа?), а когато в изказването им става дума за продължителност – бройната им форма (напр.: ***Кòлко сàта*** *си нàтам за бу̀гарска,* ***кòл'ко сàта*** *кат пу̀туеш*? *Цъ̀рна гòра йе на* ***трѝ чàса***.)

В българския език две съществителни от мъжки род, назоваващи неодушевени обекти от действителността, представляват сериозно отклонение от представените дотук данни. Първото от тях е *ден*. При него огромното мнозинство от диалектите, принадлежащи към българското езиково землище, се характеризира с наличие на бройна множествена форма. Нейното отсъствие се наблюдава само в в много малки ареали във Врачанско, Северносливнишко, Босилеградско, югозападно от Кюстендил, източно от Елин Пелин, от Разлог, от Стара Загора, в Бунархисарско, Дебърско, Кичевско, Стружко, Леринско, Ениджевардарско и Корчанско, в Източнодимотишко, Източнософлийско, а вариантна употреба на формите за бройно и обикновено множествено число оформя малко по-

големи ареали в Разградско, Шуменско, Хасковско, Белоградчишко, Княжевацко, Берковско, Врачанско, Луковитско, Благоевградско, Делчевско и по-голям ареал в Прилепско, Велешко, Щипско и Охридско (БДА / BDA 2016: 43). Към тях следва да се причисли и говорът на с. Речане, Призренско. За анализирания диалект е типично срещащото се в книжовния български език редуване *дѐна / днѝ* след числително име (напр.: *Ра̀нее е тра̀йало* ***трѝ да̀на*** *ена̀ сва̀дба. По* ***трѝ да̀на*** *се да̀ва ба̀нкети. Ту̀й йе* ***два дѐна*** *ка̀ до̀шла. По̀сле гла̀вни тѐстови ни да̀ват у* ***два̀ дѐна****.* ***Два̀ дѐна*** *но̀сила у шко̀ла. Йма йѐн* ***пѐт дѐна*** *и йѐн* ***трѝ дѐна*** *– на̀чи два̀ пра̀зника са у го̀дина мосилма̀нски. Йа̀ са̀мо* ***трѝ дѐна****, а што̀то до̀ста йе да̀вно.* ***Трѝ дѐн'а*** *бѝла уз шко̀ла. За* ***чѐтири дѐна*** *си? По* ***пѐт дѐна****. Ба̀йрам* ***пѐт дѐна*** *са. Па̀ а̀йде, нѐкако про̀дже* ***дѐсет дѐна*** *– два̀найсе.* ***Еда̀найс да̀на****.*, но ***Ко̀лку да̀не*** *че бѝде*? *Сега̀ тра̀йе* ***два̀ днѝ****, на̀чиии, сва̀дба.*). Следва да се подчертае обаче, че случаите с употреба на бройна форма на името *ден* са многобройни, докато появата на обикновената плурална форма в разглеждания случай е регистрирана само в посочените две изречения, т.е. тя е по-скоро изключение.

Второто съществително от мъжки род, назоваващо неодушевен обект от действителността, което е картографирано в Българския диалектен атлас е *път* (БДА / BDA 2016: 44). Обратно на *ден*, при него говорите в преобладаващата част от българското езиково землище се характеризират с отсъствието на бройна множествена форма. Такива са диалектите, разположени западно от линията Никопол – Плевен – Севлиево – Котел – Казанлък – Пловдив – Хасково – Крумовград – Гюмюрджина (с изключение на Нишко, Кумановско, Корчанско, Костурско, Воденско, Гевгелийско, Енидже-вардарско, Валовищко, Драмско, Сярско, Зиляховско и Източносолунско, където е регистрирана употреба на бройна форма на разглежданото име). Употребата на бройна множествена форма при съществителните от мъжки род, назоваващи неодушевени обекти от действителността, е толкова регулярна, че неизменно се регистрира и тук, в говора на Речане, срв.: *Нѐгова ма̀йка ѝмала* ***два̀ пу̀та*** *блѝзни, ѐй сега и сна̀йка но̀йгина ѝсто и о̀на блѝзне.* ***Два̀ пу̀та*** *блѝзнела. Нѐгова ма̀йка ѝмала* ***два̀ пу̀та*** *блѝзни. У йѐдна го̀дина* ***два̀ пу̀та****. До̀бро че ги ску̀ваш излѐй, кат ги ку̀ваш, два̀ кѝпа вода̀,* ***чѐтири-пѐт пу̀та*** *ѝзвади та̀ во̀да.*

Интересно е да се отбележи също така, че в говора на с. Речане, Призренско, в единични случаи се изпуска окончанието на съществителното след числително име или се употребява форма за единствено число. Това се регистрира при имена от всички родове (напр.: *Су̀м ѝшол йа̀,* ***шѐс пу̀т*** *сум бѝл у Бага̀рийа.* ***О̀сум са̀т****, зна̀чи йе цѐл дѐн. Па смо ѝмале* ***о̀сум го̀дин*** *у Прѝзрен ресторан.* // *Кат ѝма* ***о̀сумнайс го̀дина*** *па сѐко во̀зи.* и др.) и вероятно се държи на бързината и непрецизираността на речта.

В заключение следва да се подчертае, че въпреки териториалната отдалеченост на областта Средска Жупа и тежките политически и социално-икономически условия в нея, диалектът на с. Речане, Призренско, споделя основните тенденции, характерни за българския език, по отношение на употребата на бройно множествено число при имената от мъжки род, която тук е напълно регулярно и жизнено явление, отличаващо се с висока честота на употреба от всички носители на диалекта. Този факт е още едно важно доказателство както за българския характер на говора и на целия регион, така и за принадлежността му към групата на крайните северозападни български диалекти, отличаващи се (с някои малки изключения) с неразколебана употреба на анализираната морфологическа категория, а не към крайните югозападни български говори от географската област Македония, които се характеризират с непоследователна реализация на разглежданото лингвистично явление. Освен това местоположението на речанския говор го превръща във важно доказателство за непрекъснатостта на българския езиков континуум и за местоположението на неговата западна граница и са важни за уточняване на местоположението на северната граница на голямата вариантна зона, разположена в югозападния край на българското езиково землище, в рамките на която успоредно се употребява бройната и обикновената плурална форма на съществителните, назоваващи лица и предмети от м.р.

Цитирана литература / References

Антонова-Василева 1998: Антонова-Василева. Л. Речник на прилепския говор (по материали от М. Цепенков). – В: *Марко Цепенков. Фолклорно наследство. Т. 1*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 383 – 496. (Antonova-Vasileva 1998: Antonova-Vasileva. L. Rechnik na prilepskiya govor (po materiali ot M. Tsepenkov). – In: *Marko Tsepenkov. Folklorno nasledstvo. T. 1*. Sofia: Akademichno izdatelstvo

„Prof. Marin Drinov“, pp. 383 – 496.)

Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Особености при реализацията на бройната форма и формата за множествено число при съществителните в българските говори в Гора, Република Албания. – В: *50 години врата към образованието и прозорец към света. В чест на 50 години от създаването на Департамента за езиково обучение – ИЧС*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 220 – 227. (Antonova-Vasileva 2013: Antonova-Vasileva, L. Osobenosti pri realizatsiyata na broynata forma i formata za mnozhestveno chislo pri sashtestvitelnite v balgarskite govori v Gora, Republika Albania. – In: *50 godini vrata kam obrazovanieto i prozorets kam sveta. V chest na 50 godini ot sazdavaneto na Departamenta za ezikovo obuchenie – IChS*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 220 – 227.)

Антонова-Василева и др. 2014: Антонова-Василева, Л. и др. *Карта на диалектната делитба на българския език.* София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“. (Antonova-Vasileva et al. 2014: Antonova-Vasileva, L., et al. *Karta na dialektnata delitba na balgarskiya ezik*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

Антонова-Василева 2016: Антонова-Василева, Л. *Диалектната система на с. Шищевец, Кукъска Гора – един говор на границите на българската граматика*. София: Мозайка. (Antonova-Vasileva 2016: Antonova-Vasileva, L. *Dialektnata sistema na s. Shishtevets, Kukaska Gora – edin govor na granitsite na balgarskata gramatika*. Sofia: Mozayka.)

Антонова-Василева 2018: Антонова-Василева, Л. Форми за миналите времена на глаголите в българските говори в Косово. – В: *Българска реч*, № 2, с. 78 – 87. (Antonova-Vasileva 2018: Antonova-Vasileva, L. Formi za minalite vremena na glagolite v balgarskite govori v Kosovo. – In: *Balgarska rech*, № 2, pp. 78 – 87.)

Антонова-Василева 2019: Антонова-Василева, Л. *„Раховечкият език“ или говорът на българите в Раховец* (приета за печат). (Antonova-Vasileva 2019: Antonova-Vasileva, L. *„Rahovechkiyat ezik“ ili govorat na balgarite v Rahovets* (prieta za pechat).)

БДА. ОТ 2016: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. IV. Морфология*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“. (BDA. OT 2016: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. IV. Morfologiya*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

БЕР 1995: *Български етимологичен речник.* Т. 4. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (BER 1995: *Balgarski etimologichen rechnik.* T. 4. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)

БКЕСБРСМ 2021: Тренески, Вл. и др. *Бяла книга за езиковия спор между България и Република Северна Македония* (колектив). София: Орбел. (BKESBRSM 2021: Treneski, Vl. et al. *Byala kniga za ezikoviya spor mezhdu Bulgaria i Republika Severna Makedonia* (kolektiv). Sofia: Orbel.)

Витанова 2001: Витанова, М. Следи от бройни системи, различни от десетичната, в българските диалекти. – В: *Българска реч*, № 3, с. 14 – 17. (Vitanova 2001: Vitanova, M. Sledi ot broyni sistemi, razlichni ot desetichnata, v balgarskite dialekti. – In: *Balgarska rech*, № 3, pp. 14 – 17.)

Гаравалова 2015: Гаравалова, Ил. Българистиката в Република Косово. – В: *Българистика*, № 31, с. 53 – 64. (Garavalova 2015: Garavalova, Il. Balgaristikata v Republika Kosovo. – In: *Balgaristika*, № 31, pp. 53 – 64.)

Гаравалова 2020а: Гаравалова, Ил. За някои морфологични особености на именната система на говора на с. Речане, Призренско. – В: *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“. Т. 2*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, с. 59 – 66. (Garavalova 2020a: Garavalova, Il. Za nyakoi morfologichni osobenosti na imennata sistema na govora na s. Rechane, Prizrensko. – In: *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. L. Andreychin“. T. 2*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, pp. 59 – 66.)

Гаравалова 2020б: Гаравалова, И. Съвременната езикова ситуация в областта Средска Жупа, Р. Косово. – В: *„Българският език – исторически и съвременни аспекти“. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов.* София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН, с. 374 – 392. (Garavalova 2020б: Garavalova, I. Savremennata ezikova situatsiya v oblastta Sredska Zhupa, R. Kosovo. – In: „*Balgarskiyat ezik – istoricheski i savremenni aspekti“. Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov*. Sofia: Institut za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“ pri BAN, pp. 374 – 392.).

Гаравалова 2020в: Гаравалова, И. Застъпници на праславянските съчетания *tj, *dj, *kt’ и палатализационни промени на съгласните т, д, к и г във фонетичната система на говора на село Речане, Призренско – нови данни. – В: *Български език*, № 4, с. 26 – 38. (Garavalova 2020в: Garavalova, I. Zastapnitsi na praslavyanskite sachetaniya *tj, *dj, *kt’ i palatalizatsionni promeni na saglasnite t, d, k i g vav fonetichnata sistema na govora na selo Rechane, Prizrensko – novi danni. – In: *Balgarski ezik*, № 4, pp. 26 – 38.)

ГСБКЕ 1993: *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. *2. Морфология* (Ст. Стоянов гл. ред.). София: Издателство на БАН. (GSBKE 1993: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2.*

Morfologiya (St. Stoyanov gl. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
ГСЕ 1991: *Граматика на старобългарския език: Фонетика. Морфология. Синтаксис* (Ив. Дуриданов гл. ред.). София: Издателство на БАН. (GSE 1991: *Gramatika na starobalgarskiya ezik: Fonetika. Morfologiya. Sintaksis* (Iv. Duridanov gl. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)
Докле 2007: Dokle, N. *Reçnik goranski (nashinski) – allbanski*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“
ЗОЕРСМ 2020: Кочева, А. и др. *За официалния език на Република Северна Македония*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. (ZOERSM 2020: Kocheva, A. et al. *Za ofitsialniya ezik na Republika Severna Makedonia*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.)
Клайн 2011: Клайн, И. *Граматика на сръбския език*. Варна: Софтис. (Klayn 2011: Klayn, I. *Gramatika na srabskiya ezik*. Varna: Softis.)
Кочева-Лефеджиева 2003: Кочева-Лефеджиева, А. За българския език в Косово (фонетични особености). – В: *Македонски преглед*, № 4, с. 133 – 139. (Kocheva-Lefedzhieva 2003: Kocheva-Lefedzhieva, A. Za balgarskiya ezik v Kosovo (fonetichni osobenosti). – In: *Makedonski pregled*, № 4, pp. 133 – 139.)
Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета. (Pashov 1994: Pashov, P. *Prakticheska balgarska gramatika*. Sofia: Prosveta.).
Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

NUMERIC PLURAL FORM IN THE SPEECH OF RECHANE VILLAGE, PRIZREN REGION

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language – BAS
garina@abv.bg

Abstract: The dialect of Rechane village, Prizren region, carries every diagnostic markings of our language and because it is found in the most western part of the Bulgarian linguistic domain, it transforms into important evidence for the continuity of the Bulgarian linguistic continuum and the location of its western border. Because it is located outside of Bulgarian national borders in isolated district with population, which has been subjected to serious assimilation difficulties, its preservation and description is especially important. In this article it is accented upon some specifics of the usage of the numerical plural in the names of male genus in the speech of Rechane village, Prizren region, which characterize it as a Bulgarian dialect and are important for clarification of the location of the northern border of the large variant area, located in southwestern end of the Bulgarian linguistic area, in which borders in parallel is being used the numeric and the common plural form of the nouns naming objects from male genus numeric plural form.

Key words: *dialectology, territorial speech, morphological characteristic, numeric plural form*

Iliyana Garavalova
Institute for Bulgarian Language – BAS
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА НЯКОИ АКТУАЛНИ ПРОЦЕСИ В БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКА

Диана Благоева, Сия Колковска
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН
d.blagoeva@ibl.bas.bg, s.kolkovska@ibl.bas.bg

Резюме: В статията се разглеждат някои актуални процеси, протичащи в българската лексика през последните 15 години. Коментира се ролята на основните източници за обогатяване на речниковия състав през разглеждания период: активизиране на словообразувателните ресурси на езика, заемане на лексикални единици от други езици, неосемантизация, образуване на нови многосъставни номинативни единици. Характерна особеност на съвременните неологизационни процеси в лексиката е това, че в много случаи паралелното действие на няколко от възможните механизми за създаване на нова лексика води до появата и успоредното функциониране на серии от нови равнозначни номинативни единици от различен тип. В статията е отделено място също на по-важните особености на синонимните отношения между неологизмите в разглеждания период.

Ключови думи: *неологизми, словообразуване, неологизация, синонимия*

1. Въведение

През последните десетилетия в българската лексика се наблюдават засилени процеси на неологизация, които са обусловени както от вътрешноезикови, така и от екстралингвистични причини. Обновяването на лексиката е отговор на протичащите радикални промени в обществения и политическия живот, в икономиката, културата, битовата сфера и пр., на широкото разпространение на нови информационни и комуникационни технологии, на проявите на глобализация – фактори, които водят до появата на множество нови реалии, явления, отношения, които следва да бъдат назовани със средствата на езика. Вътрешноезиковите причини за възникването на нови думи и изрази са свързани с установяването на вътрешносистемни връзки и с проявите на различни езикови тенденции и принципи, които в една или друга степен влияят върху промените в речниковия състав.

В предходно наше изследване (Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2013) бяха проучени различните аспекти в обновяването на българската лексика в края на XX и първото десетилетие на XXI век, като бе разгледано действието на отделните езикови тенденции (към интернационализация и към автохтонизация, към демократизация и към интелектуализация) и на принципа за езикова икономия при обогатяването на българската лексика. Настоящата статия има за цел да доразвие и разшири направените в посоченото изследване наблюдения, като обект на анализ тук ще бъдат най-новите попълнения в речниковия състав. Ще се спрем накратко върху основните източници за неологизация през последните 15 години и ще проследим синонимните отношения при изследвания кръг нови названия. Материалът за проучването е ексцерпиран от най-новия неологичен речник на българския език (Благоева и др. / Blagoeva et al. 2021), изготвен от авторски колектив от Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към БАН.

2. Източници на неологизация в най-новия период от развитието на българския език

2.1. Словообразуване

Активизирането на деривационните процеси е основен източник за попълване и обогатяване на българската лексика в разглеждания период. Най-широко застъпено е субстантивното и адективното словообразуване, а формирането на нови глаголи и наречия е по-слабо представено. В

повечето случаи словообразователните неологизми се изграждат с помощта на вече съществуващите словообразователни ресурси на езика. Значително по-рядко се наблюдава обособяване на нови словообразователни елементи.

2.1.1. Афиксация

В субстантивната деривация с най-голяма продуктивност се отличават следните суфикси:

-джия, ***-чия***, ***-(ов)ец*** и ***-ист***, в по-ограничена степен също ***-ар***, ***-чик***, ***-ер***, за образуване на nomina personalia (Георгиева / Georgieva 2013a), срв. *биткойнаджия*, *блогаджия*, *газпромаджия*, *грантаджия*, *даяджия*, *дронаджия*, *лаптопаджия*, *нападжия*, *проектаджия*, *скобаджия*, *тротинеткаджия*, *туитърджия*; *бонусчия*; *абевеец*, *веганец*, *десебеец*, *емемеец*, *идилец*, *майдановец*; *антинобелист*, *ватиканист*, *герберист*, *капоейрист*, *меркелист*, *психодраматист*, *путинист*, *тунингист*; *рафтингар*, *тунингар*, *фейсбукар*; *банкоматчик*; *евровизионер*, *експедиционер*;

-к(а) за образуване на nomina feminativa (Сумрова / Sumrova 2018), срв. *абевейка*, *азбукарка*, *аквафермерка*, *антикорупционерка*, *десебейка*, *видеоблогърка*, *гербистка*, *протестърка*, *семаджийка*, *съфорумка*;

-(из)ация, ***-изъм***, ***-ство***, ***-ост***, ***-щина*** за образуване на абстрактни съществителни, срв. *блогализация*, *герберизация*, *джендъризация*, *ердоганизация*, *майданизация*, *меркелизация*, *офшоризация*, *тръмпизация*; *бинладенизъм*, *веганизъм*, *джендъризъм*, *ердоганизъм*, *майданизъм*, *меркелизъм*, *пеганизъм*, *тръмпизъм*; *влогърство*, *джендърство*, *крафтърство*, *пеганство*, *сурогатство*, *схемаджийство*, *хейтърство*, *хипстърство*; *глокалност*, *демисексуалност*, *корупциогенност*, *трансджендърност*, *трансполовост*; *гурувщина*, *консуматорщина*, *пиарщина*, *тръмповщина*;

-тор, ***-тел*** за образуване на nomina instrumenti: *виртуализатор*, *детоксикатор*, *рециклатор*; *окрехкотител*.

В адективната деривация най-продуктивни са суфиксите ***-ен*** (*велоалеен*, *видеорекламен*, *геолокационен*, *еколингвистичен*, *кросмедиен*, *туитърен*), ***-ски*** (*вегански*, *велокуриерски*, *грантаджийски*, *гюленистки*, *десебейски*, *дрифтаджийски*, *идилски*, *моладжийски*, *проектаджийски*, *скатаджийски*, *схемаджийски*), ***-ов*** (*биткойнов*, *ботоксов*, *геомаркетингов*, *дронов*, *туитъров*).

Както е установено и за предходния период (Георгиева / Georgieva 2013b), продължава да бъде активна също именната префиксация и префиксоидация. Възникват множество новообразувания с форманти като ***анти-*** (*антимаркетинг*, *антипиар*, *антитуризъм*), ***де-*** (*деглобализация*, *деинвестиция*, *деконтейнеризация*, *делегализация*, *деофшоризация*), ***квази-*** (*квазиинтелектуалец*, *квазипазар*, *квазифакт*), ***ко-*** (*ководещ*), ***контра-*** (*контраблокада*, *контраокупация*, *контрапротестър*, *контрапроява*, *контрасанкция*), ***микро-*** (*микродисплей*, *микродрон*, *микропивоварна*, *микросървър*), ***ре-*** (*реинтелектуализация*, *реиновация*), ***мини-*** (*минипостинг*, *минисайт*, *минисмартфон*, *минитаблет*, *миниуебкамера*), ***под-*** (*поддепозитар*, *подфранчайзинг*, *подпиксел*, *подпортфейл*), ***пост-*** (*постджихадистки*, *посткримски*, *постмайдановски*, *постглобализация*, *постджендър*, *постдигитален*, *постевроатлантически*, *постевропейски*, *посткултурализъм*, *постмедиен*), ***про-*** (*проатакист*, *пробрюкселски*, *прогербаджийски*, *прогерберистки*, *прогербист*, *проджихадистки*, *проимигрантски*, *проимиграционен*, *прокорупционен*, *проолигархичен*, *проолигархически*, *пропутиновски*), ***свръх-*** (*свръглобализация*, *свръхконсуматорство*, *свръхлиберализация*, *свръхтехнологизация*), ***супер-*** (*суперавтомобил*, *суперантиоксидант*, *суператракция*, *супербранд*, *супермоделка*, *супертрилър*, *суперхрана*, *суператрактивен*), ***след-*** (*следистина*), ***суб-*** (*субдилър*, *субдоставчик*, *субхолдинг*, *субдомейн*, *субпиксел*, *субрегион*), ***съ-*** (*събенефициент*, *съблогер*, *съзастраховател*, *съекипник*, *съуправленец*), ***хипер-*** (*хиперавтомобил*, *хипергигант*, *хиперконсуматорство*, *хиперконфликт*, *хипернационализъм*, *хиперпопулизъм*, *хиперсексуализация*) и др.

Образуването на нови глаголи (вж. също Костова / Kostova 2018) се извършва най-често с помощта на суфиксите ***-(из)ира-*** (*баркодирам*, *бизнефицирам*, *блистерирам*, *биопринтирам*, *биосертифицирам*, *веганизирам*, *геймифицирам*, *джендъризирам*, *димирам*, *дрифтирам*, *игровизирам*, *микрочипирам*, *партидизирам*, *фотошопирам*, *чипирам*), ***-ва-*** (*буквам*, *гугълвам*, *дилърствам*, *дислайквам*, *достъпвам*, *дрифтвам*, *есемесвам*, *лайквам*, *линквам*, *протестърствам*, *тагвам*, *текствам*, *тролвам*, *туитвам*), ***-ува-*** (*рафтингувам*), ***-ова-*** (*гриловам*), ***-н-*** (*букна*, *достъпна*, *фотошопна*, *хейтна*). Както личи от приведените примери, произвеждащи основи за тези словообразователни глаголни неологизми са главно чужди по произход съществителни имена, повечето

от които са новозаети. Образуваните изцяло с домашни по произход словообразователни средства нови глаголи са единични, срв. *достъпвам*, *достъпна*.

В новото глаголно словообразуване участват и някои префиксални форманти като ***де-*** (*дебъгвам*, *дебюрократизирам*, *девиртуализирам*, *девитализирам*, *деглобализирам*, *деисторизирам*, *демодернизирам*, *дескандализирам*), ***по-*** (*побраузвам*, *погеймя*, *погуглирам*, *погугълвам*, *порелаксирам*, *пофлеймя*), ***пре-*** (*пребюджетирам*, *прекадрувам*, *премаршрутизирам*, *премаршрутирам*, *премастерирам*, *препозиционирам*, *преприватизирам*, *пререгионализирам*), ***ре-*** (*реинтелектуализирам*, *ревалидирам, редистрибутирам*). В по-слаба степен е застъпена конфиксацията, срв. *окрехкотя*, *разприятеля*.

2.1.2. Композиция

Широко представено е също така образуването на нови сложни думи (главно съществителни и прилагателни имена) по различни утвърдени в езика модели, срв. *банкоматотърсач*, *биткойномания*, *блогороман*, *блогочитател*, *орнитотуризъм*, *технописец*, *електроавтобус*, *ветрогенерация*, *ракетострелец*, *рекламопроизводител*, *сериалопроизводство*, *фармапарафинолечение*, *шифрословица*, *цифрословица*; *двусимов*, *едносимов*, *вятърноенергиен*, *вятърно-соларен*, *клиентоориентиран*.

В този процес значителна продуктивност показват редица първи и втори съставни части като: ***авио-*** (*авиодестинация*, *авиодизайнер*, *авиоекшън*, *авиоколеж*, *авиопортал*, *авиоприватизация*, *авиосайт*), ***авто-[1]*** ‘автомобилен’ (*автоекстра*, *автоекшън*, *автоконсумативи*, *автоконфекция*, *автопарфюм*, *автоплейър*, *автопортал*, *автопрахосмукачка*, *автоскрап*, *автотунинговане*), ***авто-[2]*** ‘свой, собствен’ (*автодискриминация*, *автокомпромат*, *автокоучинг*, *автомениджмънт*, *автопърформанс*, *авторасизъм*, *авторевю*, *авторимейк*, *автотагване*), ***агро-*** (*агроанализатор*, *агробиоземеделие*, *агробиопродукт*, *агробос*, *агровестник*, *агродепартамент*, *агроекоиндустрия*, *агроиновация*, *агроклъстер*, *агромаркетинг*, *агромафия*, *агромедия*), ***вело-*** (*велобагажник*, *велодистанция*, *велокаска*, *велокаскада*, *велоинфраструктура*, *веломаратон*), ***видео-*** (*видеозадача*, *видеокаталог*, *видеолектория*, *видеолекция*, *видеопоздрав*, *видеосеминар*, *видеотабло*), ***евро-*** (*евроакциз*, *евроасоциране*, *евроасоциация*, *евробенефициент*, *евробонус*, *евробюлетина*, *евровизионер*, *евроглоба*, *еврогост*, *еврокриза*, *евромагистрат*), ***еко-*** (*екоагенция*, *екоадминистрация*, *екоактивизъм*, *екоден*, *екоактивност*, *екоблаготворителност*, *екобюджет*, *ековизита*, *екоданък*, *екодискурс*, *екодобавка*), ***етно-*** (*етнобит*, *етновизия*, *етнодрехи*, *етноизложба*, *етнокомплекс*, *етнокъща*, *етносело*, *етнотуризъм*), ***термо-*** (*термогел*, *термокреда*, *термолак*), ***-фобия*** (*глобалофобия*, *интимофобия*, *работофобия*) и др.

По-рядко явление е обособяването на нови първи съставни части и радиксоиди като ***ало-*** ‘отнасящ се до телефонни измами’ (*алоагресия*, *алозаблуждение*, *алоизмама*, *алоизмамник*, *алоизнудвач*), ***байк-*** ‘отнасящ се до колоездене със спортни велосипеди’ (*байксъстезание*, *байкфест*, *байкцентър*), ***смарт-*** от англ. *smart* (*смарттелевизор*, *смартчасовник*, *смартдом*), ***е-[2]*** ‘електрически’ (*е-автобус*, *е-кола*, *е-такси*, *е-тротинетка*), ***корона-*** ‘отнасящ се до коронавирус и до коронавирусната пандемия’ (*коронаепидемия*, *коронамярка*, *коронакриза*, *коронаоблигация*, *коронаситуация*).

2.1.3. Универбация

Активен процес е също универбирането (вж. също Martincová, Niševa 2018), при което от двусъставни названия с адективен и субстантивен компонент се образуват еднословни названия обикновено със суфикс ***-к(а)*** (*безбандеролна цигара* > *безбандеролка*, *бездимна цигара* > *бездимка*, *дебитна карта* > *дебитка*, *лимитирана серия* > *лимитка*, *соларен панел* > *соларка*, *социална мрежа* > *социалка*) или (по-рядко) ***-ник*** (*паркетен джип* > *паркетник*).

2.2. Заемане на лексика от чужди езици

Заемането е проява на тенденцията към интернационализация в съвременния период (вж. Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2013) и продължава да бъде продуктивен начин за попълване на речниковия състав на българския език. Основен източник за навлизане на най-нови заемки отново е английският език. Показателно е, че в най-новия академичен речник на неологизмите (Благоева и др. / Blagoeva et al. 2021) са включени над 360 заемки от английски.

Заетата от английски лексика попълва различни терминологични области като: **компютри и интернет** (*адблокър*, *блокчейн*, *ботнет*, *експлойт*, *линкбилдинг*, *мийм*, *мултитъч*, *пермалинк*, *рансъмуер*, *спамбот*, *хаштаг*), **икономика и финанси** (*аутстафинг*, *бектест*, *мултисорсинг*, *нейминг*, *проспектинг*, *ретаргетинг*), **спорт** (*аквабайк*, *байктраял*, *бодисърф*, *дайвинг*, *дартър*, *джетоватор*, *дрифт*, *кросфит*, *лонгборд*, *падълбординг*), **фризьорство и козметика** (*бронд*, *волюмизация*, *дермаролер*, *екстеншън*, *мезоролер*, *микроблейдинг*, *пейнтинг*, *тредлифтинг*), **кулинария** (*дип*, *моктейл*, *реджувелак*), **техника** (*дрон*, *квадрокоптер*, *концепткар*, *круизконтрол*, *октокоптер*, *чилър*), **изкуство** (*квилинг*, *мапинг*, *фюзинг*), **музика** (*бразилектро*, *лаундж*, *ремиксър*, *ърбън*), **туризъм** (*олинклузив*, *ултраолинклузив*, *урбекс*), **медицина** (*хайфу*, *халотерапия*). Част от актуалните английски заемки се отнасят към **битовата лексика** (*вейп*, *вейпинг*, *джегингс*, *джусинг*, *картомайзер*, *лоуфъри*).

По-малко на брой нови заемки произхождат от френски (в областите **кулинария**: *поширам*, *ентреме*, *киш*, *тапенада*, *тарт*; **фризьорство и козметика**: *балеаж*, *демакиаж*, *демакиант*, *омбре*, *термаж*; **спорт**: *акробранш*) или италиански (**кулинария**: *балсамико*, *зукини*, *кантучи*, *капелети*, *макачино*, *панетоне*, *рикота*, *чабата*). Отделни заети думи навлизат също от немски (*реалполитика*, *рециклат*, *телетакт*), испански (*гуакамоле*, *тапас*), португалски (*капоейра*), гръцки (*халуми*), руски (*релсотрон*), както и от някои източни езици (с посредничеството на западноевропейските езици): японски (*амигуруми*, *будокон*, *емоджи*), корейски (*кимчи*).

2.3. Неосемантизация

Възникване на нови значения се наблюдава както при утвърдени в лексикалната система думи (*мус*, *серум* и *флуид* козм., *ревитализация* архит., *следвам*, *стена* и *статус* във Фейсбук), *схема* ‘начин за извършване на незаконна дейност’, *темперирам* кул.), така и при някои познати многосъставни названия (*орален душ*, *палеолитна диета* с ново значение ‘режим на хранене, близък до диетата на първобитните хора, в който са изключени млечните и зърнените продукти, захарта и др.’). При неосемантизацията се активизират редица семантични модели, описани за новата лексика от С. Колковска (Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2013: 249 – 279) и Н. Костова (Костова / Kostova 2018).

Част от новоразвитите значения са семантични калки от английски (*облак* информ., *ферма* и *мина* (за криптовалута), *хибриден* воен.), други възникват на домашна почва (*перка* ‘ветрогенератор’, *посивявам* ‘за икономическа дейност’).

2.4. Образуване на нови съставни названия

Този начин на неономинация е много широко застъпен в разглеждания период. В структурно отношение новообразуваните съставни названия са най-често безпредложни именни фрази с адективен компонент: *интерактивна дъска*, *вертикална ферма*, *леден ботокс*, *дуално обучение*, *вятърен парк*, *екологична лингвистика*, *безвъглеродна икономика*, *соларна керемида*, по-рядко – предложни именни фрази: *екология на езика*, *интернет на нещата* (*на вещите*, *на обектите*), *управление на времето*, *мениджър на риска*, *обучение чрез работа*, *икономика на знанието*. Голяма част от тях са структурни калки или полукалки от английски (*дигитален номад*, *дълги пари*, *вампирски лифтинг*, *молекулярна гастрономия*, *големи данни*, *партизански маркетинг*, *социален дъмпинг*, *публичен ключ*), други възникват на домашна почва (*защитено училище*, *зелена ваканция*, *зелен билет*, *зелени релси*).

Новите съставни названия се отнасят към различни терминологични сфери: **компютри и интернет** (*компютърен облак*, *публичен облак*, *зловреден софтуер*), **икономика и финанси** (*линейна икономика*, *кръгова икономика*, *кредитен крънч*, *кръстосана продажба*, *имейл маркетинг*), **общество и политика** (*кохезионна политика*, *социално включване*, *социално изключване*, *дигитално неравенство*, *енергийна бедност*, *образователна бедност*, *мека цел*, *нискобюджетен тероризъм*), **екология** (*въглероден отпечатък*, *воден отпечатък*, *въглеродна неутралност*), **туризъм** (*приключенски туризъм*, *доброволчески туризъм*, *мрачен туризъм*, *устойчив туризъм*), **спорт** (*кикбокс аеробика*, *смехова йога*), **техника** (*колаборативен робот*, *концептуален автомобил*), **медицина** (*таргетно лечение*, *прицелна терапия*), **изкуство** (*комедийна драма*, *стендъп комедия*), **кулина-**

рия (*молекулярна гастрономия*), **езикознание** (*екология на езика*, *зелена лингвистика*), **козметика** (*мицеларна вода*) и пр. Други принадлежат към битовата сфера (*цветоулавящи кърпички*, *чашомиялна машина*, *бокспринг легло*).

3. Синонимия при новата лексика

Поради стихийния характер на неономинационните процеси разгледаните номинационни техники може да се активизират паралелно една на друга при назоваването на конкретен обект или явление от действителността. В резултат на това често се оформят двойки или серии от различни по форма и структура паралелни названия, реферирящи към един и същ денотат: *екоземеделие* и *биоземеделие*; *киберактивист* и *хактивист*; *кибертормоз*, *кибернасилие*, *дигитален тормоз*, *онлайн тормоз*, *виртуален тормоз*, *електронен тормоз* и *е-тормоз*; *кулинарен туризъм*, *гастрономически туризъм*, *хранителен туризъм* и *гастротуризъм*. Така неономинацията води до оформяне на нови синонимни връзки и разширяване на системните отношения в лексикалната система (вж. по-подробно Колковска и др. / Kolkovska et al. 2018).

Основен фактор за възникването на синонимия при неологичната лексика е комуникативната необходимост от назоваване на нови понятия. Стилистично-прагматичните фактори тук имат второстепенна роля. Във връзка с това по-голямата част от синонимните неологизми са тъждествени в смислов и във функционално-стилистичен план и се отнасят към кръга на т.нар. абсолютни синоними. Много по-рядко появата на равнозначни неологизми е свързана със стилистично диференциране, срв. неутралното название *наркополицай* и разговорното *наркоченге.*

Наблюдават се следните основни случаи от гледище на конкретните начини и пътища за оформяне на синонимни редове при неологизмите:

а) Синонимията се дължи на равнозначност при произвеждащите основи (*екоизложба* и *екоизложение*, *антигербаджийски* и *антигерберски*) или първите съставни части (*екоземеделец* и *биоземеделец*, *киберактивизъм* и *уебактивизъм*) или на словообразувателна синонимия при афикси или афиксоиди (*тунингист* и *тунингар*, *туитърен* и *туитърски*, *постистина* и *следистина*).

б) Синонимният ред се изгражда от съставно название и образуван от него универбат (*хибридна война* и *хибридка*[1], *хибриден автомобил* и *хибридка*[2], *соларен панел* и *соларка*, *паркетен джип* и *паркетник*) или мотивирана от съставното название дума с отсечен първи компонент (*екологичен дъмпинг* и *екодъмпинг*, *астрономически туризъм* и *астротуризъм*, *орнитоложки туризъм* и *орнитотуризъм*, *европейска директива* и *евродиректива*, *електронно правосъдие* и *е-правосъдие*, *електрическа тротинетка* и *е-тротинетка*, *електрическо такси*, *електротакси* и *е-такси*).

в) Синонимия се наблюдава при атрибутивни съставни названия с еднакъв опорен компонент и равнозначни или близки по семантика подчинени компоненти: *слънчева електроцентрала* и *соларна електроцентрала*, *интернет активизъм*, *дигитален активизъм*, *електронен активизъм* и *онлайн активизъм*, *дигитална монета* и *цифрова монета*, *заместваща майка* и *сурогатна майка*, *адвенчър туризъм* и *приключенски туризъм.*

г) Синонимия е налице при атрибутивни съставни названия с равнозначни или близкозначни опорни компоненти и еднакъв подчинен компонент: *молекулярна кухня* и *молекулярна гастрономия*, *пасивна къща* и *пасивна сграда*, *дълбок интернет* и *дълбока мрежа*.

д) Синонимия може да възникне и между съставни названия с еднакъв опорен компонент и несъвпадащи по значение подчинени компоненти, които отразяват различни признаци, залегнали в основата на неономинацията: *добавена реалност*, *допълнена реалност*, *обогатена реалност* и *разширена реалност*, *споделена икономика* и *икономика на сътрудничеството*, *тъмен туризъм* и *мрачен туризъм* ‘посещение на места, свързани с бедствия, аварии, смърт’.

е) Срещат се и случаи, при които синонимите са съставни названия с общ подчинен компонент и несъвпадащи опорни компоненти, насочващи към различни номинационни признаци, срв. *соларен парк* и *соларна ферма*.

ж) В синонимни отношения встъпват също някои неосемантизми, възникнали чрез паралелно преосмисляне на различни лексеми, срв. новото значение на прилагателните *интелигентен*

и *умен* ‘който извършва автономно определени функции, свързан е с интернет и може да се управлява дистанционно’ (*интелигентен хладилник* и *умен хладилник*, *интелигентен телевизор* и *умен телевизор*, *интелигентен контакт* и *умен контакт*).

з) Синонимия е налице между ново значение на дума от утвърдения речников състав и съставно название: *облак* с ново значение ‘технология за разпределена обработка на данни и съхраняване на информация чрез обединяване на изчислителната мощ на голямо множество отдалечени сървъри, свързани в мрежа’ и *компютърен облак*.

и) Синонимизират се първично название (нова заемка или ново съставно название) и възникнало чрез вторична номинация ново значение на дума от утвърдения речников състав: *лайквам* (от английски) и *харесвам* с ново значение ‘изразявам одобрение, положително отношение към статия, коментар, снимка и др. в социалните мрежи и др.’, срв. също *соларен парк* и новото значение на *фотоволтаик*.

й) В ред случаи се наблюдава синонимия между заемка и възникнало на домашна почва ново название (еднословно или съставно), обикновено калка: *фейкнюз* и *фалшива новина*, *стартъп* и *стартираща компания*, *малуер* и *зловреден софтуер*, *олинклузив* и *всичко включено в цената*.

к) В синонимния ред влизат сложни думи и съставни названия като *смартдом*, *умен дом* и *интелигентен дом*, *смартчасовник* и *умен часовник*, при които е налице семантично припокриване между първата съставна част на сложната дума (*смарт-*) и адективния компонент в съставното название (*умен*, *интелигентен*).

Възможното комбиниране на разгледаните номинационни техники нерядко води до оформянето на синонимни редове с многобройни и разнообразни в структурно отношение членове: *смехойога*, *йога на смеха* и *смехова йога*; *еколингвистика*, *екологическа лингвистика*, *лингвистична екология*, *екология на езика* и *зелена лингвистика*; *соларен парк*, *соларна ферма*, *слънчев парк*, *фотоволтаичен парк* и *фотоволтаик*.

4. Заключение

Направените предварителни наблюдения върху някои аспекти от неологизацията в българската лексика през последните 15 години показват, че обновяването на речниковия състав протича динамично и засяга различни сектори от лексиката – както общоупотребимата, така и терминологичната лексика. Важно място в този процес продължават да имат словообразуването на домашна почва, заемането на думи от чужди езици, неосемантизацията и образуването на нови съставни названия. Установява се, че възникват цели серии словообразователни неологизми, произведени по съществуващите в езика словообразователни типове и модели. Обособяват се, макар и в редки случаи, и нови словообразователни компоненти. В сравнение с предходния период подчертано се активизира образуването на нови съставни названия – както по пътя на калкирането, така и на домашна почва.

Активизирането на различни номинационни техники при назоваването на новите реалии и явления води до оформянето на множество разнообразни по състав синонимни редове от неологизми. Наблюдаваното в редица случаи подчертано номинационно излишество говори, че понятията, означавани със съответните синонимни неологизми, са актуални за езиковото съзнание на българина. От друга страна, то свидетелства за това, че лексикалната норма все още е в процес на установяване. По-нататъшните наблюдения ще дадат възможност от дистанцията на времето да се проследи съдбата на разгледаните тук най-нови попълнения в българската лексика.

Благодарности

Статията е част от изпълнението на Националната научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, финансирана от МОН.

Цитирана литература / References

Благоева и др. 2021: Благоева, Д., С. Колковска, А. Атанасова, Цв. Георгиева, Н. Костова, Св. Манова, В. Сумрова. *Речник на новите думи в българския език (от първите две десетилетия на XXI век)*. София: Наука и изкуство. (Blagoeva et al. 2021: Blagoeva, D., S. Kolkovska, A. Atanasova, Tsv. Georgieva, N. Kostova, Sv.

Manova, V. Sumrova. *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik (ot parvite dve desetiletiya na XXI vek)*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Благоева, Колковска 2013: Благоева, Д., С. Колковска. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. – В: Крумова-Цветкова, Л., Е. Пернишка (ред.). *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 215 – 394. (Blagoeva, Kolkovska 2013: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Dinamika i inovatsionni protsesi v balgarskata leksika v kraya na XX i nachaloto na XXI vek. – In: Krumova-Tsvetkova, L., E. Pernishka (red.). *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 215 – 394.)

Георгиева 2013а: Георгиева, Цв. Нови суфиксални имена за лица в българския език. – В: Благоева, Д., С., Колковска, М. Лишкова (ред.). *Проблеми на неологията в славянските езици*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 33 – 76. (Georgieva 2013a: Georgieva, Tsv. Novi sufiksalni imena za litsa v balgarskiya ezik. – In: Blagoeva, D., S., Kolkovska, M. Lishkova (red.). *Problemi na neologiyata v slavyanskite ezitsi*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, s. 33 – 76.)

Георгиева 2013б: Георгиева, Цв. *Иновационни процеси в българската именна префиксация*. София: Авангард Прима. (Georgieva 2013b: Georgieva, Tsv. *Inovatsionni protsesi v balgarskata imenna prefiksatsiya*. Sofia: Avangard Prima.)

Колковска и др. 2018: Колковска, С., Д. Благоева, Б. Нишева. Синонимни отношения при новата лексика в българския и чешкия език. – В: *Български език*, № 3, с. 17 – 33. (Kolkovska et al. 2018: Kolkovska, S., D. Blagoeva, B. Nisheva. Sinonimni otnosheniya pri novata leksika v balgarskiya i cheshkiya ezik. – In: *Balgarski ezik*, № 3, s. 17 – 33.)

Костова 2018: Костова, Н. *Глаголни неологизми в българския език*. София: Авангард Прима. (Kostova 2018: Kostova, N. *Glagolni neologizmi v balgarskiya ezik*. Sofia: Avangard Prima.)

Сумрова 2018: Сумрова, В. *Новите феминални названия в българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Sumrova 2018: Sumrova, V. *Novite feminalni nazvaniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)

Martincová, Niševa 2018: Martincová, O., B. Niševa. Univerbizace v konkurenci (na českém a bulharském jazykovém materiálu). – In: *Slavia*, vol. 87, № 1 – 3, pp. 239 – 262.

CURRENT PROCESSES IN THE BULGARIAN LEXIS

Diana Blagoeva, Sia Kolkovska
Institute for Bulgarian Language “Prof. Lyubomir Andreychin”, BAS

d.blagoeva@ibl.bas.bg, s.kolkovska@ibl.bas.bg

Absract: The paper examines some current processes which have been taking place in the Bulgarian lexis during the last 15 years. It discusses the main sources of enrichment of the lexical system during that period: the activation of word-formation processes of the Bulgarian language, lexical borrowing, the formation of multi-word units, the development of new meanings. A distinctive feature of the contemporary processes of neologization in Bulgarian is the application of more ways of naming new concepts which results in the formation and the simultaneous functioning of synonymous nominative units of different kinds. The paper also discusses the significant peculiarities of synonymous relations of Bulgarian neologisms.

Keywords: *neologisms, word formation, neologization, synonymy*

Diana Blagoeva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Sia Kolkovska
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ХЕТЕРОНИМИ И СИНОНИМИ В БЪЛГАРСКОТО ЕЗИКОЗНАНИЕ

Цветелина Георгиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

cveti.g@ibl.bas.bg

Резюме: В нашата научна литература няма единно мнение за същността на названията, които се отнасят до едно и също понятие, но принадлежат към различни езикови системи. Ето защо статията главно се фокусира върху преглед на тези мнения, което има отношение и към лексикографската обработка на такива названия. Статията представя модел на хетеронимен ред.

Ключови думи: *хетероним, хетеронимен ред, синоним, синонимен ред*

1. Въведение

Българският книжовен език и българските диалекти са две разновидности на българския език. Те представляват езикови системи, които принадлежат към различни равнища – към книжовното и към диалектното. За разлика от българския литературен език, който е относително единна система, всеки български диалект и всяка говорна група може да се разглежда като отделна микросистема, а съвкупността от тях съставя диалектната макросистема.

Българският книжовен език се оформя като система преди всичко със своя основен речников състав, който е общ за всички български диалекти. За разлика от него в диалектите и диалектните групи има думи, които не са приети за всеобща употреба. Те са свързани с определена територия и използването им извън нея може да доведе да нарушаване на комуникативната функция на езика, т.е. замяната на названия от един говор с названия от друг говор може да се определи като неясна, защото се използват единици от различни „езикови кодове“. Така например наред с думата *картòф* (среща се в голям североизточен ареал и е утвърдена като книжовна единица) в българските диалекти номинацията на [КАРТОФИ] (като растение и плод) се осъществява и чрез други названия: *барабòй* (от двете страни на Средна Стара планина), *патàти* (Югоизточна България), *кòмпир* (Белоградчишко, Берковско, Монтанско, Софийско, Елинпелинско, Самоковско и Дупнишко до Благоевградско и Петричко), *влàшки боп* (Тетевенско) и др. (вж. Стойков / Stojkov 1993: 304 – 308, Младенова / Mladenova 2018).[67] Замяната на *кòмпир* с *влàшки боп* в текст от Самоковско например може да се възприеме като неясна, защото изисква „превод“ на „чуждото“ название – превод от един езиков код на друг езиков код, пък макар и двете единици да са елементи на български диалектни микросистеми. Замяната на *кòмпир* с книжовната *картòф* обаче няма да доведе до необходимостта от „превод“, по-скоро ще бъде възприета като несвоя. В този смисъл, както посочва Т. Бояджиев, „по своя характер и същност диалектите се противопоставят не на езика като цяло, а помежду си – един на друг“ (Бояджиев и др. / Boyadhiev et al. 1987: 11).

В синхронен план в рамките на всяка лексикална система (на книжовния език или на даден диалект) названията може да бъдат организирани в различни парадигми в зависимост от съществуващите семантични отношения[68], например: 1) **йерархични** (основават се на два вида отношения[69]: *родово-видови* (*хипонимно-хиперонимни*), напр. *цвете* (хипероним) и *роза*, *лале*, *зюмбюл*, *кокиче* и др. (хипоними), и *цяло – част* (*партитивни*), напр. *цвете* (холоним) и *корен*, *стъбло*, *лист*, *цвят*

[67] Придържам се към посочената в източниците форма.

[68] Някои от семантичните отношения може да са обусловени от понятийните отношения.

[69] Тук се следва по-широкото схващане за понятийната йерархия.

и др. (мерономи); 2) **линейни** (основават се на близост на значенията – *синонимни* (напр. *висок – голям*), или на противоположност на значенията – *антонимни* (напр. *висок – нисък*); 3) **сходство във формата** (основават се на еднаквост по форма и различие по значение – *омонимни* (*лира* (инструмент) – *лира* (парична единица), или на близост по форма и различие по значение – *паронимни* (напр. *австриец* ‘човек, който е роден или живее в Австрия’ и *австралиец* ‘човек, който е роден или живее в Австралия’) и др.[70]

Анализът на езикови единици, които са част от различни лексикални системи (различни национални езици, разновидности на национални езици и др.) и назовават едно и също понятие, предполага обаче наличието на друг тип отношения – ономасиологични.

Обект на изследването

Обект на анализ в настоящото изследване е интерпретацията на езикови единици, които представят по различен начин едно и също понятие, но принадлежат към различни български диалектни микросистеми.

Цел на изследването

В настоящото изследване се прави обзорен преглед на българската научна литература по въпроси, свързани с тези названия, анализират се отношенията, които се основават на близост на значенията им, и се разграничават термините *синонимен ред* и *хетеронимен ред*.

2. Хетерономи, хетеронимия и/или синоними, синонимия

Традиционно в учебниците и курсовете по обща лексикология термините *хетеронимия* (*heteronymía* (гр.) ‘разноименност’) и *хетероним* не присъстват, въпреки че може да се открие определена връзка съответно с термините *синонимия* (*synonymía* (гр.) ‘съименност’) и *синоним*. В изследванията основно по българска диалектология и лингвистична география обаче терминът *хетероним* е често срещан през последните десетилетия (вж. Холиолчев / Holiolchev 1978, 2010, 2012а, 2012б, Парашкевов / Parashkevov 1987, Василева / Vasileva 2009, 2015, Младенова / Mladenova 2018 и др.) и е утвърден с вложеното от Я. Гоосенс съдържание: „хетерономи са думи с еднакво значение (…) в различни системи (напр. в два различни говора)“ (цит. по Холиолчев / Holiolchev 1978: 170). За популяризирането на термина сред нашата научна общност принос има Хр. Холиолчев, който не само фокусира вниманието върху него, но и го използва до последно в своите публикации. Трябва обаче да се посочи, че година преди появата на книгата на Я. Гоосенс (1969 г.) М. Младенов, като отчита пространствената проекция на диалектната лексика, въвежда термина *диалектно лексикално множество* (ДЛМ), с който обединява всички териториално ограничени диалектни единици, които са названия на едни и същи предмети и явления (Младенов / Mladenov 1968). Още през 1974 г. за единица от такова множество Хр. Холиолчев използва термина *хетероним*, а самото множество нарича *хетеронимно множество* (Холиолчев / Holiolchev 1974).

В доклада си, изнесен през 1976 г. на Второто работно заседание на лексиколожко-лексикографската комисия при Международния комитет на славистите, Хр. Холиолчев не само се спира подробно на термините *хетероним* и *хетеронимия*, но и излага схващането си, че в тълковен речник, който включва единици от книжовния език и който има нормативен характер, не би трябвало да присъстват диалектни названия, защото те не са елементи от книжовния език. Използването на бележка *диалектно* или *областно* в такива речници според него не е достатъчна, тъй като не е спазен същественият признак на диалектната лексика – „принадлежност към определена територия (локус, ареал)“ (Холиолчев / Holiolchev 1978: 166). Авторът с основание отхвърля определянето на думи като *картòф(и)*, *кòмпир*, *барабòй*, *папàти* като синоними, тъй като данните на лингвистичната география не дават основание за това. Според него тези думи са хетерономи (или още диатопични синоними[71]), тъй като назовават един и същи предмет, но принадлежат към различни диалектни

[70] Подобни парадигми може да се представят и за конкретна диалектна микросистема.

[71] По това време в чешкото езикознание се предпочита терминът *тавтоними*.

системи. Във връзка с посочените примери Хр. Холиолчев разграничава „диатопична полисемия“ и „диатопична синонимия“ от полисемия и синонимия. Първите два термина се отнасят *до няколко езикови системи*, докато вторите два – *само до една езикова система* („било системата на стандартния език, било системата на даден териториален диалект“ – Холиолчев / Holiolchev 1978: 169).

Десетилетие по-късно за изходна точка при разглеждане на явлението хетеросемия Б. Парашкевов също приема дефиницията на Я. Гоосенс за хетеронимия – „съвпадане на значението на две или повече думи от различни езикови системи, национални езици, диалекти, социолекти“ (цит. по Парашкевов / Parashkevov 1987: 30)[72]. Според него чрез хетеронимията „се прокарва ясна граница между синонимите като р а в н о з н а ч н и д у м и в е д н а езикова система и хетеронимите като равнозначни думи в р а з л и ч н и е з и к о в и с и с т е м и“, а това разграничение за автора не е маловажно, тъй като „то държи сметка за езиковата компетентност на говорещите и за възможността да се осъществи комуникативната функция на езика“ (Парашкевов / Parashkevov 1987: 30). Названията *арапка*, *влашка*, *карамбак* Б. Парашкевов определя за хетерономи на [ЦАРЕВИЦА] (тъй като са елементи на регионални подсистеми на българския език), а *кукуруз*, *мамули* и *мисир* приема за синоними.

В конфронтативното си изследване на диалектни названия в два славянски езика (български и словашки) В. Панайотов предлага друг терминологичен апарат (и подход) относно синонимите и хетеронимите. Той приема за хетерономи абсолютно всички названия, които се срещат в териториалните диалекти на даден език. За да избегне „трудностите, предизвикани от синонимията“, авторът въвежда термините *основен хетероним* и *факултативен хетероним*. Название, което се среща само в един ареал, В. Панайотов определя като *основен хетероним*. Когато в даден ареал „съществува и друго название, то е **синонимна лексема** [подч. мое – Цв. Г.], секундарна по отношение на основната, обикновено стилистично маркирана, и се използва паралелно с основната (с други думи това е т.нар. факултативен хетероним)“ (Панайотов / Panayotov 2001: 20 – 21).

В своя публикация, посветена на „синонимния“ *Речник на българския език* на Н. Геров (Геров / Gerov 1975 – 1978), Е. Пернишка посочва, че „изредените като пояснение (синонимно дефиниране) или след описателно тълкуване лексикални единици“, които не са от една система, не са синоними, а т.нар. от някои автори *тавтоними*. Авторката прави важното уточнение, че Н. Геров „поставя на едно равнище всички единици, които е успял да запише като названия на едно понятие“ (Пернишка / Pernishka 1996: 69 – 70). В друга публикация (във връзка с подобни езикови единици) Е. Пернишка говори за „синонимия на думите (означавана и като тавтонимия при по-прецизно схващане за явлението синонимия)“ (Пернишка / Pernishka 2004), а в *Академичната лексикология* определя синонимите като „думи, актуални в езиковото съзнание на говорещите, т.е. те се употребяват: а) *в един период от време*, б) *в една общонародна система* от изразни средства“, и конкретизира: „към синонимите по принцип не се отнасят еднакви по значение (денотат) диалектни или остарели думи, т.е. употребявани в различни системи“. За тези единици авторката използва отново термина тавтоним (а не хетероним) (Пернишка / Pernishka 2013: 556).

Както се вижда, някои учени са на мнение, че хетеронимията е езиково явление, което се проявява в рамките на няколко системи, докато синонимията – в рамките на една езикова система. Има обаче и други изследователи (като Т. Бояджиев, В. Радева и др.), които са привърженици на по-широкото схващане за синонимията. Те признават съществуването на *междуезикова синонимия*. В някои трудове това явление се разглежда в рамките на различни лексикални системи – 1) книжовна и диалектна или 2) само диалектни.

Според Т. Бояджиев синонимни отношения може да съществуват между диалектно и книжовно название: „Стилистични синоними се образуват, когато единият синоним е общоупотребим, а дру-

---

[72] За термина хетеронимия като название и на други езикови явления вж. пак там. В *Речника на чуждите думи в българския език* липсва важното уточнение, че *хетеронимите* принадлежат към различни лексикални системи, макар че в посочения пример присъства диалектно название (срв. второто значение на *хетероним*: „дума, която има същото значение с друга дума, но и двете са от различни корени, напр. *крак – нога*“ (РЧД / RChD 1982: 955). Така дефиниран в *Речника*, терминът *хетероним* привидно може да се успореди с термина *синоним*. Освен това обаче диалектолозите приемат за хетерономи и думи с еднакви корени, а такива са напр. названията на [ОХЛЮВ] с корен *рог-*: *роглѐ*, *роглѐц*, *рȍжко*, *рȍжковец* и др.

гият има ограничена употреба – в диалектите (...). Синонимът *надире* е равен по значение на *назад*, но се различава по това, че е от народната реч“ (Бояджиев / Boyadzhiev 2007: 136). Действително *надире* не е общоупотребима дума, не принадлежи към един установен и общоприет синонимен ред, какъвто е редът *назад – обратно*. Въпреки това според автора *назад* и *надире* „могат да се заместват взаимно в един и същ контекст“ (Бояджиев / Boyadzhiev 2007: 123). Според Т. Бояджиев „важен източник за попълване на синонимите са диалектите“, а сред примерите, които той дава, са двойките: *думам – казвам*, *ям – ручам*, *котка – мачка*, *кладенец – излак* и др. (Бояджиев / Boyadzhiev 2007: 140). Същевременно обаче с оглед на употребата им авторът посочва важното уточнение: „синонимите са думи, които съществуват като изразни средства **едновременно в един период от развитието на езика** и **в една езикова среда** [подч. мое – Цв. Г.]“ (Бояджиев / Boyadzhiev 2007: 143). Предполагам, че под „езикова среда“ авторът има предвид носителите на общонационалния език, а не носителите на даден диалект.

В. Радева определя като „междудиалектна синонимия“ парадигматичното отношение на близост на значенията между дадено диалектно название и неговото смислово книжовно съответствие: „когато в даден ареал се употребява диалектно название, то създава синонимна връзка със семантично съответстващото книжовно название, разпространено по цялата територия на езика“ (Радева / Radeva 2017: 142). Според авторката т.нар. синоними трябва да са взаимозаменяеми в речта на носителите на езика и да се разглеждат в синхронен план.

В други изследвания от начина, по който се използват термините, може да се направи извод, че междудиалектна синонимия съществува в рамките на няколко диалектни системи. М. Котева определя като синоними на „макродиалектно равнище“ „семантичните еквиваленти на названията в различните диалекти“ (Котева / Koteva 2015: 4). В научната литература се среща дори употреба на съчетанието макродиалектен синоним със значение на хетероним (Кочева / Kocheva 2013).

В резултат на направения преглед може да се обобщи: в нашата научна литература няма единство по отношение на интерпретацията на думите с близко или еднакво значение, които принадлежат към различни лексикални системи на общонационалния език. За едни учени те са *хетероними* (*диатопични синоними*, *тавтоними*), за други – *синоними*. Отношенията между тези езикови единици се определят съответно като *хетеронимия* (*диатопична синонимия*, *тавтонимия*) и като *синонимия* (вкл. *междудиалектна* или *междуезикова синонимия*). За отбелязване е, че първата група учени разграничават хетероними от синоними (сред тях има и такива, които предпочитат да не говорят за синонимия, макар че въвеждат нови термини за синонимни лексеми в една диалектна микросистема). Всичко това показва, че все още няма ясно разработена и широко утвърдена лингвогеографска терминология, която да се ползва пълноценно не само от диалектолози, но и от лексиколози и лексикографи. В това изследване споделям мнението на Хр. Холиолчев и Б. Парашкевов за разграничаване на хетеронимия от синонимия, на хетероним от синоним и се придържам към определението за хетероним, дадено от Я. Гоосенс. Необходимостта от „превод“ от един езиков код на друг езиков код разколебава тезата за наличие на междудиалектна или междуезикова синонимия.[73]

Към този преглед (поради ограничения в обема на изложението) може накратко да се добави, че **хетеронимите** са *равностойни* (по отношение на понятието) *номинационни единици* от *различни езикови системи*. Тези единици може да бъдат обединени в група според своята *отнесеност към определено понятие*. **Синонимите** трябва да се разглеждат единствено в синхронен план в рамките на конкретна темпорално определена лексикална система (диалектна или книжовна), защото по този начин се държи сметка за езиковата компетентност на говорещите / пишещите и се реализира комуникативната функция на езика. Тези единици може да бъдат обединени в група според своята *(системна) семантична близост*.

Обединения като **синонимен ред** или *хетеронимен ред* са изградени върху общност на понятието, но се различават по отношение на:

1) принадлежност на единиците към една или няколко лексикални системи и
2) опорната си (лява) част.

---

[73] За създаването на неезикови знаци, които да се характеризират с признака междуезиковост, вж. Георгиева / Georgieva 2018: 74.

Ако при синонимния ред единиците са от една лексикална система, то при хетеронимния те са от различни лексикални системи. Опорната част на синонимния ред е **название**, докато на хетеронимния – **понятие**. Срв.:

синонимен ред

втòр(и) бащà[74] – *повтòрен бащà*, *пàстрок*

хетеронимен ред

[**НЕ РОДЕН БАЩА**] – *бабалѝк* (Вардарска и Пиринска Македония, Родопите, Беломорието), *втòр(и) / повтòрен бащà* (в Средногорието, Подбалкана, Помаричието, отчасти в Странджа и Източна Тракия), *òчух* (Разложко), *òчуф* (Софийско, Благоевградско), *паратàтко* (Костурско, Беломорска Македония), *пàстрок* (Северна, Североизточна и отчасти в Югоизточна България), *притàтко* (без локализация).[75]

Ето защо е желателно в речник от общ тълковен тип заглавката (включително и некнижовна) да се тълкува чрез смислов еквивалент, който принадлежи към лексикалната система на общонародния език, или чрез смислово съответствие от съответната микросистема (срв.: диалектната дума *патàти* трябва да се тълкува единствено чрез общоупотребимата *картоф*, а не (и) чрез хетероними като *кòмпир*, *влàшки боп* или *барабòй*; вторият начин на тълкуване изисква прецизна диалектоложка справка).

3. Заключение

Направеният обзорен преглед на научната литература по въпроси, свързани със същността на названия, които представят по различен начин едно и също понятие, но принадлежат към различни диалектни микросистеми на българския език, показва, че няма единно мнение за тяхната същност и за езиковото явление, което представят. Необходимо е не само по-детайлно разработване и по-широко разпространение на лингвогеографската терминология (включително сред лексиколози и лексикографи), но и повторно вглеждане в речниковото представяне на диалектните названия (по въпроса вж. включената в настоящия сборник статия на Цв. Георгиева „Дефинициите на диалектните названия в два български тълковни речника“). Ако в нови тълковни речници се включват и диалектни названия, то отчитането на признака *принадлежност към определен ареал* при посочване на техни синоними ще бъде от съществено значение за точното описание на езиковите единици.

Цитирана литература / References

Бояджиев 2007: Бояджиев, Т. *Българска диалектология.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Boyadzhiev 2007: Boyadzhiev, T. *Balgarska dialektologiya.* Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

Бояджиев и др. 1987: Бояджиев, Т., В. Радева, М. Младенов. *Между диалектното и книжовното.* София: Наука и изкуство. (Boyadzhiev i dr. 1987: Boyadzhiev, T., V. Radeva, M. Mladenov. *Mezhdu dialektnoto i knizhovnoto.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

Василева 2009: Василева, Л. *Българското словно богатство. Словообразувателни хетероними в българските говори.* София: Мултипринт. (Vasileva 2009: Vasileva, L. *Balgarskoto slovno bogatstvo. Slovoobrazuvatelni heteronimi v balgarskite govori.* Sofia: Multiprint.)

Василева 2015: Василева, Л. Названия със значение прилеп в родопските говори (съпоставително изследване). – В: Илиева, Л. и др. (ред.). *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи.* Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 41 – 47. (Vasileva 2015: Vasileva, L. Nazvaniya sas znachenie prilep v rodopskite govori (sapostavitelno izsledvane). – In: Ilieva, L. et al. (red.). *Lingvistikata: istoriya, predizvikatelstva, perspektivi.* Blagoevgrad: UI “Neofit Rilski”, s. 41 – 47.)

---

[74] Според Хр. Холиолчев това съчетание „стои в синонимно отношение спрямо *пàстрок* и в книжовния език“ (Холиолчев / Holiolchev 2012a: 47). За териториалното разпространение на трите названия вж. хетеронимния ред.

[75] По данни от Холиолчев / Holiolchev 2012a. (В ИДР / IDR 2012 тези и други хетероними на [НЕ РОДЕН БАЩА] са посочени в статия със заглавка **баща**[2].)

Георгиева 2018: Георгиева, Ц. Семантичен речник на роднинските названия в българския език. – In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 53, pp. 72 – 83. (Georgieva 2018: Georgieva, Ts. Semantichen rechnik na rodninskite nazvaniya v balgarskiya ezik. – In: *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 53, pp. 72 – 83.)

Геров 1975 – 1978: Геров, Н. *Речник на българския език. Ч. 1 – 6. Фототипно издание.* София: Български писател. (Gerov 1975 – 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik.* Ch. 1 – 6. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.)

ИДР 2012: Радева, В. (ред.). *Идеографски диалектен речник на българския език. Т. 1. А – Д.* София: Български бестселър. (IDR 2012: Radeva, V. (red.). *Ideografski dialekten rechnik na balgarskiya ezik.* T. 1. A – D. Sofia: Balgarski bestselar.)

Котева 2015: Котева, М. *Названия, свързани с храните и тяхното приготвяне (лексикосемантична характеристика).* Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София. (Koteva 2015: Koteva, M. *Nazvaniya, svarzani s hranite i tyahnoto prigotvyane (leksikosemantichna harakteristika).* Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Sofia.) <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2015/03/Avtoreferat_MK.pdf> [27.12.2020]

Кочева 2013: Кочева, А. Названия на ‘малък (нисък и слаб) човек’ в български език, получени чрез семантична номинация. – В: Крумова, Л., Д. Благоева, С. Колковска (ред.). *70 години българска академична лексикография.* София: Издателство на БАН, с. 416 – 421. (Kocheva 2013: Kocheva, A. Nazvaniya na ‘malak (nisak i slab) chovek’ v balgarski ezik, polucheni chrez semantichna nominatsiya. – In: Krumova, L., D. Blagoeva, S. Kolkovska (red.). *70 godini balgarska akademichna leksikografiya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 416 – 421.)

Младенов 1968: Младенов, М. Типове лексикални различия в източните български говори. – В: Андрейчин, Л., Ст. Стойков (ред.). *Славистичен сборник по случай VI международен конгрес на славистите в Прага.* София: Издателство на БАН, с. 261 – 271. (Mladenov 1968: Mladenov, M. Tipove leksikalni razlichiya v iztochnite balgarski govori. – In: Andreychin, L., St. Stoykov (red.). *Slavistichen sbornik po sluchay VI mezhdunaroden kongres na slavistite v Praga*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 261 – 271.)

Младенова 2018: Младенова, Д. За отношенията на бълг. *картоф* и рум. *cartof*. – В: Младенова, Д., Б. Михайлова, Е. Търпоманова (ред.). *Български и румънски – балкански отпечатък в славянското и романското наследство.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 279 – 298. (Mladenova 2018: Mladenova, D. Za otnosheniyata na balg. *kartof* i rum. *cartof*. – In: Mladenova, D., B. Mihaylova, E. Tarpomanova (red.). *Balgarski i rumanski – balkanski otpechatak v slavyanskoto i romanskoto nasledstvo.* Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, s. 279 – 298.)

Панайотов 2001: Панайотов, В. *Българо-словашкият лексикален паралелизъм в лингвогеографски аспект.* Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София. (Panayotov 2001: Panayotov, V. *Balgaro-slovashkiyat leksikalen paralelizam v lingvogeografski aspekt.* Disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor“. Sofia.) <https://www.academia.edu/> [19.12.2020]

Парашкевов 1987: Парашкевов, Б. Явлението хетеронимия. – В: *Съпоставително езикознание*, № 4, с. 30 – 35. (Parashkevov 1987: Parashkevov, B. Yavlenieto heteronimiya. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4, s. 30 – 35.)

Пернишка 1996: Пернишка, Е. Речникът на Найден Геров като синонимен речник. – В: *Списание на БАН*, № 3, с. 69 – 70. (Pernishka 1996: Pernishka, E. Rechnikat na Nayden Gerov kato sinonimen rechnik. – In: *Spisanie na BAN*, № 3, s. 69 – 70.)

Пернишка 2004: Пернишка, Е. Съвременната лексикография – извор на познания за богатството и системните връзки в лексиката. – В: Александрова, Д. (ред.). *Живот сред книгите.* София: Рекламна агенция „Очи“, с. 268 – 276. (Pernishka 2004: Pernishka, E. Savremennata leksikografiya – izvor na poznaniya za bogatstvoto i sistemnite vrazki v leksikata. – In: Aleksandrova, D. (red.). *Zhivot sred knigite.* Sofia: Reklamna agentsia “Ochi”, s. 268 – 276.)

Пернишка 2013: Пернишка, Е. Лексикална семантика. Структурно-семантични особености на българската лексика. – В: Пернишка, Е., Л. Крумова (ред.). *Българска лексиккология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология.* София: Издателство на БАН, с. 395 – 592. (Pernishka 2013: Pernishka, E. Leksikalna semantika. Strukturno-semantichni osobenosti na balgarskata leksika. – In: Pernishka, E., L. Krumova (red.). *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 395 – 592.)

Радева 2017: Радева, В. *Българска лексикология и лексикография.* София: Изток – Запад. (Radeva 2017: Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya.* Sofia: Iztok – Zapad.)

РЧД 1982: Филипова-Байрова, М. и др. *Речник на чуждите думи в българския език.* София: Издателство на БАН. (RChD 1982: Filipova-Bayrova, M. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология.* София: Издателство на БАН. (Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Холиолчев 1974: Холиолчев, Х. Из българската растителна терминология *черница* Morus L. – В: Андрейчин, Л. и др. (ред.). *В памет на Стойко Стойков. Езиковедски изследвания.* София: Издателство на БАН,

с. 307 – 314. (Holiolchev 1974: Holiolchev, H. Iz balgarskata rastitelna terminologiya *chernitsa* Morus L. – In: Andreychin, L. et al. (red.). *V pamet na Stoyko Stoykov. Ezikovedski izsledvaniya.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 307 – 314.)

Холиолчев 1978: Холиолчев, Х. Диалектната лексика в тълковния речник на националния език. – В: Георгиев, В. (отг. ред.). *Славистичен сборник.* София: Издателство на БАН, с. 163 – 170. (Holiolchev, H. Dialektnata leksika v talkovniya rechnik na natsionalniya ezik. – In: Georgiev, V. (otg. red.). *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 163 – 170.)

Холиолчев 2010: Холиолчев, Х. Названия (термини) за сватовници в българския език. Произход и разпространение. – В: *Българска реч*, № 3, с. 42 – 53. (Holiolchev 2010: Holiolchev, H. Nazvaniya (termini) za svatovnitsi v balgarskiya ezik. Proizhod i razprostranenie. – In: *Balgarska rech*, № 3, s. 42 – 53.)

Холиолчев 2012а: Холиолчев, Х. Названия за *нѐ рȍден баща* и *нѐ рȍдна майка* в българския език. – В: *Българска реч*, № 2, с. 46 – 53. (Holiolchev 2012a: Holiolchev, H. Nazvaniya za *nè ròden bashta* i *nè ròdna mayka* v balgarskiya ezik. – In: *Balgarska rech*, № 2, s. 46 – 53.)

Холиолчев 2012б: Холиолчев, Х. Хетероними с основно значение ‘къщовник’, ‘къщовница’ в българския език. – В: Благоева, Д., С. Колковска (ред.). *Магията на думите.* София: Издателство на БАН, с. 509 – 515. (Holiolchev 2012b: Holiolchev, H. Heteronimi s osnovno znachenie ‘kashtovnik’, ‘kashtovnitsa’ v balgarskiya ezik. – In: Blagoeva, D., S. Kolkovska (red.). *Magiyata na dumite.* Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 509 – 515.)

HETERONYMS AND SYNONYMS IN BULGARIAN LINGUISTICS

Tsvetelina Georgieva

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

cveti.g@ibl.bas.bg

Abstract: In Bulgarian scientific literature there is no consensus on the nature of names that refer to the same concept, but belong to different language systems. That is why the article primarily focuses on reviewing these opinions, which is also relevant for the lexicographic treatment of such names. The article presents a model of heteronomous row.

Key words: *heteronym, heteronymic row, synonym, synonymous row*

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЗА ЛЕКСИКОГРАФСКИЯ ПАРАМЕТЪР *НАЧИН НА ОРГАНИЗИРАНЕ НА МАТЕРИАЛА* В БЪЛГАРСКИТЕ ТЪЛКОВНИ РЕЧНИЦИ

Надежда Костова[а], Михаела Кузмова[б]

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

kostova.n@ibl.bas.bg[а], m.kuzmova@ibl.bas.bg[б]

Резюме: Статията се занимава с лексикографския параметър *начин на организиране на материала*. Разглеждат се тълковните речници на А. Дювернуа, на Ст. Младенов, на Ст. Буров и колектив, на В. Радева, в които е приложен азбучно-гнездовият принцип. При азбучно-гнездовото подреждане на думите в тези речници някои от производните думи са включени в речниковите статии на думите, от които са образувани. В речниците на Дювернуа и Младенов са представени значенията на производните думи, докато при Буров и Радева производните думи са снабдени само с граматични бележки.

Ключови думи: *лексикография, лексикографски параметри, тълковни речници*

1. Въведение

Лексикографските параметри, които се използват главно за типологизация на речниците, са насочени към изследване на лексикографската информация и начините на нейното представяне. „Днес лексикографската параметризация се превръща в основен метод за речниково описание“ (Благоева / Blagoeva 2017: 26).

Придържаме се към разбирането на Д. Благоева, че лексикографските параметри са „определени същностни характеристики на речника като специфичен лингвистичен продукт (например тип на речника, обем на словника и пр.), както и допълнителни данни, идентифициращи конкретното речниково произведение (например автори, година на издаване, брой страници, приложения към словника и пр.)“ (Благоева / Blagoeva 2017: 25). Използваме също дефинирането на четири типа параметри, отнасящи се до макроструктурата, медиоструктурата, микроструктурата и едновременно до медиоструктурата и микроструктурата на речника (Благоева / Blagoeva 2017: 26 – 27). Насочваме се към параметъра *начин на организиране на материала*, който се определя като медиоструктурен, понеже засяга както подреждането на речниковите статии (макроструктурата), така и оформянето на самите речникови статии (микроструктурата на речника).

Избраният параметър, макар и с различни наименования, присъства във всички класификации на лексикографски параметри. Според М. Попова параметърът *начин на подреждане на речниковите статии* е сред задължителните (конституиращи) параметри на речниците (Попова / Попова 2015, 2016). Изследователката го определя като сложен, двуаспектен, използвайки опозицията ‘по азбучен ред’ / ‘по други начини’. А. Липовска нарича параметъра *принцип на разполагане на заглавните речникови единици* и изброява следните негови разновидности: азбучен, азбучен с елементи на гнездуване, азбучно-гнездови, тематичен, азбучно-полеви (Липовска / Lipovska 2009: 54 – 55). Нейното заключение е, че в руско-българските и българско-руските речници преобладава азбучният принцип, а „значително слабо са представени гнездовият, тематичният и полевият“ (Липовска / Lipovska 2009: 61). Изследвайки неологични речници на български, полски и руски език, Д. Благоева установява, че „най-същественото различие между трите речника се наблюдава в реализацията на медиоструктурния параметър *начин за организация на материала*“ (Благоева / Blagoeva 2017: 35), като само в полския речник е приложен гнездови принцип. Големият руски тълковен речник в 17 тома е започнат по азбучно-гнездовия принцип, но от четвърти том докрая е използвано азбучно подреждане (вж. Козырев, Черняк / Kozyrev, Chernjak 2015: 84). С. В. Гринев-Гриневич пише, че тематичното подреждане на думите е характерно за най-древните речници, а в днешно време най-разпространен е азбучният ред, който „според редица лексикографи е основен, конституиращ признак на речника“ (Гринев-Гриневич / Grinev-Grinevich 2009: 40). За възприемането на азбучния

ред като съществена характеристика на речниците свидетелства и използването на формулировката „обикновено по азбучен ред“ при дефинирането на думата *речник*.

Избирането на азбучния ред означава, че за всяка дума се изработва отделна речникова статия. По този начин се гарантира лесното и бързо намиране на думите в речника. Нашето внимание обаче е насочено към един от другите начини: азбучно-гнездовото подреждане, при което заглавните думи са в азбучен ред, а производните думи се включват в речниковите статии на думите, от които са образувани.

Според Ю. Н. Караулов параметърът *словообразувателно гнездо* може да бъде изразен с различни средства: изброяване на думите от гнездото със или без семантично тълкуване; описание на семантичните връзки на думите в гнездото, което може да бъде представено графично; възможно е и частично изразяване на параметъра чрез словообразувателни (структурни) дефиниции на думите (Караулов / Karaulov 1981: 56 – 57). При терминологичните речници гнездовото подреждане дава възможност за словообразувателно или семантично обединяване на термини, като при втория тип в речниковата статия на родовия термин се включват видовите термини, а също в една статия се изреждат термини с едно и също значение (Гринев-Гриневич / Grinev-Grinevich 2009: 41).

Чрез азбучно-гнездовия принцип вниманието на ползвателите на речника се насочва към словообразувателната структура на производните думи, от която произтича семантичната им мотивираност. При азбучното подреждане производните думи може да се окажат отдалечени от мотивиращата дума, като се намират доста преди или след нея, което би могло да затрудни читателите. Разпознаването на корена на думите също може да е препятствие за осъзнаването на системните им връзки. Представянето на словообразувателното гнездо пряко показва мотивираността на производните думите, която се разкрива и чрез формулиране на значенията им. За производните думи се използват структурни и структурно-описателни дефиниции, които представят зависимостта на значенията им от значенията на мотивиращите думи. При азбучното подреждане връзката между думите се посочва само чрез значенията, докато при азбучно-гнездовото подреждане може да се съчетават двата начина за разкриване на мотивираността на думата. Затова азбучно-гнездовият принцип е подходящ начин за лексикографско представяне на производните думи. Д. Попов пише: „Прилагането на гнездовия принцип предоставя големи възможности за постигане на висока икономичност на лексикографското описание, както и за представяне словообразувателната структура на думата.“ (Попов / Popov 2002: 311). Този метод позволява включване на много производни думи, както и тяхното еднотипно лексикографско представяне.

Въпреки предимството да представи лексиката чрез словообразувателните връзки, азбучно-гнездовото подреждане има и недостатъци. Неудобството за читателите произтича от липсата на думата на нейното азбучно място. Освен това са необходими повече усилия за намиране на търсената дума, а също и предварителни знания за езиковата система, за да се прогнозира в коя от речниковите статии да се търси думата. Тези неудобства обикновено се компенсират от предговорите на някои речници, където са посочени случаите, при които се прилага гнездовият принцип, както и чрез използване на препратки, но и тогава се наблюдават отклонения от „принципа за максимална простота“ на търсенето на думите (вж. Гринев-Гриневич / Grinev-Grinevich 2009: 42).

Гнездовото подреждане обхваща производните думи, но не всички еднакво (относно производните думи в тълковните речници вж. Аврамова / Avramova 2018, 2020, Радева / Radeva 2020). За производните думи са възможни две позиции: някои от производните думи се включват вътре в речниковите статии, а други са заглавки на речникови статии. При гнездовото подреждане се създава йерархичност на базата на словообразувателната структура на думите, докато при азбучното всички думи са равнопоставени.

В многотомните тълковни речници на българския език е предпочетен азбучният принцип. Той е приложен в „Речник на блъгарский язик“ от Н. Геров и в двата академични речника: „Речник на съвременния български книжовен език“ и „Речник на българския език“.

Азбучен е редът на думите и в най-преиздавания еднотомен „Български тълковен речник“, чието първо издание е от 1955 г., а четвъртото преработено и допълнено от Д. Попов издание е от 1994 г. В този речник са включени речникови статии с две (рядко три) заглавни думи, напр. съществителни имена за лица като *аптекар* и *аптекарка*, *българин* и *българка*, *бъбривец* и *бъбривка*, *бунтовник*, *бунтовница* и *бунтовничка* (БТР / BTR 1994), прилагателни имена с наставки *-ичен* и *-ически* като *алегоричен* и *алегорически*, *аритметичен* и *аритметически*, или с други наставки като *бензинен* и

бензинов, *бетонен* и *бетонов*, глаголи с различни наставки като *банализирам* и *банализувам* (БТР / BTR 1955), *акцентувам* и *акцентирам* (БТР / BTR 1994), наречия като *бързешката* и *бързешком*. Двете заглавни думи или са с еднакво лексикално значение, или се представят с обобщено значение (за представянето на агентивните съществителни от мъжки и женски род вж. Радева / Radeva 2020). Чрез обединяването им в една речникова статия се избягва натрупването на сходни речникови статии.

Речниковите статии с две заглавни думи се различават от речниковите статии, в които са включени производни думи, чието значение се извежда от значението на заглавката, но се различава от него. Лексикографският метод за оформяне на речникови статии с две и повече заглавни думи често се комбинира с гнездовото подреждане, както ще стане ясно по-нататък.

Друг начин за намаляване на еднотипните речникови статии е чрез ограничаване на словника. В предговорите на речниците обикновено се посочва какви думи са изключени от словниците, например в „Български тълковен речник“ от 1955 г. (БТР / BTR 1955) и в речниците на В. Радева (БТР / BTR 2004, БТР / BTR 2012) е посочено, че не са включени отглаголни съществителни с наставка -*не*, които се образуват от всеки глагол от несвършен вид, както и наречия, които се образуват от съответните прилагателни; не се дават също умалителни думи.

Обединяването на две заглавки и изключването на определен тип думи от словника намалява броя на речниковите статии и съответно обема на речника. Същият резултат се постига с гнездовото подреждане. В настоящото изследване ще проследим особеностите при прилагането на азбучно-гнездовия принцип в тълковните речници на А. Дювернуа (Дювернуа / Djuvernua 1889), на Ст. Младенов (БТР / BTR 1951), на Ст. Буров и колектив (СТР / STR 1994) и на В. Радева (БТР / BTR 2004, БТР / BTR 2012), като обърнем внимание на това какви производни думи се включват вътре в речниковите статии и по какъв начин са представени.

2. Речникът на А. Дювернуа

В първия тълковен речник на българския език, съставен от руския професор А. Дювернуа (Дювернуа / Djuvernua 1889), азбучният ред на думите „на места е комбиниран с гнездовия“ (Кювлиева / Kyuvlieva 1972: 128). В речника на Дювернуа се срещат речникови статии, които представят словообразователни гнезда, напр. *юнак*, *юначе*, *юначина*, *юначуга*, *юнаков*, *юначен*, *юнически*, *юначество*, *юнашки* (прилагателно), *юнашки* (наречие); *образование*, *образованост*, *образователен*; *неприятел*, *неприятелка*, *неприятелски*; *яре*, *яренце*, *ярешки*. Същевременно немалко словообразувателно свързани думи се представят в самостоятелни статии, напр. *вестник*, *вестникар*, *вестникарство*; *народ*, *народен*.

В една речникова статия се събират съществителни за лица, като всяко е снабдено с граматична бележка и тълкуване, напр. *гостенин* и *гостенка*; *млекар* и *млекарка*; *връстник*, *връстница*, *връстниче*; *маджар*, *маджарин*, *маджарка*, *маджарче*; *майстор*, *майсторка*, *майсторче*; *нашенец*, *нашенка*, *нашенче*, а също и названия на животни с еднаква основа, напр. *врабец*, *врабка*, *врабче*, *врабченце*; *магаре*, *магарче*, *магаренце*, *магарица*.

Много последователно след заглавката се привеждат произведените от нея умалителни думи, напр. *абичка* (при *аба*), *агънце* (при *агне*), също *бобец*, *бучка* и *бучица*, *веселбица*, *винце*, *водица*, *беличък*, *богатичък*, *веселичък*, *височък*, *близичко*, *мирничко*, *нищичко*. Някои деминутиви обаче са представени в самостоятелни статии, напр. *мъничък*, *мъничко*. Някъде се посочват и увеличителни имена, произведени от заглавната дума, напр. *бабище* (при *баба*), *ветрище* (при *вятър*). Срещат се обаче и самостоятелни статии със заглавка увеличително име, напр. *дворище*, *насипище*. В речниковата статия се добавят и събирателни съществителни, напр. *внучина* (при *внук*), *мечетини* (при *мечка*), *дечина*, *дечурлига* (при *дете*), *къщя* (при *къща*), а има и събирателни съществителни като отделни заглавки, напр. *момчетия*, *момчина*. Умалителни, увеличителни и събирателни имена се дават с граматични бележки и се илюстрират с пример, но без тълкуване.

Някои от прилагателните имена се откриват в речниковата статия на съответните съществителни имена, напр. *бисер – бисерен*, *нация – национален*, *ястреб – ястребов*, но в повечето случай са заглавки на отделни статии, напр. *алтънен*, *мраморен*, *нашенски*, *невестински*. Отвлечени съществителни на -*ост* и наречия се дават в речниковата статия на съответните прилагателни, напр. *гъвкав – гъвкавост*, *необразован – необразованост*, *неподвижен – неподвижно*, *неподвижност*,

бавен – бавно, *лаком – лакомо*, или в отделна статия, напр. *набожност*, *навъсеност*, *лесно*, *мудно*, *мудност*. Отглаголните съществителни на *-не* и *-ние* се дават при глаголите, дори да са представени с непроцесуални значения, напр. *надвиване* със значение ‘победа’, *накичване* ‘украшение’, *наклопване* ‘клевета’, *налитане* ‘нападение’, *напъване* ‘напрежение, усилие’; рядко са в отделни статии, напр. *ламкане*, *ламтене*, *лъкатушене*, *наричане*. В изолирани случаи глагол е включен в речниковата статия на съществително име със същия корен, напр. *врясък – вряскам*, *вампир – вампирясам*, *даскал – даскалувам*.

В една речникова статия и с еднакво значение са представени думи като *грабителен* и *граблив*, *надзирател* и *надзирач*, *вихър* и *вихрушка*. Рядко се срещат речникови статии, в които са обединени сложни думи, напр. в статията *дълго* „именная тема“ са посочени *дългоглед* ‘телескоп’, *дългоклюн*, *дългонос*, *дългокос*, *дългокрак*, *дългошиест*. В отделни статии са *белобрад* и *белолик*; *малоброен*, *маломощен*, *малоснажен*.

Направените наблюдения сочат, че в речника на А. Дювернуа е приложен азбучно-гнездовият принцип на подреждане на думите, но той не е следван строго и последователно.

3. Речникът на Ст. Младенов

Азбучно-гнездовият принцип е най-разпознаваем в речника на Ст. Младенов („с донегдешно участие на проф. Ат. Т. Балан“, както е отбелязано на титулната страница) (БТР / BTR 1951). В предговора е посочено: „За пестене място в речника се прибират, доколкото допуща леснотата на диренето, повече думи произведени от основата на друга дума, под заглавката на тая подирната. Внимава се обаче, колкото се може, да не се разваля азбучният ред.“ (БТР / BTR 1951: 16). Напр. в речниковата статия на съществително или прилагателно име се включват всички негови производни, подредени по азбучен ред и снабдени с граматични бележки и с тълкуване (с изключение на умалителните, които се дават след заглавката, без да се взема предвид азбучният ред, придружени само с граматични бележки), напр. *бунт – бунтар*, *бунтарски*, *бунтарство*, *бунтовен*, *бунтовник*, *бунтовнишки*, *бунтувам*; *гъба – гъбар*, *гъбен*, *гъбест*, *гъбичка*, *гъбка*, *гъбясам*, *гъбясвам*; *дебел – дебелан*, *дебелана*, *дебелашки*, *дебелея*; *идеал (идеалец*, *идеалче) – идеален*, *идеализувам*, *идеализирам*, *идеализъм*, *идеалист*, *идеалистка*, *идеалистче*, *идеалистически*, *идеално*, *идеалност*. Така речниковите статии стават доста обемни, а търсенето на конкретна дума е затруднено от съкращаването на основата и заместването ѝ с тилда (срв. *~ен* вместо *идеален*, *~изувам* вместо *идеализувам*).

Включването на всички производни думи в една речникова статия, отговарящо на съображението за „пестене на място“, води до това някои думи да са мотивирани от предходна дума, а не от заглавката, или, както отбелязва Цв. Аврамова, стига се „до механично събиране на еднокоренни лексеми в обща речникова статия, без това да показва ясно посоката на мотивация между тях“ (Аврамова / Avramova 2000: 126). С това съображение е свързано и обединяването в една речникова статия на сложни думи и думи с еднакви първи съставни части и на глаголи с еднакви представки, напр. *беловлас*, *белоглав*, *белогушка*, *белодрешко*, *белодробен*; *география*, *геодезия*, *геология*, *геометрия*; *издобера*, *издоведа*, *издовлача*, *издовлека*, *издовършея*, *издогоря*.

В речника на Ст. Младенов азбучно-гнездовият принцип е приложен непоследователно. „Една от причините за това е стремежът на авторите да не се нарушава азбучният ред на думите, поради което твърде често съответните производни не са в гнездото на думата, от която са произведени. От друга страна, между заглавката и произведените от нея думи се вмъкват по азбучен ред други думи, които нямат словообразувателна връзка с първите.“ (Попов / Popov 2002: 308). Заради спазването на азбучния ред производните може да са включени в различни статии, ако между тях се разполагат други думи, напр. между речниковите статии *боя* и *боядисам* са разположени статиите със заглавки *боя се*, *бояджийница*, *бояджия*; след *каца* идва *кацам*, след това *кацар*, а по-нататък в отделни статии са *каче*, *качка II*, *качище*; в една речникова статия по азбучен ред са *бъбрене – бъбрив*, *бъбривец*, *бъбрица*, а в друга е глаголът *бъбря*; след заглавка *бояджийница* са изброени *бояджийски*, *бояджийство*, а *бояджия* е в отделна статия.

За разлика от всички други речници, в речника на Ст. Младенов глаголите също са включени в гнездовото подреждане, напр. *акцент – акцентирам*, *акцентувам*; *вечеря – вечерям*; *вкус – вкусвам*; *валс – валсирам*; *важен – важнича*; *вай – вайкам се*. И обратно, в речникови статии на глаголи

попадат имена заради азбучния ред, напр. *бронирам – броня*, *депозирам – депозит*, *аплодирам – аплодисмент*.

От направените наблюдения стигаме до извода, че представянето на лексемите в речника на Ст. Младенов е осъществено главно по азбучен ред, който на места позволява азбучно-гнездово подреждане, но другаде е проведено формално обединяване на думи с еднакво начало. С трите начина на подреждане на думите – азбучното, азбучно-гнездовото и формалното обединяване – речникът на Ст. Младенов оставя оригинална следа в българската тълковна лексикография.

4. Речникът на Ст. Буров и колектив

Азбучно-гнездово е подреждането на думите и в речника на Ст. Буров, В. Бонджолова, М. Илиева и П. Пехливанова (СТР / STR 1994). Производните думи се включват в речниковата статия на съответната мотивираща дума, снабдени с граматични бележки, но без тълкуване, понеже значенията им се извеждат от значенията на заглавната дума. В речниковите статии на съществителните се поместват образуваните от тях прилагателни, напр. *автор – авторски*, *атмосфера – атмосферен*; при прилагателните се включват наречия и определени съществителни, напр. *арогантен – арогантно*, *арогантност*, *бърз – бързо*, *бързина*, *благоразумен – благоразумие*, *благороден – благородство*, *вежлив – вежливо*, *вежливост*; при глаголите се дават отглаголни съществителни, напр. *бягам – бягане*, *вадя – вадене*, *благоволявам – благоволение*. Умалителните думи се представят като останалите производни, напр. *аба – абица*, *абичка*, *бял – беличък*, а не след заглавката, както е в речниците на А. Дювернуа и Ст. Младенов.

Последователно следвано лексикографско решение е съставянето на отделни речникови статии за съществителните от мъжки и женски род, означаващи лица с еднакви професии, качества и др., напр. *аптекар* и *аптекарка*, *асистент* и *асистентка*, *завистливец* и *завистливка*. Съответните прилагателни имена са включени в речниковите статии на съществителните от мъжки род, напр. *аптекар – аптекарски*, *асистент – асистентски*, като се пренебрегва смисловата им връзка със съществителните от женски род.

Производните думи може да са включени в няколко речникови статии, за да се представи словообразувателната им мотивация, напр. в една статия са *бакър – бакърче*, *бакърен*, а в друга – *бакърджия*, *бакърджийски*, или поради следване на лексикографско решение относно производните думи, напр. в една статия са *велосипед – велосипеден*, а в друга – *велосипедист*, в една статия са *варварин – варварски*, а в друга – *варварщина*.

Често думи, между които има словообразувателна и семантична връзка, се представят в самостоятелни статии, напр. *аристократ*, *аристократичен*, *аристократически*, *аристокрация*, *атлет*, *атлетика*, *атлетичен*, *атлетически*, *атлетка*.

Може да обобщим, че в тълковния речник с главен редактор Ст. Буров е възприето решението гнездово подреждане да се прилага само при част от производните думи.

5. Речниците на В. Радева

В тълковните речници на В. Радева от 2004 г. (БТР / BTR 2004) и 2012 г. (БТР / BTR 2012) също е използван азбучно-гнездовият принцип: производните думи са включени в речниковите статии на произвеждащите ги думи с бележки за част на речта и без тълкувание. В речникови статии на прилагателни имена са поместени абстрактни съществителни, напр. *автентичен – автентичност*, *адекватен – адекватност*, в статии на съществителни имена се представят прилагателни и абстрактни съществителни, напр. *агресия – агресивен*, *агресивност*, *влага – влажен*, *влажност*.

Гнездовото представяне се съчетава с речникови статии с две и повече заглавки. Думи с различни словообразувателни форманти, но с еднакво значение, се поместват в една статия, напр. *стотарка* и *стотачка*, *стенобитен* и *стенобоен*. В една речникова статия с две заглавки се представят също съществителни за лица, които имат еднаква основа, напр. *алпинист* и *алпинистка*, *безбожник* и *безбожница*. Основание за такова решение според авторката е непосредствената им мотивираност от един и същи глагол: „Ако *преводач* м. и *преводачка* ж. се представят в обща речникова статия, значението им ‘лице, което превежда текст от един език на друг’ основателно може да се

опре на деривационната им връзка с глагола *превежда*.“ (Радева / Radeva 2020: 167). В статията се включва и относително прилагателно със суфикс *-ски*, напр. *барман* и *барманка – бармански*.

Строгото следване на словообразувателната мотивация води до оформяне на две или няколко речникови статии, напр. *аба – абен* и *абаджия – абаджийски*, *абаджийство*; в една статия са *администратор* и *администраторка – администраторски*, в друга са *администрация – административен*, а в трета *администрирам*. Броят на речниковите статии зависи от приетото лексикографско решение за представяне на производните думи, напр. в една статия са *адвокат* и *адвокатка – адвокатски*, *адвокатство*, а в друга – *адвокатствам*; заедно са представени *агроном* и *агрономка – агрономски*, *агрономство*, в отделна статия – *агрономия*; *вандалин – вандалски*, *вандалщина*, но *вандализъм* е в отделна статия; в една статия са *аристокрация – аристократичен*, *аристократичност*, а в друга – *аристократ* и *аристократка*.

Направените наблюдения показват, че в тълковните речници на В. Радева умерено се използва гнездовото представяне на производни думи, съчетано с обединяване на лексеми като две заглавки на речникови статии.

6. Заключение

Да обобщим особеностите на лексикографските принципи и решения, приложени в разгледаните речници. В речника на А. Дювернуа азбучно-гнездовият принцип е следван непоследователно, в речника на Ст. Младенов заради съблюдаването на азбучния ред гнездовото представяне на лексемите е възможно само на места, а в речниците на В. Радева и Ст. Буров азбучно-гнездовото подреждане е ограничено до определени производни думи. В речниците на Дювернуа и Младенов гнездовото представяне е използвано за изчерпателно включване на производни думи, докато в речниците на Радева от словниците са изключени наречия, отглаголни съществителни, умалителни думи. Радева използва речникови статии с две заглавки, а Дювернуа дава като няколко заглавки варианти на думата и умалителни.

Особеност на гнездовото подреждане в речника на Младенов е спазването на азбучния ред на производните думи в речниковата статия. И обратно, в речниците на Радева се посочва словообразувателната мотивираност на производните, напр. *бряг – брегови*, *бяс – бесен*, *бял – белота*; в речника на Буров посочените думи са представени в две речникови статии на азбучното място.

Гнездовото подреждане в речниците на Дювернуа и Младенов е съчетано с представяне на значенията на производните думи, докато при Буров и Радева производните думи са с граматични бележки, но без тълкуване, което е в разрез с основната задача на тълковните речници, но е разбираемо при речници с малък обем. Използването на гнездовия принцип в тълковните речници „донякъде може да улесни читателя в разпознаването на лексикалните значения на думите, разположени в статията на заглавката“ (Аврамова / Avramova 2018: 340).

С гнездовото подреждане се обръща внимание на словообразувателната структура на думите, от която се извежда семантичната свързаност между тях. При азбучно подреждане на думите в отделни речникови статии системността се постига чрез начина на тълкуване на лексикалните значения и този лексикографски метод е по-подходящ за голям (многотомен) тълковен речник.

Както става ясно от направените наблюдения, лексикографският параметър *начин на организиране на материала* в неговата разновидност *азбучно-гнездово подреждане* има различна реализация в изследваните речници и зависи изключително много от друг лексикографски параметър: *обем на речника*. При електронните речници, за които параметърът *обем* не е от значение, включването на параметъра *словообразувателно гнездо* (вж. Караулов / Karaulov 1981) като елемент от речниковата статия (микроструктурата) ще допринесе за постигане на изчерпателност на езиковата информация. За електронните речници и азбучният ред не е съществена характеристика от гледна точка на потребителя, понеже не е основен ориентир при търсенето.

Благодарности

Авторките благодарят за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Цитирана литература / References

Аврамова 2000: Аврамова, Цв. Новите производни думи в чешкия език и модерната лексикография. – В: *За думите и речниците. Лексикографски и лексиколожки четения '98*. София: ДИОС, с. 123 – 127. (Avramova 2000: Avramova, Tsv. Novite proizvodni dumi v cheshkiya ezik i modernata leksikografiya. – In: *Za dumite i rechnitsite. Leksikografski i leksikolozhki cheteniya '98*. Sofia: DIOS , s. 123 – 127.)

Аврамова 2018: Аврамова, Цв. Тълковни речници и стереотипи (българско-чешки паралели). – В: *Стереотипът в славянските езици*, *литератури и култури. Сборник с доклади от Четиринадесетите международни славистични четения*, *София*, *26 – 28 април 2018 г. Том I. Езикознание*. София: УИ „Св. Климент Охридски", с. 334 – 342. (Avramova 2018: Avramova, Tsv. Talkovni rechnitsi i stereotipi (balgarsko-cheshki paraleli). – In: *Stereotipat v slavyanskite ezitsi*, *literaturi i kulturi. Sbornik s dokladi ot Chetirinadesetite mezhdunarodni slavistichni cheteniya*, *Sofia*, *26 – 28 april 2018 g. Tom I. Ezikoznanie*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski", s. 334 – 342.)

Аврамова 2020: Аврамова, Цв. За мястото на производните думи в тълковния речник (върху материал от български, чешки и словашки речници). – В: *Славянская дэрыватаграфія*. Мінск: Права і эканоміка, с. 90 – 102. (Avramova 2020: Avramova, Tsv. Za myastoto na proizvodnite dumi v talkovniya rechnik (varhu material ot balgarski, cheshki i slovashki rechnitsi). – In: *Slavjanskaja djeryvatagrafija.* Minsk: Prava i jekanomika, s. 90 – 102.)

Благоева 2017: Благоева, Д. Проблеми на славянската тълковна неография. – В: *Лексикология и лексикография славянских языков*. Москва: Славянская лексикография, с. 15 – 38. (Blagoeva 2017: Blagoeva, D. Problemi na slavyanskata talkovna neografiya. – In: *Leksikologija i leksikografija slavjanskih jazykov*. Moskva: Slavjanskaja leksikografija, s. 15 – 38.)

БТР 1951: Младенов, Ст. *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Т. 1. А – К. София: Печатница „Д. Стефанов". (BTR 1951: Mladenov, St. *Balgarski talkoven rechnik s ogled kam narodnite govori*. T. 1. A – K. Sofia: Pechatnica „D. Stefanov".)

БТР 1955: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. (BTR 1955: Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

БТР 1994: Андрейчин, Л., Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. *Български тълковен речник*. IV изд. доп. и прераб. от Д. Попов. София: Наука и изкуство. (BTR 1994: Andreychin, L., L. Georgiev, St. Ilchev, N. Kostov, Iv. Lekov, St. Stoykov, Tsv. Todorov. *Balgarski talkoven rechnik*. IV izd. dop. i prerab. ot D. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo.)

БТР 2004: Радева, В. *Български тълковен речник*. Пловдив: Хермес. (BTR 2004: Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Plovdiv: Hermes.)

БТР 2012: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток – Запад. (BTR 2012: Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok – Zapad.)

Гринев-Гриневич 2009: Гринев-Гриневич, С. В. *Введение в терминографию. Как просто и легко составить словарь*. Москва: Либроком. (Grinev-Grinevich 2009: Grinev-Grinevich, S. V. *Vvedenie v terminografiju. Kak prosto i legko sostavit' slovar'*. Moskva: Librokom.)

Дювернуа 1889: Дювернуа, А. *Словарь болгарскаго языка по памятникам народной словесности и произведениям новейшей печати*. Т. 1 – 2. Москва: Университетская типография. (Djuvernua 1889: Djuvernua, A. *Slovar' bolgarskago jazyka po pamjatnikam narodnoj slovesnosti i proizvedenijam novejshej pechati*. T. 1 – 2. Moskva: Universitetskaja tipografija.)

Караулов 1981: Караулов, Ю. Н. *Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка*. Москва: Наука. (Karaulov 1981: Karaulov, Ju. N. *Lingvisticheskoe konstruirovanie i tezaurus literaturnogo jazyka*. Moskva: Nauka.)

Козырев, Черняк 2015: Козырев В. А., В. Д. Черняк. *Лексикография русского языка: век нынешний и век минувший*. Санкт-Петербург: Изд. РГПУ им. А. И. Герцена. (Kozyrev, Chernjak 2015: Kozyrev V. A., V. D. Chernjak. *Leksikografija russkogo jazyka: vek nyneshnij i vek minuvshij*. Sankt-Peterburg: Izd. RGPU im. A. I. Gercena.)

Кювлиева 1972: Кювлиева, В. Българският речник на Ал. Дювернуа. – В: *Известия на ИБЕ*, XXI, с. 113 – 150. (Kyuvlieva 1972: Kyuvlieva, V. Balgarskiyat rechnik na Al. Dyuvernua. – In: *Izvestiya na IBE*, XXI, s. 113 – 150.)

Липовска 2009: Липовска, А. *Русско-болгарская лексикография: традиции и тенденции развития*. София: УИ „Св. Климент Охридски". (Lipovska 2009: Lipovska, A. *Russko-bolgarskaja leksikografija: tradicii i tendencii razvitija*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski".)

Попов 2002: Попов, Д. Теоретичен анализ на лексикографските принципи на Българския тълковен речник от Стефан Младенов. – В: *Българско езикознание. Т. 3. Проблеми на българската лексикология*, *фразеология и лексикография*. София: АИ „Проф. Марин Дринов", с. 285 – 350. (Popov 2002: Popov, D.

Teoretichen analiz na leksikografskite printsipi na Balgarskiya talkoven rechnik ot Stefan Mladenov. – In: *Balgarsko ezikoznanie. T. 3. Problemi na balgarskata leksikologiya*, *frazeologiya i leksikografiya*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, s. 285 – 350.)

Попова 2015: Попова М. Терминографски параметри. – В: *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Е. Пернишка*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 213 – 221. (Popova 2015: Popova M. Terminografski parametri. – In: *Za slovoto – novi tarseniya i podhodi. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. E. Pernishka*. Sofia: Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”, s. 213 – 221.)

Попова 2016: Попова, М. За някои видове терминографски параметри. – В: *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология*, *15 – 16 октомври 2015*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 70 – 78. (Popova 2016: Popova, M. Za nyakoi vidove terminografski parametri. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsiya po leksikografiya i leksikologiya*, *15 – 16 oktomvri 2015*. Sofia: Izd. na BAN “Prof. Marin Drinov”, s. 70 – 78.)

Радева 2020: Радева, В. Място на производните думи в тълковни по тип речници. – В: *Славянская дэрыватаграфія*. Мінск: Права і эканоміка, с. 162 – 173. (Radeva 2020: Radeva, V. Myasto na proizvodnite dumi v talkovni po tip rechnitsi. – In: *Slavjanskaja djeryvatagrafija.* Minsk: Prava i jekanomika, s. 162 – 173.)

СТР 1994: Буров, Ст., В. Бонджолова, М. Илиева, П. Пехливанова. *Съвременен тълковен речник на българския език с илюстрации и приложения*. Велико Търново: Елпис. (STR 1994: Burov, St., V. Bondzholova, M. Ilieva, P. Pehlivanova. *Savremenen talkoven rechnik na balgarskiya ezik s ilyustratsii i prilozheniya*. Veliko Tarnovo: Elpis.)

ON THE LEXICOGRAPHIC PARAMETER *THE ORGANIZATION OF THE MATERIAL* IN BULGARIAN EXPLANATORY DICTIONARIES

Nadezhda Kostova[a], Michaela Kuzmova[b]
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

kostova.n@ibl.bas.bg[a], m.kuzmova@ibl.bas.bg[b]

Abstract: The article deals with the lexicographic parameter *the organization of the material*. The alphabetical-nesting order of words is applied in some explanatory dictionaries of the Bulgarian language. Some derivatives are included in the dictionary entries of the words from which they are formed. The lexical meanings of the derivatives are given only in some dictionaries.

Key words: *lexicography, lexicographic parameters, explanatory dictionaries*

Nadezhda Kostova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Michaela Kuzmova
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

КОГАТО ВСИЧКИ РЪКОВОДИТЕЛИ СТАНАХА МЕНИДЖЪРИ
(наблюдения върху значението и употребата на лексемата мѐниджър в българския език)

Диана К. Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
ivanovadk@abv.bg

Резюме: Обект на изследване в доклада е неологизмът мѐниджър. Чрез съпоставката му с по-рано навлезлия в българския език субстантив менажѐр се изясняват причините за объркването и неправилната им замяна. Уточняват се съдържанието и обхватът на понятието мѐниджър като се проследяват редица лексикографски източници и Националната класификация на професиите и длъжностите. Информация относно употребата му дават също така обявите за работа, които разкриват различни езикови аспекти от битуването на субстантива в българския език и спомагат да се прецени до каква степен е уместна фреквентната му употреба.

Ключови думи: *мѐниджър, менажѐр, ръководител, длъжност*

1. Увод

Неологизмите не само отразяват динамиката във всеки език, но винаги повдигат много въпроси, чието решение често не е еднозначно. Въпросите варират от източниците и начина на навлизането им, през семантиката, уместността на употребата, възможността да бъдат заменени с родни думи и нуждата от оставането им в езика.

Още по-сложно е, когато не говорим за спорадично навлизане на отделни неологизми, а за мощно нахлуване, обхващащо почти всички сфери от живота, не само в областите с активно развитие и поява на нови реалии. Става практически невъзможно не само търсенето на домашни еквиваленти, които адекватно и в пълнота да отразяват обхвата и съдържанието на отделната чужда лексема, но дори проследяването на всички навлизащи в езика единици.

Глобализацията на днешния свят намира силно отражение в езика. Функционирането на международни компании с дъщерни фирми, клонове и производствени звена в различни страни изисква безпроблемен комуникационен процес с ясна, еднозначна лексикално-терминологична база. Без съмнение универсалният език източник на нова лексика е английският. Често английската лексема осигурява и икономичност на изказа, доколкото на български език се използва многословно словосъчетание. Това обяснява защо нерядко се предпочита използването на английски чуждици в българския език. Чуждицата, особено когато назовава нови реалии, е кодът, който (следва да) е разбираем за общността, ползваща тези реалии (фирма, нейните служители, партньори, конкуренти; специалистите в дадената област и т.н).

Целта на доклада е да се разгледа и анализира неологизмът *мѐниджър* (приемаме термина неологизъм, защото съществена част от проблемите, свързани с лексемата мѐниджър, произтичат от употребата ѝ като нова дума в българския език, макар признакът новост към настоящия момент да е силно избледнял), да се установят обхватът и съдържанието му според лексикографските източници, където е зафиксиран. Ще бъде идентифицирано мястото на длъжността *мѐниджър* според НКПД 2011. Ценна информация ще предоставят обявите за работа, защото отразяват актуалните употреби и контексти, в които битува мениджърът като икономическо явление и езиков факт. Ще бъде обърнато внимание и на словообразувателната му адаптация. В заключение ще бъде направен извод доколко адекватна и оправдана е употребата на лексемата мениджър в българския език.

Използваните лексикографски източници са лингвистични речници – едноезични/българоезични (тълковни, на чуждите думи, на новите думи) и двуезични (английско-български), с различен обем, издавани от началото на 80-те години на XX-ти век до момента.

2. Произход и съдържание на субстантива *мѐниджър*

Субстантивът *мѐниджър* се среща обичайно в икономическата сфера и неговата фреквентна употреба се забелязва след 1989 г. Освен въпросите доколко е оправдана употребата на *мѐниджър* в българския език (както от гледна точка на чуждостта ѝ, така и с оглед превръщането ѝ в универсален еквивалент за ръководен служител без значение от управленското равнище, сфера на действие и отговорности), лексемата се смесва с друг субстантив, навлязъл и употребяван в българския език преди 1989 г.: *менажѐр* (с вариант *манажѐр*). Звуковата им подобност води до смесването и взаимната им замяна, вследствие на това и до погрешната им употреба.

Менажѐр (фр. ménager) се определя с първо генерализиращо значение „покровител, ръководител“ (СТРБЕ / STRBE 1995; РЧДБЕ / RCHDBE 1994; РЧДБЕ / RCHDBE 2002; УРЧДБЕ / URCHDBE 2000), и с конкретизиращи значения „лице, организиращо концерти, спектакли или спортни състезания и грижещо се за интересите/преуспяването на изпълнители, артисти и спортисти“ (РЧДБЕ / RCHDBE 1993; СТРБЕ / STRBE 1995; ТРФС / TRFS 1997; РЧДБЕ / RCHDBE 1994; РЧДБЕ / RCHDBE 2002; УРЧДБЕ / URCHDBE 2000; БТР / BTR 2004; БТР / BTR 2012) и „ръководител на професионален спортист или отбор, който се грижи за неговото преуспяване“ (РЧДБЕ / RCHDBE 2000; РБЕ / RBE 1998), респ. „организатор на работата или представленията на актьори, музикални изпълнители и под.“ (РЧДБЕ / RCHDBE 2000). Най-често в българския език *менажѐр* се използва с конкретизиращите си значения. В някои речници като синоними са посочват *мениджър* (РЧДБЕ / RCHDBE 2000; МРЧДБЕ / MRCHDBE1999) и *импресарио* (РЧДБЕ / RCHDBE 2000). Единствено в РБЕ / RBE 1998 се посочва омонимно значение на лексемата *менажѐр* с квалификатор *рядко* „собственик на менажерия“. Цитираният синоним *мѐниджър*, както и генерализиращото значение на *менажѐр* са вероятно някои от следващите причини за смесването на двете лексеми.

По отношение на словообразувателната адаптация само два от ползваните източници са фиксирали прилагателното *менажѐрски* (БТР / BTR 2004; БТР / BTR 2012).

Интересно е, че в РЧДБЕ / RCHDBE 1947 като самостоятелна заглавка е обособен субстантивът *менажѐрия*, а в речниковата статия се привежда глагол *менажѝрам* „държа с добро; умерено и умело водя’ (фр. ménager с нем. наставка -ieren)“. Производният глагол се среща и в някои от по-късните лексикографски източници (РЧДБЕ / RCHDBE 1982; РЧДБЕ / RCHDBE 1993; РЧДБЕ / RCHDBE 1994; РЧДБЕ / RCHDBE 2002; УРЧДБЕ / URCHDBE 2000) със значение „покровителствам, закрилям“ (в различните източници се привежда класификатор *рядко* или *остар*.). Само на едно място има квалификатор *нов*. към значение „изпълнявам функции на менажер (*импресарио*)“ (РЧДБЕ / RCHDBE 2000). Единични са случаите на производния девербатив *менажѝране* (РЧДБЕ / RCHDBE 1994; РЧДБЕ / RCHDBE 2002; УРЧДБЕ / URCHDBE 2000).

Английският субстантив *мѐниджър* „manager“ се свързва с произвеждащия глагол *manage*: „1. ръководя, управлявам, водя, въртя (търговия, домакинство); 2. гледам, надзиравам, държа под контрол; 3. работя/боравя/манипулирам с (инструмент, сечиво) [...]“, и значение „1. управител, директор, началник; ръководител; надзирател; уредник; администратор; 2. домакиня [...]“ (АБР / ABR 1988)[76].

Българоезичните речници[77] посочват следния обхват на семантиката на *мѐниджър* ‘ръководител на стопанско предприятие (респ. определена стопанска дейност), което взима решения и отговаря за организацията, планирането, контрола и управлението му“. В някои от речниците субстантивът се посочва с квалификатор *спец*. (РЧДБЕ / RCHDBE 1994; РЧДБЕ / RCHDBE 2002; УРЧДБЕ / URCHDBE 2000) или *нов*. (РБЕ / RBE 1998; РЧДБЕ / RCHDBE 2000[78].

Като икономически термин *мѐниджър* се оценява само в един речник (РЧДБЕ / RCHDBE 2000), а значението му е „специалист по мениджмънт“ (акцент се поставя върху професионалната специализация и компетентност на мениджъра, а не върху функциите и отговорностите на

---

[76] Не посочваме подробно всички значения заради тяхната ирелевантност към темата. Цитираме един от многото английско-български речници, защото обичайно се посочват аналогични значения.

[77] Цитираните към лексемата *менажѐр* речници.

[78] Мениджърът се дефинира като „специалист по управление на стопанска дейност“ и после като „ръководител, управител“. Във втория речник има още един квалиф. *нежел*.

длъжността му; в този смисъл за „преходна“ можем да смятаме дефиницията „лице, което се занимава с мениджмънт“[79]). Обичайно колокации на разглежданата лексема не се съдържат в речниковата статия с изключение на два от ползваните речници (РНДБЕ / RNDBE 2010; БРБА / BRBA 2007) напр. *Генерален мениджър, Финансов мениджър, Бранд мениджър*, респ. *general manager, manager of finances, area manager*.

В рамките на речниковата статия се посочват производните *мениджърски*, *мениджърство* (БТР / BTR 2012). Само в един от речниците (РНДБЕ / RNDBE 2010) *мениджърски* е оформено в отделна статия, същото се отнася за *мениджмънтски* и *мениджърка*, неспоменати другаде.

В крайна сметка, макар английският *мѐниджър* и френският *менажѐр* да съвпадат в значението си „ръководител, управител“, следва да правим разлика между тях, без възможност за взаимна замяна. В съответствие с лексикографските данни мениджърът е лице, ръководещо определена стопанска единица, имащо право да взима решения, да управлява, организира, планира и контролира дейността, процесите и ресурсите ѝ, като същевременно притежава необходимата специализация и компетентност за заемане на позицията.

С честа употреба е и още една чуждица: *мѐниджмънт* (англ. management) със значение „1. управление, ръководство на стопанска дейност; 2. ръководните лица на стопанската единица“. В два от речниците лексемата е дефинирана като „съвкупност от концепции и действия (респ. система от дейности) за планиране, организиране, ръководене и контролиране дейността на фирмата или предприятието с цел крайната печалба на съответната стопанска единица“ (РЧДБЕ / RCHDBE 2001; РНДБЕ / RNDBE 2010), като във втория източник се дават и фреквентните колокации, в които влиза лексемата.

3. Длъжността на мениджъра

Институционализирането на длъжността *мѐниджър* е видно най-вече от *Националната класификация на професиите и длъжностите* (НКПД 2011)[80], която се основава на *Международната стандартна класификация на професиите ISCO-08* (прилагана в законодателството на страните членки на ЕС). В НКПД единичните групи професии са агрегирани в групи, групите – в подкласове, а подкласовете в класове и всяка длъжност се класифицира само в една единична група професии. Длъжността е дефинирана като „съвкупност от функции и задачи, които едно лице изпълнява на работното си място, включително в качеството му на работодател или самонает“, а професията е „съвкупност от длъжности, чиито основни функции и задачи се характеризират с висока степен на сходство“.

Ще разгледаме първите три класа, в които са включени мениджърски длъжности. Клас „Ръководители“ (подклас „Законодатели, висши представители и изпълнителни директори“) съдържа само 1 позиция – *Регионален мениджър*. В този подклас са запазени позиции като *генерален директор, изпълнителен директор, ръководител, директор*. Ако приемем, че той съответства на висшия мениджмънт[81], българският вариант на класификацията запазва традиционните наименования на стопанските ръководители на предприятия, фирми, финансови институции и т.н. с едно изключение – Регионалния мениджър в качеството му на лице, ръководещо и координиращо дейността на подчинените му мениджъри.

В BulNet 3.0[82] към хиперонимното понятие *управител*, *администратор* (главен ръководител на обществена служба, институция, търговско или промишлено предприятие и т.н.) се посочва като хипоним *мениджър* (специалист по управлението, организацията на работата и стопанската дейност на бизнес организации, заемащ съответната отговорна длъжност в предприятие, фирма и др.),

---

[79] БТР / BTR 2004; БТР / BTR 2012.

[80] Актуализираната версия е в сила от 01.01.2021 г., но по отношение на мениджърските позиции няма изменения.

[81] В зависимост от управленското равнище ръководителите (мениджърите, мениджмънтът) се делят на: висши (топ) мениджъри, мениджъри от средно ниво (средни мениджъри), низови (оперативни, линейни) мениджъри, а според управленските функции: маркетинг, финансови, производствени, административни мениджъри, мениджъри по персонала, връзки с обществеността и под.

[82] https://dcl.bas.bg/bulnet/

както и хипонимите *изпълнителен директор*, *банков управител*; *банков мениджър*; *банков директор*, *районен мениджър*. Според изброените отговорности и функции на лицата в този подклас *мениджърът* и *директорът* следва да се приемат като съотносими и е въпрос на традиция и нормативна уредба кой от двата термина ще бъде възприет.

Доказателство за горното твърдение намираме и в подкласове „Административни ръководители и ръководители в търговски дружества“, „Ръководители в производството и специализираните услуги“ и „Ръководители в хотелиерството, търговията и други услуги“ съдържащи общо 25 мениджърски позиции. В три случая се посочват по два хипонима като синонимни варианти: *Директор/Мениджър човешки ресурси*, *Маркетинг мениджър/Директор маркетинг*, *Директор/Мениджър информационни технологии*, а в един случай кохипонимите са 3: *Ръководител/началник/мениджър отдел*. Това дава възможност при назначаване в договора и длъжностната характеристика на наетото лице да се предпочете традиционното или новото наименование. За сравнение в съответните класове на аналогичната словашка класификация (ŠKZ 2008) огромното мнозинство от всички ръководни позиции съдържат в скоби хипонима *manažér* „мениджър“ като кохипоним на *riadiaci pracovník* „ръководител“, освен единичните случаи, в които се употребява хипонимът *riaditeľ* „директор“.

В рамките на клас 2 „Специалисти“ откриваме 11 случая на употреба на *мениджър* в подгрупи „Специалисти по природни и технически науки“, „Стопански и административни специалисти“ и „Специалисти по информационни и комуникационни технологии“, като само в един случай се употребяват кохипоними: *Ръководител/мениджър качество*. В ŠKZ 2008 употребата на субстантива *мениджър* в клас „Специалисти“ е по-скоро изключение: *Специалист проекти* (*мениджър проекти*). В останалите случаи използваният термин е *špecialista* „специалист“. Това напълно отговоря на задачите на специалистите, формулирани в класификацията, сред които не се включват (или поне не в цялост) типичните за ръководния персонал управление, планиране, целеполагане, организация, контрол на всички видове ресурси (човешки, финансови, материални, информационни). Тези мениджърски позиции би следвало (с цялата условност) да се отнесат към средния клас мениджъри (поне това указват обявите за работа).

В шест случая позицията съдържа лексемата *мениджър* по отношение на подклас 3 „Техници и приложни специалисти“. Отново за сравнение в ŠKZ 2008 мениджър изобщо не се споменава, използват се: *odborný pracovník* „специалист“, *supervízor* „супервайзър“, *webový technik* „техник на уебсайт“. В обявите за работа посочените позиции се съотнасят към оперативните мениджъри.

От така посочените данни може да се направи извод, че силно влияние върху националните класификации изиграват езиковият узус и степента на фреквентна употреба в съответната специализирана област, като по отношение на висшите ръководители се запазват традиционните названия, но се дава възможност и за употребата на чуждата лексема. В останалите случаи, най-вече под влияние на английския език и установилите се нови икономически процеси, функции, субекти и т.н., за които липсва автентичен български еквивалент, се предпочитат английските термини.

4. Мениджърските позиции в обявите за работа

Разглеждането на сайтове с обяви за работа[83] потвърждава наблюденията от предходната точка. Търсят се ръководители на всички управленски нива, като по-честа е употребата на англицизма *мѐниджър*, отколкото традиционните кохипоними.

Една немалка част от обявите за работа се публикуват на английски език, особено когато служителите се търсят от международна компания. В тези случаи *manager* присъства еднозначно.

Не са невъзможни случаите, в които наименованието на позицията се посочва в хибридна форма: *мениджър* е на български език, а предпоставеният модификатор е на английски език: *F&B Мениджър/FB Мениджър, Social Media Мениджър*. По този начин авторите на обявите избягват търсенето на подходящ еквивалент и спестяват място, като не посочват описателно многословно словосъчетание.

[83] www.jobs.bg, www.jobtiger.bg, www.zaplata.bg, www.bg.jooble.org

В останалите случаи, когато обявите се публикуват на български език и не в хибридни форми, могат да се обособят следните структурни варианти, показващи в семантично отношение разнообразна специализация на мениджърската позиция:

1. Словосъчетания, при които модификаторите са задпоставени спрямо основния субстантив мениджър:
   1.1. Двусловни: *Мениджър клиенти, Мениджър експанзия, Мениджър пакетаж, Мениджър трафик, Мениджър на смяна, Мениджър по качеството*
   1.2. Многословни: *Мениджър Бизнес операции, Мениджър на ИТ проекти, Мениджър производство твърди горива, Мениджър продажби лизинг, Мениджър счетоводство и счетоводни процеси, Мениджър наем и продажба на скеле, Мениджър техническа поддръжка, Мениджър спортен бар, Мениджър на производствена база*

В повечето случаи модификаторът е без кавички, въпреки че най-вероятно става въпрос за наименование на отдел, сектор, база и под. структурни единици във фирмата и би следвало като такова да е в кавички. Срещат се все пак примери, при които кавичките са поставени: *Мениджър „Маркетинг и продажби“, Мениджър „Търговски отдел“*.

В повечето случаи (както показват и ексцерпираните примери) се избягва употребата на предлози, което може да се обясни както с влияние от английския език, така и с желание за по-икономичен начин на изразяване – особено при позициите с по-тясна специализация; но и с неграмотност. Рядкост са примерите с предлози – обичайно *на*, но се среща и *по*.

2. Словосъчетания, при които модификаторите са предпоставени спрямо основния субстантив мениджър – това е по-многобройната група и при нея влиянието от английския език е очевидно:
   2.1. Двусловни:
      а) неизменяем предпоставен модификатор: *Маркетинг мениджър, Бранд мениджър, Фасилити мениджър, Риск мениджър, Хаускийпинг мениджър*

При тези словосъчетания модификатор е транскрибирана форма на английската дума и така образуваното словосъчатание всъщност замества многословно словосъчетание, който би се употребило за описание на позицията. За хората, използващи постоянно английски език, подобно описание би могло да бъде и объркващо.

      б) с модификатор прилагателно име: *Зонален мениджър, Районен мениджър*

   2.2. Многословни:
      а) с двусловен модификатор словосъчетание от същ. + прил.: *Продуктов маркетинг мениджър, Дигитален маркетинг мениджър*
      б) с двусловен модификатор словосъчетание от същ. + неизменяем предпоставен определител: *Фронт офис мениджър*
      в) с двусловен модификатор словосъчетание от прил. + абревиатура: *ИТ проектен мениджър*

3. Словосъчетания с предпоставени и задпоставени модификатори: *Акаунт мениджър „Корпоративни клиенти“, Търговски мениджър плодове, Продуктов мениджър климатизация, Производствен мениджър PVC врати и прозорци* и др.

При тази група предпоставеният модификатор може да бъде както прилагателно име, така и неизменяема лексема англицизъм във функцията на прилагателно име. Задпоставеният модификатор на свой ред може да варира от еднословен субстантивен вариант до словосъчетание с различна структура.

Вариантността на названията на отделните позиции, за която стана дума при НКПД 2011, се появява и в обявите за работа. Вариантите се класифицират според изброените стурктурни групи: *Бранд мениджър/Мениджър на марка, Мениджър на ИТ проекти/ИТ проектен мениджър, Акаунт мениджър/Мениджър на сметки/Мениджър клиенти, Ивент мениджър/Събитиен мениджър/Мениджър на събития, Проектен мениджър/Продженкт мениджър, Офис мениджър/Мениджър на*

офис и под. При някои от вариантите модификаторът се представя от английския термин, респ. негов вече утвърден български еквивалент (*ивент – събитиен, проджект – проектен*).

Интересни са случаите, при които като допълнителни модификатори се използват адективни или субстантивни определители *старши, младши, помощник*, индикиращи ранг: *Старши мениджър стокова група, Офис асистент-мениджър, Младши заместник-мениджър филиал Г. Делчев, Помощник мениджър*

Бяха открити примери в обявите, при които (вероятно за повече яснота) позицията се представя едновременно със съответното словосъчетание мениджър + модификатор за специализацията му и български утвърден еквивалент: *Отговорник лукс обекти – фасилити мениджър; Технически сътрудник – Офис мениджър; Управител – мениджър мебелна фабрика*.

Последните примери потвърждават и още едно наблюдение. Разширената употреба на термина мениджър и вероятно желанието на тези, които го използват, да не се различават от узуса, да бъдат в крак с модата, са част от причините за неправилната/неуместната му употреба. От една страна става въпрос за случаите, когато традиционно в българския език се употребяват негови кохипоними (*напр. началник/директор на производствена база; началник склад; управител на спортен бар; управител/директор на мебелна фабрика*). От друга страна се явяват случаите, когато просто не става въпрос за управленска позиция (дори на оперативен мениджър) – *технически сътрудник* вместо *офис мениджър*, *отговорник техническа поддръжка, отговорник пакетаж* и под.

5. Заключение

Лексикографските данни, както и употребата на субстантива *мѐниджър* в практиката, които бяха представени в горното изложение, мотивират извода, че мениджър вече е широко използвана лексема, която постепенно е изгубила признака новост, намерила е своето място в речниковия запас на българския език, зафиксирана е лексикографски (както и нейните производни).

Употребата ѝ е институционализирана благодарение на НКПД 2011, приета със Заповед на министъра на труда и социалната политика. Извън институциите на изпълнителната власт сериозна подкрепа оказват и обществени инициативи като конкурса „Мениджър на годината“, организиран за представителите на висшия управленски елит от едноименното икономическо списание „Мениджър“.

По своето съдържание и обхват на семантиката си мениджър се явява кохипоним на традиционно използвани термини като ръководител, началник, директор. Доказателство за това е и едновременната (синонимната) употреба на мениджър и посочените лексеми в НКПД 2011, но и в обявите за работа, както и в различни специализирани и популярни публикации на икономическа тема.

Положителната роля на този субстантив в българския език може да бъде видяна в назоваването на нови реалии от икономическата област, за които няма еднословен и ясно дефиниран български еквивалент; осигуряването на икономичен, точен и декодируем за специалистите в областта начин на изразяване.

Като отрицателна страна може да се посочи нерядко безразборната, неуместна (когато може да се използва български еквивалент), но и неточна употреба.

Субстантивът мениджър и неговите производни имат своето място в българския език, но без, разбира се, да се забравя, че те следва да спомагат за обогатяването, а не за обедняването му.

Цитирана литература / References

АБР 1988: Ранкова, М. и др. *Английско-български речник. M–Z.* София: Наука и изкуство. (Rankova, M. i dr. *Angliysko-balgarski rechnik. M–Z.* Sofia: Nauka i izkustvo.)

БРАБ 2007: *Бизнес речник английско-български*. София: Ernst Kett Sprachen. (*Biznes rechnik angliysko-balgarski*. Sofia: Ernst Kett Sprachen.)

БТР 2004: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Хермес. (Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Hermes.)

БТР 2012: Радева, В. *Български тълковен речник*. София: Изток–Запад (Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Iztok–Zapad)

МРЧДБЕ 1999: Буров, Ст., П. Пехливанова. *Малък речник на чуждите думи в българския език*. В. Търново: Слово. (Burov, St., P. Pehlivanova. *Malak rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. V. Tarnovo: Slovo)

НКПД 2011: *Национална класификация на професиите и длъжностите*. София: Труд и право. (*Natsionalna klasifikatsiya na profesiite i dlazhnostite*. Sofia: Trud i pravo.)
РБЕ 1998: *Речник на българския език. Т.9*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (*Rechnik na balgarskiya ezik. T.9*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
РНДБЕ 2010: Пернишка, Е. и др. *Речник на новите думи в българския език*. София: Наука и изкуство. (Pernishka, E. et al. *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
РНДСБЕ 1999: Бонджолова, В., А. Петкова. *Речник на новите думи в съвременния български език*. В. Търново: Слово. (Bondzholova, V., A. Petkova. *Rechnik na novite dumi v savremenniya balgarski ezik*. V. Tarnovo: Slovo.)
РЧДБЕ 1947: Младенов, Ст. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Век 22. (Mladenov, St. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Vek 22.)
РЧДБЕ 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (*Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
РЧДБЕ 1993: Филипова-Байрова, М. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Filipova-Bayrova, M. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.)
РЧДБЕ 1994: Габеров, Ив. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Gaberoff. (Gaberov, Iv. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Gaberoff.)
РЧДБЕ 2000: Милев, Ал. и др. Речник в чуждите думи в българския език. София: Наука и изкуство. (Milev, Al. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)
РЧДБЕ 2001: Пашова, Г. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Хермес. (Pashova, G. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Hermes.)
РЧДБЕ 2002: Габеров, Ив., Д. Стефанова. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Gaberoff. (Gaberov, Iv., D. Stefanova. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Gaberoff.)
СТРБЕ 1995: Буров, Ст. и др. *Съвременен тълковен речник на българския език*. В. Търново: Елпис. (Burov, St. et al. *Savremenen talkoven rechnik na balgarskiya ezik*. V. Tarnovo: Elpis.)
ТРФС 1997: Дечева, Д. *Тълковен речник с фразеологични съчетания*. София: Атлантис – Кл. (Decheva, D. *Talkoven rechnik s frazeologichni sachetaniya*. Sofia: Atlantis – Kl.)
УРЧДБЕ 2000: Габеров, И. *Учебен речник на чуждите думи в българския език*. София: Gaberoff. (Gaberov, I. *Ucheben rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Gaberoff.)
ŠKZ 2008: *Štatistická klasifikácia zamestnaní SK ISCO-08*. < http://jaspi.justice.gov.sk/jaspidd/vzory/011516Pr.pdf> [21.01.2021]

WHEN ALL HEADS BECAME MANAGERS (observations on the meaning and usage of the manager lexeme in the Bulgarian language)

Diana K. Ivanova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
ivanovadk@abv.bg

Abstract. The object of study in this report is the manager neologism. Through its juxtaposition with the ménager substantive introduced earlier in the Bulgarian language, the reasons for the confusion and its incorrect replacement are clarified. The contents and scope of the manager notion are specified and a number of lexicographic sources and the National Classifier of Professions and Positions are traced. Information regarding its usage is also given by the job announcements which reveal different linguistic aspects from the existence of the substantive in the Bulgarian language and contribute to assessing the extent to which its frequent usage is appropriate.

Keywords: *manager, ménager*, *head, position*

Diana K. Ivanova
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
Sofia 1504
Bulgaria

ДЕФИНИЦИИТЕ НА ДИАЛЕКТНИТЕ НАЗВАНИЯ В ДВА БЪЛГАРСКИ ТЪЛКОВНИ РЕЧНИКА

Цветелина Георгиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

cveti.g@ibl.bas.bg

Резюме: Статията представя различни видове дефиниции на диалектни названия в два български речника от общ тип. Посочва се, че техният метаезик включва думи от съвременния български книжовен език и от диалектите. Поставят се някои дискусионни въпроси, свързани с начина на определяне на синонимите на заглавната дума, с начина на тяхното представяне в дефиницията. Предлагат се примерни речникови статии.

Ключови думи: *речник, дефиниция, синоними, диалектна лексика*

1. Въведение

Диалектните названия в лексикографските трудове от общ тълковен тип[84] са били обект на анализ преди всичко от гледна точка на това дали трябва да присъстват в речник с нормативен характер, какъв принцип се използва при подреждането им, какъв диалектен материал е включен и откъде е ексцерпиран, имат ли тези единици съответствия в книжовния език, посочена ли е географската им локализация, какви критерии за подбор на тази лексика са приложени и др. (вж. напр. Холиолчев / Holiolchev 1978, Бояджиев / Boyadzhiev 2007, Витанова / Vitanova 2016 и др.). Относно дефинирането на тези думи лингвистите обикновено само споменават, че при тълкуването на диалектни названия, за които в езика няма еднословен книжовен еквивалент, се използват описателни дефиниции, докато при останалите – синонимни.

До този момент различните видове дефиниции, които се употребяват при представянето на диалектните названия в речниците, не са били обект на детайлен анализ в нашата лингвистична литература. За да се очертае по-пълна картина за възможния избор при дефинирането на тези названия и да се открият някои проблеми, което е и целта на настоящата статия, вниманието ще бъде насочено към двата големи български речника от общ тълковен тип – *Речник на българския език* и *Речник на съвременния български книжовен език*, защото се допуска, че именно в тях лексикографите по-свободно използват (и то по най-добрия начин) съществуващите модели за дефиниране на значенията на заглавните единици.

Задачите, които се поставят тук, са няколко:

1) да се извлече конкретна информация за препоръчителния начин на тълкуване на диалектните названия в двата речника;
2) да се представят видовете дефиниции, които се използват в тези речници, и да се предложи определение за всяка една от тях;
3) да се характеризират т.нар. тук прости и комбинирани дефиниции;
4) да се представят матрици на дефинициите с оглед на това дали при тълкуването на диалектните названия се използва, или не се използва друго диалектно название;
5) да се набележат някои дискусионни въпроси.

---

[84] В статията се придържам към класификацията на речниците, предложена от М. Чоролеева (вж. Чоролеева / Choroleeva 2016).

2. Информация за начина на тълкуване на диалектните названия в двата речника

2.1. Речник на съвременния български книжовен език

В уводната част на тритомния *Речник на съвременния български книжовен език* (по-нататък РСБКЕ) се посочва, че „издаваният сега [през 1955 г. – бел. моя, Цв. Г.] от Българската академия на науките речник отразява съвременното състояние на българския книжовен език“ и че този труд „съдържа само онези думи, които са се затвърдили или са на път да се затвърдят в книжовния език“ (РСБКЕ / RSBKE 1955: III). В уводните бележки се изяснява подборът на думите в речника[85], включването в словника и на такива единици, които нямат „общолитературна употреба“. Сред тях са думите от „народните говори“, които според авторите на тритомника (сред които има и изтъкнати диалектолози) са два вида:

– *диалектни* – които са „свойствени на един или няколко народни говора, напр. *бѝшкам*, *благинà*, *гàче*, *звѐздел*, *кàмо* и др.“ (маркирани са с бележка *Диал.*) и
– *народни* – които „се срещат в повечето народни говори или означават понятия от народния бит, за които в книжовния език няма друга дума, напр. *бỳна*, *венчѝло*, *влах*, *връст*, *говѐя*, *дзвѝзка*, *имàне*, *ладỳвам*, *пòдница* и др.“ (маркирани са с бележка *Нар.*) (РСБКЕ / RSBKE 1955: XIII).

Отбелязва се още, че „тълкуването на думата само със синоними по правило се избягва, тъй като твърде рядко синонимите са напълно равнозначни“ (РСБКЕ / RSBKE 1955: VII). При диалектните думи се прилага такова тълкуване „поради нормативния характер на Речника“ (пак там). Важно (с оглед на разглежданата тема) е и направеното уточнение, че „**към дефиницията, отделени с точка и запетая, се изброяват и по-близките синоними** [подч. мое – Цв. Г.], когато има такива“ (пак там).

2.2. Речник на българския език

Както е известно, преди да се пристъпи към изработване на многотомния *Речник на българския език* (по-нататък РБЕ), е издадена неговата концепция под формата на самостоятелно тяло от 150 стр. – *Ръководство за съставяне на Речник на българския език* (Ръководство / Rakovodstvo 1966). В него се говори най-общо за *диалектни думи*. Посочват се критериите за подбор на тази лексика: „В Речника се включват диалектни думи, които нямат съответствия в книжовния език и означават реалии, свързани със селския бит, напр.: *постат*, *оглавник*, *засевки*; диалектни думи, които са омоними на думи от книжовния език, като *чувам* ‘пазя’, *държава* ‘имот’, *гной* ‘тор’, а също и диалектни думи, които по време на формирането на книжовния ни език са били широко разпространени в книжнината от Възраждането, а днес са само диалектни, напр.: *вет*, *плата*“ (Ръководство / Rakovodstvo 1966: 11).[86]

Според *Ръководството* диалектните думи трябва да бъдат тълкувани с „книжовните им синоними“ (разбира се, когато има такива), т.е. при тълкуването на диалектни названия трябва да се използва синонимна дефиниция, срв.: „Синонимни дефиниции, т.е. дефиниции, които разкриват значението на дадена дума чрез съпоставянето ѝ с думи, близки или идентични по смисъл, се употребяват в следните случаи:

а) …
б) При тълкуване на диалектни ... думи или значения се използват **книжовните им синоними** [подч. мое – Цв. Г.] с цел да се насочи читателят към книжовната форма, напр.: **сакам**. … *Диал.* Искам.“ (Ръководство / Rakovodstvo 1966: 24).

---

[85] Така например с оглед на разглеждания тук въпрос е посочено че „от народните говори са включени само онези думи, които имат по-широка употреба в художествената литература, като *докле*, *ега*, *барабой*, *геран* и др., или означават типични понятия от народния бит, като *кюмбе*, *беневреци*, *белянка*, *излак*, *караджейка* и др.“ (РСБКЕ / RSBKE 1955: V).

[86] В този речник подборът на диалектен материал е направен на основата на много повече източници: художествена литература, публикувано народно творчество, тълковни речници на българския език (вж. повече в Ръководство / Rakovodstvo 1966: 12).

Предполага се, че под „книжовен синоним“ авторите на *Ръководството* имат предвид по-скоро езикова единица, която се отнася **към същото понятие**, към което се отнася и диалектната, но е утвърдена в общонационалния език като книжовна. (Още тук възниква теоретичният въпрос – дали има синонимия между единици, които принадлежат към две различни лексикални системи, и дали употребата на съчетанието „книжовен синоним“ в случая не е по-скоро условна.) Този текст от *Ръководството* не само внася единство в представянето на диалектните единици в многотомника; всъщност в него „книжовният синоним“ е определен като ***необходим*** и ***достатъчен*** да изясни на читателя значението на диалектната дума.

Както се вижда, и в тритомника, и в многотомника пряко или непряко се препоръчват два вида дефиниции – синонимна и описателна, и не се посочва, че трябва да се следва признакът териториална принадлежност на диалектната единица.

3. Видове дефиниции, използвани при тълкуване на диалектните названия в двата речника

След обстоен преглед на речниковите статии на диалектните единици в двата труда беше установено, че лексикографите използват няколко вида дефиниции, които тук ще бъдат структурирани, описани и илюстрирани с примери.[87] С оглед на някои дискусионни въпроси, свързани с използвания метаезик в тълковните речници от общ тип, *диалектните названия, които са част от този метаезик*, ще бъдат изписани в болд.

3.1. Прости тълкувателни дефиниции

В това изследване като **прости** (или още – еднокомпонентни) се определят дефинициите, които се състоят от една тълкувателна част.

При прегледа на речниковите статии на диалектни названия в РСБКЕ и в РБЕ беше установено, че в тези трудове са използвани пет вида прости дефиниции:

- **описателна** – дефиниция, при която сбито и ясно се описват най-съществените признаци на обекта (денотата), без да се използва словообразувателно свързана със заглавката единица[88]

  в РБЕ

  кабàк... Вид гълъб с бяла окраска и малка човка.

  в РСБКЕ

  бàбица… Стомах на преживно животно.

- **структурно-описателна** – дефиниция, при която сбито и ясно се описват най-съществените признаци на обекта (денотата), като се посочва словообразувателно свързана със заглавката единица (обикн. произвеждащата)

  в РБЕ

  мàндрище… Място, където е имало мандра[1] (в 1 и 2 знач.).

  в РСБКЕ

  гòрненец... Човек от планината или от горния край на село.

---

[87] Тъй като всички посочени речникови статии са на диалектни заглавки, в изследването няма да се изписват бележките *Диал*. и *Нар*. (последната, както беше посочено вече, се среща при определени езикови единици само в РСБКЕ).

[88] Намирам за по-коректно използването на съчетанието *словообразувателно свързана единица* пред често срещаното *словообразувателна основа*.

❖ **структурна** – дефиниция, при която се посочва във формален план отношението на заглавката към нейната произвеждаща единица

в РБЕ

гу̀мнен... *Прил. от* **гумно**.

в РСБКЕ

кръстнѝчин… *Прил. от* кръстница.

❖ **синонимна** – дефиниция, при която се използват само езикови единици, които са близки или идентични по смисъл, т.е. използват се само синоними[89]

в РБЕ

ѝзлак... Кладенец, **геран**, **бунар**.

в РСБКЕ

барда̀к… Стомна.

❖ **указваща** – дефиниция, с която се посочва при какви случаи и с каква цел се използва заглавката

в РБЕ

гъ̀рлица… За изразяване на нежно отношение (обикн. при обръщение) към любима жена.

в РСБКЕ

марѝ… При обръщение към жена или жени.

3.2. Комбинирани тълкувателни дефиниции

В това изследване като **комбинирани** (или още – многокомпонентни) се определят дефинициите, които се състоят от няколко тълкувателни части.

В разглежданите два речника освен простите дефиниции често се използват и комбинирани тълкувателни дефиниции, които са двукомпонентни.[90] Те представляват единство от проста дефиниция и добавените към нея след знак точка и запетая (;) синоними на заглавката. При тълкуването на диалектните названия в двата речника се използват следните видове комбинирани тълкувателни дефиниции:

❖ **описателна; синоним**

в РБЕ

бура̀н… Снежна буря със силен, студен вятър; виелица, вихрушка.

в РСБКЕ

балва̀н… Много голям камък; скала.

❖ **структурно-описателна; синоним**

в РБЕ

моря̀к²... Вятър, който духа откъм морето; **морянин**, **морения**.

в РСБКЕ

лу̀ченица... Ядене, приготвено от счукан лук, чушки и домати; **лютика**, лютеница.

---

[89] Посочената тук дефиниция е в духа на общоприетото схващане. Придържам се също към утвърдения термин *синонимна дефиниция*, макар че той, с оглед на диалектните названия, в някои случаи може да е оспорим. Този въпрос може да бъда разгледан в бъдеща публикация.

[90] Има речници и с трикомпонентни дефиниции – вж. напр. *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век* (РКБЕНО / RKBENO 2012) и *Българска семейно-родова лексика* (БСРЛ / BSRL 2012).

❖ **структурна; синоним**

в РБЕ

бардȕче… *Умал. от* **бардук**; стомничка, **бардаче**, **барде**.

в РСБКЕ

ра̀нко… *Умал. от* рано; доста рано.

❖ **синонимна; синоним**

в РБЕ

ба̀бица[2]… Плацента, **последък**; **баба**[2], **бабино дете**, **бабиното**.

в РСБКЕ

повѝвам[3]... Извивам[1] (в 2 знач.); възвивам.

❖ **указваща; синоним**

в РБЕ

йо[1]… При изразяване на недоволство, раздразнение, възмущение; ама ха.

в РСБКЕ

ка̀мо… В съчет.: **камо ли** – за съчетаване на две отречени възможности, от които втората е отречена по-силно; нежели.

Може да се обобщи, че в двата речника (наред със синонимните и описателните дефиниции) се използва и голяма част от комбинираните дефиниции.[91] Може да се предположи какви са причините за това „отклонение“ от препоръките, посочени в предговора на РСБКЕ и в *Ръководството* на РБЕ. При съставянето на дефинициите на диалектните единици лексикографът, от една страна, следва принципите на системност и последователност в речника, от друга – прави конкретен избор в зависимост от спецификата на всяка езикова единица, като отчита, че тя е не само уникална сама за себе си, но и семантично и формално свързана с други езикови единици, които са обект на описание.

4. Матрици на дефинициите на диалектните названия

При прегледа на дефинициите в двата речника се установи, че в някои от тях присъства друго диалектно название. Това дава основание събраната информация да се синтезира и представи под формата на две матрици, по които се изгражда конкретен модел проста или комбинирана дефиниция на диалектно название:

1) ***тълкувателна дефиниция, която НЕ ВКЛЮЧВА друго диалектно название*** (Матрица № 1)

   и

2) ***тълкувателна дефиниция, която ВКЛЮЧВА друго диалектно название*** (Матрица № 2).

4.1. Матрица № 1

По нея се конструират дефиниции (прости и комбинирани), в които няма друго диалектно название:

---

[91] По-рядко срещани са дефиниции от вида {структурна; синоним}, {синонимна; синоним} и {указваща; синоним}.

Таблица 1.

		РБЕ	РСБКЕ
Прости дефиниции	**описателна**	**престрòйник**… Човек, който помага, слугува на сватба.	**сȕгреб**... Изрив по кожата от дребни червени пъпчици със сърбеж.
	структурно-описателна	**равнѝца**[2]... Шапка, която отгоре е равна, а не островърха.	**първескѝня**… Жена или домашно животно, което ражда за пръв път.
	структурна	**гайдѐ**... *Умал. от* гайда.	**вòлец**… *Умал. от* вол.
	синонимна	**кавàк**… Бреза.	**кошȕля**… Риза.
	указваща	**àйол**… Обикн. при обръщение или само като обръщение – за изразяване на близост, фамилиарност с отсянка на добро разположение към лицето, на което се говори.	**дòле**… За изразяване на неодобрение, протест.
Комбинирани дефиниции	**описателна; синоним**	**мѐшко**… Човек с голям корем; шишко.	**мизѝнец**… Последно дете момче на родители; изтърсак.
	структурно-описателна; синоним	**притъ̀жен**… Който е крайно тъжен; скръбен, мъчителен.	**домовѝт**… Който има добър дом и се грижи за него; къщовен.
	структурна; синоним	**палтѐ**... *Умал. от* палто; палтенце.	**момѐ**… *Умал. от* мома; малка мома.
	синонимна; синоним	**овчѝнка**... Овчица; овчичка.	**повѝвам**[3]... Извивам[1] (в 2 знач.); възвивам.
	указваща; синоним	**мер**… За изразяване на учудване; нима, мигар.	не се откриват

Простите (за разлика от комбинираните) дефиниции, построени по Матрица № 1, са често срещани и в двата речника (особено в РСБКЕ). Трябва да се отбележи, че в РСБКЕ много рядко се наблюдават дефиниции, създадени по следните моделите {структурна; синоним} и {синонимна; синоним}. Не се откриват дефиниции по модела {указваща; синоним}.

4.2. Матрица № 2

По нея се конструират дефиниции (прости и комбинирани), в които има друго диалектно название (както беше посочено, то ще бъде маркирано в болд):

Таблица 2.

		РБЕ	РСБКЕ
Прости дефиниции	**описателна**	**овчàрка**[3]… Цветето **булка**, **кадийка**, **кадънка**.	**набъ̀рдило**… Една от двете **набърделки**.
	структурно-описателна	**раздвòйница**… Жена **раздвойник**.	**байрактàрка**... Жена **байрактар**.
	структурна	**зàшнато**… *Нареч. от* **зашнат**.	**ръ̀тене**... *Отгл. същ. от* **рътя** *и от* **рътя се**.
	синонимна	**джагъ̀л**… **Джагър**.	**косѝчник**… **Косатник**.
	указваща	не се откриват	не се откриват
Комбинирани дефиниции	**описателна; синоним**	**гòрненец**[2]… Северен вятър; **горняк**[1], **горнянин**.	**герàн**… Кладенец, от който водата се вади с помощта на закрепена на стълб кобилица; **излак**.
	структурно-описателна; синоним	**разклòцвам се**... Започвам да **клоцам** силно; разритвам се. **пазаргàт**... Човек, който продава на пазар или е ходил на пазар; **пазарджия**, **пазарянин**. **престрòйничка**… Жена **престройник**; **престройница**.	**грътѐлник**… Място, засято с **гръсти**; конопище. **вàдя**[2]... Напоявам с вадички; **наваждам**.

	структурна; синоним	**жиговѝто**… *Нареч. от* **жиговит**; жално, тъжно, скръбно. **пулàдка**... *Умал. от* **пулада**; ярчица, ярица, **пуладица**, **пулка**.	не се откриват
	синонимна; синоним	**преперỳшка**… Пеперуда; **преперуга**.	**подѝр**… За време – след това, после; **подире**, сетне.
	указваща; синоним	**бòже**… За изразяване на несигурност, съмнение, предположение по отношение на това, което се съобщава; уж, **божкем**.	не се откриват

Трябва да се посочи, че за да бъде издържано лексикографското представяне, диалектната единица, посочена като равнозначна на заглавката, трябва да бъде включена като заглавка в речника, при това с посочване на съществуващата синонимна връзка.[92]

При дефинициите, създадени по модели {структурно-описателна; синоним} и {структурна; синоним}, диалектното название може да е в една от двете или и в двете части на комбинираната дефиниция.

Простите (за разлика от комбинираните) дефиниции, построени по Матрица № 2, са често срещани и в двата речника.[93] Макар и много рядко (особено в РСБКЕ), тълкуването се конструира по модела {структурно-описателна; синоним} (в сравнение с него по-често използван е моделът {структурна; синоним}). При {синонимна; синоним} предпочитанието е в първата част да присъства книжовно съответствие, докато във втората – диалектно (в РСБКЕ рядко се срещат дефиниции, създадени по този модел). В тритомника по-често смисловите еквиваленти (един от които е диалектно название) се изброяват без знак точка и запетая (;) и този начин на представяне наподобява проста синонимна дефиниция, както е и заявено в предговора на речника (напр.: **папỳр**… Царевица, **кукуруз**. или **тарѐлка**... **Талерка**, чиния.). В РСБКЕ не се откриват дефиниции, построени не само по модела {указваща дефиниция}, но и по моделите {структурна; синоним} и {указваща; синоним}. При комбинираните дефиниции в РБЕ прави впечатление изобилието (особено след знак точка и запетая) от смислови (книжовни и диалектни) еквиваленти на заглавната единица.

5. Заключение

При извършения преглед на речникови статии се изгражда впечатлението, че при тълкуването на диалектните названия преобладават синонимните и описателните дефиниции, като в РБЕ често се срещат не само структурни и структурно-описателни, но и комбинирани дефиниции.[94] Използването на последните най-вероятно произтича от стремежа към изчерпателност при представяне (и) на диалектния материал.

И в двата речника метаезикът, който се използва за тълкуване на диалектните заглавки, включва не само думи от съвременния български книжовен език, но и диалектни названия.

В РБЕ (за разлика от РСБКЕ) често се срещат комбинирани дефиниции, създадени по Матрица № 2, като диалектното название обикновено е във втората част (в частта, определена за изброяване на синоними), понякога поставено наравно с книжовна дума. Всичко това поражда дискусионния въпрос дали е уместно да се приемат за синоними равнозначни единици, които принадлежат към различни езикови системи (книжовна и диалектна или няколко диалектни) на общонационалния

---

[92] Така напр. в РСБКЕ на съответното азбучно място присъства: „**косàтник**... Вид женски накит – плетеници от вълна с нашити по тях сребърни стари пари; **косичник**.“ (РСБКЕ / RSBKE 1955). Двете диалектни названия – **косичник** и **косатник** – са синонимизирани. В РБЕ на съответното азбучно място присъстват речниковите статии: **горня̀к**[1]… Северен вятър; **горнянин**, **горненец**[2]. и **горнянѝн**… **Горняк**[1].

[93] Трябва да се посочи, че липсват дефиниции, създадени по модела {указваща дефиниция}.

[94] За да се посочи категорично кои дефиниции са най-често срещани в двата речника, е необходимо специално статистическо изследване. Такава задача настоящата статия не си поставя.

език, в какъв тип речник и по какъв начин може да се опише съществуващото отношение между такива единици, както и в кои случаи е оправдано присъствието на диалектно название в метаезика на дефиницията. Същевременно трябва да се отбележи важният факт, че концепциите и на двата речника са изготвени преди да бъде разгледан в нашето езикознание въпросът за същността на хетеронимията и разграничаването ѝ от синонимията (вж. Холиолчев / Holiolchev 1978, Парашкевов / Parashkevov 1987 и др.). Във връзка с това при представянето на диалектните названия не е взет предвид признакът принадлежност към определена територия (локус, ареал), а единиците са разглеждани вероятно като равностойни по отношение на понятието.

С оглед на бъдещи речници (от общ тип) териториалната принадлежност на единиците не бива да бъде пренебрегвана, защото е особено важна при разграничаването както на книжовно от некнижовно в езика, така и при определяне на синонимите в рамките на един диалект. Като се изхожда от съвременните постижения на лексикографската теория, при дефиниране на значенията в такъв речник би могло да се помисли върху използването единствено на книжовни съответствия, ако няма точна информация за наличните синоними в даден териториален диалект, срв. напр. следващите статии със съответните в **Таблица 2**:

овчàрка[3]… Полски мак.
гòрненец[2]… Северен вятър.
пазаргàт... Човек, който продава на пазар или е ходил на пазар.
герàн… Кладенец, от който водата се вади с помощта на закрепена на стълб кобилица.
вàдя[2]... Напоявам с вадички.
подѝр… За време – след това, после; сетне.
бòже… За изразяване на несигурност, съмнение, предположение по отношение на това, което се съобщава; уж.

Потвърждение на тази теза са и посочените в края на Ръководство / Rakovodstvo 1966 примерни статии, където не се представят като „синоними“ други диалекти лексеми, срв. напр. част от тях:

àли… Или. (Не: Или; ели. – тук и надолу коментарът е мой, Цв. Г.)
èли… Или. (Не: Или; али.)
кавѐ… Кафе. (Не: Кафе; кайве.)
кайвѐ… Кафе. (Не: Кафе; каве.)

Прецизното представяне на диалектните названия в речниците е от изключително важно значение и за преводаческата дейност (по въпроса вж. Керемидчиева / Keremidchieva 2018 и др.), защото „лъжливите приятели“ на лексикографите ще станат „лъжливи приятели“ и на преводачите. Коректната речникова дефиниция ще подобри качеството на преводната литература, тъй като тя ще ограничи произволното и самоцелно заместване на диалектизми от различни лексикални системи (книжовна и диалектна или няколко диалектни) на общонационалния език, което е неуместно и противоречи на действителността.

Благодарности

Авторът благодари за подкрепата на Министерството на образованието и науката на България по Национална научна програма „Културноисторическо наследство, национална памет и обществено развитие“, одобрена от РМС № 577 от 17 август 2018 г.

Цитирана литература / References

Бояджиев 2007: Бояджиев, Т. *Българска диалектология.* София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Boyadzhiev 2007: Boyadzhiev, T. *Balgarska dialektologiya.* Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”.)

БСРЛ 2012: *Българска семейно-родова лексика. Енциклопедичен речник.* София: Изток – Запад. (BSRL 2012: *Balgarska semeyno-rodova leksika. Entsiklopedichen rechnik.* Sofia: Iztok – Zapad.)

Витанова 2016: Витанова, М. Диалектната лексика в речниците. – В: Благоева, Д., С. Колковска (ред.). *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15 – 16 октомври 2015 г.).* София: Издателство на БАН, с. 219 – 225. (Vitanova 2016: Vitanova, M. Dialektnata leksika v rechnitsite. – In: Blagoeva, D., S. Kolkovska (red.). *Leksikografiyata*

v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsiya po leksikografiya i leksikologiya (Sofia, 15 – 16 oktomvri 2015 g.). Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 219 – 225.)

Керемидчиева 2018: Керемидчиева, Сл. Диалекты и диалектология в Болгарии в начале XXI века. – В: Молдован, А. (ред.). *Труды Института русского языка имени В.В. Виноградова*. Москва: РАН, с. 113 – 134. (Keremidchieva 2018: Keremidchieva, Sl. Dialekty i dialektologija v Bolgarii v nachale XXI veka. – In: Moldovan, A. (red.). *Trudy Instituta russkogo jazyka imeni V.V. Vinogradova*. Moskva: RAN, s. 113 – 134.)

Парашкевов 1987: Парашкевов, Б. *Явлението хетеронимия.* – В: Съпоставително езикознание, № 4, с. 30 – 35. (Parashkevov 1987: Parashkevov, B. Yavlenieto heteronimiya. – In: *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 4, s. 30 – 35.)

РБЕ 1977 – 2015: *Речник на българския език.* Т. 1 – 15. София: Издателство на БАН. (RBE 1977 – 2015: *Rechnik na balgarskiya ezik.* T. 1 – 15. Sofia: Izdatelstvo na BAN. < https://ibl.bas.bg/rbe/> [07.12.2020])

РКБЕНО 2012: *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*. София: Валентин Траянов. (RKBENO 2012*: Rechnik na knizhovniya balgarski ezik na narodna osnova ot XVII vek (varhu tekst ot Tihonravoviya damaskin).* Sofia: Valentin Trayanov.)

РСБКЕ 1955 – 1959: *Речник на съвременния български книжовен език.* Т. 1 – 3. София: Издателство на БАН. (RSBKE 1955 – 1959: *Rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik.* T. 1 – 3. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Ръководство 1966: Генадиева, З., К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, К. Чолакова. *Ръководство за съставяне на Речник на българския език.* Л. Андрейчин (отг. ред.). София: Издателство на БАН. (Rakovodstvo 1966: Genadieva, Z., K. Nicheva, S. Spasova-Mihaylova, K. Cholakova. *Rakovodstvo za sastavyane na Rechnik na balgarskia ezik.* L. Andreychin (otg. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Холиолчев 1978: Холиолчев, Х. Диалектната лексика в тълковния речник на националния език. – В: Георгиев, В. (отг. ред.). *Славистичен сборник.* София: Издателство на БАН, с. 163 – 170. (Holiolchev 1978: Holiolchev, H. Dialektnata leksika v talkovniya rechnik na natsionalniya ezik. – In: Georgiev, V. (otg. red.). *Slavistichen sbornik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 163 – 170.)

Чоролеева 2016: Чоролеева, М. Българската лексикография и класификацията на речниците. – В: *Лексикографията в началото на XXI в. Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология (София, 15 – 16 октомври 2015 г.).* София: Издателство на БАН, с. 49 – 54. (Choroleeva 2016: Choroleeva, M. Balgarskata leksikografiya i klasifikatsiyata na rechnitsite. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsiya po leksikografiya i leksikologiya (Sofia, 15 – 16 oktomvri 2015 g.).* Sofia: Izdatelstvo na BAN, s. 49 – 54.)

THE DEFINITIONS OF THE DIALECT DENOMINATIONS IN TWO BULGARIAN DICTIONARIES

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

cveti.g@ibl.bas.bg

Summary: The article presents different types of definitions of dialect denominations in two Bulgarian dictionaries of general type. It is stated that their metalanguage includes words from the modern Bulgarian literary language and from the dialects. Some discussion questions are asked, related to the way of defining the synonyms of the title word, with the way of their presentation in the definition. There are examples of dictionaries articles

Key words: *dictionary, definition, synonyms, dialectal lexis*

Tsvetelina Georgieva
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

КОНЦЕПТЪТ *ОБЛЕКЛО* В БДИНСКИЯ СБОРНИК ОТ 1360 Г.[95]

Ваня Мичева, Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Професор Л. Андрейчин“,
Българска академия на науките
v.micheva@gmail.com, tzibran@abv.bg

Резюме: В това изследване се представят езиковите и семантичните реализации в структурата на културния концепт ***облекло***. Авторите проучват езиковия материал, ексцерпиран от житията на светиците в Бдински сборник от XIV в. Анализирана е система от думи и словосъчетания, които вербализират концепта ***облекло***, и тяхната употреба в различни контексти с оглед на връзката им с християнската култура и с някои архаични представи.

Ключови думи: *концептът **облекло**, християнска култура, средновековни ръкописи*

В лингвокултурната концептология ежедневният живот на човека е много тясно свързан с понятието ***езикова картина на света***. Той е историко-социална променлива и динамично развиваща се величина, която може да се представи като съвкупност от отделни концептосфери (Колесов / Kolesov 2017). Към всяка от тях може да се отнесе специфичен регистър от понятия или ментални конструкти и съответните им названия, номинанти, които представляват тяхното езиково изражение и съответстват на конкретния човешки опит. Облеклото на човека е такъв концепт и основа за формиране на релевантна концептосфера. Както в чуждестранната, така в българската медиевистика то е разглеждано в рамките на много по-широката тема за всекидневието на българина в различни исторически епохи. Сред положителните примери върху Средновековието могат да се посочат трудовете на Й. Андреев (Андреев / Andreev 1992), разработките на С. Аризанова (Аризанова / Arizanova 2012, 2014, 2015, 2017), К. Атанасова (Атанасова / Atanasova 2016, 2020), Т. Илиева, Ц. Досева, Ив. Чокоев (Илиева / Ilieva 2020а, 2020б, Досева / Doseva 2010, Чокоев / Chokoev 2002), а в славистиката поредицата издания на сръбската историческа наука (Бојанин / Boyanin 2005; Марјановић-Душанић, Поповић / Maryanović-Dušanić, Popović 2004: Popović et al. 2016). Материалът от средновековни български ръкописи, свързан с концепта ***облекло***, досега не е проучван от гл. т. на лингвокултурната концептология.

Нека проверим с какви конкретни номинанти е представен концептът ***облекло*** в един емблематичен „женски сборник“, или по-точно сборник от материчен тип, какъвто е Бдинският сборник, препис от първата четвърт на XV в. по протограф, съставен през 1359 – 1360 г. за царица Ана, съпругата на цар Йоан Срацимир (около 1352 / 1353 – 1396). Ръкописът се съхранява в Университетската библиотека на белгийския град Гент (Ms. Slav. MS 408). Текстът му е широко достъпен фототипно, наборно и електронно, а самият ръкопис е дигитализиран (Bdinski zbornik 1973, Бдински сборник / Bdinski sbornik). Съставен е от вече съществуващи славянски преводи, направени по различно време, като някои от тях са толкова архаични, че се предполага дори глаголически протограф (Гагова / Gagova 2010: 189). Композиционният замисъл на сборника не е напълно изяснен, но поставя в центъра на внимание женската святост, която е можела да обслужва както личните предпочитания на царицата към благочестиво четиво, така и ктиторството ѝ към женски манастир, на чиито монахини да осигури подходящ пример за подражание (Гагова / Gagova 2010: 184; Petrova-Taneva 2001).

Жените светици, чиито животоописания са включени в сборника, живеят в различни епохи – от мъченица Текла през I в. до Мария Египетска през VI в., и в различни географски точки на християнския свят: от Константинопол до Египет и Палестина. Но агиографският модел ги пред-

[95] Авторките изказват благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия.

ставя в една стандартизирана схема: ранни години – осъзнаване на духовното призвание – преломен момент в живота (разкаяние, отказ от брак и мирската суета и др.) – замонашване или мъчение – преселение във вечния живот в Христа, като всеки отделен епизод съответства на типа животоописание на светицата според нейния статут. В зависимост от това можем да говорим за следните семантични полета в концепта ***облекло***:

1. Облеклото в ежедневието

Данните в това поле са еднотипни. Основни номинанти за облеклото са лексемата риза и хиперонимите одежда, одѣѧнїе.

1.1. Прави впечатление, че атрибутите на най-ранната възраст на човека са запазени само като топоси в описанието на светите места в Йерусалим и се отнасят към Христос: тоуже и колїца вратѣ хвѣхь. на соломоони же дворѣ колѣбка хва и пелени и локанѧ (236а-б). Нито един друг образ не е представен с типичното облекло на младенчеството – пелените. Единствено за младенеца, който отглежда набедената в блудство Теодора Александрийска, подвизаваща се като монаха Теодор, се казва, че светицата си строи бедна колибка, хизина, и взема от пастирите вльна и рогозина за детето.

1.2. Героините са въведени в агиографската схема вече като млади, красиви жени, искани от много мъже за брак: например Ефросина е краснаа лицемь и добра тѣлоо; за Катерина се казва бѣше красотою непорочна прѣвыше състава женскааго бѣше же и вьзрастоу высока зѣлоо имѹщии ѩко и кѹфарись вѣтвы многы и оутрьню росоу имѹщии (127б – 128) и т.н. Но външната красота не е съпроводена с описание на бляскаво облекло, макар че повечето от образите са на богати аристократки. Това е нерелевантно семантично поле в агиографския наратив, защото, както се казва в Житието на Евпраксия, ѡбнищаи на земли да ѡбогатѣеши на нбсѣхъ (203а).

1.3. Най-честият номинант за женско облекло в Бдинския сборник е риза. Лексемата ризѧ назовава изобщо богато облекло и затова се свързва с други материални белези на лукса. Мария, племенницата на Авраам, е готова да се раздели с това, което има: имамь мало злата и ризы (13а); Теодора осквернява ложето на съпруга си и в знак на разкаяние се разделя с това, което носи: еже ношааше злато же и рызи (20а); богатата сановница Трифена (в ръкописа Трѹфена) приема християнската вяра, вместо да върне Текла към езичеството, и многы ризи и злато посла Павловы Ѳеклою (57а), а Таисия, която е блудница, разорява мъжете, които ѝ носят богатствата си: приношахоу злато много и ризи своѥ (107б). Следователно в текста на Бдинския сборник съчетанието злато и ризы е обобщено название на богатството и благосъстоянието на агиографските героини.

Към женските аксесоари на богатите героини в текста се отнасят мънистата и огледалото. С тях св. Текла е готова да се раздели в тъмницата: сьнмьше сь себе мониста и дасть вратареви. и дасть тьмничникоу зрьцало сребрьно.

1.4. В Бдинския сборник са засвидетелствани две названия за аристократична мъжка горна дреха. В житието на първомъченица Текла откриваме лексемата хламида в следния контекст: и емши Алеѯандра и растрьзаа ѥмоу хламидоу и вѣньць сьврьже сь главы ѥгоо (51а). Така са описани действията на Текла срещу управителя на Антиохия, който я иска за жена. Скъсването на хламидата и свалянето на венеца от главата му го лишават от атрибутите на властта и господарството и го унижават. Хламида означава ‘горен плащ, наметало, белег на аристократично мъжко облекло през Античността’, който е носен и от славянската аристокрация в церемониалното дворцово облекло (Popović and al. 2016: 155). Може да се каже, че в този текст житиеписецът умело използва един литературен топос от евангелския текст (Мт 27. 28, 30, Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 1141).

Лексемата порфира също е белег на богатство и власт. В житието на св. Екатерина в порфира е облечен имп. Максентий, който се опитва да откаже мъченицата от християнската вяра. Порфира означава ‘скъпа горна дреха в пурпурен цвят’ (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 307). В текста на Евангелието от Лука порфирата е символ на преходността на богатството. В текста на Бдинския сборник императорът казва: да не wсрамотоу красноую и славноую порфирю (136б) и тук порфирата се свързва с достойнството на господаря.

Анализът на езиковия материал показва, че двете лексеми за богато мъжко облекло са от гръцки произход: хламида от χλαμύς, а порфира от πορφύρα, като и двете имат и символно значение. Вероятно тези репрезентанти на концепта ***облекло*** в средновековната книжнина са били общи за цялата византийско-славянска култура.

1.5. С оглед спецификата на агиографския сборник и моделите за святост, които задава, лесно се открояват и лексеми за монашеско облекло. Няколко атрибутивни съчетания със съществителните ризъ, врѣтище и одежда назовават женските монашески дрехи. Теодора се облича сьврьхоу вь ризоу мнишьскоую (24а) при избора си да стане монахиня. Един от най-богатите текстове на информация за живота и реда в женските манастири е Житието на Евпраксия, където е налице описание на типичното монашеско облекло: и власѣноу ризоу. три лакти вь ширинoу такоже и вь дльготоу… бѣхоу же ѡдеже имь власѣны до земле покривающе ногы ѝ (197а). Налице е и власѣньноюе врѣтище (13б), в което се облича разкаялата се Мария, племенница на Аврамий. Засвидетелстваните колокациите подчертават най-важната особеност на дрехите на монахините – те са изработени от груби влакна и са лишени от красота.

В Бдинския сборник се срещат и лексеми за мъжко монашеско облекло. Съществителното роуба се среща в Житието на св. Мария Египетска в разказа за монасите от манастира край р. Йордан, които отиват да постят в пустинята: ин же ничесоже тькмо тѣло своє и роубъı юже ношаашє (166). Значението на роуба е: ‘окъсана дреха, дреха от груб плат’ (Бончев / Bonchev 2012: 135). Съществителното свита е название на дрехата, която Мария Египетска моли стареца Зосима да ѝ даде, за да покрие голотата си с нея (166б). Според Речника на църковнославянския език то означава ‘широка горна дреха’ (Бончев / Bonchev 2012: 145), но в конкретния контекст то е заменено със словосъчетанието ветха ризъ след две изречения и затова може да се осмисли като ‘стара горна дреха’. Според представите на средновековните българи и женското, и мъжкото ежедневно монашеско облекло се свързват с износени, груби дрехи, които отговарят на статута на своите притежатели като служители на Бога, отрекли се от удобствата и богатството на миряните.

1.6. Въпреки че съчетанието чрьна ризъ не е засвидетелствано нито в старобългарските класически произведения, нито в Бдинския сборник, то вероятно е назовавало част от монашеското облекло. От него са образувани композитите: чрьноризьчьствовати (2б, 13 и др.), чрьноризьчьскъıи (8, 200 и др.). Според Б. Николова названието на монасите – „черноризци“, се появява заради тъмния цвят на облеклото им: „в тъмнокафяво, тъмнозелено на мантията или на ризата“ (Николова / Nikolova 2010: 615 – 616). С оглед на основните постулати на християнската парадигма за аскетично битие и за смирено служене на Бога може да се каже, че *черна риза* има и символно значение. Тя така трайно се свързва с монашеския духовен облик, че става ономасиологичен признак при назоваването на монасите и свещенодействието им. Опозицията *черна риза – бяла риза* в Бдинския сборник е част от противопоставянето сакрално – профанно. Тя се открива в Житието на св. Таисия –авва Пафнутий решава да спаси блудницата и се облича в светски дрехи: ѡблѣче се вь ризоу бѣлꙋ (107б).

В Бдинския сборник в Житието на Евпраксия при приемането на монашески сан игуменката на манастира въвежда новопостъпилата в църквата и я „облича в черноризски образ“: ѡдѣа ю вь ѡбразь чрьноризьчьскъıи (200б). Изразът има и пряко значение: ‘облича я в монашески дрехи’, и преносно – ‘въвежда я в духовно поприще’. Преносното значение е дублирано в следващото изречение с: ѡдѣаноу вь аггелскъıимь ѡбразѡм, а ангельскъıи образь се определя като богословски термин със семантика ‘монашески сан, монашество’ в старобългарските класически произведения (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 32).

1.7. Средновековните текстове често са иносказателни, в това отношение те следват модела на библейския текст. Затова и много от реализациите на концепта ***облекло*** могат да бъдат тълкувани символно.

Идиомът растрьзати ризоу съвсем не е с единична употреба, тъй като жените светици поемат по пътя на светостта със съзнанието за предопределеността на своето съществуване. За да постигне идеала на светостта, жената трябва да премине от светския живот към духовното поприще, от греха към праведността с поредица от символни жестове. Един от тях е разкъсването на ризата. Още в първата житийна история от ръкописа Мария, племенницата на блажения Аврамий, след като извършва прелюбодеяние, съзнава своята греховност: и растрьзавши рызи своє биѭше се по лицю и

хотѣше се сама ѹдавити ѿ печали (3б). В пресъздаването на духовния катарзис на героинята житие-писецът съвместява два архетипни жеста: разкъсване на ризата и биене по лицето, които от древни времена предават голяма мъка.

В Бдинския сборник разкъсването на ризата е част и от пътя на Мария Египетска от скврьнава блоудница до блаженнаѩ, прѣподобнаѩ. Когато се среща със стареца Зосима, агиографската героиня няма дрехи, тя е само тяло като привидение и споделя, че е прекосила река Йордан само с една раздрана риза: ризоѹ же имѣ прѣшьшїи ꙗрдань разрравши се отпаде много же бѣди ѿ зими и ѿ зноѩ постравши (181а). Сякаш с падането на ризата Мария от Египет се разделя с битието си на ненаситна развратница и е готова да изтърпи много страдания в студ и пек, в глад и жажда, за да изкупи греховете си. Така смъкването на ризата става символен жест и на воля за промяна.

1.8. В друг контекст раздирането на ризата символизира прехода от здраве към болест, а обличането е знак за оздравяване и връщане към нормалността. В Житието на св. Евпраксия една страстьница, контекстово ‘полудяла жена’, доведена в манастира с надежда за изцеление, е описана така: и ѡбрѣте ю растрьзавшоу ризи своѥ и сѣдещоу на нихь и сьбирающи мотила своѩ и ѩдоущоу (221б). Можем да направим съпоставка с евангелския текст – в него става дума за един мъж, в който от много години са се вселили бесове, и въ ризѫ не облачааше сѧ Лк 8.27 (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 613). В Бдинския сборник смъкването на дрехата и сядането върху нея е началният белег на неадекватно поведение на обсебената от бяс. Болната също така раздира ризата на една монахиня и се опитва да я ухапе: раздра ризи еи и наче ю хапати (220б). Оздравяването на страстницата, след като Евпраксия успява с много усилия и с помощта на Иисус Христос да изгони бяса, също е белязано с два ритуала: измиване с вода и обличане с ризи: поѥмши же Єпраѯїа исцѣлѣвшоую и изми ю водою и ѡдѣѩ ю ризами (224б). В християнството и в българската традиционна култура изкъпването и обличането в нови или чисти дрехи са свързани с очистителни сакрални функции – при покръстването, раждането, венчанието и смъртта. Тоест те се извършват при всички преходи в човешкия живот. В житието на Евпраксия те са част от опозицията здраве – болест и от прехода от лудост към нормалност.

1.9. Много съществен детайл в средновековната концептосфера е отъждествяването на прекомерния гняв с болест и грях. Още според античната философия мярата е най-важният белег на хармоничното битие. В християнската парадигма тази мяра вече се определя от Бога. Именно според божествените постулати за смирение и послушание извънмерните чувства, особено отрицателните, водят до загуба на човешкия облик. Точно както обсебената от бяс болна жена разкъсва ризите си и скърца със зъби, така и епархът в Житието на св. Юлиана, който не успява да победи мъченицата, се превръща в диво животно: рикае ꙗко и львь ... растрьза ризы своѥ и вьскрьжета зоуби своими (159б – 160). Този прекомерен гняв води до решението Юлиана да бъде посечена, но за нея това е път към безсмъртието, докато за нейния мъчител той предопределя пътя на заслуженото възмездие – епархът не просто загива в морска буря, но и тялото му е изядено от птици и зверове, така че напълно изчезва. Такава е мярата на Божествената справедливост за този, който убива християни.

1.10. В текста на Бдинския сборник лексемата риза назовава и сакрални реликти. Такива са ризите на Христос, както и ризата на св. Богородица, за чието намиране е установен църковният празник на 2. юли: тоу ѡбрѣнїе бы҃ ризѣ ст҃ыѥ б҃це (контекстово ‘дреха, одежда’ 236б). От друга страна, ризата става сакрален образ на небесното царство, в което след мъченията се пренасят светиците. По този повод в молитвата си към Бог св. Марина, преди да бъде хвърлена в съд с вода, за да се удави, моли да бъде покрита със светия дух и с нетленна риза – неистлѣемою ризою (99б). Още в Супрасълския сборник от X в. е засвидетелствано съчетанието нетьлѣньнаѩ одежда със значение ‘безсмъртие, вечен живот’ (64.15). Така богосътворената и нематериална риза става символ на небесното царство в средновековната българска книжнина.

Едно от обясненията за честата употреба на лексемата риза не само в Бдинския сборник, но и в цялата старобългарска литература трябва да потърсим във факта, че тя е практически задължителен елемент от облеклото през Средновековието. Лексемата назовава долна дреха, носена от различни съсловия и от двата пола – дълга до глезена, но в различните случаи направена от различна материя (Аризанова / Arizanova 2012: 293 – 295, Андреев / Andreev 1999: 65 – 66). В

други случаи тя е просто синоним на облекло, одежда в най-общ смисъл, точно с това значение е засвидетелствана най-често в старобългарските класически произведения (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 2009: 613).

2. Смяната на дрехите

Анализът на репрезентантите на концепта ***облекло*** в Бдинския сборник не би бил възможен без тълкуването на феномена ***смяна на дрехите***.

2.1. Смяната на дрехите символизира преминаването от мирската суета към духовното служене на Бога. Приемането на монашество е един от достойните модели за подражание за истинските християнки, затова в сборника са описани няколко героини, които се отказват от богатство и земни радости, за да се замонашат. Още в първия житиен разказ за Мария, племенницата на Аврамий, се казва, че тя оставя злато и ризы и се облича в врѣтищемь власѣнѡмь (13б); Теодора Александрийска също избира врѣтище (24а) и ризоу мнишьскоую (24а); Евпраксия е облечена от игуменката на манастира вь ѡбразь чрьноризчьскъи (200б). А на Катерина преди мъченията ѝ махат царските одежди, защото мъченичеството е друга форма на служене на Бога, дори по-висша от монашеството, тъй като повтаря жертвата на Божия син за човешкия род – повелѣ съвлѣщи ю сь цѣсарьскые ѡдежде (137).

2.2. Преобличането от монашески в светски дрехи е друга реализация на феномена ***смяна на дрехите***. При него се осъществява християнската идея за спасяването на грешниците. Двама черноризци решават да помогнат на две блудници, като ги откъснат от топосите на греха. За целта и двамата преживяват цялостна трансформация. По-подробно е описана тя в Житието на св. Аврамий. Когато узнава, че неговата племенница Мария се подвизава в една гостилница като блудница, той се преобразява външно, като и се облича в дрехи на воин с висока шапка на главата, с ботуши, оръжие и кон: рече же принести ѥмоу воиньскоую подобоу, кон же и ѡроужие ... ѡблькь се вь воиньскъи ѡбразь, и клобоукь великь зѣлоо възложи на главоу свою, да би покриль лице своѥ (6 – 6б). Аврамий променя не само облика, но и поведението си: влиза в гостилница, яде месо, пие вино, сяда на оскверненото легло, приема прегръдката и целувките на Мария. Сякаш различните дрехи и скриването на лицето му осигуряват необходимата свобода да действа като различен човек. Всички прояви на Аврамий са осмислени като необходими и праведни, защото водят до връщането на „чистата гълъбица“ Мария в Божието лоно. В този епизод преобличането във воински дрехи превръща монаха във воин на Христа, който изпълнява своя дълг.

Съвсем лаконично е описано преобличането в „бели ризи“ (107б) на отец Пафнутий, който извършва подобно деяние, като показва пътя на разкаянието на блудницата Таисия. Има няколко символични общи елемента в битието на двамата монаси: смяна на монашеските дрехи, вземане на монети, отиване в топоса на грешниците, влизане в отделна стая, възкачване на „висок постлан одър“, разговор за Бога и човешкия стремеж към божественото. Така преобличането отключва поредица действия, които водят до спасяването на Мария и Таисия.

2.3. Преобличането на жени в мъжки дрехи е засвидетелствано три пъти в текста на Бдинския сборник и също има своята символична същност. Ефросина решава да смени дрехите си с мъжки, за да се замонаши, без да може баща ѝ да я открие и да я омъжи. Ефросина ... сьвлькши ѡбразь женски и ѡблѣче се въ моужьскии (119б). Приела мъжка самоличност чрез мъжките дрехи, тя живее в мъжки манастир под името Змарагд и така изпълнява духовния си дълг да стане Христова невеста. Тя се запазва неосквернена и чиста, но не пренебрегва напълно и дълга към баща си – макар и като Змарагд, успява да го утеши в скръбта му по загубената дъщеря.

Текла също променя дрехите си, за да намери ап. Павел. Тя знае, че за жена това пътуване ще бъде по-трудно и не се колебае да се превърне в мъж. Тя е смела и решителна като мъж, устоява на изпитания и изтезания с мъжка издръжливост, така че нейното житие доказва мъжкия ѝ дух, а преобличането я превръща в мъж и по външност. В текста съвсем точно се описва как се случва то: и прѣподасавши се и прѣши ризи вь ѡбразь ефендита моужьскаа и иде вь Мирию (56б – 57). Текла умело преправя женската риза като мъжка горна дреха, назована ефендит от гр. επενδύτης със значение ‘наметало, горна дреха’ (Бончев / Bonchev 2002: 166). Засвидетелстван е и вариант фендоть на същата лексема (49).

Преобличането при Теодора е мотивирано от нейното прелюбодеяние и необходимостта грехът да бъде изкупен. Тя също се замонашва като Ефросина под мъжко име – Теодор, но в битието си на монах претърпява много тежки изпитания. Теодора приема мъжки образ чрез няколко действия: съблича скъпите ризи и златни украшения, подстригва дългите си коси и накрая облича дрехите на мъжа си – съвлѣче се еже ношааше, ꙁлато же и ръꙁъ, и постриже власи глави своюе. и ѡблѣче се вь ръꙁи моужа своего и ѡтиде ѡт града (20), вь моужьскооюе ѡдѣаниюе (23). Всяка стъпка има символичен смисъл – героинята се отказва от богатството, от женската красота и накрая от женската си същност. Този избор е съзнателен и през много перипетии води до приобщаването ѝ към чистите и праведните. Следователно в Бдинския сборник преобличането на жени в мъжки дрехи е начин да бъдат постигнати духовните цели на агиографските героини – Ефросина да стане Христова невеста, Теодора да изкупи греха си и да възвърне чистотата си, Текла да се срещне с ап. Павел и по негов пример да проповядва Христовото учение.

3. Атрибутите на светостта в облеклото след духовния подвиг

Всички елементи от материалната концептосфера, включително и от концепта ***облекло***, придобиват сакрален смисъл, когато са знак от Бога за утвърждаване на светостта на агиографските героини. Текла, след като остава невредима сред страшните зверове, заявява смело на мъчителя си: „Този, който ме облече при зверовете, той ще ме облече в спасение в съдния ден“. Съчетанието облѣщи въ спасениюе (56) означава ‘За Бога – спася някого’.

В християнската символика бялото и чистото имат особен смисъл, те се отъждествяват с Бога и божествените ипостаси (виж по-подробно Мичева-Пейчева / Micheva-Peycheva 2017). В Бдинския сборник се откриват реализации на бялата / чистата дреха като божествено признание на светостта на героините: бѣла одежда, с която ангел покрива тялото на св. Варвара (76а); плащеница чиста, с която благочестив християнин увива тялото на св. Параскева (71б); ангелите, които отвеждат св. Евпраксия в небесното царство, са два юноши вь бѣлахь риꙁахь (226б).

Друг атрибут на светостта, който е част от облеклото, е венецът. В земното битие на хората той символизира власт и сила, но в небесния път на светиците той означава безсмъртие. За св. Евпраксия игуменката на манастира е имала видение как я очакват небесният чертог и вѣньць оуготовлюень (227). Ангел господен предсказва на Катерина, че ще успее да надвие риторите и да се окичи с многоцѣннааго бисера вѣньць от Господа Бога (132); после в тъмницата и тя вижда венец, носен от десет ангели, който е предназначен за царица Августа (138). Вѣньць нетлѣньнъ (110) е приготвен за Таисия в небесното царство.

4. Заключение

В текста на Бдинския сборник концептът ***облекло*** се реализира с езикови репрезентанти с ядро: риꙁа, одежда, одѣаниюе, мнишьскаѧ риꙁа, власѣнаѧ риꙁа, власѣноюе врѣтище, власѣнаѧ одежда, чрьнориꙁьчьскъии образь, роуба, свита, ветьха риꙁа, бѣлъ риꙁъ; приядрена зона: растрьꙁати риꙁоу, хламида, порфира, ꙁлато и риꙁъ, цѣсарьскъие одеждъ, бѣла одежда, чиста плащеница, облѣщи вь спасениюе, вѣньць оуготовлюень, вѣньць нетлѣньнъ, вѣньць многоцѣннааго бисера и периферия: клобоукъ, сапоги, воиньскыи образь, моужьскоюе одѣаниюе, ефендить, фендоть, мониста, сребьрьно ꙁрьцало.

В концептуалното му съдържание се откриват семите: 1. Монашеското облекло е бедно, старо, от груб плат, защото отговаря на обета за аскеза и смирено служене на Бога. 2. За мъжкото аристократично облекло има конкретни номинанти, общи за византийско-славянската култура, а за женското съществуват само общи названия: ꙁлато и риꙁъ, цѣсарьскъие одеждъ, защото женската красота е дяволско дело. 3. Определени дрехи символизират достойнството на владетеля, а тяхното смъкването го унижава (растрьꙁати хламидоу). 4. Разкъсването на ризата има символичен смисъл като жест на разкаяние или като белег на извънмерна ярост (растрьꙁати риꙁоу). 5. Събличането и обличането на дрехите се осъществява в рамките на опозицията здраве – болест. 6. Смяната на дрехите бележи съществени от гледна точка на християнската парадигма преходи в човешкия живот: приемане на духовен сан, път към спасение на съгрешилите, избор на духовен подвиг и мъченичество. 7. Богосътворените нетленни дрехи и венец утвърждават приобщаването на светиците към божественото.

Анализът на материала в Бдинския сборник показва, че реализациите на концепта ***облекло*** се вписват в основните постулати на християнството, като в същото време се съотнасят и с някои архаични и традиционни нагласи и ритуали.

Цитирана литература / References

Андреев 1992: Андреев, Й. *Всекидневието на българите през XII – XIV век*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. (Andreev 1992: Andreev, Y. *Vsekidnevieto na balgarite prez XII – XIV vek*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.)

Аризанова 2012: Аризанова, С. Облеклото на българите в старобългарската литература от XII – XV век. – В: *Collegium Historicum,* т. 2., с. 289 – 305. (Arizanova 2012: Arizanova, S. Oblekloto na balgarite v starobalgarskata literatura ot XII – XV vek. – In: *Collegium Historicum*, t. 2., pp. 289 – 305.)

Аризанова 2014: Аризанова, С. Облеклото в света на българите през XII – XIV век. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов.* Съст. Росина Костова. Велико Търново: Фабер, с. 633 – 644. (Arizanova 2014: Arizanova, S. Oblekloto v sveta na balgarite prez XII – XIV vek. – In: *Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-ta godishnina na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov*. Sast. Rosina Kostova. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 633 – 644.)

Аризанова 2015: Аризанова, С. Облеклото на средновековните български монаси. – В: *Исторически преглед*, LXXI, 5 – 6, с. 42 – 53. (Arizanova 2015: Arizanova, S. Oblekloto na srednovekovnite balgarski monasi. – In: *Istoricheski pregled*, LXXI, 5 – 6, pp. 42 – 53.)

Аризанова 2017: Аризанова, С. Терминология на облеклото в българската средновековна книжнина. – В: *Bulgaria Mediaevalis*, 7, с. 235 – 250. (Arizanova 2017: Arizanova, S. Terminologia na oblekloto v balgarskata srednovekovna knizhnina. – In: *Bulgaria Mediaevalis*, 7, pp. 235 – 250.)

Атанасова 2016: Атанасова, К. *Възстановки на средновековното българско облекло (XIII – XIV в.).* Варна: Онгъл. (Atanasova 2016: Atanasova, K. *Vazstanovki na srednovekovnoto balgarsko obleklo (XIII – XIV v.)*. Varna: Ongal.)

Атанасова 2020: Атанасова, К. Облеклото на българските духовни лица през XII – XIV в. Типологични паралели на Балканите в светлината на запазените портрети. – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието. Сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов*. Велико Търново: Фабер, с. 145 – 161. (Atanasova 2020: Atanasova, K. Oblekloto na balgarskite duhovni litsa prez XII – XIV v. Tipologichni paraleli na Balkanite v svetlinata na zapazenite portreti. – In: *Vladetel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov*. Veliko Tarnovo: Faber, pp. 145 – 161.)

Бдински сборник: *Бдински сборник – дигитализация на ръкописа*. (Bdinski sbornik: *Bdinski sbornik – digitalizatsia na rakopisa*) <https://lib.ugent.be/catalog?q= archive.ugent.be: 973E9242-B062-11E1-9EF1-99BDAAF23FF7> [20.12.2020]

Бојанин 2005: Бојанин, Ст. *Забаве и светковине у Средњовековној Србији од краја XI до краја XV века*. Београд: Историјски институт. Посебна издања. Књ. 49. (Bojanin 2005: Bojanin, St. *Zabave i svetkovine u Sredn'ovekovnoj Srbiji od kraja XI do kraja XV veka*. Beograd: Istorijski institut. Posebna izdan'a. Kn'. 49.)

Бончев 2012: Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език. Т. 2*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Bonchev 2012: Bonchev, At. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskia ezik. T. 2*. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

Гагова 2010: Гагова, Н. Книгите на южнославянските владетелски съпруги в XIV в. и XV в. и съставителската концепция на Бдинския сборник. – В: *Владетели и книги*. София: ПАМ публишинг, с. 182 – 204. (Gagova 2010: Gagova, N. Knigite na yuzhnoslavyanskite vladetelski saprugi v XIV v. i XV v. i sastavitelskata kontseptsiya na Bdinskiya sbornik. – In: *Vladeteli i knigi*. Sofia: PAM pablishing, pp. 182 – 204.)

Досева 2010: Досева, Ц. Из лексиката на ранната славянска химнография (названия за облекло). – В: *Пѣниѥ мало Георгиоу. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Г. Попов*. Състав. Мария Йовчева и др. София: Изд. център „Б. Пенев“, с. 250 – 268. (Doseva 2010: Doseva, Ts. Iz leksikata na rannata slavyanska himnografiya (nazvaniya za obleklo). – In: *Пѣниѥ мало Георгиоу. Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. d.f.n. G. Popov*. Sastav. Maria Yovcheva i dr. Sofia: Izd. tsentar „B. Penev“, pp. 250 – 268.)

Илиева 2020а: Илиева, Т. Обща генетична характеристика на думите от тематичната група „Облекло“, документирани в средновековни славянски текстове. – В: *Българският език – исторически и съвременни аспекти. Сборник в чест на 140 години от рождението на акад. Стефан Младенов.* София: Институт за български език, с. 195 – 221. (Ilieva 2020a: Ilieva, T. Obshta genetichna harakteristika na dumite ot tematichnata grupa „Obleklo“, dokumentirani v srednovekovni slavyanski tekstove. – In: *Balgarskiyat ezik –*

istoricheski i savremenni aspekti. Sbornik v chest na 140 godini ot rozhdenieto na akad. Stefan Mladenov. Sofia: Institut za balgarski ezik, pp. 195 – 221.)
Илиева 2020б: Илиева, Т. Словообразувателни склонности при думите за облекло в средновековните славянски писмени текстове. – В: *Облеклото и езикът. Сборник с доклади от конференцията „Облеклото в българските земи в миналото. Особености на изворите“, проведена на 24–25.I.2020.* София: УИ „Св. Кл. Охридски“, с. 46 – 67. (Ilieva 2020b: Ilieva, T. Slovoobrazuvatelni sklonnosti pri dumite za obleklo v srednovekovnite slavyanski pismeni tekstove. – In: *Oblekloto i ezikat. Sbornik s dokladi ot konferentsiyata „Oblekloto v balgarskite zemi v minaloto. Osobenosti na izvorite“, provedena na 24–25.I.2020*. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“, pp. 46 – 67.)
Колесов 2017: Колесов, В. В. Conceptology as a form of cognitive linguistics. – В: *Русский лингвистический бюллетень*, 1 (9), с. 48 – 51. (Kolesov 2017: Kolesov, V. V. Conceptology as a form of cognitive linguistics. – In: *Russkii lingvisticheskii biulleten'*, 1 (9), pp. 48 – 51.)
Марјановић-Душанић, Поповић 2004: Марјановић-Душанић, С., Д. Поповић. *Приватни живот у српским земљама средњег века.* Београд: Clio. (Marjanović-Dushanić, Popović 2004: Marjanović-Dushanić, S., D. Popović. *Privatni zhivot u srpskim zeml'ama sredn'eg veka*. Beograd: Clio.)
Мичева-Пейчева 2017: Мичева-Пейчева, К. *Етнокултурната бинарност в средновековната българска литература.* София: ДиоМира. (Micheva-Peycheva 2017: Micheva-Peycheva, K. *Etnokulturnata binarnost v srednovekovnata balgarska literatura*. Sofia: DioMira.)
Николова 2010: Николова, Б. *Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. Т. II.* София: Алфаграф. (Nikolova 2010: Nikolova, B. *Monashestvo, manastiri i manastirski zhivot v srednovekovna Bulgaria. T. II*. Sofia: Alfagraf.)
Старобългарски речник 2009: *Старобългарски речник. Том II*. София: Издателство „Валентин Траянов“. (Starobalgarski rechnik 2009: *Starobalgarski rechnik. Tom II*. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“.)
Чокоев 2002: Чокоев, Ив. За облеклото в творбите на Патриарх Евтимий. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. 7. В. Търново: УИ, с. 531 – 541. (Chokoev 2002: Chokoev, Iv. Za oblekloto v tvorbite na Patriarh Evtimiy. – In: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. 7. V. Tarnovo: UI, pp. 531 – 541.)
Bdinski Zbornik 1973: *Bdinski Zbornik. An Old-Slavonic Menologium of Women Saints, A.D. 1360.* Edd. Scharpe, J. L., F. Vyncke). Bruges: De Tempel.
Petrova-Taneva 2001: Petrova-Taneva, M. The Ghent Manuscript of the Bdinski Zbornik: the Original or a Copy? – In: *Slavica Gandensia*, 28, pp. 115 – 144.
Popović et al. 2016: Popović, M., S. Marjanović-Dušanić, D. Popović. *Daily life in Medieval Serbia.* Beograd: Clio.

THE CONCEPT *CLOTHING* IN BDINSKI ZBORNIK FROM 1360

Vanya Micheva, Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
v.micheva@gmail.com, tzibran@abv.bg

Abstract: The linguistic and semantic realizations in the structure of the cultural concept ***Clothing*** in the Middle ages are examined in this paper. The authors have studied linguistic data found in hagiographies of women saints in Bdinski zbornik from the 14th century. The system of words and phrases that present concept ***Clothing*** and their distribution in different contexts are analyzed in a relation with Christian culture and some archaic ideas.

Keywords: *concept **Clothing**, Christian culture, medieval manuscripts*

Vanya Micheva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

РЕДКИ РОДНИНСКИ НАИМЕНОВАНИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА – НЄТИИ, НЄСТЄРЯ В КОНТЕКСТА НА НА *ПЛЕМЕННИК/ПЛЕМЕННИЦА* В СТАРАТА СЛАВЯНСКА КНИЖНИНА*

Елка Мирчева

Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, Българска академия на науките

elka_mircheva@ibl.bas.bg

Резюме: Статията разглежда редките за славянската книжнина наименования на *племенник/племенница* – нетии, нестера. Публикуват се неизвестни досега примери за употребата на нетии. Редките лексеми се разглеждат в контекста на многобройни други названия за *племеннник/племенница*. Привеждат се сведения за разпространението на нетии, нестера в съвременните славянски диалекти.

Ключови думи: *историческа лексикология, старобългарска литература, етимология*

Термините за родство са една от най-важните групи в основния речников фонд. Произходът на основните от тях се губи далеч в индоевропейския праезик (ие.). Прието е да се смята, че *pətḗr, *mātḗr, *dhughətḗr, *bhrātḗr, *su̯ésor за трудни за етимологизуване (Трубачев / Trubachev 1959). Други от термините от тази лексикосемантична група са по-късни по произход и по тази причина етимологиите им могат да бъдат проследени със значителна степен на сигурност. Сред тях са названията на *племенник/племенница*.

Известна е липсата на общоевропейско название за тази роднинска връзка и сравнително голямото разнообразие на това роднинско име в европейските езици (Трубачев / Trubachev 1959: 15).

В основополагащото си изследване *История славянских терминов родства и некоторых терминов общественного строя* О. Н. Трубачов изнася значителен материал – както диалектен, така и от писмени паметници, като обобщава, че в съвременните славянски езици за назоваване на *племенник/племенница* има голям брой различни наименования, като преобладаващата част от тях са производни от *сестра* и *брат.*

1. Наименования на *племенник/племенница*

1.1. Производни от братъ, сестра

Според речника на Фр. Миклошич в старата славянска книжнина са засвидетелствани следните лексеми, означаващи *племенник* по линия на брат: братана, братаница, братанъ, братаньца/братаньць (Miklosich 1862–1865: 42). Към тях И. И. Срезневски добавя: братаничь, братичь, братаньна, братичичь, братичьна, браточинъ (Срезневский / Sreznevskiy 1893: 166 и сл.).

Лексемите, назоваващи *племенниците* по линия на сестра, са по-малко: сестричицьь, сестричьчь, сестричникъ, сестричьна (Miklosich 1862–1865: 837); сестреница/сестрѣница (Трубачев / Trubachev 1959: 67).

Що се отнася до българския диалектен материал, в изследването на Трубачов, той е: *братанек* (син на брат), *братаница* (дъщеря на брат), *братанец*, *братанче*, *братенек* (син на брат) и *сестринек*, *сестринец*, *сестриница* (Трубачев / Trubachev 1959: 62, 67).

1.2. Производни на племеньнъ

В съвременния български книжовен език се е наложило названието *племенник/племенница*, но това наименование явно навлиза късно в българския език. Показателно е, че в речника на Найден Геров такава лексема не е отбелязана. За сметка на това присъстват производни от *сестра* и *брат* –

* Изказвам благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между БАН и Румънската академия във връзка с проект „Всекидневният живот през Средновековието по лексикални данни от български и румънски език“.

братанец, братаница (Геров / Gerov 1: 69); *сестринек, сестринец, сестриник, сестриница, сестринич, сестриничик, сестричница* (Геров / Gerov 5: 160), което, както видяхме по-горе, се потвърждава от българските диалекти. Българският етимологичен речник посочва: *сестринец*, *сестринек*, *сестриник*, *сестриница*, *сестричаче*, *сестричич*, *сестричић, сестрична*, *сестричник*[96] (БЕР / BER 2002: 622–623).

По отношение на пътя на навлизане на *племенник/племенница* в българския език мнението не е еднозначно. Речникът на българския език посочва, че думата идва от руски език (РБЕ / RBE), а в Българския етимологичен речник е критикувано мнението на Б. Цонев за руския ѝ произход. Като аргументи са посочени няколко композита от Манасиевата хроника – иноплеменъникъ, своеплеменъникъ, тождеплеменъникъ, тоуждеплеменъникъ, които заедно със старобългарските племѧ, племеньнъ, както и мястото на ударението, са основание за авторите да отхвърлят руското влияние (БЕР / BER 1999: 332–333). Не може да не се отбележи обаче, че в основата на значението на приведените лексеми е: ‘който се отнася до народ, племе; родов’, което е дефиницията и на формообразуващата племеньнъ (СтбР / StbR 2009: 216). Друго значение на плѣменитъ/племенитъ е ‘знатен’ (Срезневский / Sreznevskiy 1902: 959). Значение ‘родствен от страна на бащата’ по данните на лексикографските справочници има в старобългарския превод на XIII слова на Григорий Богослов (Срезневский / Sreznevskiy 1902: 959). Става дума за следния пример: отъ коегождо двора поемлѥть се агньць, аще ли нѣсь, то отъ домовъ племененъихъ ницѥты дѣлѧ приносимь л. 340β (Будилович / Budilovich 1875: 257). По-внимателното вникване в смисъла на текста обаче сочи, че такова тълкуване не отговаря на контекста, а се основава единствено на гръцкото съответствие – πάτρως. Значение ‘родствен от страна на бащата’ на племеньнъ следва да бъде отхвърлено като повлияно изцяло от гръцкия източник.

Едни от най-ранните примери, на които попаднах за племенникъ/племенница в днешното му значение на ‘братов/а или сестрин/а син/дъщеря’ (РБЕ), са от руски ръкописи и старопечатни книги. Речникът на руския език XI–XVII в. регистрира примери за *племенник* в руски грамоти от XVI в. От същото столетие е и една употреба в Требник: или держалъ еси ꙁа перси чюжю женꙋ или сво дѣтѧ или племенницю ꙁа лоно (Словарь / Slovar’ 1989: 84). Пример дава и старопечатен Пролог за юни–август от 1663 г. от колекцията на Троицко-Сергиевата лавра (РГБ, Собрание рукописей и старопечатных книг[97]) и поместеното там проложно Житие на Фотий и Никита за 12.08.: сїа бѣста ѿ града родостола, во времена дїоклитїана безꙁаконнаго царѧ. бѧше же ст҃ыи фѡтїи племѧнникъ ст҃аго аникиты (с. 351). За сравнение привеждам същия текст от Станиславовия / Лесновския пролог от 1330 г.: … бѣаше же сестричиць аникитоу (с. 300а) (Павлова, Желязкова / Pavlova, Zhelyazkova 1999: 318). Към данните за *племенник/племенница* в днешното значение можем да добавим първата църковнославянска Книга кръмчая от 1650–1653 г. – шоуринъ мои егоже аꙁъ сестроу поѧхъ, можетъ поѧти брата моего ро҃нагѡ жены родноую племѧнницꙋ[98] (с. 633). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* отделя значения ‘родственик’, ‘съплеменник’, ‘приемник’, които извлича от руски грамоти и Пандектите на Никон Черногорец[99].

Авторите на Българския етимологичен речник тълкуват *племенник* с „братанец, братаница[100]; син или дъщеря на близък роднина“ (БЕР / BER 1999: 332–333). В дефиницията със сигурност липсват основни варианти на *племенник/племенница*, образувани от *сестра*, които са напълно равнопоставени с цитираните. За мен липсата на *племенник/племенница* в речника на Геров е аргумент по-скоро в подкрепа на руското влияние, а причината за заемането на значение на иначе добре позната дума по мое мнение е стремежът към редуцирането в съвременния български книжовен език на многобройните роднински имена в българските диалекти.

---

[96] Някои от тях са заемки от сръбски.

[97] <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2 JGvj4 LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[98] <https://lib-fond.ru/lib-rgb> [18.11.2020].

[99] <https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com> [18.11.2020].

[100] Тези деривати не са посочени в БЕР при производните на *брат*.

1.3. Производни от ие. *ne- pot – нетии, нестера

В монографичния си труд *История славянских терминов родства и некоторых терминов общественного строя* О. Н. Трубачев отделя специално място на още едно наименование на *племенник* (нетии) и озаглавява този специален раздел: *Слав. *netijь, *neti, -ere. К вопросу о специальном обозначении племянника* (Трубачев /Trubachev 1959: 76–79). Лексемата е занимавала много учени, а близостта ѝ до *nevue* (френски), *nepote* (италиански), *nepot* (румънски), *Neffe* (немски), *nephew* (английски) и т.н. е бил повод за различни хипотези. Трубачов се насочва към общия им произход и самостоятелно развитие на с*лав. *netijь, *neti, -ere* от ие. *ne- pot, т.е. отрицание ne- и корен *pot, известен в славянските езици в *gos-podъ с вероятно значение „старейшина, баща, възрастен мъж“. В този смисъл *ne-pot е възможно да е с първоначална семантика „непълнолетен, несамостоятелен“. Възможно е първоначално това да е бил и социален термин – млад, неженен член на семейството (ЭССЯ / ESSIa 1997: 223–224). За ж. р. на това съществително – нестера – изследователите приемат, че това е аналогично изравняване по sestra. Славянското nestera<*netera е от r-основи и е образувано по аналогия на *mati, -ere, *dъkti, -ere (Трубачев / Trubachev 1959: 78). Славянските *netijь, *neti са редки. Късен местен характер имат украинските *небога*, *небожа*, *небога* и *небож* в белоруски.

Интерес представлява разпространението на наследниците на нетии, нестера в славянските диалекти. Данните показват успоредното съществуване на различни по произход наследници на ие. *ne-pot. Основно по периферията на славянското езиково землище съжителстват негови славянски, романски и германски наследници. Славянски по произход са: net-er-ь (чеш., словш.); net-j-ak-a (сръб.); net-jak-yn-ja/net-jak-yN-ja (словн., хърв.); net-jakъ (словн., хърв., сръб.). Към това се добавят и по-късните фонетични варианти neboga (укр., бел.); nebož (укр., бел.). Заемки са съответно: nepot (хърв., укр.)/neput (словн.)<далм.-ром., итал., рум.; nevod (словн., хърв.)/nevot (словн., хърв.)<фриул.; niχt (словн., луж.) neffe<нем. (ОЛА (под печат) / OLA (in print): Карти 1878, 1879, 1880, 1881)[101]. Изнесените данни показват ясно неравномерното разпределение на наследниците на ие. *ne-pot в славянските езици. Наред с руския език, те липсват напълно и в българските диалекти.

2. Нетии, нестера в палеославистичните речници

Сред кръга на така наречените класически старобългарски паметници няма източник, който да регистрира присъствието на нетии или негови производни[102] (СтбР / StbR 1999, CC / SS 1994). Речникът на Чешката академия отбелязва единствено нестера с единичен пример от Устюжката кръмчая (РГБ, ф. 256, Рум. 230) (SJS 1970: 405).

Нетии е отбелязана от Фр. Миклошич в Изборника от 1073 г., в Пролог на Миханович, Хронограф от 1512 г., Азбуковник от XVII в. (Mikloshic: 444), а нестера – в Устюжката кръмчая. Последните данни Миклошич взема от Речника на Востоков (Востоков / Vostokov 1858).

И. И. Срезневски регистрира присъствието на нетии в Изборника от 1073 г., в Договора на княз Игор от 945 г. (почерпан от *Повесть временных* лет), в неуточнен сборник от колекцията на Чудовския манастир от XIV в., в Никоновата летопис и в Житие на Йоан Богослов (Срезневский 2: 433). Що се отнася до нестера, единственото място, което Срезневски посочва, е Устюжката кръмчая (Срезневский / Sreznevskiy 1902: 426).

Обхващащият голям брой източници *Словарь русского языка XI–XVII вв.* не само не добавя още изворов материал, но и значително редуцира приведеното от Срезневски (Словарь / Slovar' 1986: 307, 319). *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* привежда интересен изворов материал от Летописец на патриарх Никифор от ср. на XIV в., от *Повесть временных лет* в Лаврентиевската летопис, както и от три преписа на простия Пролог от XIII–XIV в. (СДРЯ[103]). За тези примери ще стане дума по-долу.

---

[101] Изказвам голямата си благодарност към колегата Славка Керемидчиева за предоставената ми информация от подготвяния том т. 11 *Термины родства* от *Общославянский лингвистический атлас*.

[102] Приведените по-долу данните от ръкописни колекции и старопечатни книги не претендират за изчерпателност, а са по-скоро ориентировъчни в някои очертаващи се тенденции, за които ще стане дума в следващото изложение.

[103] https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/

Както се вижда сведенията за разпространението на нетии, нестера в старата славянска книжнина са доста ограничени. Употребите им са свързани с конкретни писмени паметници. Заслужава да се спомене, че за разлика от ежедневния живот няма как да се очаква честата употреба в писмени текстове на *племенник/племенница*.

3. Нетии, нестера в писмените паметници и старопечатните книги

3.1. Нетии в Изборника от 1073 г.

На първо място сред изворите, в които се среща нетии, речниците на Миклошич и Срезневски поставят употребата в Симеоновия Изборник в руски препис от 1073 г., където на л. 263б е поместен списък с имената на св. 70-те апостоли. Под № 66 е името на Йоан Марк, племенник на Варнава Медиолански, сподвижник на св. ап. Павел: ꙗ҃ маркъ нетии варънавль епископа аполониискааго (Симеонов сборник / Simeonov sbornik 1991: 719).

3.2. Нетии в Апостола – Послание на св. ап. Павел до колосяните 4:10

Името на апостол Йоан Марк се споменава в глава 4, стих 10 на Посланието на св. ап. Павел до колосяните[104]. В речника на Миклошич (Miklosich 1862–1865: 444), който от своя страна цитира речника на Востоков *Словарь церковнославянского языка* (Востоков / Vostokov 1858: 248) е посочено, че в Апостол от XIV в. в Кол 4:10 срещу ἀνεψιός стои нетии. За съжаление липсват каквито и да било сведения за този ръкопис. Засега това е единственото свидетелство за нетии в този апостолски цитат.

Без претенция за изчерпателност проследих посочения стих от Апостола в изнесеното в речниците и в няколко ръкописа от сбирката със славянски ръкописи на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (София).

3.2.1. Разночетенията на Колосяни 4:10 в славянската книжнина

Единична употреба на сыновьць предлага Христинополския апостол от XII в.: маркъ, сн҃овьць варнавинъ (SJS 1987: 369; Словарь / Slovar’ 2011: 137).

В архаичната група апостолски ръкописи на мястото на ἀνεψιός стои сыновъ. От тази група ще цитирам текста от НБКМ 89, служебен апостол от средата на XIV в.: цѣлоуѥт вы аристархь. съплѣнникъ мои. и маркь сн҃овь варнавинь. аще придеть к҃ вамь приимѣте и (л. 130а). Същото разночетение, съиновъ, намираме и в следните ръкописи: НБКМ 497, Пирдопски апостол от XIII в. (л. 54б), както и в НБКМ 502 от 50-те–60-те години на XIV в. (л. 132б).

Да се насочим към превода на ἀνεψιός със сыновъ. От лексикографските справочници лексема сыновъ със значение *племенник* има единствено при Фр. Миклошич. Ученият определя, че това е съществително от м. р., а сред източниците са посочени Миней на Миханович и Кръмчая на Миханович, както Миклошич нарича Иловичката кръмчая от 1262 г. Като гръцки паралел на сыновъ Миклошич посочва ἀνεψιός (Miklosich 1862–1865: 967). Смятам, че сыновъ трябва да се разглежда като субстантивирано прилагателно притежателно от сынъ със значение *племенник*. Лексикализираното се прилагателно притежателно от сынъ в старобългарски език е съиновьнъ (Miklosich 1862–1865: 967, Срезневский / Sreznevskiy 1912: 870).

В атонската/търновската редакция на апостолския текст гръцкото ἀνεψιός остава непреведено. Като пример може да бъдат посочен апостол НБКМ 88, писан през 1362 г. от иерей Варлаам: цѣлоуѥт вы аристар҇хъ сьплѣн҇никь мои. и марко анеп҇сеи варнавинь, егоже р҃а приѥсте ꙁаповѣди аще придеть кь вамь прїимѣте ѥго (л. 236). Към това можем да добавим и НБКМ 93 от края на XIV – началото на

[104] „Поздравява Ви Аристарх, който е затворен заедно с мене, и Марко, племенникът на Варнава (за когото получихте заповед: ако дойде при Вас, приемете го)“ Кол 4:10[9] <https://dveri.bg/bible> [18.11.2020] Ἀσπάζεται ὑμᾶς Ἀρίσταρχος ὁ συναιχμάλωτός μου καὶ Μᾶρκος ὁ ἀνεψιὸς Βαρναβᾶ (περὶ οὗ ἐλάβετε ἐντολάς, ἐὰν ἔλθῃ πρὸς ὑμᾶς, δέξασθε αὐτόν) <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/novum-testamentum-graece-na-28/read-the-bible-text> [18.11.2020].

XV в., (л. 102б); НБКМ 94 от XIV в., (л. 151 а). Тази особеност на атонско-търновската редакция на Апостола преминава в първата славянска печатна Библия, Острожката на Иван Феодоров от 1581 г. (Острожка библия / Ostrozhka bibliya 1581: 1202), както и в многобройни по-късни издания на Библията и Апостола.

Речникът на църковнославянския език на арх. Ат. Бончев потвърждава, че анеѱи се свързва изключително с глава 4, стих 10 на Посланието на ап. Павел до колосяните (Бончев / Bonchev 2002: 24). В цялата текстова история на разпространение на този стих се оформя синонимен ред нетии, сыновъ, сыновьць, анеѱи. Смятам, че на сыновъ може да се гледа като на междинен етап от образуването на дериват за назоваване на *племенник* от сынъ в процеса на формирането на сыновьць. Следи от съществуването на ж. р. от това съществително откриваме в речника на Н. Геров, който отбелязва *синовица*, *синица* „млада, снажна, левент жена; мома“ (Геров / Gerov 5: 303).

3.3. Нетии в Пролога

В процеса на работа върху настоящата публикация се натъкнах на няколко невъведени досега в обращение примера за употреба на нетии в Простия пролог.

Един от известните братови синове, този път от Стария Завет, е племенникът на Авраам Лот. В един от сравнително редките южнославянски преписи на библейски книги, ръкопис Григ. № 1 – Осмокнижие от първата половина на XVI в., от сбирката на В. И. Григорович[105], той е назован описателно: оуслышав же авраамъ ꙗко плѣнише лота сна брата своего (л. 3б). В руски препис на Петокнижието от основната колекция на Троицко-Сергиевата лавра (Тр. № 1 от XIV в.[106]) Лот е назован сыновець – слъшавъ аврамъ ѫко плененъ быс лотъ снвцъ его сыновець (12б). Интересно е, че в така наречената Елисаветинска Библия от 1751 г. Лот е братаничь – (Елисаветинска библия / Elisavetinska bibliya 1751.1: 107). Отбелязването паметта на праведния Авраам и неговия племенник Лот в православния календар е на 9. октомври. В Станиславовия (Лесновския) пролог от 1330 г. тя е означена по следния: въ тѣ днь паметь флорентиꙗна и праведнаго авраама и лота нетию ѥго 35b (Павлова, Желязкова / Pavlova, Zhelyazkova 1999: 53). Нетии откриваме в същия контекст и в Лобковския пролог (46г) (СДРЯ[107]). Без претенция за изчерпателност към това ще добавим и ръкопис Тр.-Серг. 33 от XIV в. (л. 73а[108]). Всички тези употреби на нетии са от Простия пролог. В появилия се през XIV в. превод на Стишния пролог на мястото на нетии в отбелязването на тази памет откриваме гръцкото анеѱеи. Като пример ще посочим Даниловия пролог от 1620 г.: въ тьже днъ паметь праведнаго авраам и лота анеѱеа его НБКМ 1042 (л. 77б[109]). Що се отнася до старопечатните прологи, то там откриваме и нетии (Пролог 1675 г.[110]), и анеѱеи (Пролог 1792 г.[111]). В Станиславовия (Лесновския пролог) има още един племенник, наречен нетии. Така е определен преподобният Кириак отшелник, чиято памет се отбелязва на 29.09: ть бѣ вь црство ѳеѡсиꙗ великааго. ѿ гра корента. снь ꙗѡ презвитера.

---

[105] РГБ, Москва, фонд 87, сбирка на В. И. Григорович <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[106] РГБ, Москва. основна колекция на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, фонд 304/I, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[107] https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/

[108] РГБ, Москва. основна колекция на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, фонд 304/I, <https://lib-fond.ru/lib-rgb, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[109] Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Дигитална библиотека, <http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=1337> [18.11.2020].

[110] Колекция старопечатни книги на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[111] Колекция старопечатни книги на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

цркꙋвь коринта. и ѥвдоѯиѧ. нети же петра ѥппа (26а) (Павлова, Желязкова / Pavlova, Zhelyazkova 1999: 44). По аналогичен на предходния случай с паметта на праведния Авраам и Лот, нетии откриваме в Тр.-Серг. 33[112] (53г), както и в СДРЯ – този път в Юриевския пролог от първата половина на XIV в. (СДРЯ[113]). В паметта за 29. септември в Стишния пролог откриваме непреведеното анеѱеи НБКМ 1042 (л. 52а[114]). Гръцката заемка намираме и в старопечатни руски пролози (Пролог 1675 г., л. 97а; Пролог 1792 г., л. 95а[115]).

3.4. Нетии, нестера и техните синоними в църковно-юридическата книжнина

Едно от местата, където очаквано намираме названия на *племенник/-ица* е църковно-юридическата книжнина и това са на първо място текстовете, свързани с изброяването на степените на родство и на забранените поради роднинска връзка бракове.

Устюжката кръмчая (РГБ, ф. 256, Рум. 230)[116] е съхранила едни от редките употреби на нетии и нестера. Рум. 230 е посочен без контекст и сигнатура още в речника на Востоков. Оттам в същия вид попада в речника на Миклошич. Ето и конкретния пример за нестера *племенница*: аще кто поиметь сестреницѣ ли дъщерьшю. ли нестерꙋ да не боудеть ть сцни (л. 25б). Лексемата е употребена в една от най-древните съставни части на славянската църковно-юридическа книжнина – Номоканона на Йоан Схоластик. Сходен по смисъл е текстът на едно от Апостолските правила в Ефремовската кръмчая от първата половина на XII в. (Бенешевич / Beneshevich 1906): ѳі. водѧи дъвѣ сестрѣници. ли сестричьноу. не можеть бъіти причьтьникъ – ὁ δύο ἀδελφὰς ἀγόμενος ἢ ἀδελφιδῆν οὐ δύναται εἶναι κληρικός (Бенешевич / Beneshevich 1906: 65). Примерът е цитиран в Речника на руския език XI–XVII в. (Словарь / Sovar' 2000: 98).

В Устюжката кръмчая попаднах на още един пример – това е интересуващата ни в това изследване нетии. Този път е в частта, която разглежда степените на родство с тези, които нито ние сме родили, нито са от нас родени, но принадлежат към същия род и корен: ꙗко братъ, сестръі тьтка. нетии. сестрична, братоучадъ братнѧ дъчи (л. 73б). Както се вижда *племенникът* е наречен нетии, но племенницата е сестрична.

Напоследък М. Цибранска-Костова подготви изследване, издание и новобългарски превод на Закон градски/Прохирон по Иловичката кръмчая от 1262 г., където този ценен писмен паметник се появява за първи път в южнославянската книжнина (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021). Твърде рядкото съществително сыновъ *племенник* е използвано в грань. лѳ. ѡ казнехь. В параграф 72 на титул 39 се третират наказанията на влезли в брачни или в плътски взаимоотношения с близки родственици: иже бракомь съв҆коуплѧюще се. или и инако сплѣтающе се. или ѿць и снь сь мтерию и сь дьщерию. или сыновь сь бывшею женою стрыѧ ѥго. или стрыи сь бывшею женою сестричицѧ ѥго. Между непозволените брачни или интимни връзки са и тези между племенник и бившата жена на своя чичо, както и на чичо с бившата жена на своя племенник. Въпросният *племенник* е назован първия път сыновъ, а втория път – сестричиць. В изданието и превода на Прохирона рядката употреба на сыновъ като *племенник* е останала неотбелязана, което е рефлектирало и на съвременния превод на текста: „… или син с бившата жена на своя чичо, или чичото с бившата съпруга на своя племенник“ (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021). Изданието включва *Глосар на думи, изрази и термини*

---

[112] РГБ, Москва. Основна колекция на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, фонд 304/I, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[113] https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/

[114] Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Дигитална библиотека, <http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=1337> [18.11.2020].

[115] Колекция старопечатни книги на Библиотеката на Троицко-Сергиевата лавра, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[116] РГБ, Москва, ръкописен фонд на Румянцевския музей, <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2JGvj4LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

в средновековния текст на „Прохирона“ според Иловичкия препис от 1262 г. От него става ясно, че в Прохирона *племенникът* е наречен сестричищь, а племенницата – сестрична. Както посочих по-горе, към тези данни трябва да добавим и употребата на още една лексема за *племенник* – сыновъ (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2021).

В средата на XVII в. (1650–1653 г.) се появява първата църковнославянска печатна Кръмчая, събрала в себе си църковно-юридическото наследство на православната славянска книжнина. Без претенция за изчерпателност на приведените сведения, ще посоча различни начини на назоваване на *племенник/-ица*: сестричичь, сестрична, сестреница, братаничь, братаина, братанъкъ, братанка (Кръмчая 1650: 510, 618, 624, 630, 637[117]). Появяват се и първите примери за употребата на племѧньница като роднинско, а не като родово наименование.

3.5. Нетии в историческите съчинения

В речника на Срезневски са цитирани 2 примера за нетии от руски хроники – *Никоновската летопис* и *Руския хронограф (Летописец еллинский и римский)* в редакцията му от 1512 г. И двата примера, приведени по-долу, са свързани със събития от историята на Сръбското кралство.

В Никоновската летопис лексемата е употребена в разказа за българския цар Михаил III Шишман, който загива в битка със сърбите при Велбъжд. След неговата кончина на българския престол се възкачва цар Иван Александър: и сраженію бывшꙋ побѣждень бысть ѩтъ болгаромъ царь [михаилъ] и ꙋбіень; еже инѣмъ ꙋготова, самъ пострада. болгаре же стꙋда исполньше сѧ и многи погꙋбивше, александра того нетіа поставлѩше цара и въ своѧ възвратиша сѧ (ПСРЛ / PSRL 1885: 199).

В Руския хронограф от 1512 г. нетии е използвана при описанието на историческите събития, свързани със царуването на Стефан Урош II Милутин: волк же со агараны всю ꙁемлю растлиша. видѣв же стефанъ сіа, радѣраеть ꙁемлю. волк же служаше царю мѕсолманѕ с нетіи своими, рекше с сестричичи, и тѣмъ отеческѹю ꙁемлю дръжавшим. стефан же по отлꙋченныи емꙋ живаше (ПСРЛ / PSRL 1911: 428). Много важно е да се отбележи, че под линия в изданието е приведено разночетение от преписи на този Хронограф, в които нетии е заменено с со братовичи.

Към тези източници *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.* прибавя още *Летописец на патриарх Никифор* и *Лаврентиевската летопис* (СДРЯ[118]).

3.6. Нетии в късносредновековни глосари

В речника на Фр. Миклошич е отбелязано, че нетии се среща в Азбуковник. Библиографската справка насочва към издание на И. П. Сахаров със заглавие *Азбуковник и сказание о неудобь познаваемых речах*, публикувано в поредицата *Сказания русского народа* по преписи от XVII в. (Сахаров / Saharov1849). Сред „неудобопонимаемите“ думи между многобройни лексеми, основно от чужд произход, е и нетии, пояснена лаконично с ‘племянник’ (Сахаров / Saharov 1849: 173). Това сочи че през XVII в. лексемата вече е била „неудобопонимаема“ за русите.

3.7. Нетии в среднобългарския превод на *Римския патерик*

В настоящото изследване вниманието е насочено и към още един извор, в който откриваме рядкото за старобългарската, а и за старата славянска, книжнина, наименование на *племенник* – нетии – *Римския патерик*.

Използваният в статията материал от старобългарския превод на *Диалозите* е от монографията на Кр. Диди (Дидди / Diddi 2001), а от среднобългарския търновски превод по ръкопис РНБ .Q. I 275, ср. XIV в., подготвен за публикация и въведен в обращение от П. Петков на страницата на Encyclopedia Slavica sanctorum[119]. Именно в този втори търновски превод попаднах на двукратна употреба на нетии.

---

[117] <https://lib-fond.ru/lib-rgb>, <http://www.gorazd.org/?q=en%2Fnode%2F103&fbclid=IwAR3kYk1xUh5We2 JGvj4 LaMotpSEvV3PNKyt0FrnOD5Cry5_n70Snw_njlvg> [18.11.2020].

[118] https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/

[119] <http://www.eslavsanct.net> [18.11.2020].

В глава 9. на Книга първа от *Римския патерик* се разказва за епископа на Ференте Бонифаций (Περὶ Βονιφατίου ἐπισκόπου πόλεως Φέρνης) (PL 77: 190–200). На няколко пъти в разказа се намесва фигурата на племенника на епископа – презвитер Констанций. По-долу привеждам сравнение между старобългарския, среднобългарския преводи в съпоставка с гръцкия текст:

Старобългарски превод	Среднобългарски превод	Паралелен гръцки текст
Дидди / Diddi 2001	РНБ .Q. I 275	PL 77: 190, 194
Първи епизод		PL 77: 190
14r въ единъ дн҃ь коньстаньтїю прозвутерову. Своемоу снови повелѣ. ꙗко да всѧ въ епкпїи вин҆ꙑꙗ съсоудꙑ ѡмꙑвають и посмолѧть	38r въ единъ же дн҃ъ констнтїю презвитерꙋ своемꙋ нетїю повелѣ, ꙗко да всѧ ꙗже въ епкпии винныѭ съсѫды изꙑмꙑеть и посмолитъ	Ἐν μιᾷ δὲ ἡμέρᾳ Κωνσταντίῳ τῷ πρεσβυτέρῳ τῷ ἑαυτοῦ ἀνεψιῷ προσέταξεν, ὅπως ὅλα τὰ ἐν τῷ ἐπισκοπίῳ τοῦ οἴνου σκεύη πληθυνθῶσι καὶ πισσοθῶ
Втори епизод		PL 77: 194
16r въ дроугоє же врѣмѧ преженаречен҆ныи констаньтїи прозвутеръ. сего сновець. конь свои на .ві. ꙁлатицю продѧ	41v въ дрꙋгоє оубо времѧ. преженаречен҆ныи коньстаньтїе презвитеръ. свои конъ на .ві. ꙁлатикъ продѧ	Ἐν ἄλλῳ τοίνυν καιρῷ ὁ προλεχθεὶς Κωνστάντιος ὁ πρεσβύτερος ὁ τούτου ἀνεψιὸς τὸ ἑαυτοῦ ἵππον εἰς δώδεκα νομίσματα
Трети епизод		PL 77: 194
16r на памѧть емоу прїиде ꙗко кѡнстантїи прозвутеръ сновь его конь продалъ е	42r въ памѧтъ же его прииде ꙗко константїе презвитеръ нетїи его конъ свои продалъ е	Εἰς μνήμην δὲ αὐτῷ ἦλθεν. ὅτι Κωνστάντινος ὁ πρεσβύτερος ὁ αὐτοῦ ἀνεψιὸς, τὸν ἵππον αὐτοῦ πέπρακε

Примерите показват, че в старобългарския превод ἀνεψιός е преведено със сынъ, сыновъ, сыновьць а в търновския превод на 2 пъти се появява нетии. Във втория от примерите в среднобългарския превод, приведени по-горе, ἀνεψιός е пропуснат.

Без съмнение обаче нетии, нестера са били част от речниковото богатство на нашия език в исторически план. Макар и единични свидетелствата за неговото присъствие са безспорни. До знакови паметници като Симеоновия изборник от 1073 г., архаичното на ядро на корпуса от църковно-юридическата книжнина, чийто превод е свързан с началния период от развитието на старобългарската книжнина, се нареждат уверено Станиславовият (Лесновският) пролог от 1330 г. и среднобългарският търновски превод на *Римския патерик*. И докато преписът на Пролога, направен от книжовника Светослав в Лесновския манастир, следва архетип и появата на нетии може да се обясни със следване на прототипа, при което запазването на архаизми и на неприсъщи за езика изразни средства е по-лесно, то присъствието на нетии в нововъзникналия през XIV в. среднобългарски превод на *Римския патерик* говори за реално присъствие на лексемата в речниковото богатство на българския език през XIV в.

Цитирана литература / References

Бенешевич 1906: Бенешевич, В. Н. *Древнеславянская кръмчая XIV титулов без толкования*. Т. 1. Санкт-Петербург: „Типография Императорской академии наук“. (Beneshevich 1906: Beneshevich, V. N. *Drevneslavianskaia krmchaia XIV titulov bez tolkovaniia*. T. 1. Sankt-Peterburg: „Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk“.)

БЕР 1999: *Български етимологичен речник*, Т. 5 (падеж – пуска). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999. (BER 1999: *Balgarski etimologichen rechnik*, T. 5 (padezh – puska). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.) <https://ibl.bas.bg/ber/> [20.01.2021]

БЕР 2002: *Български етимологичен речник*, Т. 6 (пускам – словар). София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002. (BER 2002: Balgarski etimologichen rechnik, T. 6 (puskam – slovar). Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.) <https://ibl.bas.bg/ber/> [20.01.2021]

Бончев 2002: Бончев, Ат. *Речник на църковнославянския език*. Т. 1. 2002. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. (Bonchev 2002: Bonchev, At. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskya ezik*. T. 1. 2002. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.)

Будилович 1875: Будилович, А. С. *XIII слов Григория Богослова в древнеславянском переводе.* По рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук. (Budilovich 1875: Budilovich, A. S. *XIII slov Grigoriia Bogoslova v drevneslavianskom perevode*. Po rukopisi Imperatorskoi publichnoi biblioteki XI veka. Sankt Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.)

Востоков 1858: Востоков, Х. А. *Словарь церковнославянского языка*, Т. 1. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук. (Vostokov 1858: Vostokov, H. A. *Slovar' tserkovnoslavianskogo iazyka*, T. 1. Sankt Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.)

Геров 1895: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 1. Пловдив: Дружествена печатница *Съгласие*. (Gerov 1895: Gerov, N. *Rechnik na balgarskya ezik*. T. 1. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa *Saglasie*.)

Геров 1901: Геров, Н. *Речник на българския език*. Т. 5. Пловдив: Дружествена печатница *Съгласие*, 1901. (Gerov 1901: Gerov, N. *Rechnik na balgarskya ezik*. T. 5. Plovdiv: Druzhestvena pechatnitsa *Saglasie*.)

Дидди 2001: Дидди, К. *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва: Индрик. (Diddi 2001: Diddi, K. *Paterik Rimskii. Dialogi Grigoriia Velikogo v drevneslavianskom perevode*. Moskva: Indrik.)

Елисаветинска Библия 1751: Библия. Санкт-Петербург (Elisavetinska bibliya 1751: Biblia. Sankt-Peterburg) <https://archive.org/details/bibliasiriechkni01luik/page/108/mode/ 1up> [20.01.2021]

Истрин 1920: Истрин, В. М. *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе.* Текст, исследование и словарь, Т. 1. Текст. Петроград: Российская государственная академическая типография. (Istrin 1920: Istrin, V. M. *Khronika Georgiia Amartola v drevnem slaviano-russkom perevode*. Tekst, issledovanie i slovar', T. 1. Tekst. Petrograd: Rossiiskaia gosudarstvennaia akademicheskaia tipografiia.)

ОЛА (под печат): *Общеславянский лингвистический атлас*, Т. 11. Термины родства. Карта L 1878 'сын брата' S. Wölke, П. Гриценко; Карта L 1879 'дочь брата' – авторы: I. Doliński, Л. Рябець; Карта L 1880 'сын сестры' – авторы: Г. Кобиринка, S. Wölke; Карта L 1881 –'дочь сестры' – авторы: I. Doliński, М. Ткачук. (OLA (in print) *Obshcheslavianskii lingvisticheskii atlas*, T. 11. Terminy rodstva. Karta L 1878 'syn brata' S. Wölke, P. Gritsenko; Karta L 1879 'doch' brata' – avtory: I. Doliński, L. Riabets'; Karta L 1880 'syn sestry' – avtory: G. Kobirinka, S. Wölke; Karta L 1881 –'doch' sestry' – avtory: I. Doliński, M. Tkachuk.)

Острожка библия 1581: *Библия*. Острог: Тип. К.К. Острожского, (Ostrozhka bibliya 1581: Bibliia. Ostrog: Tip. K. K. Ostrozhskogo) <https://txt.drevle.com/text/ob1581-68-kolosyanam/2> [20.01.2021]

Павлова, Желязкова 1999: Павлова, Р., В. Желязкова. *Станиславов (Лесновски) Пролог от 1330 г*. Велико Търново: Фабер. (Pavlova, Zhelyazkova 1999: Pavlova, R., V. Zhelyazkova. *Stanislavov (Lesnovski) Prolog ot 1330* g. Veliko Tarnovo: Faber.)

ПСРЛ 1885: *Полное собрание русских летописей, изданные по высочайчему повелению Археографическою коммиссиею*. Т. 10. VIII. *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописею*, Санкт Петербург: Типография Министерства внутренных дел. (PSRL 1885: *Polnoe sobranie russkikh letopisei, izdannye po vysochaichemu poveleniiu Arkheograficheskoiu kommissieiu*. T. 10. VIII. *Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarsheiu ili Nikonovskoiu letopiseiu*, Sankt Peterburg: Tipografiia Ministerstva vnutrennykh del.)

ПСРЛ 1911: *Полное собрание русских летописей, изданные по височайшему повелению Археографическою коммиссею*. Т. 22. *Русский хронограф.* Часть первая. Хронограф редакции 1512 г. Санкт Петербург: Типография Министерства внутренных дел. (PSRL 1911: *Polnoe sobranie russkikh letopisei, izdannye po visochaishemu poveleniiu Arkheograficheskoiu kommisseiu*. T. 22. *Russkii khronograf*. Chast' pervaia. Khronograf redaktsii 1512 g., Sankt Peterburg: Tipografiia Ministerstva vnutrennykh del).

РБЕ 2004: *Речник на българския език*. Т. 12. София: Издателство на БАН, (RBE 2004: Rechnik na balgarskya ezik. T. 12. Sofia: Izdatelstvo na BAN) <https://ibl.bas.bg/rbe/> [20.01.2021]

Сахаров 1849: Сахаров, И. П. *Сказания русского народа*, Т. 2 (кн. 5, 6, 7, 8). Санкт Петербург. (Sakharov 1849: Sakharov, I. P. *Skazaniia russkogo naroda*, T. 2 (kn. 5, 6, 7, 8). Sankt Peterburg).

СДРЯ 2002: *Словарь древнерусского языка XIV–XIV вв.* Т. 5. Москва: Русский язык (SDRIa 2002: *Slovar' drevnerusskogo iazyka XIV–XIV vv.* T. 5. Moskva: Russkii iazyk) <https://rus-old-russian-dict.slovaronline.com/> [20.01.2021]

Симеонов сборник 1991: *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Изследване и текст. София: Издателство на БАН. (Simeonov sbornik 1991: *Simeonov sbornik (po Svetoslavovya prepis ot 1073 g.)*. Izsledvane i tekst. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Словарь 1986: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 11. Москва: Наука, 1986 (Slovar' 1986: Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv. Vyp. 11. Moskva: Nauka, 1986) <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii> [20.01.2021]

Словарь 1989: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 15. Москва: Наука, 1989 (Slovar' 1989: Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv. Vyp. 15. Moskva: Nauka, 1989) <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii> [20.01.2021]

Словарь 2000: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 24. Москва: Наука, 2000 (Slovar' 2000: Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv. Vyp. 24. Moskva: Nauka, 2000) <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii> [20.01.2021]

Словарь 2011: *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 29. Москва: Наука, 2011 (Slovar' 2011: Slovar' russkogo iazyka XI–XVII vv. Vyp. 29. Moskva: Nauka, 1975-) <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=xi-xvii> [20.01.2021]

Срезневский 1893: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, Т. 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук. (Sreznevskiy 1893: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*, T. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.)
Срезневский 1902: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, Т. 2. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук. (Sreznevskiy 1902: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*, T. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.)
Срезневский 1912: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, Т. 3. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук. (Sreznevskiy 1912: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*, T. 3. Sankt-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi akademii nauk.)
СС 1994: *Старославянский словарь* (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва: Русский язык. 1994. (SS 1994: *Staroslavianskii slovar'* (po rukopisiam X–XI vekov). Pod redaktsiei R. M. Tseitlin, R. Vecherki, E. Blagovoi. Moskva: Russkii iazyk.)
СтбР 1999: *Старобългарски речник*. Отговорен редактор ч.-кор. Проф. Дора Иванова-Мирчева. Т. 1. София: „Валентин Траянов". (StbR 1999: *Starobalgarski rechnik*. Otgovoren redaktor ch.-kor. Prof. Dora Ivanova-Mircheva. T. 1. Sofia: „Valentin Trayanov") <https://ibl.bas.bg/> [20.01.2021]
СтбР 2009: *Старобългарски речник*. Отговорен редактор ч.-кор. Проф. Дора Иванова-Мирчева. Т. 2. София: „Валентин Траянов". (StbR 2009: *Starobalgarski rechnik*. Otgovoren redaktor ch.-kor. Prof. Dora Ivanova-Mircheva. T. 2. Sofia: „Valentin Trayanov") <https://ibl.bas.bg/> [20.01.2021]
Трубачев 1959: Трубачев, О. Н. *История славянских терминов родства и некоторых терминов общественного строя*. Москва: Издательство АН СССР. (Trubachev 1959: Trubachev, O. N. *Istoriia slavianskikh terminov rodstva i nekotorykh terminov obshchestvennogo stroia*. Moskva: Izdatel'stvo AN SSSR).
Цибранска-Костова 2021: Цибранска, Костова, М. *Прохирон/Закон градски (Юридическото наследство на православните славяни)*. София: „Валентин Траянов". (Tsibranska-Kostova 2021: Tsibranska, Kostova, M. *Prohiron/Zakon gradski (Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnite slavyani)*. Sofia: „Valentin Trayanov".)
ЭССЯ 1997: *Этимологический словарь славянских языков*. Праславянский лексический фонд, Т. 24 *navijati (sę)/navivati (sę)–nerodima(jь). Москва: Наука. (ESSIa 1997: *Etimologicheskii slovar' slavianskikh iazykov*. Praslavianskii leksicheskii fond, T. 24 *navijati (sę)/navivati (sę)–nerodima(j'). Moskva: Nauka) <http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja> [20.01.2021]
Miklosich 1862–1865: Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.* Vindobonae: Guilemus Braumueller.
PL: Migne, J.-P. *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. <http://patristica.net/latina> [20.01.2021]
SJS 1970: *Slovník jazyka staroslověnskeho*. T. 2. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, <http://byzantinorossica.org.ru/PS_Vocabularies.html> [20.01.2021]
SJS 1987: *Slovník jazyka staroslověnskeho*. T. 4. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, <http://byzantinorossica.org.ru/PS_Vocabularies.html> [20.01.2021]

RARE RELATIVE NAMES IN THE OLD BULGARIAN LITERATURE - *NETII, NESTERA* IN THE CONTEXT OF THE NAMES OF A NEPHEW / NIECE IN THE OLD SLAVONIC LITERATURE

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
elka_mircheva@abv.bg

Abstract: The article deals with rare name in the Old Slavonic Literature of "nephew" *netii, nestera*. Some examples of its use have been published. The rare names considered in the context of numerous names for "nephew". Information about its distribution in modern Slavonic dialelects is given.

Keywords: *Historical lexicology, Old Bulgarian literature, Etymology*

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language
52 Shipchenski Prohod Blvd., bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria
elka_mircheva@ibl.bas.bg

МОТИВАЦИЯ НА ДУМИТЕ ОТ ТЕМАТИЧНОТО ОБЕДИНЕНИЕ *ОБЛЕКЛО* В СЛАВЯНСКИТЕ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ

Татяна Илиева
Кирило-Методиевски научен център – БАН
ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме: Предмет на изследване в статията е мотивацията на думите от тематичната група „Облекло“ в славянските писмени паметници. Емпиричният материал, ексцерпиран от основните палеославистични лексикографски трудове, е класифициран по мотивираща основа (глаголна, субстантивна, адективна, сложносъставна), а вътре в отделните групи по словообразувателен формант.

Ключови думи: *Историческа лексикология на българския език, Исторически тематичен речник, форематология – термини.*

В нашата наука еволюцията на облеклото, и в частност средновековното българско облекло, е обект на проучвания от средата на XX век, но истински бум при изследванията по форематология се наблюдава през последните две десетилетия[120]. Въпреки натрупаната значителна по обем научна литература към момента изучаването на костюма у нас е до голяма степен едностранчиво, извършвано основно в руслото на археологията и историята на културата. Засега езиковедските изследвания в тази област са твърде недостатъчни, със съществени празноти по отношение на тяхната пълнота[121]. Огромното речево богатство от лексикални исторически свидетелства за начина на носене на българина през вековете все още чака своето цялостно и систематично проучване.

Предлаганата статия разглежда словообразувателната мотивация на думите от тематичното обединение[122]„Облекло“ в славянските писмени паметници.

Изследването се базира на основните палеославистични лексикографски трудове[123]:

- класическия старобългарски корпус (по данни на СтбР и СС);
- речниците на Фр. Миклошич (Mikl), И.И. Срезневски (Срезн), ЧАН (SJS) и РАН (СДРЯ), съдържащи речниковото богатство както на редица старобългарски паметници, съхранени по късни преписи, така и на паметници от други редакции.

Като емпирична основа се използват публикуваните в ГСУФСлФ, Т. 25 материали за тематичен речник към средновековни славянски текстове, включващи тематичната група „Облекло“ (Илиева 2020б)[124].

---

[120] Вж. библио-справка за изследванията върху облеклото на средновековните българи у Илиева / Ilieva 2020а.

[121] С филологическа насоченост са работите на В. Желязкова (Желязкова / Zhelyazkova 2008), Ц. Досева (Досева / Doseva 2010), С. Аризанова (Аризанова / Arizanova 2016), Т. Илиева (Илиева / Ilieva 2020а, б), М. Цибранска-Костова. (Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2020).

[122] Нататък за краткост използвам съкращението ТО.

[123] Лексикографската база на това изследване е значително разширена в сравнение с изследването на Л. Макаријоска от 2003, което освен класическия стб. корпус взима под внимание паметници само от югозападните предели на Средновековна България (Макаријоска / Makariyoska 2003). По-богат е емпиричният материал и в сравнение с използвания от С. Аризанова, която се позовава основно на СтбР и ЦслР (Аризанова / Arizanova 2016 г.).

[124] Тематичното обединение включва следните подтеми: общи думи, части (елементи) и гарнитури на дреха, видове дрехи, допълнения и аксесоари към облеклото, суровини и материали за производство на дрехи, производство на тъкани и дрехи, грижи за облеклото, облеклото и начинът на носене като белег за социална принадлежност, облеклото и начинът на носене като израз на емоционалното състояние на човека. При издирване членовете на съответната тематична група се прилага методът на ключовите думи на Елмслев (Ельмслев / El’mslev 1962:

В анализа се изхожда от теоретичната постановка за мотивацията на лексикалното значение като основен принцип в продуцирането на производни думи от първообразни такива. Както е известно, словните единици се делят на мотивирани (производни) и немотивирани (непроизводни или първообразни). Мотивирани са онези от тях, които на синхронно равнище са образувани от други когнати, техни мотивиращи или произвеждащи (напр. рѫка > рѫкавъ, тьнькъ > тьньчица, одѣѩти > одѣѩло), а немотивирани – които на съвременно ниво не се обуславят от други думи (багъръ, платъ, роуба). Мотивираната дума се свързва с друга сродна дума или с няколко сродни думи чрез словообразователни мотивационни отношения. Мотивацията е връзка между две означаващи, при която значението на едното означаващо се определя чрез значението на другото означаващо (прътъ > прътиць, чрьвленъ > чрьвленица). Мотивираната дума е морфологично и семантично по-сложна от мотивиращата, т.е. съдържа повече морфеми и семи от нея. При стилистично неутралните и стилистично маркираните алосеми мотивиращ (произвеждащ) е стилистично неутралният, а мотивиран (производен) – стилистично маркираният.

1. Едносъставни думи

1.1. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от глаголна основа[125]

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√ **V**-∅

Думите от този словообразувателен модел представляват поствербални конверсиви, принадлежащи към един от трите склонитбени типа – по първо-*ā*- склонение, по второ -*o*-/-*jo*- и по трето -*i*- склонение. Характеризират се с конкретизация на първичната глаголна семантика, поради което в анализираната тематична група се използват за означаване почти изключително не на действие и резултат от действие, а на различни видове предмети – общи и конкретни наименования за облекло и видове облекло, елементи от облеклото, аксесоари към облеклото, суровини за производство на дрехи. Примери[126]:

- конверсиви по -*ā*-/-*ja*- основи: облача ‘дреха’ (< облачати ‘обличам’); повлака ‘пеплос’[127] (< повлачити ‘влача по земята’); заплата ‘кръпка’ (< заплатити ‘закърпя’); застога ‘фибула, игла’ (< застѧгнѫти); подъшьва ‘подметка’(< подъшити ‘подшия’); одѣѩ ‘дреха’ (< одѣѩти).
- конверсиви по -*o*-/-*jo*- основи: прѣпрѫгъ ‘покривало, връхна одежда’ (< прѣпрѧгати); окрои ‘дреха’ (< окроити).
- конверсиви по -*i*- основи: изгрѣбь ‘кълчища’ (< изгрѣбати); обоувь ‘обувка’ (< обоути); обѧзь ‘превръзка’ (< обѧзти); прѧдь ‘предиво, прежда’ (< прѧсти).

В паметниците се срещат редица примери за морфологична дублетност при конверсивите, напр.:

- морфологични дублети по -*ā*- и -*o*- основи: нашьвъ, -а *м.* / нашьва, -ы *ж.* ‘нашивка, орнамент, избродиран върху дреха’ (< нашити); подъвлакъ, -а *м.* / подъвлака, -ы *ж.* ‘подгъв на дреха, обшивка’ (< подъвлачити); повѫзъ, -а *м.* / повѫза, -ы *ж.* ‘превръзка за глава’ (< повѧзти);
- морфологични дублети по -*o*- и -*i*- основи: остегъ / остежь ‘пристягаща се на врата дреха (< осътѧгнѫти ‘пристягам’).

---

136) – чрез наименованията на базовите за конкретната сфера от бита на даденото общество в определената историческа епоха понятия се определя мрежата от подчинените думи, зависещи от тези наименования, и съществуващата в тази мрежа йерархия.

[125] При инвариантното изписване на словообразувателния модел със знак ‘√‘ и последваща латинска буква V (verbum) се означава мотивиращата глаголна основа. След разделителен дефис се указва словообразуващият суфикс. Липсата на суфикс се отбелязва с ∅.

[126] Справка за източника на ексцерпция за всяка дума и илюстративни примери към нея могат да бъдат намерени в ГСУФСлФ, Т. 25 (Илиева / Ilieva 2020б).

[127] Вид дълга до петите дреха.

Не са редки при тази категория думи и префиксалните дублети, напр.: покровъ (< покрыти) редом с прикровъ (< прикрыти) в значение ‘покривало, було’; отокъ (< отъкати) редом с затокъ (< затъкати) в значение ‘ива на тъкан, край (на дреха)’; повои (< повити) редом с прѣвои (< прѣвити) в значение ‘превръзка’.

√ **V -ниѥ / -тиѥ**

Думите от този словообразувателен модел представляват отглаголни имена от категорията Nomina actionis. В разглежданото ТО такива има особено много в подтемите „Общи наименования“, „Производство на дрехи“ и „Грижи за облеклото“ като част от словообразувателната парадигма на глаголите, означаващи различни действия, свързани с обличането и носенето на дрехи, тяхната изработка и поддръжка:

брощениѥ ‘боядисване, багрене’ (< брощити ‘боядисвам, багря’); вѧзаниѥ ‘везане’ (< вѧзати); испьраниѥ ‘пране, изпиране’ (< испьрати); испьщрениѥ ‘украсяване с шарки’ (< испьстрити); очрьвлениѥ ‘обагряне’ (< очрьвити ‘багря’); шьвениѥ ‘шиене, шев’ (< шити).

При наименованията на -ниѥ / -тиѥ, също както и при поствербалните конверсиви, се наблюдава вторично опредметяване на глаголната семантика и преминаване на думите към категорията на конкретните названия, например:

истъканиѥ ‘тъкан’ (< истъкати); мьчьтаниѥ ‘украса’ (< мьчьтати); ношениѥ ‘дреха’ (< носити); покръвениѥ ‘покривало’ (< покрывати); приложениѥ ‘пришивка’ (< приложити); приставлениѥ ‘кръпка’ (< приставити); съпрѧдениѥ ‘тъкан’ (< съпрѧсти).

За разлика от конверсивите обаче девербативите на -ниѥ и -тиѥ продължават да се използват успоредно и като означения на действия или резултат от действия, развивайки полисемия. Например:

тъканиѥ, -иѩ *ср.* (< тъкати) – 1. Тъкане. Влъна бо на овци прѣжде бѣаше створена, егда и животъ, а тъканиѥ соукноу послѣжде бысть ЙоЕШ. 2. Тъкан. Ни отъ свильна тъканьѩ облачаше както ихъ ПНЧ;

облѣчениѥ, -иѩ *ср.* (< облѣщи) – 1. Обличане. Облѣчениѥ въ новоую свитоу Корм. Новг. 2. Облекло, покривало, одеяло;

обоутиѥ, -иѩ *ср.* (< обоути) – 1. Обуване. ~ въ калигы. 2. Обувка. Стопы твоѩ въ обоутьи.

Речниците засвидетелстват двойки имена на -ниѥ и -тиѥ, принадлежащи към ТО „Облекло“, мотивирани от глаголи-видови опоненти, със или без разлика в значението на базата на развила се дублетност поради неутрализация на аспектното противопоставяне в резултат от новото речепроизводство. Тук се диференцират две групи:

- Паралелни формации, мотивирани от основи на глаголи в св. и несв. в., образувани чрез промени в радикса (различни отгласни степени или разширения с наставки):

  навлачениѥ (< навлачити *несв.*) : навлѣчениѥ (< навлѣшти *св.*) ‘навличане’; одѣниѥ (< одѣти *св.*) : одѣѩниѥ (< одѣѩти *несв.*) ‘обличане; облекло’; омаканиѥ (< омакати *несв.*) : омочениѥ (< омочити *св.*) ‘боядисване (на тъкани)’.

- Паралелни формации, мотивирани от видово противопоставящи се помежду си глаголи със и без представка:

  багърениѥ (< багърити *несв.*) : обагърениѥ (< обагърити *несв.*) ‘багрене на тъкани’; пьстрениѥ (< пьстрити) : оупьстрениѥ (< оупьстрити) ‘украсяване с везба, шарки’.

Срещат се и префиксални дублети, мотивирани от префиксати на един основен глагол, продуцирани с различни представки, напр.:

обѧзаниѥ (< обѧзати) / повѧзаниѥ (< повѧзати) ‘лента за глава’; одѣѩниѥ (< одѣѩти) / съдѣѩниѥ (< съдѣѩти) ‘одеяние’; припоѩсаниѥ (< припоѩсати) / прѣпоѩсаниѥ (< прѣпоѩсати) / опоѩсаниѥ (< опоѩсати) ‘пояс’.

Документирани са също няколко синонимно-антонимни редове, в състава на които влизат производни на -ниѥ / -тиѥ, мотивирани от глаголи с противоположни представки:

‘обличане’ ↔ ‘събличане’

одѣниѥ ↔ съодѣниѥ; одѣѩниѥ ↔ изодѣѩниѥ; облѣчениѥ, навлѣчениѥ ↔ съвлѣчениѥ

Отделна група в анализираното ТО обособяват мотивираните от глаголна основа производни от категорията Nomina instrumentalia. Те принадлежат към следните словообразователни модели:

√ V-ло

Думи, продуцирани по този модел, се срещат в следните подтеми: общи и конкретни наименования на видове облекло (облачило ‘дреха’; облѣкло ‘облекло’; обѧзало ‘престилка’; одѣло / одѣѩло / одѣвало ‘одежда, покривало, одеяло, завивка’; приодѣло / приодѣвало ‘горна дреха, плащ’; роухло ‘дрехи, движимо имущество’), видове дрехи (оувѧсло ‘превръзка – платнена лента, която се слага на челото, украсена чалма, тиара’, повивало ‘превръзка’, покрывало ‘парче плат за покриване на глава, тяло и др.’); гарнитури към облеклото (крѫжило ‘вътък, нишка; лента, кордела’).

Както е видно от примерите, мотивиращи могат да бъдат префигирани или непрефигирани глаголи от св. и несв. в. с основа на гласна -и- (крѫжило) или на съгласна (оувѧсло, роухло). Немалък е броят и на производните от имперфективни глаголи на -ѧ-, -ѣ- и -ѩ- (обѧзало, одѣѩло). Има и деривати от глаголи на -/о/вати: одѣвало, повивало, покрывало. Налице е една тройка производни от глаголи – видови опоненти: одѣало, одѣвало, одѣло. Инвариантното значение на думите е ‘именуване на дрехата като средство, чрез което се извършва посоченото в изходната основа действие’:

√ V-(ьн)икъ$_2$

От посочения словообразувателен модел в разглежданото ТО ще отбележа думата запрѧжьникъ ‘катарама’ от подтемата ‘аксесоари към облеклото’. Понеже в достигналите до нас писмени паметници не е засвидетелствано прилагателно *запрѧжьнъ като междинно звено между словообразувателния връх запрѧг-ти (> запрѧщи) и съществителното запрѧжьникъ, приемам, че последното е произведено направо от глаголна основа посредством сложния формант -ьникъ.

√ V-тель / -тѣль

В разглежданото ТО към този модел принадлежи единствено съществителното обоутель / обоутѣль ‘обувки’. В паметниците се срещат и словообразователните дублети обоувь, обоутиѥ, обоувиѩе.

1.2. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от основа на съществително

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√S -иѥ$_2$[128]

Към указания модел в разглежданото ТО се отнасят суфиксални деривати със значение на nomina collectiva като: изгрѣбиѥ ‘кълчища’ (< изгрѣбь ,‘кълчища’); обоуциѥ ‘обувки’ (< обоуца *дв.* ‘обувки’), ремениѥ ‘ремъчен сплит, няколко ремъка, сплетени заедно’ (< ремень ‘ремък’), свилиѥ ‘коприна’ (< свила ‘коприна’); оусмиѥ ‘кожа’ (< оусма ‘кожа одрана и обработена’). Употребяват се в паметниците успоредно с изходните им съществителни имена.

√S-ниѩе

Наличието в езика на този модел, по който се формират имена с аналогична на мотивиращата дума семантика, би могло да се обясни със стремеж чрез ясно открояващата се наставка да се направи по-видима категориалната принадлежност на думата. Друго възможно обяснение е, че настав-

[128] С буквата S (substantivum) след знака на кореновата морфема ‘√‘ се означава мотивиращата именна основа.

ката -ище е започнала да се поставя най-напред в мн. ч. по аналогия с първични образувания като оноуща и обоуща (ab-u-tjā БЕР 4, 759), а впоследствие се е разпространила и във формите за ед. ч. Срв. нвб. *път – пътища*[129]. Ето няколко примера:

врѣтище 'торба, чувал; кесия, джоб; груба дреха от козя вълна в тъмен цвят, подобна на чувал, носена в знак на скръб' (< *врѣтъ 'чувал'[130]); ногавища 'панталони' (< *ногави, срв. рѫкавъ); обоувище 'обувка' (< обоувь 'обувка'); платище 'парче плат' (< платъ 'парче тъкан, първоначално ленена, после всякаква'); прътище 'парче плат' (< прътъ 'парче плат; мн.ч. дреха'); покровище 'покривало' (< покровъ 'покривало'; роубище 'вехта дреха' (< роубъ); роутище 'облекло, дрипа; халище' (< роута 'вехта дреха').

√S-ница

В разглежданото ТО към този модел принадлежат съществителните рѫкавица и ногавици. Второто би могло да се изведе или от незасвидетелствана мотивираща дума *ногави (паралелно на рѫкави), или да се приеме, че е произведено директно от нога чрез сложен формант -авица по аналогия с рѫкавица.

Отделна група обособяват мотивираните от субстантивна основа производни от категорията Nomina deminutiva. Те принадлежат към следните словообразователни модели:

√**S-ьць**: ободьць 'лорос, елемент от владетелското облекло' (< ободъ 'лента, ивица плат); подольць (< подолъ 'край на дреха'), соукманьць 'сукманче'(< соукманъ), фелоньць 'със фелон, част от царското облекло' (< фелонъ), платьць 'малко парче тъкан' (< платъ 'парче тъкан, първоначално ленена, после всякаква'), плесньць 'сандал' (< плесна 'ходило'), плетьць 'аналав, част от монашеското облекло' (< плетъ).

√**S-ица**: влъница 'малко вълна, вълничка' (< влъна), котыжица 'къса риза' (< котыга), мантиица 'къса мантия' (< мантиѩ), одеждица 'дрешка' (< одежда), пеленица 'пеленка' (< пелена), плесница (< плесна) 'сандал', понѩвица (< понѩва) 'престилка', пѫгъвица 'копче' (< пѫгъва), ризица 'ризка; *богослуж.* риза, обличана на посвещаваните в свещенически сан' (< риза); свитица 'със плащ от вълнен плат' (< свита), срачица 'риза' (< срака).

√**S-ьцѥ**: копытьцѥ 'вид плетена обувка' (< копыто), плесньцѥ (< плесна 'стъпало') 'сандал' (и двете с промяна в денотативното значение).

√**S-ка**: манътка (< манътиѩ), нитька (< нить), нашивъка (< нашьва), опоѩсъка (< поѩсъ), повѧзка (< повѫзъ), прѧжька (< прѧжь), свитъка (< свита). Произв. свитъчьныи.

√**S-ъкъ**: платъкъ 'парче плат, дрипи' (< платъ), пръткъ 'наметка' (< прътъ), подолъкъ 'край (на дреха), обшивка' (< подолъ), приполъкъ 'пола на дреха' (< приполъ).

1.3. Наименования от ТО „Облекло", мотивирани от основа на прилагателно[131]

Тук влизат наименованията от следните словообразователни модели:

√ **А-ина**[132]

Към този тип се отнасят наименования на суровини за производство на облекло: козичина / козличина / козьлина 'козя кожа', овьчина 'овча кожа', ѩрина 'ярешка кожа'. Трите дублета козичина – козличина – козьлина са продуцирани посредством прибавяне към основата на суфикс -ина без или със разширение -ич- по аналогия на съществителното овьчина, където -ьч- е от основата на име-

---

[129] За „обновяването" като характерна черта на словообразователния механизъм, при който се използва ярък продуктивен суфикс за създаване на книжен облик на дадена дума вж. у Ефимова / Efimova 2006: 47. Словообразователното значение на тези допълнителни суфикси е нулево според класификацята на Улуханов (Улуханов / Uluhanov 1996:149-202) поради абсолютното тъждество на значението в словообразователните двойки.

[130] Вж. БЕР 1:186.

[131] По правило се приема, че от прилагателни са образувани тези наименования, чието мотивиращо прилагателно е засвидетелствано в старославянските паметници (според българската научна терминология: старобългарски паметници – б.р.) (Ефимова / Efimova 2006: 44).

[132] Буквата А (adiectivum) след знака на кореновата морфема '√' означава мотивиращата прилагателна основа.

то. Възможно е и друго извеждане на деривацията: козичина < козичьнъ < козица срещу козьлина < козьлии < козьлъ.

√ А-ица

Според семантиката на мотивиращото прилагателно наименованията на облекла, произведени по този образец, атрибуират назованата дреха по отношение на:

- материята, от която е направена: власѣница ‘груба дреха от остра вълна’ (< власѣнъ), льнѣница ‘ленена риза’ (< льнѣнъ), платьница ‘саван’ (< платьнъ), плащаница ‘саван’ (< *платјаница < платѣнъ);
- технологията, по която е изработена: пленица[133].
- цвета, който я характеризира: тук спадат синонимните названия за ‘пурпурна одежда’ багърѣница (< багърѣнъ), чрьвленица (< чрьвленъ), чрьмленица (< чрьмленъ).
- украсата ѝ: трѣсновитица ‘дреха, украсена с ресни’ (< трѣсновитъ);
- частта от тялото, която покрива: поѧсьница ‘пояс’ (< поѧсьнъ), прьстатица ‘ръкавица’ (< прьстатъ);
- начина, по който се носи: осътѧгньница ‘долна риза’ (< *осътѧгньнъ < осътѧгнѫти ‘прикрепвам около, пристягам’), окровьница ‘плащ’[134], ѫтрьница ‘долна риза’ (< ѫтрьнь);
- размера: соугоубица ‘широк плащ’ (< соугоубь).

Освен наименования на дрехи по модела √А-ица[135] в разглежданото ТО са образувани:

- три nomina loci, възхождащи към деноминативни относителни прилагателни, в два от случаите атрибуиращи именуваните посредством тях места според обекта на предназначението им – ризьница и облачильница ‘дрешен склад’ (< облачильнъ < облачило ‘дреха’ < облачити), а в третия – чрьвильница ‘бояджийско ателие’ (< *чрьвильнъ < чрьвити) – според извършваната там дейност (отношение към действие).
- едно име на животно (шелковица ‘копринена буба’), мотивирано от притежателно прилагателно и атрибуиращо назованото чрез него живо същество по видова принадлежност.

√ А-ьство

По този модел се образуват наименования на занаяти. Семантично към разглежданото тук ТО можем да отнесем общото наименование за ‘майсторство, занаят’ хѫдожьство (< хѫдогъ ‘майстор занаятчия’) и по-конкретното шьвьчьство ‘шивачество’[136].

√ А-ота

Към този тип се отнасят няколко nomina abstracta, реализиращи на контекстуално равнище вторична конкретна семантика, означавайки чрез качеството окачествявания предмет: ветъхота ‘овех-

---

[133] Форма в резултат на хаплология от **плетьница**.

[134] За окровьница не е засвидетелствано мотивиращо прилагателно окровьнъ, възхождащо към словообразувателен връх глаголна основа (през конверсив *окровъ). Такова обаче може да се реконструира по аналогия с наличното в паметниците покровьнъ (< покровъ < покрыти). Срв. окрыти, окръвение.

[135] Тези деадективни производни имат ономасиологична база, равна на определително съчетание ‘еди си каква дреха’, определена по отношение на материя, цвят и пр. Срв. паралелно съществуващите двойки чрьвленица – чрьвленаѧ (риза). По-малък брой деривати в разглежданото ТО имат друга база, различна от ‘дреха’ – ‘копринена буба’ (шелковица), ‘везбарска работа’ пѧлица, ‘дрешен склад’ ризьница.

[136] Съществителното шьвьчьство, както и други от разглеждания модел, се характеризира с т.нар. от М. Докулил прост и недиференциран ономасиологичен признак (Dokulil 1962: 34). Това означава да приемем, че думата е мотивирана от прилагателно шьвьчии, към значението на което следва да прибавим като подразбираемо определяемо хѫдожьство ‘изкуство’ – шьвьчеѥ хѫдожьство ‘шивашко умение’. Като опосредована мотивираща може да се приеме деятелското име шьвьць.

тялост; вехта дреха (в съчетание с метафорична употреба на глагола съвлѣщи)'; нагота 'голота; голотии', пьстрота 'многоцветие; шарена дреха', красота 'хубост, хубава дреха', синета / синота 'синьо; прежда и тъкан със син цвят, висон', мѧкота 'мека дреха', гладота 'фина дреха' (< гладъкъ).

Производните на -ота и -ьство имат по принцип абстрактно значение, поради което наличието им в това ТО, съставено предимно от конкретни думи, е ограничено.

1.4. Наименования от ТО „Облекло", мотивирани от основа на причастие[137]

Тук влизат наименованията от словообразувателните модели √ Ptc -ина и √ Ptc-ица. Същите се използват за продуциране названия на предмети, атрибуирани според активното им, респ. пасивно, носителство на признак на глаголно действие. Тук влизат имена на:

- дрехи и техни елементи, мотивирани според технологията, по която са произведени – окроилица, окроиница[138] (< окроити), пѧлица 'бродерия' (< пѧти + произв. пѧличьнъ), или според цвета – чрьвеница 'багреница' (< чрьвенъ < чрьвити).
- инструменти: пришьвица 'вал на тъкачния стан', мотивирано по действието, за което е предназначено.

В ексцерпирания материал са регистрирани и три модела за названия на деятели, мотивирани от минали деятелни причастия и атрибуирани по дейността, която извършват:

√ Ptc.-ьць: тъкальць 'тъкач' (+ произв.: тъкальчьскъ), шьвьць (+ произв. шьвьчьскъ, шьвьчьнъ; композ. оусмошьвьць).
√ Ptc.-чии: шьвьчии.
√ Ptc.-ѣи: шьвѣи.
√ Ptc.-иѩ: тъкалиѩ 'тъкачка'.

В анализираното ТО от прилагателни и причастия са мотивирани и известен брой нови лексикални единици, образувани по пътя на субстантивацията – вид морфологично-синтактично словообразуване, при което една или повече словоформи от изходната лексема – прилагателно име или причастие, се отделя и се оформя без външна промяна в самостоятелна лексема – съществително име със свои лексикални, граматически и функционални свойства (Крумова / Krumova 1987: 22). Според семантиката на мотивиращото прилагателно или причастие наименованията на облекла, произведени по този образец, атрибуират назованата дреха по отношение на:

- материята, от която е направена: пръть́но, -а *субст. ср.* (< пръть́нъ); прапрѫдьнаѩ *субст. ж.* (< прапрѫдьнъ < прапрѫдъ) – пурпурна одежда (букв. дреха от висококачествен препреден висон;
- технологията, по която е изработена: измьчьтаныѩ *субст. ж. мн.* 'везана дреха' (< измьчьтанъ < измьчьтати); истъкано *субст. ср.* 'тъкан' (< истъканъ < истъкати); прѧдено *субст. ср.* (< прѧденъ < прѧсти) 'предиво, прежда'.
- цвета, който я характеризира: бѣлы *субст. ж.* (sc. риза); синѩ *субст. ср. мн.* 'син пояс' (< синь, синии); чрьвлена *субст. ж.* (< чрьвленъ) 'пурпурна риза, багреница'; чрьвленыѩ *субст. ж. мн.* 'червени обувки'.
- друг качествен признак: ветъхоѥ *субст. ср.* / ветъхы *субст. ж.* (< ветъхъ) 'парцал'. мѧкъкаѩ *субст. ср. мн.* 'фини дрехи' (< мѧкъкъ).

---

[137] Съкращението Ptc (participium) след знака на кореновата морфема '√' означава мотивиращата причастна основа.

[138] При дублетите окроиница – окроилица възниква въпросът дали се касае за речепроизводство с прост суфикс -ица, прибавян към основата на различни минали причастия – деятелно и страдателно – от изходния глагол окроити, или става дума за деривация направо от общата глаголна база с помощта на различни суфиксални комплекси, формирани наготово по аналогия с различни отпричастни производни на -ица. Според мене по-скоро става дума за второто. За подобно нещо говори и липсата на залогово противопоставяне между производните, което сочи пълно формализиране на формантите за актив и пасив и деграматикализирането им, т.е. превръщането им в изцяло само словообразуващи. По този въпрос вж. и у Цейтлин / Cejtlin 1977: 93; Ефимова / Efimova 2006: 48.

Един субстантиват е мотивиран от относително прилагателно, възхождащо към наименование на вид облекло: срачичьно *субст. ср.* ‘долна риза’ (< срачичьнъ, -ыи < срачица).

Тези субстантивати, възникнали в резултат от елипса на опорната дума в съчетанието, се определят от някои учени езиковеди като една от формите на универбизацията в езика и се обясняват с действието на езиковата икономия[139]. Като се вземе под внимание, че подобни тенденции характеризират преди всичко живото говорене, може да определим тези употреби в писмените паметници като елемент от обиходната реч.

2. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от предложен израз

В обследвания материал се обособява и група наименования на видове облекло и елементи от облеклото, мотивирани от предложни изрази и атрибуирани според частта от тялото, която покриват. Продуцирани са по един от следните модели:

√ PrS[140]-ие$_1$: запѧстие ‘долната част на ръкава при китката, маншет; везбата по маншета’ (< за + пѧсть ‘юмрук’), наглавие ‘покривало за главата у старозаветните свещеници, а по-късно и у християнските монаси’ (< на + глава), напрьсие ‘нагръдник’(< на + прьси ‘гърди’).

√ PrS-/ьн/ица: наплечьница ‘нарамник – част от облеклото на еврейския свещеник’ (< на + плечи/плещи), нарамьница ‘омофор’ (< на + рамо)[141].

√ PrS-/ьн/икъ: нагрѫдьникъ ‘нагръдник’ (< на + грѫдь), напрьсьникъ[142] (вж. по-горе напрьсие), наплечьникъ (вж. по-горе наплечьница).

3. Наименования от ТО „Облекло“, мотивирани от сложни основи

В обследвания материал има значителен брой сложни формации, които семантично могат да бъдат отнесени към ТО „Облекло“. Групата включва лексикални единици от всички категории пълнозначни думи. Според мотивиращото ги словосъчетание ексцерпираните от илюстративния материал в консултираните лексикографски справочници композити могат да бъдат класифицирани на:

3.1. Сложни думи с равноправни, независещи помежду си компоненти, т. нар. изброяващ тип словосложения. Тук влизат прилагателните мѧгкосвѣтьлъ (< мѧгъкъ и свѣтьлъ) и жестокодебелъ (< жестокъ и дебелъ) от съчетанията мѧгкосвѣтла одежьда и жестокодебела риза.

3.2. Сложни думи с неравноправни отношения между компонентите А и Б (почти винаги главен е вторият компонент). От своя страна словосложенията от този тип биват:

3.2.1. Composita determinativa, при които компонент А служи за определение на компонент Б. Мотивиращото словосъчетание на тези състави се състои от определяемо и неговото определение, изразено посредством прилагателно, числително или наречие. То представлява просто номинативно изречение от вида S est A. В обследвания словен масив от този модел сложни думи бяха открити следните лексико-семантични типове:

---

[139] Вж. по-подробно за отношението между субстантивация и универбизация у Селимски / Selimski 2018.

[140] Буквите PrS след знака на кореновата морфема ‘√‘ означават мотивиращия предложен израз (praepositio + substantivum).

[141] Тези образувания могат да се обяснят с опосредовано словообразуване през прилагателни, мотивирани от предложен израз (Ефимова / Efimova 2006: 44). Така нарамьница е мотивирано непосредствено от прилагателното нарамьнъ, срв. нарамьноє ношениє. В същото време то индиректно възхожда и към предложния израз ‘на рамене’. При случаи, когато няма засвидетелствано опосредстващото прилагателно, остава открит въпросът дали се касае за словообразуване с прост суфикс -ица или с помощта на единен суфиксален комплекс -ьница (Ефимова / Efimova 2006: 43)

[142] В паметниците думите нагрѫдьникъ и напрьсьникъ са документирани в образна употреба като прозвища на св. Йоан Богослов, който по време на Тайната вечеря се облегнал на гърдите на Господ Иисус Христос.

3.2.1.1. Сложни съществителни: свѣтьлоношениѥ (< прилагателно + съществително); ѥдинорізиѥ (< числително + съществително)

3.2.1.2. Сложни прилагателни: благоистъканъ (< наречие + причастие).

3.2.1.3. Сложни глаголи: свѣтьлоодѣѩтисѧ (< наречие + глагол).

3.2.2. Composita attributiva. Това са сложения, при които съставящите композицията думи образуват ново понятие. Мотивиращото словосъчетание на тези състави се състои от причастие със значение 'имащ, притежаващ' + допълнение (компонент Б) и определение към него (компонент А), например: златоодеждьнъ (= имѧи златѫ одеждѫ). Ето защо тези сложения се наричат още composita possessiva. В обследваното ТО от този модел срещнах следните лексикосемантични типове:

3.2.2.1. Сложни съществителни: бѣлоризьць, чрьноризьць, чрьноризица (< прилагателно + съществително)[143].

3.2.2.2. Сложни прилагателни: бѣлоодеждьнъ, бѣлообразьнъ, жестоковласѣнъ, златоодеждьнъ, златопорфирьнъ, златопоѩсьнъ, светьлоодеждьнъ, чрьноризьнъ (< прилагателно + прилагателно).

3.2.3. Composita objectiva. При тези сложения съществуват обектно-предикатни връзки между съставящите ги компоненти. При описателно предаване на такава дума един от компонентите се предава с косвен падеж, най-често винителен на прякото допълнение: бѣлоносьць (= иже бѣло носить). В обследвания словен масив от този модел сложни думи бяха открити следните лексико-семантичните типове:

3.2.3.1. Мотивационен модел 'А е обект на действие Б':

3.2.3.1.1. Съществителни: багъроносица / багъроносьць, врѣтищеносьць, главотѧгъ / главотѧжь, красолюбиѥ, прътомыѩ, прътохранильница, оусмошьвьць (< съществително + глагол).

3.2.3.1.2. Сложни глаголи: бѣлоносити, бѣлообразовати (< прилагателно + глагол)

3.2.3.1.3. Сложни прилагателни: багроносьнъ, порфуроносьнъ, мировидьнъ (~а одежда) (< съществително + глагол); бѣлоносьнъ (прилагателно + глагол).

3.2.3.2. Мотивационен модел 'назованото в А се явява средство или деятел на назованото в Б действие' (в разгърнато изречение отговаря на тв. п. + сказуемо в страдателен залог) – в обследвания материал открих само прилагателни от този модел: бого/ис/тъканъ, златоплетенъ, златопрѧденъ, златотъканъ, златооукрашенъ, златошьвенъ (< съществително + страдателно причастие)

3.2.4. Composita elativa. При тези състави семата за степен вместо чрез афикс се изразява посредством пълнозначна дума. Като компонент А на сложението встъпва наречието мъного-: мъногомѧкъкъ, мъногоцѣньнъ, мъногошарьнъ, мъногосъшиванъ, мъногошьвеньнъ.

И така, на предходните страници бе разгледана словообразователната мотивация на думите от тематичното обединение „Облекло", съхранени в славянските писмени паметници. Върху речевия инвентар само на една лексико-семантична група бяха показани разнообразните възможности за словопроизводство на старобългарския, а подир него и на плътно следващия книжовната му норма, особено що се отнася до лексиката, църковнославянски език. По-нататъшният анализ на различни тематични обединения думи от старобългарските и по-късните църковнославянски писмени паметници, ще даде изобилен доказателствен материал за словното богатство на езика в неговия исторически развой, обхващащо наименования за всички страни и процеси от материалния и духовния живот и отразяващо в детайли многообразната действителност. Тяхното издирване и установяване е предмет на бъдещи изследвания.

---

[143] Паралелно с някои от тези композити в паметниците са документирани и съотносителните им прилагателни в употреба като универбати в ролята на съществителни наместо мотивиращите ги съчетания, с подразбираща се субстантивна основа человѣкъ. Вж. двойките бѣлоносьць – бѣлоносьнъ и чрьноризьць – чрьноризьнъ. Като вторични съкращения на сложна основа биха могли да се обяснят думи като чрьньць (< чьноризьць), бѣльць (< бѣлоносьць), врѣтищьникъ (< врѣтищеносьць).

Цитирана литература / References

Аризанова 2016: Аризанова, С. Терминология на облеклото в средновековната българска книжнина. – В: *Bulgaria mediaevalis*, 7, с. 235 – 251. (Arizanova 2016: Arizanova, S. Terminologiya na oblekloto v srednovekovnata bulgarska knizhnina. – In: *Bulgaria mediaevalis*, 7, pp. 235 – 251.)

Досева, 2010: Досева, Ц. Из лексиката на ранната славянска химнография (названия за облекло). – В: *Пѣние мало Георгиу*. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. дфн Г. Попов. Състав. Мария Йовчева и др. София: Изд. център „Б. Пенев“, с. 250 – 268. (Doseva, Cenka 2010: Doseva, C. Iz leksikata na rannata slavyanska himnografiya (nazvaniya za obleklo). – In: *Pѣnie malo Georgiu*. Sbornik v chest na 65-godishninata na prof. dfn G. Popov. Systav. Mariya Iovcheva i dr. Sofia: Izd. centar „B. Penev“, pp. 250 – 268.)

Ефимова 2006: Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва: Институт славяноведения РАН. (V. S. Efimova. *Staroslavyanskaia slovoobrazovatel'naia morfemika*. Moskva: Institut slavianovedeniia RAN, 2006.)

Желязкова 2008: Желязкова, В. Един паралел между Книга Изход, Симеоновия сборник и Хрониката на Георги Амартол (дрехите на първосвещеника). – В: *Преславска книжовна школа*. Т.10, с. 266 – 280. (Zhelyazkova 2008: Zhelyazkova, V. Edin paralel mezhdu Kniga Izhod, Simeonoviya sbornik i Hronikata na Georgi Amartol (drehite na parvosveshtenika). – In: *Preslavska knizhovna shkola*. T.10, pp. 266 – 280.)

Илиева 2020а: Илиева, Т. Словообразувателни склонности при думите за облекло в средно-вековните славянски писмени текстове. – В: *Облеклото и езикът*. Сборник с доклади от конференцията „Облеклото в българските земи в миналото. Особености на изворите“, проведена на 24–25.I.2020 г. Съст. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова и Б. Вълчев. София, УИ„Св. Климент Охридски“, с. 46-68. (Ilieva 2020a: Ilieva, T. Slovoobrazuvatelni sklonnosti pri dumite za obleklo v srednovekovnite slavyanski pismeni tekstove. – In: *Oblekloto i ezikat*. Sbornik s dokladi ot konferentsiyata „Oblekloto v balgarskite zemi v minaloto. Osobenosti na izvorite“, provedena na 24–25.I.2020 g. Sast. M. Ivanova, M. Dimitrova, V. Aleksova i B. Valchev. Sofia, UI „Sv. Kliment Ohridski“, pp. 46 – 68.) https://unipress.bg/image/catalog/1pdf/2121.pdf

Илиева 2020б: Илиева, Т. Материали за тематичен речник към средновековни славянски текстове. Тематична група „облекло и начин на носене“. – *Годишник на Софийския университет„Св. Климент Охридски “Факултет по славянски филологии*, Том / Volume 105, УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, с. 202 – 321. (Ilieva 2020: Ilieva, T. Materiali za tematichen rechnik kam srednovekovni slavyanski tekstove. Tematichna grupa “Obleklo i nachin na nosene”. – *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Fakultet po slavyanski filologii*. T. 105, pp. 202 – 321.)

Крумова 1987: Крумова, Л. *Субстантивация на прилагателните имена в съвременния български книжовен език*. София: БАН. (Krumova 1987: Krumova , L. *Substanivatsiya na prilagatelnite imena v savremenniya bulgarski knizhoven ezik*. Sofia: BAS.)

Макаријоска 2003: Макаријоска, Л. *Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“. (Makariyoska 2003: Makariyoska L. *Leksikata na materiyalnata kultura vo makedonskite crkovnoslovenski tekstovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik.)

Селимски 2018: Селимски, Л. Универбизация и сходни явления. Поява в българската дериватология и перспективи. – В: *Univerbacija/univerbizacija u slavenskim jezicima.* Zbornik radova sa Osamnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, 413 – 426. (Selimski 2018: Selimski, L. Univerbizatsiya i shodni yavleniya. Poyava v bulgarskata derivatologiya i perspectivi. – In: *Univerbacija/univerbizacija u slavenskim jezicima*. Zbornik radova sa Osamnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu riječi Međunarodnoga komiteta slavista. Sarajevo: Slavistički komitet, 2018, pp. 413 – 426.)

Улуханов 1996: Улуханов, И. С. *Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация.* Москва: РАН, 1996 (Uluhanov 1996: Uluhanov, I. S. *Edinitsy slovoobrazovatel'noi sistemy russkogo iazyka i ikh leksicheskaia realizatsiia*. Moskva: RAN, 1996.)

Цибранска-Костова 2020: Цибранска-Костова, М. Средновековни названия за коприната на славянския юг. – В : *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2020). Т. 1. В. Мичева, Диана Благоева, М. Витанова, М. Цибранска, С. Колковска, Т. Александрова (отг. ред.). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020. (Tsibranska-Kostova 2020: Tsibranska-Kostova, M. Srednovekovni nazvaniya za koprinata na slavyanskiya yug. – In : *Dokladi ot Mezhdunarodnata godishna konferentsiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“* (Sofia, 2020). T. 1. V. Micheva, Diana Blagoeva, M. Vitanova, M. Cibranska, S. Kolkovska, T. Aleksandrova (otg. red.). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 2020.)

Цейтлин 1977: Цейтлин, Р. М. *Лексика старославянского языка*. Москва: Наука. (Tseitlin 1977: Tseitlin, R. M. *Leksika staroslavianskogo iazyka*. Moskva: Nauka.)

Dokulil 1962: Dokulil, M. *Tvoření slovv češtině. 1. Teorieodvozování slov*. Praha: Nakl. Československé akademie věd.

Източници / Iztochnitsi

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 8. София, Издателство на БАН, 1971 – 2017. (BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 8. Sofia, Izdatelstvo na BAN, 1971 – 2017.)

СДРЯ: *Словарь древнерусского языка XI – XIVвв*. В 10 т. Гл. ред. В. Б. Крысько. Москва: РАН. Ин-т русск. яз., 1988 →. (SDRYa: *Slovar' drevnerusskogo iazyka XI – XIVvv*. V 10 t. Gl. red. V. B. Krys'ko. Moskva: RAN. In-t russk. iaz., 1988 →.)

Срезн: Срезневский, Исмаил. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. I – III, Санкт Петербург 1893 – 1903. Репр. Москва: 1989. (Srezn: Sreznevskii, Ismail. I. *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikam*. T. I – III, Sankt Peterburg 1893 – 1903. Repr. Moskva: 1989.)

СС: *Старославянский словарь (по рукописям X – XI в.)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва: Русский язык, 1999. (SS: *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X– X Iv.)*. Pod redaktsiei R. M. Tseitlin, R. Vecherki i È. Blagovoi, Moskva: Russkii iazyk, 1999.]

СтбР: *Старобългарски речник*. Отг. ред. Д. Иванова-Мирчева. Т. I. София: В. Траянов, 1999; Т. II. София: В. Траянов, 2009. (StbR: *Starobalgarski rechnik*. Otg. red. D. Ivanova-Mircheva. T. I. Sofia: V. Trayanov, 1999; T. II. Sofia: V. Trayanov, 2009.)

ЦслР: Бончев, Атанасий архим. *Речник на църковнославянския език*. Т. I, София: НБКМ, 2002; Т.II, София: НБКМ, 2012. (CslR: Bonchev, Atanasiy arhim. *Rechnik na tsarkovnoslavyanskiya ezik*. T. I, Sofia: NBKM, 2002; T.II, Sofia: NBKM, 2012.)

SJS: *Slovník jazyka staroslověnského* (= Lexicon linguae palaeoslovenicae). Seš. *1 – 52* (T. I – IV). Ed. Josef Kurz, Zoe Hauptová. Praha : Academia, 1958 – 1997. Seš. 5 – 60 (T.V). Dodatky a opravy k I. dílu (Addenda et corrigenda ad volumen I), Praha 2016. Репр. Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Словарь старославянского языка. Т. 1 – 4. Репринт с издания Чешской Академии наук (1966 – 1997) *СПб.:* Изд-во СПбГУ*, 2006.*

Mikl: Mikloshich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien 1862 – 1865.

THE MOTIVATION OF THE WORDS OF THE TOPICAL GROUP CLOTHING IN THE SLAVIC WRITTEN RECORDS

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre – BAS

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract: The object of study is the motivation of the words of the topical group CLOTHING in the Slavic written records. The empirical material, excerpted from the basic palaeoslavic lexicographical works, is classified on the basis of motivation (verbal, substantive, adjectival, compound), whereas within the respective groups this is done on the basis of word formation.

Key words: *historical lexicology of Bulgarian, historical topical dictionary, forematology.*

Tatyana Ilieva
Cyrillo-Methodian Research Centre
13, Moskovska str.
Sofia1000
Bulgaria

ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА АНТРОПОНИМНАТА СИСТЕМА НА С. БЯЛ ИЗВОР, АРДИНСКО, ПО ДАННИ ОТ XVI И XVII ВЕК

Георги Митринов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

g_mitrinov@abv.bg

Резюме: В статията е разгледана антропонимия от днешното с. Бял извор, Ардинско, включена в османски данъчни регистри от XVI и XVII век. Съпоставката на антропонимия от два писмени източника разкрива тенденциите в развитието на местната антропонимна система през ранния период на османско владичество. Откриват се следи от турско езиково влияние в антропонимията на местните българи християни.

Ключови думи: *българска езикова история, антропонимия, Източни Родопи, ономастика*

Бял извор е едно от старите села в Ардинско (Източните Родопи). Данни за него се откриват в османотурски данъчни регистри от XVI в. В документ от 1516 г. селото с турско име Ак пънар е отбелязано с 2 мюсюлмански и 15 християнски ханета (домакинства). В по-късни документи статистиката сочи: за 1528 г. – 3 мюсюлмански и 39 християнски домакинства; 1558 г. – 1 мюсюлманско и 44 християнски; 1590 г. – 14 мюсюлмански и 76 християнски (Киил / Kiil 2005: 442). В османотурски данъчни документи от XVII в. с. Ак пънар е представено като част от вакъф на Мурад II в Гюмюрджинска каза със 73 християнски домакинства за 1614 г. и със 110 за 1652 г. (Грозданова / Grozdanova 1989: 460). Според друг данъчен документ, съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (Ф№ 34А, а.е. 14), през 1642 г. селото има 34 християнски домакинства (ПДБИР / PDBIR 1985: 17 – 18). През следващите векове с. Ак пънар променя конфесионалния си облик и вече е населено изцяло с мюсюлмани. В статистиката на Т. Карайовов за българското население в Одринския вилает, по данни от края на XIX в., с. Ак бунар с друго име Ахмед ходжа е отбелязано като нахийски център, отдалечен на 5 ч. път от казалийския център Даръ дере, като в състава му са включени 13 махали (Карайовов / Karayovov 1903: 177).

Интерес представлява антропонимията, включена в два османотурски документа, от 1569 – 1570 г. и от 1641 – 1642 г., за населението на с. Ак пънар. Периодът е свързан с динамични промени, касаещи религиозната принадлежност на местното изконно българско население. Налице е ислямизация, която все още е слаба, но в следващия XVIII в. ще доведе до изчезването на българите християни. Списъкът от 1569 – 1570 г. е публикуван в сборник от поредицата Турски документи за историјата на Македонија (ТДИМ / TDIM 2004). Той включва преобладаващо християнско население, но са налице и мюсюлмани. Тогава в селото вече има 6 мюсюлмански домакинства категория чифт и 4 категория бенак (видове поземлен данък, плащан от мюсюлманска рая). Трима от мюсюлманите са конвертити първо поколение, т.е. тъкмо са приели ислямската религия, за което свидетелства прозвището *Абдулах*, давано на новопокръстени мюсюлмани (*Караджа Абдулах*, *Хасан Абдулах*, *Дурмуш Абдулах*). Християнската общност включва 138 семейства „с разпръсната рая“ и 21 неженени християни.

Прави впечатление, че в списъка са отбелязани немалко жители на по-близки и по-отдалечени села в Източните Родопи, както и на селища от доста отдалечени райони като Странджа, в днешно Бургаско, които пребивават в селото. От това може да се съди, че с. Ак пънар е било някакъв център през този период, където са отсядали българи християни от други краища на българското етническо землище. В списъка са включени имена на жители, дошли от съседни села в Източните Родопи:

1) от с. Илиджа, в казата Хас кьой. Село Ълъджа [дн. Лъджа (Баните), Смолянско] с друго име Никола е засвидетелствано като част от Узунджовска-Хасковска каза в данъчни списъци от 1626 – 1627 г. (Грозданова / Grozdanova 1989: 448) – 11;

2) от с. Садък дереси, спада към (нахията) Гюмулджина – дн. Златоград, записан в списъците с първо име Даръ дереси – 5;
3) от с. Ит дереси, спада към (нахията) Гюмулджина. Може да се предположи, че става въпрос за с. Ип дереси (дн. с. Дрангово, Момчилградско), защото селищно име Ит дереси не е включено в статистиките от края на XIX и от началото на XX в. към Даръдерска каза – 4.

Пришълци от други, по-отдалечени райони на Източните Родопи:

1) от с. Чикердеклу, което спада към (нахията) Диметока, под линия е отбелязано, че едноименно село с ново име Костилково се намира в Хасковско, т.е. в община Ивайловград (тур. Чекирдеклу) – 7;
2) от с. Хаджи Виран, което спада към (нахията) Диметока (под линия е идентифицирано с днешното с. Хаджи Виран, грц. Вирсини) – 4;
3) от с. Джалаби Яйласи, спадащо към (нахията) Диметока (под линия е идентифицирано с днешното с. Чалаби Яйласи, грц. Смигади) – 5;
4) от с. Къзъл Агач (под линия е отбелязано с ново гръцко име Рагада), североизточно от Гюмюлджина – 4.

Пришълци от селища в района на Странджа и Сакар:

1) от с. Сармашък (Бръшлян), спада към (казата) Ахиоли – 22;
2) от с. Граматик (под линия е определено като с. Граматик, нахия Анхиало, дн. Поморие) – 3;
3) от с. Чали кавак, спада към (казата) Ахиолу (под линия: неидентифицирано село в Ахиалу – Анхиало, дн. Поморие) – 4;
4) от с. Кавак (Топола) в казата Ахиоли (неидентифицирано) – 3;
5) от с. Джевелаик (?) (неидентифицирано, като под линия преводачът го разчита в облик Чаглаик, споменавайки, че текстът е много нечетлив и това пречи на точното разчитане на ойконима) в казата Ахиоли – 5;
6) от с. Хаса Кьой, спада към (нахията) Чирмен (под линия е предположено, че това е с. Хас кьой с ново име Сладун в област Хасково) – 6;
7) от с. Корияр (?), спада към казата Ахиолу (неидентифицирано) – 10.

Засега не се откриват данни с. Ак пънар през XVI в. да е било някакъв център, затова е необяснимо струпването там на българско християнско население от доста отдалечени райони на българската етническа територия.

Документът от XVII в. е озаглавен „Дефтер за джизието на неверниците, водещи се към Одрин, за 1051 г., каза Гюмюлджине, село Ак пънар“ (12.04.1641 – 31.03.1642 г.). След изброените имена е изписано: „Препис от оригинала. Кадия на добре защитения от Бога град Гюмюлджине – покорният Хамди“ (Дерибеев / Deribeev 1984: 22; ПДБИР / PDBIR 1985: 17 – 18). Включените в документа християнски имена са 34, т.е. християнското население на селото за близо 70 години чувствително е намаляло. Но пък според споменатите по-горе данни за 1652 г. християнските домакинства в селото са 110. Видно е, че картината е динамична, с големи промени, навярно породени от различни фактори.

И в двата списъка антропонимите са двусъставни, т.е. включват лично име и презиме (патроним) или прозвище. В списъка от XVI в. се откриват антропоними с втора съставка, указваща трудова заетост или специален статут в местното общество. Три антропонима включват съставка *поп*, което показва наличие на християнски свещеник (*Поп Богдан*; *Стойо поп*, *Стойо поп*, неженен). Може да се предположи, че антропонимите, в които съставката е изписана след личното име, се отнасят за наследници, синове на поп. В списъка от XVII в. не е отбелязано наличието на християнски религиозен деятел. Няколко антропонима в списъка от XVI в. включват втора съставка, указваща упражнявана трудова дейност: *Грузо, железар; Сивин, терзия; Чобан Райо; Чобан Драга* (*Драге*). Освен традиционното за планинското население овцевъдство се откриват данни за занаят, свързан с овцевъдството – терзийство, а също за железарство, което е свързано с рударство. В района на с. Бял извор, до с. Еньовче, имаше рудник за добив на оловно-цинкова руда. През 80-те години на XX в. при прокарване на руднични галерии бяха открити следи от стара рударска дейност, за която няма запазени писмени сведения. Името на жител на селото, преселен от с. Чали Кавак към казата Ахиалу – Анхиало, дн. Поморие (неидентифицирано село), включва съставка, указваща трудова дей-

ност *сапунджия* (*Йорги сапунджия*). Съставката се открива и в антропонимия от селището Ксанти в Западна Тракия: *Тодор Саники, сапунджия* (с. Ксанти, мах. Яни Поп) (Митринов / Mitrinov 2018: 272) – от тур. *sabunci* ‘който прави или продава сапун’ (ТБР / TBR 1962).

Два антропонима имат съставки с данни за статута на носителите им в местното общество. Термин *приселица*, използван в такъв облик от преводача Ал. Стояновски, сочи, че носителят на името е преселник от друго населено място и не е коренен жител: *Кръстин приселица*, *Перку* (?) *приселица*. В списъците от XVI в. съставката е засвидетелствана основно в антропоними от села във вътрешността на планината: *Рад Приселица*, *Рушен* (?) *Приселица* (с. Узун дере); *Вълче Приселица*, *Тодор Приселица* (мах. Пашобик). (Митринов / Mitrinov 2018: 288). Според наши османисти думата във варианти *пришелеч, пришеледж, бришелидж* е много често срещана характеристика към лично име в именните регистри на българско християнско население, като е запазила значението си ‘човек, дошъл от друго място, т.е. не е по рождение от съответното селище’ (Михайлова-Мръвкарова / Mihaylova-Mravkarova 2005: 162).

Ексцерпираният антропонимен материал е обособен в две групи, според произхода: от домашен, български и от чужд произход. Първата група включва антропоними от славянски произход и такива, навлезли в българската личноименна система с приемането на християнството.

Лични имена (ЛИ) от домашен, български произход в списъка от XVI в. (с цифров индекс е посочена честотата на употреба на имената):

– *Грузо* 6, *Стоян* 6, *Велко* 5, *Петко* 5, *Стойо* 5, *Велчо* 4, *Русин* 4, *Сивин* 4, *Вълкан* 3, *Пейо* 2, *Рад* 2, *Радослав* 2, *Спасен* 2, *Стайко* 2, *Станимир* 2;
– единична употреба: *Богдан*, *Велче*, *Влад*, *Груд*, *Драга*, *Калин*, *Кръстин*, *Менко* – от *Мено*, а то от *Мена*, съкр. от *Кремена*, *Момена*, *Стамена* или от диал. *мена* ‘годежен пръстен’ (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969); *Момчо*, *Продан*, *Райко*, *Райо*, *Райчо*, *Русе*, *Русо*, *Станко*, *Стойко*, *Цветко*.

Откриват се имена с несигурна етимология: *Мелко*, *Мело* – съкр. от *Мелетий* (Илчев / Ilchev 1969) или от изчезнало прил. *мел* ‘малък’ (Заимов / Zaimov 1988).

Обобщената картина на употреба на именните основи показва по-голяма честотност в употребата на някои от тях:

Сто(й)-: *Стоян* 6, *Стойо* 5, *Стойко* = 12
Рад-: *Рад* 2, *Радослав* 2, *Райо*, *Райко*, *Райчо* = 7
Рус-: *Русин* 4, *Русе*, *Русо* = 6
Вел-: *Велчо* 4, *Велче* = 5
Стан-: *Станимир* 2, *Станко*, *Стайко* 2 = 5

Засвидетелствани са сложни имена (композити): *Радослав*, *Станимир*.

Честота на употреба на презимената (ПрИ):

– *Велко* 8, *Русин* 7, *Вело* 5, *Петко* 5, *Райчо* 4, *Стойо* 4, *Грузо* 3, *Пройчо* 3, *Радослав* 3, *Велчо* 2, *Драган* 2, *Мило* 2, *Райко* 2, *Райо* 2, *Сивин* 2;
– единична употреба: *Бранко*, *Велчо*, *Влад*, *Вълкан*, *Вълчо*, *В(ъ)лчо* (*Велчо*), *Груд* (*Грузо*), *Гулчин*, *Деян*, *Дело* – съкр. от *Не-дельо* с *-о* (Заимов / Zaimov 1988), *Драгосин* (*Драгушин*) – от *Драгош* и *-ин*, XV в. (Заимов / Zaimov 1988), *Яр(о)слав*, *Малко*, *Рад*, *Рале*, *Сиве*, *Стайко*, *Станимир*, *Суло* (?) – съкс. от *Сулим* с *-о*, съкс. от изчезнало *Сулимир*, стб. сꙋлии ‘по-добър’, ‘обилен’ (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969), Цветко.

Срещат се имена с несигурна етимология: *Гин* – съкс. от *Дра-гин*, *Бла-гин* или от *Гер-гин*, XVI в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988); *Лало* – видоизменено от Лазар с детско повтаряне на първата съгласна (Илчев / Ilchev 1969) или от *Владо*, *Рад*, *Радо* в детския говор, XV в. (Заимов / Zaimov 1988).

Обобщена картина на употреба на именните основи:

Вел-: *Велко* 8, *Вело* 5, *Велчо* 2 = 15
Рад-: *Радослав* 3, *Рад*, *Райчо* 4, *Райко* 2, *Райо* 3, *Рале* = 14

Вълк/ч-: *Вълкан*, *В(ъ)лчо*, *Вълчо* = 3
Драг-: *Драган* 2, *Драгосин* (*Драгушин*) = 3
Сив-: *Сивин* 2, *Сиве* = 3

Сложни имена (композити): *Яр(о)слав*, *Радослав*, *Станимир*.

Немалко са антропонимите, чиито две съставки (лично име и презиме) са от домашен, български произход: *Груд В(ъ)лчо* (*Велчо*), *Велчо Райчо*, *Велко Сиве*, *Сивин Велчо*, *Грузо Велко*, *Велчо Велко*, *Радослав Велко*, *Грузо Рад*, *Стайко Вело* (*Вельо*), *Райчо Вело*, *Велко Малко*, *Стойо Райчо*, *Велко Грузо*, *Стойо Вело*, *Велчо Груд* (*Грузо*), *Грузо Велчо*, *Стойо Вело*, *Русин Деян*, *Грузо Русин*, *Стойо Грузо*, *Сивин Стойо*, *Стайко (Станко) В(ъ)лкан*, *Петко Стайко*, *Русин Велко*, *Рад Драгосин*, *Рад Цветко*, *Велко Стойо*, *Калин Рад*, *Пейо Русин*, *Стойо Петко*, *Петко Станимир*, *Пейо Русин*, *Русин Пройчо*, *Петко Русин*, *Стоян Русин*, *Велчо Пройчо*, *Радослав Русин*, *Стоян Райко*.

В списъка от XVII в. не се откриват антропоними от домашен, български произход от предхристиянския период.

Широка е употребата в двата писмени източника на имена, свързани с християнството. В документа от XVI в. се откриват следните антропоними:

Лични имена:

– *Йорги* 11, *Тодор* 9, *Димитри* 5, *Йован* 4, *Кирко* 3, *Симон* 3, *Васил* 2, *Диман* 2, *Никола* 2, *Марко* 2, *Михо* 2;
– единична употреба: *Анасто* – съкр. от *Анастас*; *Ангел*, *Гьорги*, *Данко*, *Евто* – съкр. от *Евтим*, грц. ‘благодушен, весел’ (Илчев / Ilchev 1969); *Панчо*, *Столо* – съкр. от *Апостол* (Илчев / Ilchev 1969);
– имена с несигурна етимология: *Койо* – от *Ко-льо* или *Ко-ста*, XV в. (Заимов / Zaimov 1988; Илчев / Ilchev 1969); *Лукан* (*Лукан Стойо*) – грц. от лат. по област Лукания, XV в. (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988) или от грц. *Λουκανός* (който принадлежи на църквата на св. Лука или е свързан по какъвто и да е начин със светеца) (Симеонидис / Simeonidis 2006: 122); *Толо* – съкр. от *Апостол* или от *Анатолий* (Илчев / Ilchev 1969), съкр. от *Толи-мир* или от *Апостол*, XV в. (Заимов / Zaimov 1988); *Тольо* от грц. *Τόλιος* < *Αποστόλιος*, днес вече *Αποστολιός* (Симеонидис / Simeonidis 2006: 109).

Презимена, свързани с християнската религия:

– *Тодор* 7, *Димо* 6, *Йован* 6, *Койо* 4, *Йорги* 3, *Марко* 3, *Гьорги* 2, *Димитри* 2, *Койо* (*Коно*) 2, *Петри* 2;
– единична употреба: *Васил*, *Данчо*, *Йорган* (*Юрган*) – от *Йорго*, което от *Георги*, и *-ан*; *Коле*, *Коло*, *Коста*, *Никола*, *Пано*, *Стефо*, *Тоде*.

С най-голяма честота на употреба са антропонимите *Йорги* (*Гьорги*) – ЛИ 12, ПрИ 6; *Димитри* – ЛИ 7, ПрИ 8; *Тодор* – ЛИ 7, ПрИ 8. Трите агионима са с най-широко разпространение в антропонимната система на българското население от Южните Родопи и Западна Тракия през XVI в. (Митринов / Mitrinov 2018: 145).

Антропоними, свързани с християнската религия, в списъка от XVII в.

Лични имена:

– *Васил* 10, *Алекси* 3, *Киряки* 3, *Коста* 3, *Манол* 3, *Никола* 3, *Янаки* – от грц. умал. *Яни*, XVI в. (Заимов / Zaimov 1988) 3, *Андрея* 2;
– единична употреба: *Герги*, *Иван*, *Киряк*.

Презимена:

– *Киряки* 8, *Васил* 7, *Димо* 3, *Янаки* 3, *Димитри* 2;
– единична употреба: *Иван*, *Киряк*, *Манол*, *Никола*.

Картината в списъка от XVII в. е доста по-различна от тази в списъка от XVI в. Тук най-разпространени са антропонимите *Васил* – ЛИ 10, ПрИ 7; *Киряк*, *Киряки* – ЛИ 4, ПрИ 9; *Янаки* – ЛИ

3, ПрИ 3. Едно от най-разпространените през XVI в. лични имена *Тодор* изцяло липсва. Антропоним *Димитри* със съкратен вариант *Димо* е в употреба само като презиме. В кондика на Сярската митрополия за 1855 г. е отбелязан антропоним *Атанасиос Диму* (Шишков, Попгеоргиев / Shishkov, Popgeorgiev 1918а: 58). Лично име *Герги* е засвидетелствано в единичен случай. Обликът се среща в поменик на манастира Икосифиниса, Драмско, датиран от началото на XVIII в. (Шишков, Попгеоргиев / Shishkov, Popgeorgiev 1918б: 54, 55). Прави впечатление употребата на мъжки лични имена, оформени по гръцки образец с наставка *-аки* (*-άκης*) (Симеонидис / Simeonidis 2006: 28): *Янаки* – от грц. *Γιαννάκης* (Симеонидис / Simeonidis 2006: 118). Открива се успоредна употреба на облици *Киряк* и *Киряки* – от грц. *Κυριακός* ‘неделен’, име на календарски отшелник, които са характерни за съвременната българска антропонимна система (Илчев / Ilchev 1969); *Κυριάκος – Киряк*, *Кирияк*; *Κυριακή – Киряки*, *Кирияки* (Симеонидис / Simeonidis 2006: 120).

Умалителни форми на имената са засвидетелствани само в списъка от XVI в. Образувани са с наставки *-ко, -чо, -че, -е*. Широко разпространение имат имената с деминутивна наставка *-ко*: ЛИ *Велко* 5, *Петко* 5, *Кирко* 3, *Стайко* 2, *Данко*, *Мелко*, *Менко*, *Райко*, *Станко*, *Стойко*, *Цветко*; ПрИ *Велко* 8, *Петко* 5, *Райко* 2, *Бранко*, *Малко*, *Стайко*, *Цветко*. Това важи и за имената с наставка *-чо*: ЛИ *Велчо* 4, *Момчо*, *Панчо*, *Райчо*; ПрИ *Райчо* 4, *Пройчо* 3, *Велчо* 2, *Данчо*. По-слабо е разпространението на умалителни имена с наставки *-че*, *-е*: ЛИ *Велче*, *Русе*, ПрИ *Коле*, *Тоде*. Откриват се антропоними, чиито две съставки са с умалителни наставки: *Велко Малко*, *Велчо Велко*, *Велчо Пройчо*, *Велчо Райчо*, *Данко* (*Ванко*) *Велко*, *Кирко Петко*, *Петко Стайко*, *Райко Коле*.

Макар и рядко, в списъка от XVI в. се срещат антропоними от чужд произход, несвързани с християнската религия. Засвидетелствана е единична употреба на антропоним *Стамат* (*Мелко Стамат* от с. Възъл Агач, дн. грц. Рагада) – грц. *Σταμάτης*, от *σταματώ* ‘спирам, прекратявам’, предпазно, защитно име; срв. *Запрян*, *Достан* (Илчев / Ilchev 1969; Заимов / Zaimov 1988; Ковачев / Kovachev 1987). Интересно е, че по данни от XVI в. името е разпространено предимно в селища от приполските райони на Ксантийско: Ксанти, Коюнкьой, Йеникьой, мах. Габрово, Мунджанос, Чаглаик, мах. Пашобик (Митринов / Mitrinov 2018: 252). Дори една от махалите на с. Мунджанос носи име *Стамад Перо* (ТДИМ / TDIM 2008: 465). Също в единичен случай е отбелязано презиме *Ерфан* (*Орфан*) (*Димитри Ерфан* (*Орфан*) от с. Садък дереси, дн. Златоград – от грц. *Ορφανός* (Симеонидис / Simeonidis 2006: 125).

Антропоними от турски произход.

И в двата списъка се откриват следи от турско езиково влияние при имената. Като втора съставка на антропонимите са отбелязани прозвища от турски произход. В списъка от XVI в. се среща антропоним с втора съставка *Караджа* [*Вълчо* (*Велчо*) *Караджа* от с. Граматик, нахия Анхиало] – от тур. *karaca* 1. зоол. ‘сърна’. 2. прил. ‘черничък, мургав’ (ТБР / TBR 1962). Не е ясно с кое от значенията си названието е навлязло в българската антропонимна система, но в османотурските данъчни регистри от XVI в. прозвището, като съставка на имена на християни, е в употреба (Митринов / Mitrinov 2018: 295).

Засвидетелствана е съставка *бекташ* към християнско лично име, което буди недоумение, тъй като бекташите са мюсюлмани: (*Йорги Бекташ* (!), от с. Хаджи Виран, дн. грц. Вирсини – от тур. *Bektaşî* ‘последовател на ислямския религиозен орден бекташия, основан в края на XIII в. от Хаджи Бекташ Вели’ (DTB 2002: 28). Може да се предположи, че християнинът, записан с такова позвище, вероятно е слугувал на някой мюсюлманин бекташ.

В списъка от XVII в. се открива съставка от турски произход *Саръ* към християнските имена (*Саръ Васил*, *Саръ Янаки*, *Васил Саръ*, *Васил Саръ*, *Сарки Манол*) – от тур. *sarı* ‘жълт; рус, русокос’ – Sarı saçlı. (ТБР / TBR 1962). Прозвище *Саръ* се свързва с преданието за Саръ къз – Жълтото момиче, водач на местните българи в съпротивата срещу мюсюлманските завоеватели (Иванов / Ivanov 1938). Според друг вариант на преданието, записан от Г. Митринов през 80-те години на XX в. в с. Диамандово, Бялизворски район, съпротивата на местните българи християни е против помюсюлманчването им. Засвидетелстван е ойконим *Саръ къз* – старото турско име на с. Жълтуша, Ардинско (Мичев, Коледаров / Michev, Koledarov 1989). В статистиката на Л. Милетич за българското население в Одринския вилает, по данни от началото на XX в., към Даръдерска каза е включено с. *Сарикъс*, без данни за съставни махали и брой население (Милетич / Miletich 2003: 295).

Заключение

Прегледът на антропонимния материал от с. Бял извор, Ардинско, включен в два списъка, съответно от XVI и XVII в., дава възможност да се възстанови антропонимната картина в това старо българско селище от период, когато все още неговото население е християнско. Периодът на XVI и XVII в. е преломно време в историята на българския народ. Това се отнася особено за българите от Родопите, тъй като те са принудени да променят религиозната си принадлежност, заменяйки християнството с мюсюлманство. Динамиката на промените в двата списъка е факт. Докато в списъка от XVI в. се открива голяма група антропоними от домашен, български произход, които са от славянския пласт антропонимия, в списъка от XVII в. такива мъжки лични имена липсват. Това може да се обясни с факта, че местните българи търсят упование и спасение в изповядваната от тях християнска религия, а също закрила от страна на християнските светци, чиито имена носят. Докато в антропонимията от XVI в., свързана с християнството, най-разпространени са антропонимите *Георги*, *Димитър*, *Тодор* с техни варианти, което е характерно за антропонимията в Западна Тракия и в Южните Родопи, в списъка от XVII в. картината е коренно променена. С най-широко разпространение са антропонимите *Васил*, *Киряки*, *Янаки*. Налице са имена, образувани с характерната за гръцката антропонимна система наставка -*аки*, което говори за силно гръцко езиково влияние. И в двата списъка се откриват следи от турско езиково влияние при имената: *Караджа* през XVI в. и *Саръ* през XVII в. Всички тези данни се явяват допълнителен щрих към неосветлената все още интересна история на едно от най-старите български села в Източните Родопи – Бял извор, Ардинско.

Цитирана литература / References

Грозданова 1989: Грозданова, Ел. *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София: Наука и изкуство. (Grozdanova 1989: Grozdanova, El. *Balgarskata narodnost prez XVII vek. Demografsko izsledvane*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Дерибеев 1984: Дерибеев, Б. Нов османски документ за българите от с. Бял извор, Ардинско. – В: *Родопи*, № 2, с. 22 – 23. (Deribeev 1984: Deribeev, B. Nov osmanski document za balgarite ot s. Byal izvor, Ardinsko. – In: *Rodopi*, № 2, pp. 22 – 23.)

Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*. София: Издателство на БАН. (Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.)

Карайовов 1903: Карайовов, Т. Материали за изучване Одринския виляет. – В: *Сборник за народни умотворения и книжнина.* Т. 19. (Karayovov 1903: Karayovov, T. Materiali za izuchvane Odrinskiya vilyaet. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya i knizhnina*. T. 19.)

Иванов 1938: Иванов, Н. Легендата за „Жълтото момиче“ (с. Жълтуша – „Саръ-къс“, Ардинско). – В: *Арденска дума*, № 375. (Ivanov 1938: Ivanov, N. Legendata za “Zhaltoto momiche” (s. Zhaltusha – “Sari-kis”, Ardinsko). – In: *Ardenska duma*, № 375.)

Илчев 1969: Илчев, Ст. *Речник на личните и фамилни имена у българите*. София: Издателство на БАН. (Ilchev 1969: Ilchev, St. *Rechnik na lichnite i familni imena u balgarite*. Sofia: Izdatelstvo na BAN).

Киил 2005: Киил, М. *Хора и селища в България през Османския период. Събрани съчинения*. София: Amicitia. (Kiil 2005: Kiil, M. *Hora i selishta v Balgaria prez Osmanskiya period. Sabrani sachineniya*. Sofia: Amicitia.)

Ковачев 1987: Ковачев, Н. *Честотно-тълковен речник на личните имена у българите*. София: ДИ „Д-р Петър Берон“. (Kovachev 1987: Kovachev, N. *Chestotno-talkoven rechnik na lichnite imena u balgarite*. Sofia: DI “D-r Petar Beron”.)

Милетич 1918: Милетич, Л. *Разорението на тракийските българи през 1913 година*. София: Държавна печатница. (Miletich 1918: Miletich, L. *Razorenieto na trakiyskite balgari prez 1913 godina*. Sofia: Darzhavna pechatnica.)

Митринов 2018: Митринов, Г. *Езикови свидетелства за българския характер на населението в Южните Родопи и Западна Тракия през XVI век*. София: Самиздат. (Mitrinov 2018: Mitrinov, G. *Ezikovi svidetelstva za balgarskiya harakter na naselenieto v Yuzhnite Rodopi i Zapadna Trakia prez XVI vek*. Sofia: Samizdat.)

Михайлова-Мръвкарова 2005: Михайлова-Мръвкарова, М. *Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи (XV-XIX век)*. София: Авангард Прима. (Mihaylova-Mravkarova 2005: Mihaylova-Mravkarova, M. *Sledi ot vliyanieto na balgarskiya ezik varhu ezika na osmanskite dokumenti (XV-XIX v.)*. Sofia: Avangard Prima.)

Мичев, Коледаров 1989: Мичев, Н., П. Коледаров. *Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1987*. София: Наука и изкуство. (Michev, Koledarov 1989: Micev, N., P. Koledarov. *Rechnik na selishtata i selishtnite imena v Balgaria 1878 – 1987*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

ПДБИР 1985: *Писмени документи за българския характер на населението от Източните Родопи*. Кърджали, с. 17 – 18. (PDBIR 1985: *Pismeni dokumenti za balgarskiya harakter na naselenieto ot Iztochnite Rodopi*. Kardzhali. pp. 17 – 18.)

Симеонидис 2006: Симеонидис, Х. *Гръцкото влияние върху системата на българските собствени имена*. София: Ах-Ба-Ка. (Simeonidis 2006: Simeonidis, X. *Gratskoto vliyanie varhu sistemata na balgarskite sobstveni imena*. Sofia: Ah-Ba-Ka.)

ТДИМ 2004: *Турски документи за историјата на Македонија. Опширен пописен дефтер за Паша санџакот (казите Демир Хисар, Јеници Кара су, Ѓумулџина и Зихна) од 1569 / 70 година*. Т. X, кн. 1. Скопје. (*Turski dokumenti za istoriyata na Makedonia. Opshiren popisen defter za Pasha sandzhakot (kazite Demir Hisar, Yenidzhe Kara su, Gumuldzhina i Zihna) od 1569 / 70 godina*. T. X, kn. 1. Skopje.)

ТБР 1962: *Турско-български речник*. София: Наука и изкуство. (TBR 1962: *Tursko-balgarski rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.)

Христов 1976: Христов, Г. Топонимията на община Бял извор. – В: *Родопски сборник*, т. 4, с. 245 – 312. (Hristov 1976: Hristov, G. Toponimiyata na obshtina Byal izvor. – In: *Rodopski sbornik*, t. 4, pp. 245 – 312.)

Шишков, Попгеоргиев 1918а: Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българитя в Сярското поле. Издирвания и документи с приложение на 5 факсимилета и 1 карта*. Пловдив. (Shishkov, Popgeorgiev 1918a: Shishkov, St., Y. Popgeorgiev. *Balgarite v Syarskoto pole. Izdirvaniya i dokumenti s prilozhenie na 5 faksimileta i 1 karta*. Plovdiv.)

Шишков, Попгеоргиев 1918б: Шишков, Ст., Й. Попгеоргиев. *Българите в Драмско, Зъхненско, Кавалско, Правишко и Саръшабанско. Изследвания и документи с приложение на 13 факсимилета*. Пловдив. (Shishkov, Popgeorgiev 1918b: Shishkov, St., Y. Popgeorgiev. *Balgarite v Dramsko, Zahnensko, Kavalsko, Pravishko i Sarashabansko. Izsledvaniya i dokumenti s prilozhenie na 13 faksimileta*. Plovdiv.)

DTB 2002: *A Dictionary of Turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus forlag.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE ANTHROPONYMIC SYSTEM OF THE VILLAGE OF BYAL IZVOR, ARDINO REGION, ACCORDING TO DATA FROM THE XVI AND XVII CENTURIES

Georgi Mitrinov
Institut for Bulgarian language, Bulgarian Academy of Sciences
g_mitrinov@abv.bg

Abstract: The article examines the anthroponymy of today's village of Byal Izvor, Ardino region, included in Ottoman tax registers from the 16th and 17th centuries. A comparison of anthroponymy from two written sources reveals trends in the development of the local anthroponymic system during the early period of Ottoman rule. Traces of Turkish linguistic influence are found in the anthroponymy of the local Bulgarian Christians.

Key words: *anthroponymy, Bulgarian language history, Eastern Rhodopes, onomastics*

Georgi Mitrinov
Institute for Bulgarian Language
52, Shipchenski prohod Blvd., Bl. 17
Sofia 1113
Bulgaria

ЧУЖД СРЕД СВОИ: НОМИНАЦИЯ И ДИСПОЗИЦИИ ЗА ЛУДОСТТА В СРЕДНОВЕКОВНИ ЮРИДИЧЕСКИ ТЕКСТОВЕ

Марияна Цибранска-Костова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, Българска академия на науките

tzibran@ibl.bas.bg

Резюме: Статията анализира данни за назоваването на лудостта в средновековни текстове на светското право. Те разкриват голямата социална значимост на концепта и богатата социокултурна памет за него у всеки народ. Чрез номинационните техники се отразява спецификата на понятието и характеристиката на неговите носители в колективното съзнание на общността. Разглеждат се диференциалните признаци на другостта и се установява връзката между правна норма и правен език.

Ключови думи: *концептът лудост, другост, средновековно право*

Социалната значимост на концептите *свой-чужд* отдавна е заявена в лингвокултурологията. По-богат на смислово-понятийни репрезентати изглежда вторият член на опозицията, тъй като в категорията на чуждите, или другите, се включват различни социални групи, обединени от общите признаци *различие от множеството, анормалност, изключеност, маргиналност*.

След фундаменталните изследвания на М. Фуко и Ж. Дерида е ясно, че лудостта е другост и е в оптиката на културата (Лудостта / Ludostta 1996: 5). Тя е не просто медицинско заболяване, а многопластово явление, кодирало едни от най-сложните и дълбоки нива на познание, които достига човешкият индивид за собствената си природа, за начина си на мислене и за своето място в обществото от себеподобни. В този смисъл сама по себе си може да се разглежда като концепт. Изследвана е като феномен през различни епохи (Античност, Средновековие, съвремие – обобщено у Turner 2010); в различни културни сфери (традиционна народна култура, респективно Библията, литературата, изобразителното изкуство, включително демонологията и юродивството – Мудрость / Mudrost’ 2011); била е обект на философски, антропологични, религиозни, символични и други интрепретации, сред които се нарежда и езиковата. За ролята на езика при разкриване на нейната същност свидетелстват най-актуални изследвания, като това на А. Анчев, в което е приведен огромен масив от думи, словосъчетания, пословици и поговорки, разкриващи феноменологията и историческите възприятия за лудостта в българското народно творчество (Анчев / Anchev 2018: 19–37). От тези примери проличава, че има силна езикова вариантност и плурализъм за един относително монолитен и обобщен денотат и че до днес в разговорния език това състояние се запазва. Причината според нас може да бъде само една – изконната социална значимост на концепта *лудост* и богатата социокултурна памет за него у всеки народ. Чрез номинационните техники се отразява спецификата на понятието и характеристиката на неговите носители в колективното съзнание на общността.

Целта на нашия материал е да се обобщят начините за назоваване на лудостта и нейните носители в средновековни текстове на светското право с преводен характер, като се покаже как се осъществяват диференциалните признаци на другостта. Наред с това стоят задачите:

1. Да се провери предварителната хипотеза, че номинационните техники в правния текст се отличават с висока степен на стандартизация, ниска вариантност, понятийна точност и експресивна неутралност, като причината е юридическата категоризация на това психическо състояние на личността, хронично или временно, и отношението на обществото към него. Важна методическа постановка е, че при превода действат различни възприятия на оригиналния текст. Ако сравним например съвременните преводи на Втз 28: 28[144], ще видим, че

[144] Всички данни от посочените новобългарски преводи на Библията могат да се намерят на интернет сайта <http://www.Bibliata.com> [18.11.2020] и неговите линкове.

в израза *Господ ще те порази с лудост* (с гръцко съответствие παραπληξία) в различните библейски версии на български език стоят думите *лудост, оглупяване, умопобъркване, несвестност*, които в семантично отношение могат да са само частични или контекстови, но не и пълни синоними, а в медицината гръцкият термин обозначава парализата. Обратното, в изходния език понятието се назовава с множество от думи с обща семантична основа, но с допълнителни значения. Например основните термини в римската и гръцката Античност furor, furiosus / μανία, μαινόμενος формират група от представители за различен тип заболяване и интелектуален дефицит – епилепсия, сенилност, деменция и др. (Trenchard-Smith 2010: 46 – 47).

2. Да се установи връзката между правна норма и правен език в изследвания аспект;
3. Да се провери възниква ли амбивалентност в назоваването, при положение че носителят на признака *лудост* е в гранична позиция: остава *свой* за родовия и близкородствения кръг (първична социална сфера) и *чужд, друг* по нормите на обществото (вторична социална сфера).

Примерите се извличат от следните подборни източници[145]:

ЗСЛ – Законъ соудныи людьмъ. Най-ранният юридически текст сред славяните, компилация на св. Методий по време на архиепископската му дейност във Великоморавия въз основа на титул 17. на византийската Еклога за наказанията. Запазен само в руски преписи от края на XIII в. насетне (ЗСЛ / ZSL 1961; Илиевска / Ilievska 2004).

Е – Еклога. Византийски светскоправен компендиум на императорите иконоборци Лъв III Исавър (717–741) и съуправителя му Константин V Копроним (съуправник 720–740; император от 741 до 775 г.), преведен в България през X в. (Щапов / Shchapov 2011; Burgmann 1983).

ЕК – Ефремовската кормчая, Номоканон в 14 титула без тълкувания от края на XII в., вероятен преславки превод (Москва, ГИМ, Син. 227– Максимович / Maksimovich 2010).

П – Прохирон, византийски светскоправен паметник от времето на Василий I Македонец от около 870–78 г. или 907 г. Запазен в цялостен вид в славянски превод за пръв път в сръбската Иловичка кормчая от 1262 г. (фототипно издадена от Петровић / Petrovič 1991)[146].

ЦИАИ 1160 – български юридически сборник от 60 – 80 г. на XIV в. от хранилището на Църковно-историческия и архивен институт на Св. Синод на Българската православна църква в София. Фототипно издаден (Архивски номоканон / Archivski nomokanon 2007).

Лексеми

Прилагателни. Логично е точната понятийна референция в правото да се изразява чрез назоваване на признак. На първо място се извличат прилагателни. Това са: безоумьнъ (*ЦИАИ 1160*, 124б; за ἄνοος, ἄφρων в *П*); боуи (*ЦИАИ 1160*, 82б); бѣсовьскъ (*ЦИАИ 1160*, 62а); бѣсьнъ (*ЗСЛ*; *П* за μαινόμενος, μαινεῖος); изоумленъ (*ЦИАИ 1160*, 123а, ἐκφρενής по правило 4 на Тимотей Александрийски); небъдимъ (*ЗСЛ*); ненстовъ (*П* за μαινόμενος, μαινεῖος); несъмъсльнъ, ἐκφρενής (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 542; Максимович / Maksimovich 2010: 400). Поради влиянието на гръцкия текст се използват причастия в атрибутивна функция: бѣсноуѫщиꙗ < бѣсьновати сѧ (*П* 1: 13 и др.); бѣсѧщии сѧ < бѣсити сѧ (*Е*, Щапов / Shchapov 2011: 28); бѣснѹѧи сѧ (*ЦИАИ 1160*, 122б – 123а); бѣсѧ сѧ, всички за δαιμόνιος, δαιμονιζόμενος< δαιμονίζομαι (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 541; Максимович / Maksimovich 2010: 386).

Съществителни: безоумиѥ (*П* παραφροσύνη, Zepos 1962: 168, *ЦИАИ 1160*), неистовьство (*П* μανία, ἐν τῇ νόσῳ τῆς μανίας Zepos 1962: 190), несъмъсльство (*ЕК,* παραφροσύνη, Максимович / Maksimovich 2010: 454).

---

[145] Материалът е примерен, а не изчерпващ темата. В отделни разпоредби на *ЗСЛ* и в *ЦИАИ 1160* някои примери нямат установен гръцки еквивалент.

[146] Примерите от този паметник се извличат от личен набор по фототипното издание на М. Петрович (Петровић / Petrovič 1991).

Глаголи: бѣсьновати сѧ, бѣсити сѧ ‘полудявам, губя разсъдъка си’, μαίνομαι (*П*); оузъбѣсьнѣти (*П* 33:10, μανιάω, ‘полудявам, изпадам в лудост, разболявам се психически’, Zepos 1962: 190).

Словосъчетания

Бѣсомь обладанъ ‘обладан от бесове, обсебен‘: ли сключить сѧ юдиному еѣ по брацѣ или преже брака бѣсомь обладану быти, ἕνα μετὰ τὸν γάμου ὑπὸ δαίμονος κυριευθῆναι (*Е*, Щапов / Shchapov 2011: 25, Burgmann 1983: 182)[147].

Въ подвижении сѫщии. иже ѿ недуга в подвиженьи суще, οἱ ἐκ νοσήματος τινος ἐν παραφορᾷ ὄντες (*Е*, Щапов / Shchapov 2011: 28: Burgmann 1983: 188). Става въпрос за разпоредба 5. 1 от *Е* на тема кои лица нямат право да завещават. Сред тях се посочват тези, които вследствие на болест са изпаднали в умопомрачение. Руският и немският превод на контекста предлагат ‘находятся не в своем уме’, ‘die aufgrund einer Krankheit Unzurechnungsfähigen’ (Липшиц / Lipshits 1965: 52; Burgmann 1983: 188). В старобългарския превод се използва неясното от съвременна гледна точка съчетание въ подвижении сѫщии, откъдето следва, че така се превежда гр. παραφορά ‘буквално движение извън, настрани, наоколо; преносно носене по течението, блуждаене, кръжене; разстройване, разсейване’ (LS 1996: 1330, derangement, distraction). Въведено е метафоричното значение ‘отклоняване, превъртане, възбудимост, излизане от нормално състояние’, сравни съвременното *умът му блуждае*. Като се има предвид, че от същия корен се образуват думи с коренно различни семантични валенции, като *подвижник, подвижничество* и др., това словосъчетание е безспорно доказателство за гъвкавата контекстова приспособимост на старобългарския словен фонд към дадена терминологична сфера.

Не быти въ оумѣ своюмъ ‘не съм с ума си‘ (*ЦИАИ 1160*, 124б–125а). Съчетанието е синоним на прилагателното несъмъсльнъ, ἐκφρενής, от *ЕК,* тъй като и двете названия се извличат от правило 14 на Тимотей Александрийски (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 546).

Не имѣти съмъсла ‘не съм с разсъдъка си‘. аще кто себе искадзить. не имѣа съмъсла или въ пропасть възвьржеть сѧ, бываеть ли приношенїе за нь, ἐάν τις μὲ ἔχων (φρένα) ἑαυτὸν χειρώσηται, ἢ κρεμνήσει, εἰ γίνεται προσφορὰ ὑπὲρ αὐτοῦς (*ЕК*, Бенешевич / Beneshevich 1906: 546); съмъсла не имѫщии (*Е*, Щапов / Shchapov 2011: 18); вариант съмъслъ цѣлъ имѣти ‘съм с разсъдъка си, вменяем съм’, φρονῇ (Zepos 1962: 125).

Неистовъ быти ‘луд съм‘, μαίνομαι в *П*

Одръжимъ въ недѫѕѣ неистовьства ‘обзет от лудост‘. аще же в недоузѣ неистовьства его ѡдрьжима. ѿ внѣшьнихь нѣкто вн҃ть ѿ своихь небрѣгома дѣтии. или ѿ сродникь или ѿ инѣхь написаныхь ѿ него наслѣдникь. и мл҃тн ради высхощеть попещи се ѡ немь. вдаюмь ёмоу власть свѣдѣтельства (*П* 33:10, ἐν τῇ νόσῳ τῆς μανίας Zepos 1962: 190).

Съвѣтъ его недостатьчьнъ ‘умът му е недостатъчен, не му достига правилна преценка‘. а҆ще ли мѫ҃ бо҃ви бѫде҃ и҆ развращенъ разꙋмѡ҃, и҆ съвѣтъ е҆го недостатъченъ, а҆ жена е҆го мѫдра и҆ разꙋмна, да не послꙋшае҃ его въсегда на всѣко сло҃ нѫ ѡ҆воѓа да послꙋшае҃ жена та мѫжа своє҃, ѡ҆воѓа да послꙋшае҃ пакы мѫ҃ тъи женѫ своѫ (*ЦИАИ 1160,* 82б). Разпоредбата се отнася до взаимоотношенията между съпрузите и неподчинението на жената на мъжа при определени качества на съпруга. Контекстът допуска двусмислие дали се има предвид морален, или психически дефицит на съпруга, защото средновековната представа за буйство обхваща и неразумност, непокорност, избухливост, и безумие, лудост (СтбР / StbR 1999: 123). Опорната дума съвѣтъ по начина си на изписване също предполага значение ‘воля, способност за вземане на решение, промисъл‘ (СтбР / StbR 2009: 795). Във връзка с проблема за точното тълкуване трябва да се отбележи, че в избраните източници не се регистрира прилагателното *луд*. Данни за употребата му със значение ‘буен, сприхав‘ има у Йоан Екзарх (БЕР / BER 1986, 3: 486 – 487; за споровете относно етимологията у Дикова / Dikova 2020).

---

[147] Запазваме използваната в труда на Я. Н. Щапов графика в наборния текст.

Оумъ погоубити ‘полудявам, разболявам се психически, изпадам в лудост’, παραφρονέω. Нже в немощн тѣлеснѣн оумь погоубнвь, ἐν ασθενείᾳ σώματος παραφρονήσας (*П* 21:8, Zepos 1962: 168).

Примерите свидетелстват за силното влияние на гръцките оригинали. При прилагателните често се следва поморфемното словообразуване на гръцката дума. Очаквано най-типичният модел за назоваване на признака анормалност е свързан с префиксите за отрицание на качество не- и безъ-, които предават alpha privativum от гръцките прилагателни (безоумьнъ – ἄνοος, ἄφρων). Налице е и домашен модел с различен гръцки съответник от типа неистовъ – μαινόμενος (така и в СтбР / StbR 1999: 964 –965, истъ като мест. ‘той самият, същият, идентичен на себе си‘, при отрицание съответно загуба на идентичност). От това следва, че отрицанието на качество в старобългарски се осъществява и без наличие на аналогичен гръцки кореспондент. Затова книжовната и архаичната от съвременна гледна точка дума *неистов* всъщност е неутрална в старобългарски, а в някои паметници, като в превода на *П*, и най-честа. Подобен начин на назоваване съвпада със социалното осмисляне на лудостта като лишение, отсъствие, загуба, нарушение на когнитивните и волитивни способности (Trenchard-Smith 2010: 40 – 41). Отрицание се постига и с частицата не при задължителни отрицателни форми на глагол в устойчиви съчетания. Те развиват противоположния признак чрез опорен глагол с основна семантика за битийност или притежание от типа не быти въ оумѣ своюмъ, не имѣти съмъсла. Примерите изоумленъ и несъмъсльнъ за ἐκφρενής стават контекстови синоними, защото предават един и същ гръцки кореспондент. В тях началният префикс ἐκ- в единия случай реализира отрицание в преводната дума, а в другия признака ‘вън от някаква цялост, излизане от’, който е по-близък до изконното му значение. Излизането вън от собствения ум, вън от себе си е форма на нарушаване на нормалното и превръщането му в неговата противоположност. Както се вижда, лудостта се асоциира най-често с опорни концепти *ум* – оумъ – νοῦς, φρένης; *мисъл, съзнание* – съмъслъ – φροντίς, φρήν, φρόνεισις, които стават корен на прилагателни и съществителни, а префиксите за негация и отделяне отричат тяхното съществуване: префикс *не, без, из* + именна основа. Моделът е дълготраен във времето и аналози има във всички езици. Той отразява логичен начин за номинация, свързан с възприемането на *другостта / лудостта* като липса на норма или излизане от нормата.

В обсега на прилагателните има редки примери, които не са пряко следствие от влиянието на гръцки източник. Такъв пример се извлича от *ЗСЛ*. В главата за свидетелите в Устюжкия му препис от края на XIII – началото на XIVв. се коментират качествата на свидетелите в съдебния процес. Наред с други изисквания стои изразът или о себе неповѣдй (ЗСЛ / ZSL 1961: 49 и др.). Очевидната преписваческа грешка позволява на това място да се възстанови причастието в атрибутивна функция като част от съчетанието небъдимъ о себѣ ‘ненормален, негоден да се грижи за себе си, нездравомислещ‘ (у Илиева / Ilieva 2004: 344 в речника на ЗСЛ без гр. съответствие, но не като съчетание, както смятаме, че е по-коректно). Изходният глагол бъдѣти ‘бодърствам, в преносен смисъл съм с трезв, буден, здрав ум, здравомислещ‘ и еднокоренни имена, като бъдрость, бъдръ, бъждрь, бъдръливъ, са типични за класическите старобългарски паметници (СтбР / StbR 1999: 124). Ранният юридически текст използва лексикалната система на старобългарския език. Що се отнася до това, какъв гръцки кореспондент би могъл да породи названието, опирайки се отново на *Е* и *П* за изискванията към свидетелите, трябва да отбележим, че те следват ясна скала на ценности в йерархия: от вярата в бога и християнското благочестие до различни ограничения и физически недъзи, които лишават тези лица от право на показания поради опасност да се възпрепятства правосъдието. В *П* това са: несвръшены възрастомь. ѝ рабь. н глоухь. н нѣмь. н бѣсьнь. н блоуднникь, ἄνεβος, οἰκέτης, κωφός, ἄλαλος, μαινόμενος, ἄσωτος (Zepos 1962: 181, 27: 33 за свидетелите). Отдавна е установено, че разпоредбата за свидетелите в *ЗСЛ* е компилация на законотвореца и няма съответствие в *Е*. Компилаторът е дал едно обобщаващо название за отклоненията от здравия разум, което контекстово е номинант в интересуващото ни семантично поле.

Съществена особеност на средновековното разбиране за лудостта е тясната ѝ обвързаност с представата за обсебеността от демони, защото дяволът избира грешното тяло, за да се всели в него (Правила / Pravila 1912: 220). Върху обсебения действат забрани, особено от култово-религиозен характер, но и възможността след очистване от бесовете отново да се присъедини към общността, а ако е клирик – първо сред верните миряни и едва след това в клира. По тази тема е писано много, като всички изследвания търсят приемствеността между каноничното и светското право в материя-

та. Правило 79 на светите апостоли е основополагащо. Още в неговия първи превод на св. Методий се въвежда бѣсенъ съı – в *ЕК* бѣсъ иматъ, *бесноват* в съвременен превод за εἴ τίς δαίμονα ἔχει (Vašica, Haderka 1971: 299; Бенешевич / Beneshevich 1906: 79; Правила / Pravila 1912: 220 – 221). Както в каноничното, така и в светското право се разграничават двете понятия *психично болен* и *обсебен.* Авторитет в тази област е Тимотей Александрийски (+385 г., епископ на Александрия; оригинален гръцки текст на неговите 15 правила, смятани за автентични, у Joannou 1963: 238–258). Мнението му поражда обяснения у големите тълкуватели на каноните и законите, какъвто е Йоан Зонара (края на XI в. – около 1164). Последният разисква възможностите за реинтеграция в живота на Църквата, които св. отец допуска: оглашен може да приеме св. кръщение, ако се изчисти от нечистия дух или в случай на предстояща смърт (правила 2 и 3); обсебен верен може да приема св. тайни, но не всеки ден (правило 2). Тълкувателите смятат, че св. Тимотей е имал предвид лица с временно просветление на ума, за което в съвременния превод се казва „страдащ със светли междини“, διάλεμμα ἔχων (Правила / Pravila 1912: 220, т.е. с паузи, проблясъци). Популярно е 15. правило, в което изрично се споменава субект в женски род, обзета от бяс съпруга, която е в толкова тежко състояние, че е окована в железа. Това не е основание за развод с нея, защото би било прелюбодейство. Тъй като правилата на Тимотей Александрийски се помещават в кормчии и канонични сборници, може да намерим текстови варианти за обозначение на страдащия субект. Ето примери: архаичния превод в Устюжката кормчая от началото на XIII – началото на XIV в.: аще ѥтера жена дх҃мь нечѣстымь ѡдьржима боудеть, ꙗко моци еи в желѣза быти (Maksimovič 1998: 506); в *ЕК* аще коѥго жена д҃хъ нечистъ иматъ и желѣза носитъ, ἐάν τινος γυνὴ πνεύμα ἔχει καὶ σίδηρα φορεῖν (Бенешевич / Beneshevich 1906: 546); аще комꙋ жена бѣснꙋет сѧ веѧ҇ми и желѣза носить (*ЦИАИ 1160,* 125а). Вижда се, че преводите са единни в асоциирането на състоянието с беса, духа (δαίμων, πνεῦμα), различно от загубването на ума поради болест. Подобен извод прави и М. Тренчард-Смит относно употребата на агентивни причастия от δαιμονάω, πνευματιάω за обсебен и от μαίνομαι за душевноболен във византийското право (Trenchard-Smith 2010: 48–50). Светскоправни преводни паметници също подчертават разликата между луди поради болест и обсебени. Достатъчно е да се посочат два примера от *П.* Първият инкриминира продавач на роб, който, знаейки, че последният е крадец, луд или обсебен, трябва да предупреди купувача; ако не стори това, следва да си вземе обратно роба, да заплати двойната му цена и допълнителните разходи, ако робът е нанесъл някаква щета в дома на купувача: *П* 14: 11: да нже аще кто продаѥть раба. н вѣдын ѥго аще тать ѥсть. нлн нестовь (!) нлн бѣсьнь. да повѣсть ѡ томь коупоующемоу (μαινόμενος, δαιμόνιος – Zepos 1962: 154). В цитирания казус 33: 10 за родител, изпаднал във временно умствено заболяване или лудост, се употребяват два израза: Аще кто ѿ реченоую роднтелю оумь погоубнть. нлн оузбѣснѣѥть само срещу μανιάω, като е възможно както преводачът да е извършил двоен превод, така и да е имал предвид двата различни случая на несъстоятелност при завещаване, но с еднакво правно последствие. От други примери обаче става ясно, че невинаги целевият превод прави разлика между загубване на ума поради болест и обсебеност.

Към темата за номинацията на лудостта в по-частен аспект спада назоваването на лунатиците и самоубийците. Двете подтеми предполагат самостоятелни анализи. Самоубийството сурово се отрича: и҆же волеѫ своеѫ вадет сѧ и҆ ѹ҆биѥ҇ себе, сего ни да поѫ҇ ниже тво́рѧтъ ѥ҆мꙋ па́мѧти никогдаже (*ЦИАИ 1160*, 71а). Тимотей Александрийски е автор на едно правило, продиктувано от реалния житейски опит, със следното начало: Аще кто ѿ малодꙋшїа и҆ли и҆нѣ҇ нравѡ҇ себе ꙋмори҇ и҆ли ѿ высѡты низъвръже҇ ꙋбѡ лѣпо ли ѥ҆ приношенїю ѡ҆ немь бывати, и҆ли ни (*ЦИАИ 1160*, 124б – 125а) – аще кто себе исказить. не имѣа съмъсла или въ пропасть възвьржеть сѧ, бываеть ли приношенїе за нь, ἐάν τις μὲ ἔχων ἑαυτὸν χειρώσηται, ἢ κρεμνήσει, εἰ γίνεται προσφορὰ ὑπὲρ αὐτοῦς (*ЕК,* Бенешевич / Beneshevich 1906: 546). Обяснението е, че ментално болният, ἐκφρενής, който посегне на себе си, става самоубиица - αὐτοφονευτής (глаголи исказити, оубити), но трябва добре да се разследват причините за деянието му, защото дори близките могат да скрият истината, за да получи той опрощение на греховете и път към рая. Светият отец разяснява, че посегателство върху себе си от малодушие е явна проява на самоубийство. Върху такъв човек не се извършва приношение.

Що се отнася до лунатиците, по традиция от Античността това е ясно откряваща се категория на езиково ниво в латински и гръцки: lunaticus, σεληνιακός, σεληνιαζόμενος (Trenchard-Smith 2010: 47). Състоянието е познато на старобългарските евангелски текстове и се превежда със съчетания мѣсѧчьнъıи недѫгъ, зълодѣѩти, бѣсьновати сѧ на новъ мѣсѧць (СтбР / StbR 1999: 888). В изследвани-

те правни паметници няма специализирани термини. Съвременната медицина разглежда лунатизма като съвпупност от циклични прояви на психози, неврози, истерии, а в една част от случаите и на епилепсия. Според обобщените данните на А. Анчев епилепсията е едно от конкретните психически заболявания с най-богат собствен регистър на назоваване, с него някои изследвания асоциират нежита като обобщено название за душевна болест (Анчев / Anchev 2018: 17–18). Вероятно отделни паремии са повлияни от пароксизма на епилептиците и разбирането за епилепсията като за демоническа, но и свещена, божествена болест, ἱερή νόσος[148], чрез която се общува с друг свят, сравни *Покланяй се лудому като светому*.

Заслужава да се споменат социалните сфери, които определят статуса на душевноболния и отношението на обществото към него. С преводните текстове на светското право в средновековна България навлизат византийските норми, а чрез тях и традициите на римското право. Страдащият попада както под закрила и милост, защото се третира като жертва на болестта, така и под строги социални забрани, защитаващи него, неговите близки и правната система, която трябва да въздаде справедливост.

1. В наказателното право душевноболните не отговарят за постъпките си и не носят вина. В *П* се казва: Седмн лѣ ѡтроче нлн бѣснын аще оубнѥть кого. неповнн҇нь ѥсть смрьтн (Zepos 1962: 226 за μαινόμενος), т.е. лудият има статуса на седемгодишно дете. За сравнение предходната разпоредба предполага всеки пълнолетен, извършил предумишлено убийство, да подлежи на смъртно наказание с меч. В *ЦИАИ 1160* за непредумишлено се смята извършеното под влияние на дявола: аще ѿ бѣсовскаго спѣшенїа оударитъ нѣкоего и҆ ѹмретъ ѿ сего, и҆ є҆ въсе бѣсовско сѐ а҆ не ѿ во́лѧ своеѫ съвѣсти (62а – б). Същият български ръкопис на л. 171а постановява, че ако луд каже зла дума срещу царя, получава помилване: да аще ѿ безѹмї своего бж҃дѣ реклъ, да помл҃ѹѧть его, но ако е зъл и го е извършил със зла умисъл, се наказва с четиридесет тояги бой.
2. В брачното и семейното право душевното разстройство на личността не е основание за развод. Причината е нерушимостта на свещеното тайнство на брака (Мт 19:6 и Мк 10:9). Смята се, че за пръв път подробно християнското брачно право се разглежда в *Е* (Липшиц / Lipshits 1965: 80). В нея заболяване нито преди, нито след сключването на брак е основание за развод и така се утвърждава основната ценност за съхраняване на християнското семейство. Пример: ли сключить сѧ ѥдиному еѣ по брацѣ или преже брака бѣсомь обладану быти, сею от таковыѩ вины не разлоучати, гр. ὑπὸ δαίμονος κυριευθῆναι (Щапов / Shchapov 2011: 25, коментар на с. 82; Burgmann 1983: 182).
3. Най-сериозни ограничения душевноболният търпи по отношение на правото за вземане на решение при уреждане на брак, завещание и при даването на свидетелски показания в съда. Шестдесетте книги на Василиките от X в. са онзи компендиум, който се смята най-изчерпателен в материята, но той не е известен в славянски превод, затова отново ще се позовем на *П*, дело на същите законотворци от Македонската династия.

– По отношение на уговарянето на брак деца под властта на умствено болни родители нямат нужда от съгласието им за встъпване в брак или годеж; ако са в Константинопол, това става чрез отсъждането на градския епарх; ако са в други области, чрез отсъждането на местния владетел (управител) или епископа на града, в присъствието на посредника, който представлява бащата (*П* 1: 13). По темата е и разпоредба 4: 7, която дава права за уреждане на брак само на умствено здрави дядо или баща: аще дѣдь ненстовь ѥсть. ѿц҃ь свещаваѥть ѡ брацѣ. аще же ѿц҃ь ненстовь ѥсть. довлѣѥть дѣдь на свѣщанніе аще цѣль смысль нмать (Zepos 1962: 121, 125).

– По отношение на съставянето на завещание ясно се въвежда условието временно умопомрачение поради болест. Правата на завещателя се отнемат и се връщат при възстановяването му: Иже в немощн тѣлеснѣн оумь погоубнвь. не можеть ꙁавѣщатн вь беꙁоумнн. нь ѥгда н ѵнстнт҇ се оумь (*П* 21: 8).

---

[148] Съвременни културологични обобщения за названията могат да се намерят в поредица материали на сп. Epilepsy & Behavior Reports на издателство „Елзевир“: https://www.journals.elsevier.com [26.10.2020].

– Ментално болният няма свидетелски права заедно с други категории лица с физически, социален или морален дефицит по титул 27: 33 на *П*, който вече цитирахме.

В заключение може да обобщим, че работната хипотеза за назоваването на лудостта се потвърждава. Макар и неизчерпателни, примерите говорят за единство в семантичното поле. Повтарят се типични номинационни техники, редките думи или съчетания са плод на преводаческата работа с изходния текст. Това означава, че старобългарският език си служи с ясни езикови средства, които имат универсален характер и могат да обслужат както високата терминологична сфера, така и ежедневния живот. Косвено този извод потвърждава отдавна наложената в медиевистиката теза за пряка връзка между книжовен и говорим език през старобългарския период. Въз основа на регистрираните примери няма основания да се твърди, че думи от общия речник за лудостта придобиват точна медицинска конкретизация спрямо изходната гръцка (например Trenchard-Smith 2010: 44 – 45 смята, че παραφροσύνη е конкретното название на деменцията, dementia). Основната категоризация в преводите върви по линията *лудост поради болест – обсебеност от дявола*, но на езиково ниво тя невинаги строго се спазва. По този начин старобългарската правна книжнина се вписва в християнските норми. Важен извод е, че горното разделение е типично не само за правните текстове, но и за фолклора, т.е. налице е силна връзка народна – християнска култура. Съществената част от примерите подкрепят осмислянето на *лудостта* като *другост* поради загубата на признаците на *своето*, т.е. явлението се дефинира чрез своя антипод в бинарна опозиция. Съчетанията с глагол за битийност или притежание назовават същото. Лудостта е повод за изпитание на регулативните и хуманните връзки на индивида с общността, но типично за Средновековието е поставена в парадигмата на християнското спасение.

Цитирана литература / References

Анчев 2018: Анчев, А. *Лудостта в българския фолклор*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. (Anchev 2018: Anchev, A. *Ludostta v balgarskiya folklor*. Sofia: Izdatelstvo na BAN “Prof. Marin Drinov”.)

Архивски номоканон 2007: *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в*. Фототипно издание. Изданието подготвиха А. Кръстев и Цв. Янакиева. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“. (Arhivski nomokanon 2007: *Arhivski nomokanon. Balgarski rakopis ot XIV vek*. Fototipno izdanie. Izdanieto podgotviha A. Krastev i Ts. Yanakieva. Shumen: Universitetsko izdatelstvo.)

Бенешевич 1906: Бенешевич, В. Н. *Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований.* Т.1. СПб: Типография Императорской академии наук. (Beneshevich 1906: Beneshevich, V. N. *Drevneslavyanskaya kormchaya XIV titulov bez tolkovaniy.*T. 1. SPb: Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk.)

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1–8. София: Издателство на БАН, 1971/ 2017– (BER: *Balgarski etimologichen rechnik* T. 1–8. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1971/2017–)

Библия 1982: *Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет*. София: Издава Св. Синод на Българската църква. (Bibliya 1982: *Bibliya sirech knigite na Svechtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet*. Sofia: Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva.)

Дикова 2020: Дикова, Е. Лудо vs. ludo: към етимологията на корена луд-. – В: *Език и литература*, № 3–4, с. 152–161. (Dikova 2020. Dikova, E. Ludo vs. ludo: kam etimologiyata na korena lud-. V: *Ezik i literatura,* № 3–4, s. 152–161.)

ЗСЛ 1961: *Закон судный людем краткой редакции*. Подготвили к печати М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. Москва: Издательство Академии наук. (ZSL 1961: *Zakon sudnyy lyudem kratkoy redaktsii.* Podgotvili k pechati M. N. Tikhomirov, L. V. Milov. Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk.)

Илиевска 2004: Илиевска, Кр. *Законъ соудныи людьмъ*. Скопје: МАНУ. (Iliyevska 2004: Iliyevska, Kr. *Zakonъ soudnyi lyudьmъ*. Skopje: MANU.)

Липшиц 1965: *Эклога: Византийский законодательный свод VIII века*. Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц. Москва: Наука. (Lipshits 1965: *Ekloga: Vizantiyskiy zakonodatel’nyy svod VIII veka.* Vstupitel’naya stat’ya, perevod, kommentariy Ye. E. Lipshits. Moskva: Nauka.)

Лудостта 1996: *Лудостта. Антология.* М. Фуко, Ж. Дерида. Превод и редакция А. Колева, Ж. Дамянова. София: Критика и хуманизъм. (Ludostta 1996: *Ludostta. Antologiya*. M. Foucauld, J. Derrida. Prevod i redaktsiya A. Koleva, Zh. Damyanova. Sofia: Kritika i humanizam.)

Максимович 2010: Максимович, К. А. *Византийская сингагма 14 титулов без толкований в древнеболгарском переводе.* Славяно-греческий, греческо-славянский и обратный (славянский) словоуказатели. Т. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft. ((Maksimovich 2010: Maksimovich, K. *Vizantiyskaya sintagma 14 titulov bez tolkovaniy v drevnebolgarskom perevode*. Slavyano-grecheskiy, grechesko-slavyanskiy i obratnyy (slavyanskiy) slovoukazateli. T. I–II. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft.)

Мудрость 2011: *Мудрость – праведность – святость в славянской и еврейской культурной традиции*. Сборник статей. Отв. ред. О. В. Белова. Москва: Институт славяноведения (Mudrost' 2011: *Mudrost' – pravednost' – svyatost' v slavyanskoy i yevreyskoy kul'turnoy traditsii*. Sbornik statey. Otv. red. O. V. Belova. Moskva: Institut slavyanovedeniya.)

Петровић 1991: Петровић, М. Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловички препис 1262 г. Горњи Милановац: Дечје новине. (Petrovič 1991: Petrovič, M. Zakonopravilo ili Nomokanon svetoga Save. Ilovički prepis 1262 g. Gornji Milanovac: Dečje novine.)

Правила 1912: Правилата на Св. Православна Църква с тълкованията им. Под редакцията и превода на свещеник д-р Ст. Цанков, протодиакон Ив. Стефанов, П. Цанев. Т. 1. София: Печатница на С. М. Стайков. (Pravila 1912: *Pravila na svetata Pravoslavna tsarkva s talkovaniyata im.* Pod redaktsiyata i prevoda na St. Tsankov, Iv. Stefanov, P. Tsanev. T. 1. Sofia: Pechatnitsa na S. Staykov.)

СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т.1. А–Н. Т.2. О–У. София: Изд. „Валентин Траянов". (StbR: *Starobalgarski rechnik*. T.1. A–H. T.2. O–U. Sofia: Izd. "Valentin Trayanov".)

Щапов 2011: Щапов, Я. Н. *Византийская „Эклога законов" в русской письменной традиции.* Исследование, издание текстов и комментарии. СПб: Изд. Олега Абышко. (Shchapov 2011: Shchapov, Ya. N. *Vizantiyskaya „Ekloga zakonov"v russkoy pis'mennoy traditsii*. Issledovaniye, izdaniye tekstov i kommentarii. SPb: Izd. Olega Abyshko.)

Burgmann 1983: Burgmann, L. *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* Herausgegeben von L. Burgmann, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Bd. 10. Frankfurt am Main: Löwenklau – Gesellschaft.

Joannou 1963: Joannou, P-P. *Discipline générale antique. Vol. 2. Les canons des pères grecs IVe – IXe s.* Roma: Grottaferrata.

LS 1996: *A Greek-English Lexicon*. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford, with revised supplement. Oxford: Clarendon Press, 1996.

Maksimovič 1998: Maksimovič, K. Aufbau und Quellen des altrussischen Ustjuger Nomokanons. – In: *Forschungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte*. Band 22. Fontes Minores 10. Frankfurt am Main, pp. 477 – 508.

Trenchard-Smith 2010: Trenchard-Smith, M. Insanity, Exculpation and Disempowerment in Byzantine Law. – In: Turner, W. J. (ed.). *Madness in Medieval Law and Custom*. Leiden: Brill, pp. 39 –55.

Turner 2010: Turner, W. J. (ed.). *Madness in Medieval Law and Custom*. Leiden: Brill.

Vašica, Haderka 1971: Vašica, J., K. Haderka. Nomokanon. – In: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. T. 4. Textus Iuridici Suplementa. Brno : Universita J. E. Purkyně, pp. 205 – 363.

Zepos 1962: Zepos, I., P. Zepos. Prochiron. – In: *Jus Graecoromanum. Vol. 2. Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum.* Ed. altera. Scientia Aalen (reprint Athen, 1931), pp. 114 – 228.

A STRANGER AMONG HIS OWN: DISPOSITIONS AND NOMINATION FOR MADNESS IN MEDIEVAL JURIDICAL TEXTS

Mariyana Tsibranska-Kostova

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

tzibran@ibl.bas.bg

Abstract: The article analyzes the data for naming madness in Medieval Slavonic texts of secular law. They reveal the great social significance of the concept and to the rich cultural memory of it in each nation. Nomination techniques reflect its peculiarities and the characteristics of its bearers in the collective consciousness of the community. The differential signs of otherness are considered and an attempt is made to establish the connection between legal norms and legal language.

Keywords: *the concept madness, alterity, medieval law*

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod Blvd., Bl.17
Sofia 1113
Bulgaria

ДОКЛАДИ

от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021 година)

Българска
Първо издание

Съставители: Светла Коева, Максим Стаменов
Графичен дизайнер: Ваня Кривокапова

Формат 60×84/8
Печатни коли 27

Печатница на Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 5

www.baspress.com http://ibl.bas.bg/

ISSN 2683-118X (print) ISSN 2683-1198 (online)

Сборникът съдържа докладите, представени по време на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, проведена в София на 14 и 15 май 2021 г.

Авторите на включените в сборника доклади от конференцията са учени от следните научни институции и изследователски центрове: Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при Българската академия на науките; Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“; Института по езикознание при Руската академия на науките, Русия; Института по математика и информатика при Българската академия на науките; Института по славянознание при Руската академия на науките, Русия; Кирило-Методиевския научен център при Българската академия на науките; Лесотехническия университет; Нов български университет; Одеския национален университет „И. И. Мечников“, Украйна; Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“; Санктпетербургския държавен университет, Русия; Софийския университет „Св. Климент Охридски“; Университета в Женева, Швейцария; Венецианския университет „Ка'Фоскари“, Италия; Университета в Нова Горица, Словения; Университета в Осло, Норвегия; Университета „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас; Университета в Саарланд, Германия; Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.

ФОНД НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

Изданието на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ през 2021 г. се организира с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ по Процедурата за подкрепа на международни научни форуми, провеждани в Република България, Договор № КП-06-МНФ/23 от 16.12.2020 г.

Фонд „Научни изследвания“ не носи отговорност за съдържанието на докладите и отпечатаните материали от научния форум.